

167

CBGIOŚ, ul. Twarda 51/55
tel.0 22 69-78-773

Wa5148932

<http://rcin.org.pl>

(20/1/1883)

Geografia

POWSZECHNA

WEDEŁUG ZBIORU

C. B. Stein

PROFESSORA GIMNAZYUM BERLIŃSKIEGO

DLA

UŻYTKU MŁODZI POLSKIEJ UŁOŻONA.

NA NOWO PRZEYRZANA I STOSOWNIE DO NAY-
NOWSZYCH ODMIAN POPRAWIONA

PRZEZ

J. Dziekonskiego

PROFESSORA LIT. I HIST. W SZKOLE WOJEWÓDZKIEJ
KALISKIEJ.

VIII a. 9. *27/25.*

Z Mappą hydrograficzną kuli ziemskiej.

w **Wrocławiu**

u **Wilhelma Bogumieła Korna.**

167.

PRZEDMOWA.

Zyiemy w Epoce w nadzwyczajne i częste odmiany płodney: każdy rok nieledwie nowości iakieys odznaczony cechą. Nie stałe żądze człowieka, niczem się długo zaspokoić nie mogą, w samych odmianach nowy zaród odmian się mieści. Pozostać w bezczynności wśród nieustannego ruchu, nie postępować za szybkim czasu polotem, iest to bydz pustelnikiem wśród ludney osady, iest to czekać przy zródle póki woda nie odpłynie. Trzeba koniecznie postępować za czasem, śledzić baczenie wszelkie odmiany, czy te do szczęścia ludzkości, czy do zguby torują drogę: w obudwu razach rowny nauki pożytek.

Ze wszystkich atoli odmian nayintereso-wniejsze zdaią się te, które siedliska człowieka bliżey się dotyczą. Nie są od innych ani mniej ważne, ani mniej liczne. Kilka lat ubiega, iak cały świat prawie odmienną przywdział postać, która długiey niy trwałości piętnem nacechowana była; przecież rok ledwie upływa, iak znowu część znaczna Europy w nowey pokazuje się barwie; a tak opis ziemi naszej, posadę narodów kryślący, przed dwoma laty ułożony, dziś w pewnym względzie do starożytności należy.

Dla tego usługę światley Publiczności zawsze maiąc na celu, przywieźć do skutku nowe wydanie Jeografii przedsięwziąłem. Ukończone przed trzema laty tegoż dzieła wydanie, licznych odmian wymagało. Umieszczone są wszystkie iakie tylko zaszły, aż do początku r. b. i dla tego wiele iest paragrafów zupełnie nowych: mimo tego by dzieło użytecznieysze ieszcze młodzieży polskiej uczynić, starałem

sę ile możności skrócić mniej ważne, rozszerzyć potrzebniejsze paragrafy. W wielu miejscach nie tylko rzecz sama, ale nawet i język nabrał toku nowego. Wypadałoby przy każdej zmianie, wspomieć źródło z którego wiadomość czerpał wydawca, uwagi iednak takowe rozszerzyłyby dzieło nie powiększając korzyści, opuszczając ie więc, tu namienić wypada, że pisma peryodyczne krajowe i zagraniczne, zbiory ogólne i szczególne kraiopisarstwa naynowsze, a naywięcey zbiór Kannabicha, i obszerna Jeografia J. C. F. Guts Muths za skazowkę wydawcy służyły. Wyszczególnienie wszystkich dzieł przy edycyi tey użytych za mniej potrzebne uważając, opuszczam: Łaskawego a ciekawego czytelnika do obszerney Jeografii Steina odsyłać.

Ktokolwiek początkowe przynajmniej wiadomości Jeografii posiada, przekonany jest niezawodnie, że naydoskonalsze dzieło jeograficzne niczem iest, bez stosownych kart do nie-

go. I o tem nie zapomniał wydawca. Załączona karta hydrograficzna, potrafi dać ogólne wyobrażenie ziemi, ale za małą jest pomocą do całego dzieła; zaradzą potrzebie sporządzone małe atlasy, do dzieła tego zastosowane, jeden z kart siedmiu, drugi z dwudziestu czterech złożony, obadwa za naysłabszą cenę przy dziele, i osobno, nabyć się mogące.

Gdy nie szczędził pracy wydawca, chcąc dzieło iak naysłabszym uczynić, niemyślną ma otuchę, że zyska światłey Publiczności łaskawe względy.

W S T Ę P.

§ 1. **M**ieszkaiąc między ludźmi, jedni bez drugich pomocy obeyść się nie mogąc, znać wzajemne położenie siedliśka wspólnego koniecznĳe winniśmy. Nauczy nas tego Jeografia czyli Ziemiopisarstwo: Obszerną jest ta nauka, pod rozlicznemi względami uważa ziemię: albo ją jako cząstkę ogromu świata, odwiecznym prawom w swych odmianach podległą wisiue, i w owczas Matematycznĳy przybiera nazwisko: albo w głąb iey zapuszcza się, rozbiera części z których się składa, postrzega zmiany powietrza, wody, rośliny, i t. p. fizyczną nazwana: albo trudni się powierzchnią ziemi podzieloną między ludy ięzykiem, zwyczajami zjednoczone, (narody) zastanawia się nad ich urządzeniem, polityczną wtenczas ją zowią.

§. 2. Sam opis choćby nayobszĳerniejszy nie zdoła nam dać czystego wyobrażenia o położeniu miejsc rozmaitych na ziemi, wiele do tego pomogą karty jeograficzne czyli mappy. Z tych jedne wystawiają zarazem powierzchnią całej ziemi, powszechnę, *mappe monde*, i takie albo są jednostayne, iak *máppa* tu załączona, albo w dwóch półkulach *): inne kray ieden tylko, szczególnę, lub miejsce iakowe n. p. obwód, miasto, i t. p. topograficzne: Mappy

*) Naylepsze są „dwa półkóla ziemskie“ przez D. F. Sotzmana, w Norymburgu 1807, J. E. Bodego wyższe lub

woienne wyrażają znakomitsze stanowiska woyskowe, twierdze, posady warowne, mieysca bitew: pocztowe, prócz względów powyższych zachowują baczność na główniejsze drogi: na mappach morskich oznaczone są przylądki, porty, wyspy, odnogi, haki, brody, wiry i t. p.: na hydrograficznych wyrażone są wody wszelkiego rodzaju, z oznaczeniem ich kierunku. Zbiór mapp zowie się Atlasem.

Kule ziemskie (globy) są kunsztowne kule z tektury, drzewa, miedzi i t. p., na których są oznaczone położenia znakomitszych krain, mórz, rzek, izeior, miast i t. d., i rozmaite w matematycznej jeografii przyjęte punkta, linie i koła. Nayużywańsze globy są Bodego i A. Zeunego i nowy glob podług *Cary's New terrestrial globe*, i innych naydoskonalszych wzorów zrobionych. *Weimar* 1812.

Znakomitsze mappy i pisma wymienione są przy każdej części ziemi i każdym kraiu osobno w moim dziele: „*Handbueh der Geographie und Statistik*,” edycya 3, 3 tomy, Lipsk 1817, in 8.

I. Jeografia matematyczna.

§. 1. W nieograniczonej przestrzeni unoszą się niezliczone ciała, pod imieniem gwiazd, planet, księżyców, komet, znane. Wszystkie raz wskazanego pilnują przeznaczenia, i pewnie koło słońce własnych różne składają światy (systemata słoneczne). W liczbie tych ciał jest ziemia nasza, dla braku własnego światła

północne, niższe lub południowe półkule ziemskie, Berlin 1783, i 2 karty E. G. Reicharda zachodnie i wschodnie półkule, na których są oznaczone znakomitsze podróże morskie, Norymb. 1814. 2 mappy.

planetą zwaną. Dwoisty ma obrot, koło własny osi i około słońca. Obrotem koło osi w ciągu 24 godzin, sprawuje dzień i noc. Prócz tego wraz z księżycem (służalcem, trabantem ziemi) biegiem rocznym obraca się około słońca po kole podłużnem, w odległości najmniejszej 19,800,000 mil, w średniej 20 mill., w największej 20,487,000, na minutę 240 m. nabiega. Średnica tej ogromnej drogi długa 42 mill. mil, obwód 129 mill. W dni 365, godzin 5, minut 48, sekund 45, tercyy 30, kończy ziemia obrot swój około słońca, i to zowiemy rokiem słonecznym lub ziemnym. Przy obracaniu się ziemi około słońca, części iey w pewnych czasach raz się do niego zbliżają, drugi raz oddalają od niego: ztąd pochodzi różność pór roku i klimatów. Lecz nie we wszystkich krajach znajdują się istotnie rozmaite cztery pory roku, na daleko większej części ziemi jest tylko sucha, dżdżysta pora; lub bardzo krótkie a gorące lato, zimą daleko dłuższą i mroźną.

§. 2. Ponieważ ziemia jednakowo się zawsze około swej osi obraca, a iey części w iednymże roku raz bliższe słońca, drugi raz bardziej oddalone od niego, przeto ta droga lub koło, po którym się słońce porusza około ziemi obraca, musi być krzywe. Koło to krzywe zowie się Eklyptyką, zodiakiem (zobacz §. 10) Gdy podczas tego na Eklyptyce obrotu, słońce znajduje się między ziemią i pewnymi gwiazdami, takowych gwiazd widzieć nie możemy; i wtenczas mówimy, że słońce weszło w ten lub ów znak zodyaku, a czas, w którym znak ten zodyaku jest niewidzialny z przyczyny takiego położenia słońca, nazywa się Astronomiczno-słonecznym miesiącem.

Uwaga. Eklyptyka nie tylko się dzieli na 360° , iak wszystkie koła, ale ieszcze podłina: rachuby naszych miesięcy na 12 równych części iest podzielona. Każda z nich ma 30° , lubo słońce w iednym znaku dłużej, w drugim krócej zostaje. Części te mają nazwiska od następujących postaci gwiazd, przy których słońce przed 2000 lat blisko było.

Na północ:

Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna;

Na południe:

Waga, Kozioroziec, Strzelec, Kozioł, Wodnik, Ryby;

W pierwszych trzech znakach znajdowało się słońce od 21. Marca do 21. Czerwca; dla tego nazywają się znakami wiosiennymi, tak iak z następujące znakami letnimi, trzy po tych iesiennymi, a ostatnie trzy znakami zimowymi. Teraz znajduią się te gwiazdy około 30° daley na wschód tak, że, gdzie teraz wyrażamy Barana, tam się gwiazdy Ryby znajduią. Ta zmiana wynosi rocznie 5 minut, a w 72 latach ieden stopień.

§. 3. W czasie pozornego biegu śtawa [słońce na Eklyptyce tak dwa razy do roku, że środek ziemi naprzeciwko niego iest obrócony i to iest przyczyną porównania dnia z nocą. Pozorne ustąpienie słońca z tego punktu stałego na Eklyptyce, sprawia na iednėj półkuli zimę, a na drugiej lato. Skoro się słońce w swėj drodze krzywėj naybardziej oddali od ziemi, w ten czas stoi albo w znaku kozła albo raka, a iedna połowa kuli ma dni naykrótsze, druga zaś naydłuższe. Gdy się słońce na Eklyptyce zdaie zwracać do góry lub na dół, nazywamy to zwrotem słońca, a okrąg około ziemi, który sobie wystawiamy na punkcie iego zwrotu, zwrotnikiem.

§. 4. Ziemia iest okrągło - podługowata czyli w kształcie sferoidy. Dowodem tego prócz rozmiarów

i obrachunków szczególniej to być może, że słońce prędzej wschodzi u mieszkańców na wschodzie, niż na zachodzie; że cień ziemi za księżycu jest okrągły, że ją objechano od r. 1519 kilka razy, że odpływające okręty na wzwyż morza, naprzód same, a później maszty z oczu nam nikną, i przeciwnie; że spostrzegamy na jednych częściach ziemi pewne gwiazdy, których w tymże czasie w innych okolicach nie widać i t. d. Ponieważ ziemia ze wszęch stron może być zamieszkała, zatem znajdują się także miejsca, w których mieszkańcy w prostej linii nogami do siebie są obrócenii. Ci nazywają się Przeciwnożni (*Antipodes.*)

§ 5. Linia prosta czyli średnica, którą sobie wystawić możemy między dwoma punktami ziemi poprowadzoną, około której się ziemia obraca, nazywa się osią, jest długa na mil 1716 $\frac{7}{8}$, a zatem jest 5 milami krótsza od średnicy ziemi; najodleglejszy punkt osi na północ zowie się Biegun północny (*polus arcticus*), a na południe Biegun południowy (*polus antarcticus*).

§ 6. Koło, które na powierzchni naszej ziemi równie jest oddalone od bieguna północnego, iak od południowego (90° od każdego bieguna) i dzieli powierzchnią globu na część południową i północną, nazywa się Równikiem (Aequator) (*linea aequinoctialis*).

Przestroga 1. Każde koło dzieli się na 360 części lub stopni (°). każdy stopień na 60 minut ('), minuta na 60 sekund ("); ztąd wypada, że całe koło obeymuie minut 21,600 lub 1,296,000 sekund.

Przestroga 2. Każdy stopień (*gradus*) wynosi 15 mil jeograficznych czyli 57,173 $\frac{1}{2}$ sążni.

§. 7. Łuki poprowadzone od północy na południe przez Równik i bieguny, dzielą w każdym miejscu ziemię na wschodnią i zachodnią część; -takie łuki zowią się południkami lub merydyanami, ponieważ wszystkie miejsca przez które łuk takowy przechodzi, o iednymże czasie mają południe.

§. 8. Odległość iakiego miejsca od Ekwatora na północ albo południe, czyli liczba stopni Południka, rachując od Równika, wskazuje szerokość jeograficzną; jest północną albo południową, podług tego iak się miejsce na południowej albo północnej półkuli znajduje.

Przeestroga. Szerokość miejsca równa jest wysokości bieguna, to jest: biegun podniesiony nad horyzont miejsca tyle prawie zawiera stopni, ile szerokość miejsca obemynie.

§. 9. Odległość miejsca iakiego od Południka, który podług upodobania za pierwszy Południk bierzemy, nazywa się długością.

Przeestroga 1. Pospolicie prowadzi się pierwszy Południk przez wyspę Ferro (20° na zachód od Paryża), niektórzy prowadzą go przez Teneryllę, Londyn (L. 17° 35' od Ferro), Grenwich (17° 41'), Wiedeu, Petersburg, Upsal, Peking i t. d.

Przeestroga 2. Niektórzy dzielą Ekwator na dwa półkola i oznaczając długość miejsca iakiego, rachują 180° od pierwszego południka na wschód i tyleż na zachód; ztąd powstaje długość wschodnia i zachodnia. Inni rachują stopnie długości przez cały Ekwator aż do 360°.

Przeestroga 3. Punkt, w którym się przecina Południk z Równoleżnikiem (§. 11), oznacza długość i szerokość szczególnego miejsca, tak, iak dwa Południki i dwa Równoleżniki, kray iaki zamykające, obszerność iego podług jeograficznej długości i szerokości oznaczają.

Przeestroga 4. Ponieważ Południki im są bliższe biegunów, tém są węższe i nakoniec pod nimi w ieden się punkt

Biegają, zatem gradusy Równoleżników im są bliższe biegunów, tém są węższe, aż-nareszcie żadný między niemi niary znaleźć nie podobna. Zmniejszanie to dzieie się następującym stosunku:

Stopnie szerokości.	Mile.
0	= 15
10	= 14,792
20	= 14,095
30	= 12,990
40	= 11,490
50	= 9,641
60	= 7,500
70	= 5,30
80	= 2,604
90	= 0

§. 10. Koło wielkie, które Równik przecina w dwóch punktach na przeciwko siebie leżących pod kątem około $28^{\circ} 28'$, zowie się Eklyptyką, kołem słońca, drogą słoneczną (zobacz §. 2) i okazuje pozorny bieg roczny słońca około ziemi od zachodu na wschód; w tym czasie raz się ziemia przybliża do słońca, drugi raz od niego oddala. Punkta, w których Ekwator Eklyptykę przecina, nazywają się Równonocne (*Aequinoctiales*.) Jeden z nich zowie się punktem wiosennym, od którego się słońce biegiem pozornym do północnego bieguna zbliża; drugi jesienny, od którego się zbliża pozornie do bieguna południowego. Czas, w którym się znajduje słońce w jednym z tych punktów, zowie się porównaniem dnia z nocą (*Aequinoctium*). Punkta na Eklyptyce, w których słońce najwyżey lub najgłębiey stoi, zowią się solstycyalne punkta; dnie zaś, w których się to dzieie, nazywają się *Solstitia*, albowiem w ten czas przez kilka dni nie można widzieć z pewnością

różnicy wysokości południowej. Bieg ukośny słońca na Eklyptyce przyczyną jest dni i nocy niejednostajnych i odmiany pór roku. Skoro słońce weydzie na Ekwator, na tém półkolu, nad którem się wznosi, zaczyna się wiosna czyli wiosenne porównanie dnia z nocą: gdy przychodzi do Zwrotnika, natenczas przypada letnie porównanie dnia z nocą i zaczyna się lato. Gdy wraca do Równika dla przejścia na drugą półkulę i sprawienia tamże wiosny i lata, na tamtęj zaczyna się jesień, a gdy słońce doydzie do Zwrotnika, na tamtej jest zima. Lato więc i zima są ostateczne punkta na obydwóch półkulach, a wiosna i jesień stykają się przy Ekwatorze.

Przestroga. Ponieważ mieszkańcy pod równikiem i w okolicy jego mają słońce dwa razy do roku prosto nad głowami, i również dwa razy w największej odległości; mają więc dwa razy lato i zimę, a przy przejściu słońca z jednego półkola na drugie, dwa razy wiosnę i jesień. Gorący strefy mieszkańcy ku Zwrotnikom będący mają do roku dwa razy lato i wiosnę, ale raz tylko zimę i jesień. W umiarkowanych i zimnych strefach przypada każda pora raz tylko do roku.

§. 11. Linie równoległe do Równika i w równej zawsze odległości prowadzone w okrąg całej ziemi, zowią się równoleżnikami. Do nich należą szczególnie zwrotniki i koła biegunowe.

§. 12. Zwrotniki (*tropici*) są w północnej i południowej półkuli z obu stron Równika blisko $23\frac{1}{2}$ stopni od niego oddalone, i nikną w punktach, w których Eklyptyka najbliższa jest bieguna północnego i południowego. Jeden z nich, między Równikiem i północnym biegunem, zowie się zwrotnikiem Raka, zwrotnik letni (*tropicus canceri*); między Ekwatorem zaś i biegunem południowym, zowie się zwrotni-

kiem Koziorożca, zwrotnik zimowy (*tropicus capricorni*), Przy pierwszym jest słońce w ten czas, kiedy u nas są dni najdłuższe, przy drugim zaś w dni najkrótsze.

§. 13, Koła biegunowe są blisko $23\frac{1}{2}$ gradusów od każdego bieguna oddalone, i przechodzą przez bieguny Eklyptyki. Koło biegunowe północne (*Circulus polaris arcticus s. borealis s. septentrionalis*) jest $23\frac{1}{2}$ stopni od bieguna północnego oddalony; południowe (*Circulus polaris antarcticus s. australis s. meridionalis*) również tyle stopni od południowego bieguna odległe.

§. 14. Południki, które przecinają bieguny i Ekwatora w punktach ekwinokcyonalnych i solstycyalnych, zowią się Kolorami i dzielą Równik wraz z Eklyptyką na cztery części równe. Kolor porównania dnia z nocą (*Colurus aequinoctiorum*), styka się z punktem przecięcia Równika z Eklyptyką. Kolor obrotu słońca (*Colurus solstitiorum*) przerzyna dwa punkta solstycyalne naprzeciwko siebie będące.

§. 15. Gdzie promienie słoneczne pionowo spadają, tam oczywiście cieplej być musi, niż gdzie ukośniej spadają, tem słabsze jest ich działanie; chociażby inne okoliczności do tego się nie przyczyniały. Ze względu na zimno i ciepło rozróżniamy pięć pasów czyli stref na ziemi: gorącą (*Zona torrida*) z dwóch stron Równika do $23\frac{1}{2}$, obejmuje mil kwadr. 3,701,158, więc blisko $\frac{2}{3}$ całej powierzchni; dwie umiarkowane (*Zonae temperatae*) między Zwrotnikami i kołami biegunów od $23\frac{1}{2}$ do $66\frac{1}{2}$, iako to: północna umiarkowana (*Zona temperata borealis*) między północnym biegunem i Zwrotnikiem Raka (gdzie leży po większej części

Europa), i południowa umiarkowana (*Zona temperata australis*) między południowym kołem biegunowym i Zwrotnikiem Kuziorożca; każda z nich obemytuje mil kwadr. 2,405,462 lub trochę więcej iak $\frac{1}{4}$ powierzchni ziemi; nakoniec północna i południowa strefa zimna (*Zona frigida borealis et australis*) od $66\frac{1}{2}^{\circ}$ aż do bieguna, z których każda blisko 384,924 mil kwadr. obemytuje.

Gdybyśmy podzielili całą powierzchnią ziemi na 1000 części równych, zatem przypadłoby na gorącą strefę 398, na umiarkowane 520 a na zimne 82, a zatem większa część ziemi jest do uprawy zdolna; przyczyną tego jest mądre postawienie osi przeciw słońcu (zobacz v. 10).

§. 16. Rozmaite położenie ziemi względem słońca, przez co promienie słoneczne raz równoodlegle z horyzontem na ziemię padają, drugi raz ukośnie, jest przyczyną dni nierównych w zimie i w lecie, tak iak przeciwnie dwa miejsca równej wysokości biegunów, od iednego Zwrotnika do drugiego, podobną mają różność co do dni. Żeby więc oznaczyć tę rozmaitość, podzielono powierzchnią ziemi Równoleżnikami na pewne klimata (których iednak nie można porównać z klimatami fizycznymi. Zobacz w fizycznój Jeografii §. 6.) Tych jest 36 z obu stron Ekwatora do biegunów. Pierwsze, zajmuje miejsca pod Równikiem aż dotąd, gdzie różnica między naydłuższym i naykrótszym dniem w roku nie przechodzi godziny, drugie, miejsca, które z obu stron Równika tak daleko od niego leżą, że różnica między naydłuższym i naykrótszym dniem wynosi przeszło od 1 do 2 godzin, i tak daley aż do 24 klimatu. Dwanaście innych biorą się wewnątrz kół biegunowych, gdzie różnica naydłuższych dni od iednego równoleżnika do drugiego,

wynosi 15 dni, aż pod sam biegun, gdzie 6 miesięcy jest dnia a 6 nocy. A ponieważ zmrok w tych okolicach trwa blisko 54 dni, więc noc zupełna nie trwa wliczając nad 2 miesiące, lecz i ta bywa bardzo skracana jasnym księżycem i częstemi północnemi i południowemi zorzami.

Przestroga. Na każdej półkuli pod następującymi stopniami szerokości przybierają po godzinie najdłuższe dni:

Pod	o stop.	o minut	=	12 godzin,
16	≈	44	≈	13
30	≈	48	≈	14
41	≈	24	≈	15
49	≈	2	≈	16
54	≈	31	≈	17
58	≈	27	≈	18
61	≈	19	≈	19
63	≈	23	≈	20
64	≈	50	≈	21
65	≈	48	≈	22
66	≈	21	≈	23
66	≈	32	≈	24

Od 66° 32' zaczawszy, długość dnia rachuje się nie na godziny, lecz na miesiące; a w samych końcach biegunów 6 miesięcy.

§. 17. Punkt, który sobie wprost nad głowę aż do nieba wystawiamy, zowie się Zenith; punkt zaś na drugiej półkuli pod naszymi nogami zowie się Nadir.

Przestroga. Każde miejsce i każdy człowiek ma więc swój Zenith i Nadir.

§. 18. W każdym otwartem miejscu ziemi, niebo wystawia nam koło, w którego środku stoiemy; takie koło nazywamy horyzontem pozornym, dla roz-

różnienia go od prawdziwego horyzontu czyli Widnokregu, to jest koła wszędzie na 90° od Zenithu i Nadiru równoległe oddalonego.

§. 19. Wszystkie linie, poprowadzone do iednego z punktów horyzontu, nazywają się okolice świata (*plagae*). Znaczniejsze okolice są: Wschód lub Ost, Południe lub Süd, Zachód lub West, Północ lub Nord, a te dzielą się znowu na mniejsze części, pospolicie na 32 lub 64. Środek między północą i wschodem zowie się stroną północno-wschodnią (NO), między wschodem i południem południowo-wschodnią (SO) i t. d. Podług nowego podziału, między temi miejscami powstały strony: Północno-północna-wschodnia (NNO), Wschodnio-południowo-wschodnia (OSO), Wschodnio-południowo-wschodnia (ONO), Południowo-południowa-wschodnia (SSO) i t. d. Okrąg podzielony podług okolic nieba, zowie się Różą, tak iak Kompasem skrzyneczkę, z okręgiem podług okolic nieba podzielonym, z sztyftem w środku koła podzielonego na gradusy, na którym się znajduje igielka magnesowa, lub sztucznie magnesowany pręcik żelazny. Ponieważ igielka magnesowa wskazuje tylko północ i południe, zatem wiedzieć potrzeba, iak daleko się usuwa, w każdym miejscu, w którym ją użyć chcemy, od prawdziwego południka ku wschodowi lub zachodowi. W Berlinie jest to zboczenie $17^\circ, 47'$; gdzie indziej $17, 22$ i t. d.

§. 20. Obwód Ekwatora ziemskiego ma mil jeograficznych 5400; średnica ziemi wynosi 1719 mil jeograficznych. To pomnożone przez siebie czyni mil kwadratowych 9,281,910 powierzchni ziemi, która pomnożona średnicą Równika, a podzielona przez 6, daie nam bryłowatość ziemi wynoszącą 2,659,072,000

mil sześciennych, a przez 6 podzielone; czyni mil kubicznych 2,659,072,000 bryłowości ziemi.

Przestroga 1. Mila jeograficzna = 1972 prętów Reńskich = 23,661 stop Reńskich = 22,800 stop Paryzkich = 3807 $\frac{1}{8}$ sążni (sążeń = 6 stop) = 12,000 zwyczajnych kroków (1 krok więcej nieco nad 3 stopy). Mila kwadratowa jest powierzchnia na 1 milę długa i szeroka. Mila kubiczna czyli sześcienna, jest bryła w kształcie sześciianu (to jest iak kostka do grania) mająca milę długości, szerokości i wysokości,

Przestroga 2. Jeden stopień Równika zawiera:

15 mil Niemieckich, lub jeograficznych.

20 — Polskich, Francuzkich, Angielskich, Hiszpańskich, morskich.

104 Wiorst Rossyjskich.

17 mil Szląskich.

12 — Ukraińskich, i dawnych Węgierskich.

60° — małych morskich.

69 $\frac{1}{8}$ — Angielskich.

10 — Norweskich i Tatarskich.

11 $\frac{1}{2}$ — Francuzkich Myryametrów.

Jednak we wszystkich krajach nie zawsze odpowiada długość mil ustanowionemu rozmiarowi.

II. Jeografia fizyczna.

Ziemia jest otoczona ciałem, subtelnem, płynnem, przezroczystem, ciężkiem i elastycznym, które się zowie powietrze, a część iego, do którego się ziemne wapory wnoszą, Powietrzokrąg atmosfera. Powietrze przy ziemi jest naygęstsze, w pewney wysokości daleko rzadsze, a w naywyższdy nayrzadsze; dla tego obłok podzielony jest na 3 warsztwy; na naybliższą czyli nayciepleyszą, warsztwę zimną, gdzie się formuie deszcz, śnieg, grad (nie

wszędzie jednakowo i nie w każdej porze roku) i na naywyższą. Wszystkie w tym okręgu przytrafiające się odmiany nazywają się powietrzne widoki, zjawiska, meteory, n. p. rosa, mgła, chmury, deszcz, tęcza, oberwanie chmury, trąby morskie, szron, śnieg, grad, łony słońca i księżycy, dym słoneczny, mrok, zorze ranne, wieczorne, błędne światła, ogniste kule, przelatanie gwiazd, burza, zorze północne i południowe, wiatry, wichry, orkany.

Przestroga. Wiatr jest zimny, kiedy przechodzi przez lody i śniegi; gorący, kiedy przez piaszczyste pustynie rozgrzane od słońca; wilgotny, kiedy przez morze. Wiatry Samum w Azji, Schamsin w Egipcie, Harmatan na brzegach Gwinei, Solano i Sirocco w południowej Europie, są bardzo szkodliwe. Wiatry morskie uśmierzaia w strefach umiarkowanych, a po części i między zwrotnikami, w lecie upały, a w zimie zimno. W niektórych okolicach przemieniaią się regularnie nocne lądowe wiatry z wiatrami w dzień wiejącymi. Między zwrotnikami wieie ciągle wiatr wschodni, z północney strony Ekwatora północno wschodni, a z południowey, południowo wschodni, Passat nazwany. Indyjskie Monsoos czyli Moussons (Mussony) wieią po półroku w iednym kierunku, np. od Kwietnia 6 miesięcy od południa na zachód, a od Października 6 miesięcy od północy na wschód; po upłynionym czasie zamieniaią się w ciszą i orkan.

§. 2. Powierzchnia ziemi składa się z wody i lądu. Pierwsza obeymuie większą część, gdyż z 9,282,060 kwadr. mil całej powierzchni ziemi, przypada tylko 2,379 951 kwadr. mil na ląd stały, a zamieszkałego jest tylko 2.332,000 mil kwadr. Ląd składa się z wielkich i małych brył, ktore albo się z sobą łączą, albo są odosobnione. Naywiększe bryły nazywają się stałym Lądem lub częściami Ziemi. Jest ich 5. Naywiększa z nich leży na półkuli zachodniéy, nazywa się Ameryką; inne cztery leżą po większey

części na wschodniéj półkuli; najmniejsza jest Europa, na południe iéy leży Afryka, a na wschód obudwoch leży Azja; południowo-wschodnie względem Azji położenie ma Australia, która się składa z wielkich i małych wysp, między Azją i Ameryką leżących. — Kiedy kraj nie ma gór, lub niewiele, nazywa się kraiem równym czyli płasczyzną. Składający się zaś z wielu gór, zowie się górzysty, a kraj leżący między górami, doliną. Wąwóz jest wązka dróga przez góry, a przylądek, *Cap*, jest ład spiczasty wchodzący w morze. Za najwyższą górę na ziemi uważano do tąd górę Czymboraso w Ameryce 20,000 stóp wysoką, teraz odkryto w Azji górę Dolagir około 27,000 stop wysoką, a przeto o 7000 stop wyższą od Amerykańskiej. Niektóre góry, (Wulkany) wyrzucają ogień i t. d. Góry te przedzielaią się dolinami i rzekami, ciągną się nawet pod morzem. Podług stopni wysokości rosną po górach rośliny rozmaite, tak iak na wierzchołkach śniegiem okrytych lub w wklęsłościach gór wysokich przywalonych lodem nieprzerwana zima panuje. Linia, od której się ta warsztwa zaczyna, nazywa się linią śnieżną, która podług różności stopni zmienia się. Wokółicy Równika zaczyna się od wysokości 14,760, a w Pirenejskich górach od 9000 stop; im się daléy od Równika oddala, tem się bardziey zniża, aż nareszcie przy biegunach równa się z powierzchnią ziemi. Ziemia na około wodą oblana, zowie się Wyspą; która jeżeli z iedney strony styka się z stałym lądem, zowie się Półwysp; Międzymorze jest wązki kawałek ziemi między dwoma morzami łączący dwa lądy. Niskie wyspy, przez które woda przepływa, zowią się skały albo głazy jeśli są spiczaste; mielizny albo piaski, jeżeli mają wielką powierzchnią.

Powierzchnia ziemi składa się częścią z ziemi żywej, i o jest złączoney z istotą wegetującą, albo cząstkami zwierzęcemi, na ktorey rosną zioła pożywne dla ludzi; częścią z stepów, to jest krain, w których ani krzaki, ani drzewa nie rosną, które iednak dla trawy są dobrymi pastwiskami; częścią z piaszczystych pustyń.

§. 3. Do wód ziemskich należą źródła, strumyki, rzeki, jeziora, morza. Źródła i jeziora lub stojące wody, którym iednak źródła wody dodają, są początkiem strumyków i rzek (znayduie się iednak bardzo wiele jezior, które nie odpływają widocznie i są ze wszeh stron lądem zamknięte). Granice, w których zamknięta rzeka płynie, zowią się korytem, jest to powierzchnia mniej lub więcej pochyła, przez co rzeka mocniejszy lub słabszy ma bieg. Połączone strumyki tworzą rzekę, początek rzeki zowie się źródłem, uycie zaś iey jest tam gdzie w morze lub inną wielką rzekę wpada; kataraktą jest nagły z wysokości spadek wody; nadbrzeżem zowie się kray cały, który głównej rzece wody dodaie. Jeżeli się rzeka nie daleko w kray rozciąga, zowie się rzeką nadbrzeżną, a jeżeli ginie w piasku, nie dopłynąwszy do morza, zowie się rzeką stepową. Niektóre źródła są w lecie zimne, inne nie marzną w zimie. Wody zmieszane z cząstkami mineralnemi w proporcji takiej, iż w nich minerały czuć się dają, zowią się mineralne, a ciepłemi źródłami są te, które są ciepleysze od atmosfery.

Zbiór wody, która ziemię oblewa, zowie się morzem powszechnem, Ocean. Naywiększa iego głębokość nie przechodzi mili niemieckiej. Woda morska jest słona i gotzka, ma kolor pospolicie ciemno-błę-

kitny, lecz w niektórych okolicach jest czerwona, zielona, czarna, mętna, siwa, biała, biorąc ten kolor od roślin, robaczków, gruntu i od cieni obłoków, czasem świeci w nocy, czego są przyczyną robaczki świecące lub zgaśnięte ciała, n. p. rozproszone gnijące korzonki rozmaitych roślin. Najczęściej płynie morze od zachodu na wschód z przyczyny obrotu ziemi; przy Zwrotnikach osobliwie najszybciej. Z tej przyczyny woda płynąc do brzegów Ameryki, o nie się odbija, i tworzy na odwrot płynące strumienie. Godne podziwienia poruszenie morza, skutek którego przypisują sile przyciągającej księżycy: jest opadanie i wezbranie, woda bowiem w 24 godzinach i 49 minutach dwa razy się do brzegów przybliża i tyleż razy oddala opadnienie jest to zniżenie się wód, a wezbranie jest ich podniesienie. Każde to poruszenie trwa przeszło 6 godzin; lecz opadnienie więcej czasu potrzebuje niż wezbranie; w niektórych okolicach przy porównaniu dnia z nocą, trwa opadanie godzin 9, a wezbranie 3 tylko i t. d. Według rozmaitych okolic podnosi się morze od 1 do 50 stop. W morzu śródziemnym podniesienie nie jest tak wielkie, a w wschodnim morzucale jest nieznaczne, wyjąwszy przy brzegach Duńskich, gdzie pochodzi z pędu Oceanu przez morze północne i Kategat. W niektórych okolicach morza, wody kręca się w koło, i robią wiry czyli zakręty morskie. Szumany pęd czyli wpływ i wypływ wody z przeciwnie bieżącym pędem, często się zdarza w cieśninach, zwłaszcza takich; które łączą wielkie odnogi z Oceanem, n. p. z morza śródziemnego do Oceanu, w Gibraltarze. Bałwany odbijające się od brzegów sprawują zatoki.

§. 4. Cały Ocean podzielony jest lądem między nim leżącym na 5 głównych części:

1. Morze północne lodowate w zimney północney strefie z następującemi odnogami: morze białe, odnoga złączona z morzem białem cieśniną Waigac, odnoga Obeycka, Jeniseyska, Lenayska i t. d.

2. Zachodni Ocean obeymuie:

a) Ocean Skandynawski lub północny, północne morze, w górze Norwęgskie, na dole Niemieckie, krótko mówiąc, morze północne; morze wschodnie lub Bałtyckie, Kategat, wielki i mały Belt, Sund, odnogę Bownicką, Finicką, Rygską, Haff; morze zachodnie lub Eskimo.

b) Ocean Atlantycki, iako to: morze Atlantyckie, z morzem śródziemnem, Marmora, Czarnem i Azowskiem; morze zachodnie Atlantyckie i południowe Atlantyckie czyli Etiopskie, od Równika na południe bieżące.

3. Ocean Indyjski. W znaiomey części tegoż, która prawie cała w gorącéy strefie leży, są:

a) Kanał Mozambicki.

b) Morze Arabskie i Perskie z odnogą Arabską i Perską, i zatokami Sindi i Combaja.

c) Odnoga Bengalska z cieśniną Ceylon i Malacca.

d) Odnoga Siam i Tunkin.

e) Archipelag Indyjski.

4. Ocean wschodni i wielki Ocean, morze spokojne, które się zowie morzem południowem, części jego między innemi są następujące: morze Kamczatskie i Anadyrskie, odnoga Penszyńska, morze Japońskie, Chińskie, żółte, północny Archipelag i t. d.

5. Morze lodowate południowe wcale ieszcze nieznanne.

§. 5. We wszystkich okolicach ziemi werznął się Ocean w ląd stały, te werznięcia zowią się odnogi, Golfy (*Haffy*), mniejsze zaś zatoki. Odnogi z natury lub przez sztukę tak urządzone, iż w nich okręty mogą być bezpiecznymi podczas nawałności, zowią się porty. Woda morska płynąca między dwoma lądami, łącząca dwa morza, zowie się cieśnina, prześmyk, kanał.

§. 6. Klimat fizyczne miejsca jakiego którego nie można porównać z klimatem matematycznym (zobacz wyżej I. §. 15) jest to naturalna jego własność oznaczona przez położenie i grunt jego.

Przestroga. Nie we wszystkich krajach pod Ekwatorem są nieznośne upały; w niektórych wyższych okolicach w gorącej strefie (zobacz I. §. 15) są nadzwyczajne zimna. Im jest wyższa powierzchnia jakiej okolicy nad morzem, tém klimat jej jest zimniejszy. Kraje odległe od morza, w których są góry, lasy, bagniska, jeziora, mają klimat zimniejszy, nizeli kraje nad morzem, które są w lecie chłodniejsze od powietrza, a w zimie cieplejsze. Góry wysokie, okryte śniegiem, oziębiają powietrze, lecz często wstrzymują daleko ostrzejsze wiatry. Uprawny kraj ma zawsze klimat przyjemniejszy od nieuprawnego, choć obadwa w jednejże strefie są położone; w nieuprawnym bowiem wstrzymują ciepło słoneczne lasy, krzaki i krzewy. Im daley na wschód kraj leży, i im daley od morza południowego jest oddalony, tém ostrzejsze ma klimat.

§. 7. Wszystko to, co ziemia i morze bez pomocy ludzkiej wydaie, nazywa się produktem; te dzielą się w. historii naturalnej na 3 Działy: na Dział zwierząt, Dział roślin i Dział rzeczy kopalnych. Naywięcey produktów ma pas gorący; znajdują się w nim nayszacowniejsze metale i kamienie, nayskuteczniejsze korzenie, rośliny i zioła, nayprzedniejsze owoce, naylepsze gatunki drzew, nayszla-

chetniejsze i najpiękniejsze zwierzęta. Te bogactwa gorącego klimatu rozciągają się ieszcze w okolicy jego, w klimacie umiarkowanym, któremu iednak więcéy pospolitych metali, ziół, roślin, gatunków drzew, zwierząt natura udzieliła. Kraie przy biegunach najmniey są bogate. Ich bogactwami są korzonki, plecianka, mech i krzewy, jagody i futra; w małym tylko obrębie tey strefy znajduią się reny i psy. Niektóre produkta z roślin i zwierząt, z klimatu ich oyczystego, można przyswoić w innym bez uszkodzenia; innych zaś nie. Dzikie zwierzęta, którem natura pewne klima wskazała, za zmianą tego klimatu, opuszczają swoje siedlisko i przechodzą do innych krajów. W Ameryce niemasz słoni, iak w Azji i Afryce, a domowe Europejskie zwierzęta dopiero po odkryciu tam zaprowadzone,

§. 8. Między wszystkimi stworzeniami na ziemi jest człowiek najznakomitszy co do duszy i ciała. Liczba ludzi wynosi do 705 879,600 (podług innych 1000 milionów, z których w Europie 170, w Azji 550, w Afryce 150, w Ameryce 35 milionów się znajduie). Różnią się wielce co do powierzchownego kształtu, mowy, sposobu życia, przemysłu, religii i rządu. Podzielono ich na 5 pokoleń: 1. Kaukazkie, znakomite z pięknego i regularnego kształtu czaszki, włosów prostych, płci białey, lica mniéy lub więcéy rumianego; Europeyczycy, wyiąwszy Lapończyków i Finińczyków, zachodni Azyatycy aż do rzeki Oby, morza Kaspijskiego i źródeł Gangesu, północni Afrykanie, wyiąwszy Koptów, należą do tego. 2. Mongolskie, czaszka prawie czworo-kątna, twarz płaska, wklęśła, między oczami miejsce szerokie, nos płaski, policzki okrągłe sterczące, powieki wązkie, w linii

prostéy otwarte, podbródek nieco wystaiący, włosy czarne, tégie, ostre a cienkie, kolor ciała żóltawy; mieszkańcy południowéy i wschodniey Azyi, Kałmuki, Mongolowie, Indyjarie z tamtey strony Gangesu, Chińczycy, Japończycy, Finiyczycy i Lapończycy, Grenlandczykowie i inni mieszkańcy północnéy Ameryki. 3. Ród Etiopski albo murzyński, czaszka wązka, po bokach nieco ścięsniona, czoło wypukłe, podniesione, oczy na wierzchu, nos szeroki, zadarty, wargi wypukłe, włosy krótkie, wełniaste i czarne, kolor ciała czarny i ciemno-bronzowy; Murzyny, Kafry i t. d. 4. Amerykański, czoło niskie, oczy głęboko leżące, nos cokolwiek spłaszczony, iednak wystaiący, twarz szeroka z sterczącemi szczękami, włosy czarne, tégie, ostre a cienkie, kolor ciała bronzowoczerwony; pierwsi mieszkańcy Ameryki. 5. Malajski, głowa trochę wązka, czoło nieco wysokie, nos trochę pełny, szeroki, gruby, usta wielkie, wyższa szczeka u niektórych stercząca, rysy twarzy przyjemne i znaczne, włos czarny, miękki, zwiiający się, gruby i gęsty, kolor ciała biały z brunatno-żółtym zmięszany, także ciemno-brunatny i czarniawy; mieszkańcy wysp na Oceanie, Malaki, Filipińskich, Maryańskich, Moluckich, Sundu, Australskich. Niektórzy żyją z polowania i połowu ryb, inni włóczą się iako Nomady z trzodą, inni trudnią się uprawą ziemi, rzemiosłami, kunsztami i t. d. Znayduie się 175 milionów Chrześcian, 160 mil. Machometanów, 9 mil. Żydów, 65 mil. pogan.

III. Jeografia polityczna.

§. 1. Każdy kray, którego mieszkańcy połączeni w związek pewnemi prawami ustalony, żyją pod

wspólnym rządem zwierzchności najwyższej, nazywamy Państwem. Każde zaś Państwo uważane stosownie do swęj rozległości i kształtu rządu zowie się; Cesarstwem, Królestwem, Arcyksięstwem, Wielkorządztwem, Wielkiem Xięstwem, Margrabstwem, Hrabstwem, Xięstwem, Rzeczą pospolitą lub wolnym kraiem (wolne miasto).

§. 2. W każdym kraju naprzód uważać powinniśmy granice, położenie, wielkość i podział. Granice są albo naturalne, iako to: góry, morza, rzeki, ięzyk (mowa); lub polityczna podług umowy państw postanowione. — Położenie uważa się podług matematycznęj szerokości i długości, i jest w względzie fizycznym wysokie lub niskie. Wielkość wyraża się pospolicie w milach kwadratowych. — Podział jest albo jeograficzny, kiedy się państwo składa z stałego lądu i wysp, kiedy jego części są oddzielone górami, rzekami i kiedy klima i grunt znacznie się różnią od siebie; lub historyczny, kiedy opisujemy nieznaczone powiększenie się granic państwa w różnych czasach; a nakoniec polityczny, kiedy uważamy iakiego państwa pojedyncze prowincye, województwa, departamenta i t. d. — Posiadłości i Kolonie są prowincye podległe krajowi, do którego należą, w bliskości lub oddaleniu od niego leżące. Ludzie krajów polorównych mieszkają we wsiach, w miasteczkach, miastach, twierdzach i t. p.

§. 3. Co się tyczy mieszkańców państwa, uważa się ich liczba, podział, mowa, religia, oświecenie i rzemiosła. Liczbę dusz pokazują najdokładniey obrachunki roczne; w niedostatku tego rachują je podług liczby dymów, porównyując umiarających z rodzącami się — Główne klasy

narodu są: Szlachectwo, Duchowieństwo, Mieszczanie i Chłopi, ostatni są albo wolni, albo poddani. Każdy prawie naród w Europie, każde wielkie państwo, iako też, i wiele podległych krajów i pomniejszych narodów, ma swoją właściwą mowę; w niektórych narodach są jeszcze: język uczonych, religijny i dworski. — Religia panująca jest ta, która szczególnych przywilejów w kraju używa, albo którą większa część mieszkańców wyznaje; ta zaś, która tych prerogatyw nie posiada, zowie się tolerowaną. Rozmaite religie są: 1) pogańska, której wyznawcy czczą gwiazdy, ogień, zwierzęta, ludzi, obrazy; 2) wyznających jednego Boga; tu się mieszczą: a) żydzi, b) chrześciance; aa) łaciniacy czyli zachodni (Katolicy, Lutrzy, Kalwini); Menonicy; Kwakry, Hernhuty, Metodyści, Unitaryści, Socynianie, Aryanie; bb) grecy albo wschodni; a) Prawowierni, Melchitowie, Rossyanie z Kozakami, Roskolniki lub Starowiercy; u) Nestoryanie (Tomasieści, wyznawający Dalai Lamę), Moniści (Jakobici, Kopty, Armenianie); c) Mahometanie, Sunici i Sezytenczycy. Najstarszy duchowny w Mahometanickiej religii jest Mufty; w Lamayskiej Dala i Lama i Bogdo Lama. W Katolickiej religii są najwyższemi głowami: Papież, Patriarchowie, Prymasi, Arcybiskupi, Biskupi, Opaci, Xienie, Proboszcze i t. d. Niektóre z tych godności znajdują się także w religii protestanckiej (iako to: Superintendenci, Arcykapłani i t. d.) i w kościele Greckim. Polor narodu zasadza się na przykładaniu się do rozmaitych umiejętności, kunsztów; zakładaniu szkół i innych urzędzeń dążących do rozszerzenia wiadomości potrzebnych i pożytecznych.

Co się tyczy rękodzieł, mieszkańcy wsi, trudnią się szczególniej uprawą roli, chowaniem bydła, a mie-

szkańcy miast rzemiosłami, kunsztami, handlem. Jeżeli takimi rzemiosłami kraj lub miasto iakie' iedynie się bawi, w ten czas zowie się kraiem handlownym lub miastem rękodzielncm; jeżeli leży nad morzem, zowie się miastem nadmorskiem. Handel zamienia wszystkie płody na towary, i jest tylko prostą zamianą towaru na towar albo na pieniądze. Handel jest wewnętrzny albo zewnętrzny, czynny albo bierny, albo przechodowy. Ułatwiają handel, żegluga morska, rzeki, kanały spławne, drogi bite, banki, iarmarki walne, towarzystwa handlowe, i assekuracyjne.

§. 4. Do powszechnego urządzenia kraju należy nakoniec Forma Rządu, dochody i siła zbroyna.

§. 5. Rząd monarchiczny jest w ten czas, kiedy naywyższa władza jest w ręku iednego, czy to Cesarza, Króla, Wielkiegoxięcia, Xięcia i t. d. Kiedy rządca żadnemu prawu nie podlega i podług swéy woli życiem, wolnością i majątkrém swych poddanych zarządzać może, wtedy rząd jest despotyczny. Samowładnym rządzą jest ten, który ma moc nadawania praw podług swéy woli. W Rządach ograniczonych, czuwanie nad prawami poruczone jest stanom państwa, to jest reprezentantom z głównych klass ludu wybranym (§. 3), którzy zbierają się na Sejmach, w Parlamentach, i niedozwalają naywyższemu rządcy nadużywać swéy władzy. W Rzeczypospolitéy lub państwie wolném jest rząd albo w ręku nayznakomitszych osób, albo w mocy całego ludu; w pierwszym razie jest rząd możnowładny czyli arystokratyczny, w drugim gminnowładny, demokratyczny. Jeżeli w Rzeczypospolitéy w główném mieście jest stolica rządu całego państwa,

w ten czas zowie się iedno-władną; ieżli się zaś składa z kilku miast lub prowincyy wolnych, z których każda ma swoje właściwe urządzenie, a z innemi iest tylko złączona dla bezpieczeństwa wspólnego, kray taki nazywa się Państwem Stanów Zjednoczonych, albo sprzymierzonych, albo skonfederowanych.

§. 6. Dla utrzymania bezpieczeństwa tak wewnętrznego iako i zewnętrznego potrzebne przychody pieniężne wpływają z podatkow, w produktach naturalnych lub pieniądzech. Jeżli te podatki nie wystarczają na potrzeby, w ten czas pożyczają od miast i całego narodu. — Oprócz bitych pieniędzy lub monety brzezacey, są także bilety bankowe czyli moneta rachunkowa.

§. 7. Dla bezpieczeństwa zewnętrznego państwa służy woysko, które się dzieli na lądowe i morskie. Siła lądowa składa się z Infanteryi, piechoty (na bataliony i kompanie podzieloney), Kawaleryi, konnicy (kirysyery, dragony, lekka konnica, huzary, ułany i t. d. na szwadrony), Artyleryi (inżyniery, kanoniery, bombardyery, sapersy, miniery). Wszystkie dzielą się na półki czyli regimenta; prócz tych iest gwardya, milicya, powstanie. Siła morska składa się z liczby okrętów. Woienne okręty, które mają 50—120 dział, zowią się liniowymi, gdyż w potyczkach morskich formują pospolicie linią prostą; te, które mniej mają dział, zowią się fregaty, korwety, kutty i t. d. Dziesięć okrętów lub więcey składają flotę, mniejsza zaś liczba flotyllę. W czasie woyny używają także Kaprów.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

E U R O P A.

§. 1. *Położenie, granice i obszerność.* Europa, najmniejsza, lecz najpotężniejsza, najludniejsza i nayoświecenijsza część ziemi leży między 35° i 71° 10' półn. szer., a 6° i 86° wsch. dług. graniczy zaś na zachód z Oceanem Atlantyckim; na południe z Atlantykiem, śródziemnym i czarnym morzem, na wschód z Archipelagiem, cieśniną Dardaneelską, morzem Marmora, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem czarnym, cieśniną Feodozyą, morzem Azowskiem, rzeką Don, górami Uralskimi i Werchoturyskimi; na północ z morzem lodowatym. Zajmuje 153,700 mil. kwadr. (licząc w to wyspy, które same 10,600 m. kw. wynoszą. Długość od przylądku Ś Wincentego w Portugallii do cieśniny Waygacz 900 mil; szerokość od Przyl: Matapan w Morei, do Przyl. północnego (*Nordkap*) w Norwegii mil 550.

§. 2. *Góry:* Pirenejskie między Hiszpanią i Francją, Szwaycarskie, Austriackie i t. d., Alpy, Apeniny, Karpaty, Hemus, Ceweńskie. Najwyższa góra w Europie jest Montblanc (górami białą) na 14,793 stop wysoka. *Przylądki:* Przylądek czyli Cap północny, Cap Matapan, Cap Ś. Wincentego, Cap Finisterre i t. d. *Wulkany:* Etna na 10,434 stop wysoka, Wezuwiusz na 3283, Hekla na 5600 i t. d.

§. 3. *Morza:* 1) Morze północno lodowate czyli północne, z odnogą białym morzem. 2) Morze Skandynawii lub północny Ocean na stronie północno zachodniej z morzem Norweg-

skiem na zachód Norwegii, z morzem Brytyjskiem na wschód Wielkiej Brytanii, z morzem Niemieckiem albo północnem, z morzem południowem, Kategetem lub Skagerakiem, morzem wschodniem czyli Bałtyckiem, z odnogą Finicką i Botnicką. 3) Atlantyckie czyli zachodni Ocean z Hiszpańskiem czyli Biskajskiem, Akwitańskiem morzami, kanałem Brytyjskim (*la Manche*), morzem Irlandzkim, między Anglią i Irlandyą, morzem śródziemnem, do którego należą morze Adryatyckie (*Golfo di Venetia*), Archipelag Turecki albo morze Egejskie, morze Marmora, morze czarne i Azowskie.

§ 4. *Cieśniny*: 1) Cieśnina Gibraltarska łączy morze śródziemne z Atlantyckiem. 2) Cieśnina Calais albo *Pas de Calais* prowadzi z morza północnego do kanału Brytyjskiego. 3) Cieśnina Sund, Biełt wielki i mały łączą Kategat z morzem wschodniem. 4) Cieśnina Sycyliyska albo *Faro di Messina* między Neapolem i Sycylią. 5) Cieśnina S. Bonifacego między Sardynią i Korsyką. 6) Cieśnina Dardaneńska między morzem Marmora i Archipelagiem. 7) Cieśnina Konstantynopolitańska łączy morze czarne z morzem Marmora. 8) Cieśnina Feodozja (*Kaffa*) łączy morze czarne z morzem Azowskiem.

§ 5. *Jeziora*: Najwięcej ich znajduje się w północnej Europie, najznakomitsze są: w Szwajcaryi Vierwaldstater, Czernik, a na granicy jezioro Genewskie, Najburgskie, Bodeńskie albo Kostnickie; we Włoszech Lago maggiore albo di Lacorno, Lugano, Como i t. d.; Węgrzech jezioro Platten; w Rosyi Ładoga (największe ze wszystkich Europejskich) i Onega; w Szwecyi Meler, Wener, Wętter; w Polsce Gopło.

§ 6. *Rzeki*: Na północ płynie Sekwana, Ren, Elba, Odra, Wisła, Dyna, Dźwina i t. d., na południe Ebro, Rodan, Dniester, Dniepr,

Don, Wołga; na wschód Dunaj, ^(1761.) Po, Tamiza i t. d., na zachód Tejo, Garona, Ligara.

§. 7. *Klima* bardzo jest różne. Na północ leżące kraje od 75—60° szer. w Rosyi północney, w Szwecyi, Norwegii, Szkocyi północney, mają wiosnę dopiero w Maiu albo Czerwcu, lato jest bardzo krótkie, ponieważ się kończy w Wrześniu, a niekiedy nawet w Sierpniu; mają tylko 2 pory roku: długą bardzo i śnieżystą zimę, krótkie lato, a dla dni długich bardzo gorące. Za 70° żadna roślina nie rośnie. Średnie klima od 60—50° s. jest w południowej Rosyi, w Danii, Prusach, Polsce, Niemczech, Węgrzech, Galicyi, północney Francyi, Anglii, Szwajcaryi, zaczyna się wiosna w Marcu lub Kwietniu, a lato w Lipcu, a trwa aż do Października. Południowe klima od 50—35° s. jest w Portugalii, Hiszpanii, południowej Francyi, Włoszech, Turczech, w których zaczyna się wiosna w Styczniu albo Lutym; lato w Kwietniu albo Maiu; w Październiku zaś i Listopadzie pada wiele deszczu; nigdy śnieg nie leży i nie masz gwałtownego mrozu.

§. 8. *Produkta*: Ponieważ Europa leży na półkuli północney, w strefie północno umiarkowanej, i w większej iéy części jest zimno ustawiczne i gwałtowne, dla tego zbywa iéy na wielu płodach natury. Naywięcej produktów i najpiękniejsze które ma, winna jest innym częściom świata, osobliwie Azyi, z której sprowadzone i zaszczipione, przyswoionymi zostały. *Królestwo roślin* dostarcza: zboża, ryżu, tatarski, prosa, orkisz, wiele ogrodowych i kuchennych roślin, owoców, iako to: sliwek, wisien, moreli, jabłek, orzechów i t. d.; południowych owoców, iako to: cytryn, pomarańczy, fig i t. d.; drzewa oliwnego, mrowowego, wina, kartofli, tabaki, bawełny, trzciny, cukrowej, drzewa, lnu, konopi, chmielu i t. d. *Królestwo zwierząt*: z domowych są: konie, rogate bydło, owce, świnie i t. d.; z dzikich: dziki, niedźwiedzie, tury, wilki, bawoły, lisy, żbiki, jeże, małpy (w Gibraltarze), futrowe zwierzęta, wiele ptastwa, iedwabników, pszczoł, ryb, nawet śledzi, perel i t. d. *Mineralogia*

dostarcza: złota, srebra, miedzi, żelaza, cyny, ołowiu, żywego srebra, soli, saletry, siarki, kamiennych węgla, torfu, drogich kamieni, marmuru, wapna, kamieni piaskowych, bursztynu, porcelany, mineralnych wód.

§. 9. *Mieszkańcy i Religia*: Liczba mieszkańców wynosi do 180,000,000 dusz, z których 21 przypada na wyspy. Składa się z ludów różny początek mających i mówiących wielu językami zupełnie różnymi. Tych jest głównych 11 następujących: 1) Biskajski z obu stron Pireneów; 2) Celto-galicki w Szkocyi północney i Irlandyi; 3) Kimryjski w Walis i w północno-zachodniéy Francyi; 4) Finicki w Finlandyi, Laponii, w Węgrzech, (podług nowszych śledzeń mają tuteysi mieszkańcy od Mongolów pochodzić) u Samoiedów, Estonów, Liwonów, Czeremisów, Czuczwaszów; 5) Nowo-grecki w Turcyi, Węgrzech i t. d.; 6) Pochodzące z języka łacińskiego we Włoszech, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, u Włochów i t. d.; 7) Arnautów na wschodnio-południowych brzegach morza Adriatyckiego; 8) Niemiecki w Niemczech, Prusach, Inflantach, Siedmiogrodzkiej ziemi, Szwajcaryi, Francyi, z którego powstał Angielski, Niderlandzki, Dunski, Norwęski, Szwedzki, Islandzki; 9) Litewski w Litwie, Inflantach, Kurlandyi; 10) Słowiański w Rossyi, Polsce, Morawii, Szląsku, Czechach; 11) Turecko-Tatarski w Turczach i Krymie. — Prócz tego język żydowski i cygański. — Główne religie są: *Chrzesciiańska*, która jest religią panującą; (do niej należą: kościół Katolicki, (Rzymski i Grecki połączony), Kalwiński, Luterski (r. 1817 dnia 1go Listopada te obadwa w jeden połączone zostały), Angielski, Grecki wschoani; prócz niektórych innych sekt, iako to: Kwaków, Menonitów, Nowochrzczeńców, Unitów) *Zydowska i Mahometańska*; znajduje się nawet tak nazwana *Pogańska* w małym obrębie Rossyi i Norwegii.

§. 10. *Podział*: Linia poprowadzona od białego morza przez środek Finickiej odnogi aż do brzegów

północnych morza Adryatyckiego, przedziela Europę naturalnie na 2 części: na zachodnią i wschodnią.

W zachodniéy Europie:

1) Kraie przy Alpach; na północ Alp, Szwaycarya, Niemcy, Czechy, Szląsk; na południe Włochy; na zachód Francya.

2) Pireneyski półwysep: Hiszpania, Portugalia.

3) Kraie nad morzem północnem czyli niemieckim; na zachód W. Brytania, Feroer, Islandya; na wschód Dania, Norwegia.

4) Kraie nad morzem wschodniem czyli Bałtyckim; na zachód Szwecya, na wschód Rossya, na południe Prusy.

W wschodniéy Europie:

1) Na południe Karpatów; Węgry, Ziemia Siedmiogrodzka, Tureckie kraie i Dalmacya.

2) Na północ Karpatów: Galicya, Polska.

Uważając granice podług umów postanowione i godności Monarchów, ma Europa:

1) 3 Cesarstwa: Austryackie, Rossyyskie i Tureckie.

2) 15 Królestw: Bawarskie, Duńskie, Francuzkie, Wielkiej Brytanii i Irlandyi, Hannowerskie, Włoskie, Neapolitańskie i Sycyliyskie, Nederlandzkie, Portugalskie, Pruskie, Saskie, Sardyńskie, Szwedzkie i Norwęgskie, Hiszpańskie, Wirtembergskie. (Królestwa Czeskie, Węgierskie, Galicya, Lodomerya, Illyrya i Lombardzko-Weneckie należą do Cesarstwa Austryackiego, a Królestwo Polskie przez konstytucyą z Cesarstwem Rossyyskiem połączone).

3) 8 Wielkich Xięstw: Badeńskie, Heskie, Weimarskie, Meklemburgsko-Szweryńskie, Mekl.-Strellickie, Oldenburgskie, Luxemburgskie należy do król. Niderlandów, Toskańskie. (W. X. Poznańskie i W. X. niższego Renu należą do król. Pruskiego; W. X. Wirzburg do Bawaryi.) Procz tego Elektorstwo Heskie, Landgraftwo Hesko-Homburgskie.

4) 21 *Xiństw udzielnych*, zob: Niemcy. Wiele Xiństw do innych Państw należących, iak Szląsk, Berg i t. p. 3 *Margrabstwa*, Brandenburskie, do Prus, Morawskie do Austryi, Luzackie w części do Prus, w reszcie do Saxonii.

5) 2 *Państwa udzielne*: Stan kościelny, Stany zjednoczone wysp Jońskich.

6) 2 *Rzeczy pospolite*: Szwaycarska, Sto. Maryńska. 5 *Miast wolnych*: Hamburg, Lubeka, Bremen, Frankfurt nad Menem, Kraków.

§. I. Królestwo Portugalskie.

Położenie, granice i obszerność. Portugalia leży między $8^{\circ} 15' - 11^{\circ} 55'$ długości, $36^{\circ} 55' - 42^{\circ} 13'$ szerokości, graniczy na północ i wschód z Hiszpanią, na południe i zachód z Oceanem Atlantyckim; zajmuje 1933 m. kw. według najsćisłego rozmiaru.

Grunt i klima: Kray ten ma po większej części pagórki i niziny urodzayne. Znaczniejsze góry są: Sierra da Amarao, Sierra de Estrella, de Monchique i t. d. Przylądek Świętego Wincentego. Klima jest bardzo przyjemne.

Rzeki: 1) Tagus (Tejo), wypływa w Aragonii z gór Muela de San Juan, a wpada pod Lisboną w morze Atlantyckie; 2) Duero bardzo bystra woda, wypływa z północney strony miasta Osma, a przy Oporto wpada do morza Atlant. W nią wpadają Akweda, Koa, Sabor, Tua, Tamega. Jest ona spławna na 22 mil długości; 3) Minho, także spławna, wpada podobnie do m. Atl.; 4) Gwadyana; ta powstała w Prowincyi La Mancha, potem niknie pod ziemią, i znowu się pokazuje, i dwoma korytami wlewa się do m. Atlant. Prócz innych drobniejszych rzek, są godne pamięci jeziora: długie, okrągłe i ciemne.

Produkta: Wino, drzewo oliwne, ryż, trochę zboża, południowe owoce (figi, pomarańcze, cytryny,

migdały, kasztany i t. d.), drzewo korkowe, sumach; iedwabniki, pszczoły, owce (z delikatną wełną), ryby; złoto, srebro, żelazo, miedź, marmur, sól morską.

Mieszkańców liczba wynosi podług obrachowania w roku 1798 — 3,683,000 dusz. Katolicka tylko religia panująca. Język Portugalczyków jest dyalektem Hiszpańskiego, od którego się tylko pisownią i wymawianiem różni. Pochodzi on od łacińskiego i ma w sobie wiele wyrazów Arabskich. Fabryki iedwabiu, wełny, bawełny, mydła, skór iuchtowych, żelaza i t. d. są niewystarczające, a handel jest po większej części w rękach innych narodów.

Rząd od rewolucyi wybuchłey w Oporto dnia 24. Sierp. 1820 jest Monarchiczny przez Stany (Cortes) ograniczony. Król Jan VI. mieszka w Lizbonie, następca tronu Don Pedro d'Alcantara Xiążę Brezylji, iako Namiestnik mieszka w Rio-Janeiro w Brezylji. Od r. 1815 Królestwo to ma tytuł: Połączone Królestwa Portugalii, Brezylji i obudwóch Algarbii. Dochody Państwa 60,000,000 Zł. pol. a z osadami razem do 160,000,000. Lista cywilna królewska podług ustawy Stanów z Lipca 1821, wynosi rocznie blisko 3½ mill. Zł. pol. Dług około 600 mill. Siła zbrojna 25,000 regul. wojska i 33,500 milicyi; Potęga morską 9 okrętów lin. 24 fregat, 12,000 maytków.

Podział: Państwo dzieli się na Królestwo Portugalskie i Algarbii (*Algarve*).

I. Królestwo Portugalskie zamyka w sobie 5 prowincyi:

1) Estremadura, która 463 mil kwadr. i 827,000 ludności zamyka; miasto stołeczne całego państwa Lizbona (*Lisboa*) nad rzeką *Tejo*, ma 44,057 domów, 264,000 mieszkańców prócz garnizonu; cytafellę, port, stolica Patryarchy; Akademia, i znakomity handel prowadzi. Miasteczko *Belem* albo *Bethlehem*, teraz jest częścią miasta z Królewskim zamkiem i klasztorem, w którym jest grob familii Królewskiej. Miasto *Setuval* czyli *S. Ibes*, ma warzonkę soli morskiej. *Mafra*, bogaty klasztor dla 300, zakonników, Zamek króleski z wieżą, (o 160 dzwonach) ma 866 pokojów i 5200 okien.

2) *Beira*, m. s. *Coimbra* z Akademią. *Nova Braganza*.

3) Entre Minho e Douro, m. s. *Porto* na rzekę *Douro*, ma 63,505 mieszk.; port, miasto handlowe; tu się rozpoczęła rewolucya Portugalska. *Braga* stolica Arcybiskupa; *Ponte de Lima*, labr. kapeluszy kastorowych.

4) *Traz oz Montes*, m. s. *Miranda de Douro*, forteca pograniczna. *Braganza*, żąd panująca familia pochodzi.

5) *Alen Tejo*, miasto *Evora*, stolica Biskupa i forteca *Elvas*.

II. Królestwo Algarve, 130 mil kw. i 128,000 mieszk. miasto stołecz. *Tavira*. Forteça *Lagos*.

Należące kraie do Portugalii są następujące: w Azji: *Diu*, *Goa*, *Macao* i część wyspy *Timor*; w Afryce: wyspy *Azorskie*, *Madera* i *Porto Santo*, wyspy *Przylądku zielonego*, wyspa *T. Tomazsa*, Wielkorządztwo. *Mozambique* i *Angola*, i osada w *Gwinei*, na wyspie *Bissao* i t. d.; w Ameryce: *Brazylija* i *Guiana portugalska*. Wszystkie Portugalskie osady mają 100,000 mil kw., a tylko 6,000,000 mieszkańców.

§. 2. Królestwo Hiszpańskie.

Położenie, granice i obszerność. Hiszpania leży między $8^{\circ} 47'$ i 21° wsch. szer. $36^{\circ} 3'$ i $43^{\circ} 48'$ półn. dług., graniczy na północ z morzem Biskajskiem i Francją, na wschód z Francją i morzem śródziemnym; na południe z morzem śródziemnym, Atlantykiem i łączącą te dwa morza cieśniną Gibraltarską; na zachód z morzem Atlantykiem i Portugalią. Rozległość wynosi 8440 m. kw.

Grunt, Klima. Prócz Pirenejskich gór są jeszcze znakomite Kantabryjskie, Asturyjskie, Galijskie i Sierra Morena. Powietrze na północy jest chłodne i wilgotne, w środku gorące i suche, na południe bardzo gorące i wilgotne. Żółta febra i duszący wiatr Solano, czynią tam często okropne spustoszenia.

Rzeki: Hiszpania liczy 155 wielkich i małych rzek, i wiele strumieniów. Ebro, Minho, Duerø, Tajo, Guadiana, Guadalquivir, Tinto, Xucar, Lo-

bregat. Kanał Kastylijski, i Cesarski (Karola V)

Produkta: Wino, oliwa, południowe owoce, trzcina cukrowa, kapary, bawełna, ryż, tabaka, zioła farbierskie (Waid), sojne zioła, len, konopie, szafran, sumach, drzewo korkowe; barille i nieco zboża; owce z naydelikatniejszą wełną w Europie, iedwabniki, konie wyborne, osły, muły, czerwiec, pszczoły, ryby; złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, żywe srebro, źródła mineralne, sol kopalna i morska i t. d.

Mieszkańcy. Przed wkroczeniem Francuzów rachowano 12 mill, dziś pewnie 10½ mill. nie przechodzi. — Mowa jest 1) Hiszpańska z dyalektów: Kastylskiego, Katalońskiego i Galicyjskiego złożona; 2) Biskayska mniej używana. Panująca religia jest Katolicka. Fabryki skór, tabaki, cukru, mydła, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, wełny, bawełny, iedwabiu, płótna, papieru, wydają dobre towary, ale nie wystarczające na potrzeby kraju. Handel jest po większej części w ręku innych narodów.

Rząd był dotąd monarchiczno-samowładny, dziedziczny. Król Ferdynand VII. (od r. 1808.) ma tytuł: Katolickiego króla; następca tronu Xiążęcia Asturyi, inne dzieci króleskie mają tytuł Infantów, Infantek.

Z początkiem r. 1820 wszczęta rewolucya przez Jenerałów Quiroga i Riego, pociągnęła za sobą zmianę rządu. Dziedzictwo tronu i następstwo zostało przy panującej dynastyi; Naywyższa władza wykonawsza przy królu; moc prawodawcza w Zgromadzeniu Stanów (Cortes); Zgromadzenie to z iedney tylko składa się Izby, a wyroki jego przechodzą pod Sankcyą króla czyli zatwierdzenie, odmawia król Sankcyi iakiemu projektowi, tenże wniesiony na drugie Zgromadzenie Stanów i od nich potwierdzony iuż tem samem prawomocny. We wszystkim władza króla ograniczona, a Hiszpania jest teraz Narodem Konstytucyynowolnym. Usiawę rządową czyli Konstytucyą król zaprzysiągł, inne mocarstwa Europy zdaie się że ją uznały.

Dochody państwa wynoszą według budżetu z roku 182 $\frac{2}{2}$ Realów 691,600,000 (Real gr. p. 15) czyli 213 mill. Zł. pol. Dług, w r. 1820 wynosił około 6930 mill. Zł. p. Na zapłacenie chcą przeznaczyć ogromne dobra, po zniesieniu inkwizycyi S. i wielu klasztorów na skarb zabrane. — Siła zbrojna składa się naywyżey z 100,000 ludzi, prócz Gwardyi króleskiej. Siła morską z 44 liniowych okrętów, 36 fregat, w ogóle z 297 żagli złożona.

Jaki będzie nowy podział Hiszpanii dotąd nie wiadomo; dawniey składała się z dwóch królestw Kastylii i Arragonii, do których inne Król. i Prowincye należały; teraz składa się z 30 prowincyy, prócz miasta Antekera (Antequera) do żadney prow. nie należącego. Ponieważ i dawne nazwiska prowincyy są jeszcze używane, dla tego je załączamy.

A. Kastylia.

I. Kastylia Nowa zajmuie 5 prowincyy.

1) Madrid, miasto stołeczne i rezydencya Madrid nad rzeką *Manzanarres*, ma 9000 domów, 176,607 mieszkańców, 77 Kościołów, wspaniały pałac Królewski z Obserwatorium, biblioteką, gabinetem malowideł i naturalnych rzeczy; Akademia, szkoły, fabryki, wielki Amfiteatr w którym się bawoły potykają. Cytadella *Forteca Retiro*. Zamki *El Pardo*, *Casa del Campo* i *La Florida*.

2) Toledo, 370,000 mieszkańców liczy, m. s. tegoż imienia nad rzeką *Tajo*, podwójnym murem opasane; miało dawniey do 200,000 mieszk. teraz jest bardzo puste. Sto. lica pierwszego Arcybiskupa (Primasa Hiszpańskiego). Miasteczko *Aranjuez* nad *Tagiem* z zamkiem Królewskim.

3) Guadalaxara, m. s. t. i., fabr. sukna.

4) Cuenca, m. s. t. i.

5) La Mancha, m. s. *Ciudadreal*. Miasteczko *Almada*, kopalnia żywego srebra.

II. Stara Kastylia ma 4 prowincye.

6) Burgos, m. s. t. i., Akademia. Miasteczko *Santander*.

7) Soria, m. s. t. i.

8) Segovia, m. s. t. i., fabryka sukna; wodociąg Trajana. Miasto *S. Ildefonso*. zamek Królewski, fabryka szkła i zwierciadeł, i *Escorial*, Klasztor Hieronimitów i pałac *S. Lorenzo al Real*, grób Królów Hiszpańskich, ma 22 wielkich dziedzińców, 11,000 okien, 890 drzwi, biblioteki, zbiór monet, wybudowany z rozkazu Filipa II. miał kosztować 5,260,570 Dukatów.

9) *Avilla*, m. s. t. i. leżące na skale; 1000 dom. 5000 mieszk. fabr. bawełny.

III. Król. Leon ma 6 prowincyy.

10) *Leon*, m. s. t. i., miasto *Astorga*.

11) *Palencia*, m. s. t. i. nad *Carioną*.

12) *Toro*, m. s. t. i.

13) *Zamora*, 71,000 mieszk. na wzgórkach, nad rzeką *Duero* leży m. s. t. i.

14) *Valladolid*, m. s. t. i., Akademia, szkoła jeografii.

15) *Salamanca*, 209,000 m. m. s. *Salamanca*, w urodzajnej okolicy między trzema górami i z dolinami, nad rzeką *Tormes*, na której stoi most dawny Rzymski o 27, kabłąkach; ma wiele budynków znakomitych 3000 dom. 15,000 mieszk., Akademią; miasto *Ciudad Rodrigo* 11,000 m.

IV. *Asturya*.

16) *Asturya*, m. s. *Oviedo*, Akademia, port, fabr. broni. *V. Galicya*.

17) *Galicya*, m. s. *Corunna*, port. *Ferrol*, port obronny z najlepszym warsztatem okrętów wojennych w Hiszpanii. *San Jago di Compostella*, miejsce pielgrzymowania do ciała *Jakóba młodszego*, Hiszpańskiego Patrona; port, Akademia. *Orense* nad *Minho*.

VI. *Estremadura*.

18) *Estremadura*, m. s. *Badajos* nad *Gundianą*, forteca pograniczna. Miasto *Merida* nad *Guadianą*, Klasztor, Hieronimitów *S. Just*, w którym *Karól V.* resztę dni życia swego przepędził.

VII. *Andaluzya* albo *Niższa Andaluzya* ma 3 prow.

19) *Cordova*, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, fabryki. Stada koni (*Andaluzyjskich*).

20) *Sevilla*, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, ma mieszk. 80,568. Stolica *Arcybiskupa*, Akademia. Królewskie fabryki tabaki, handel morski. *Kadyx* w północnym końcu wyspy *Leon*. ma 75,000 mieszkańców, znakomite w czasach nowszych pierwszym zawiązkiem rewolucyi pod murami jego, miasto handlowe, z fortecą, portem. *Xeres de la Frontera* nad *Guadaleją* (*Angielska forteca Gibraltar* zobacz *Anglia*).

21) *Jaen*, m. s. t. i.

VIII. *Granada* albo *Wyższa Andaluzya*.

22) *Granada*, m. s. t. i., 70,000 mieszk., mieszkaniec *Arcybiskupa*, Akademia, handel; *Malaga* z portem.

IX. *Murcyja*.

23) *Murcyja*, m. s. t. i., port *Carthagena* wzmocnione szaniami.

B. *Arragonia*.

I. *Walencya*.

24) *Valencia*, m. s. t. i. nad *Guadalaviar*, 160,000 mieszk., stolica *Arcybiskupa*, Akademia, fabr. jedwabiu. *Alicante* z portem.

II. Katalonia.

25) Katalonia, m. s. *Barcelona*, 150,000 mieszczk., forteca, Akademia, ludwisiarnia armat, fabr. wełny i płótna, handel. *Gerona*, forteca. *Lerida* nad *Segrą*. *Tarragona*. Miasteczko *Cardona* z zamkiem obronnym, na górze w sól obfitę. *Montserrat* z klasztorem pustelników, po większą część zruynowanym w r. 1812.

III. Arragonia.

26) Arragonia, m. s. *Saragosa* nad *Ebro*, stolica Arcybiskupa, Akademia. *Huesca* nad *Izuelą*; Akademia. *Teruel* przy uściu *Alhambry de Guadalaviar*.

IV. Nawarra.

27) Nawarra, m. s. *Pampelona* przy górach Pirenejskich i miasteczko *Arga*.

V. Biskajia czyli 3 Biskajskie prowincye.

28) Guipuzcoa, m. s. *San Sebastian*, forteca, handel morski.

29) Alava, m. s. *Vitoria*, handlowe, ma fabryki.

30) Biscaya, 60 mil kwadr., 111,000 mieszczk., zamyka; w piękny równinie, na prawy stronie obitę w ryby w rzeki leży; m. s. *Bilbao*, handlowe.

Do tego należy: 1) Król. Maiorki, złożone z Balearskich wysp (Maiorka, Minorka) i Pytyzujskich *Iwiza*, *Formentera*, m. s. *Palma* na wys. Maiorce, rezydencyca Gubernatora, Biskupa. 30,000 mieszczk. Na wyspie Minorce m. s. *Maon* (port *Mahon*) forteca, 14,000 mieszczk. W ogóle wyspy obfitują w zboże, oliwę, wino, cytryny i t. d.

2) Miasto Antekera między Guanadą, Sewillą i Kordową 14,000 mieszczk. W bliskości jezioro $\frac{1}{4}$ mili długie dostarcza soli.

Kraie zewnątrz Hiszpanii leżące które należą do niej są: w Azji: wyspy *Manińskie* czyli *Filipińskie*, *Maryńskie*, *Karolińskie*, *Bachańskie* i *Magindanao*; w Afryce: Miasto *Ceuta*, *Melilla*, *Pennon de Velez* i t. d. Wyspy *Kanaryjskie*, *Anabon*, *Xiazeca* i *Fernando del Po*; w Ameryce: *Floryda*, nowy *Mexyk*, nowa *Navarra*, *California*, stary *Mexyk*, *Terra firma*, część *Guiany*, *Peru*, *Chili*, *Paraguay* z *Tukumanami*, kraj *Magielański*, wyspy *Sokolo*, wyspa *Kuba*, *Portorico* i t. d. w ogóle 240,845 kw. mil, 17,549,000 mieszczk.

§. 3. Królestwo Francuzkie.

Polozenie, granice, obszerność. Francya rozciąga się od $42^{\circ} 23'$ — $51^{\circ} 3'$ szer. $12^{\circ} 21'$ — $26^{\circ} 4'$ dł., graniczy na północ z Niemcami, Niderlandami i morzem północnem, *Pas de Calais* i kanałem; na zachód z morzem Atlantykiem i Hiszpanią; na południe z Hiszpanią i morzem śródziemnem; na wschód z Włochami, Szwajcaryą i Niemcami. Zajmuje kwadr. mil 10 000.

Grunt i klima. Na granicach są Alpy, Jura, Pirenejskie góry (*Mont perdu* wysoka na stóp 10,578); w środku zaś kraju góry Seweńskie, Auwernskie (*Mont d'or* wysoka 6288 stóp i *Cantal* 59'4), góry Wogięskie i Ardeny. Klima jest tylko w okolicach górzystych ostre, w innych zaś po większey części umiarkowane.

Wybrzeże Liońkie.

Rzeki. 1) Garona, wypływa z Pyreneów na granicy Hiszpańskiéy, kanałem Południowym dawniey kanał Langwedocki zwanym, z morzem śródziemnym połączona, wpada w morze Atlantyckie; 2) Rodan, z Szwajcaryi płynie i trzema korytami uchodzi do morza śródziemnego; 3) Ligiera, bierze początek w górach Seweńskich, a wpada do morza Atlantyckiego; 4) Sekwana, wypływająca z gór *Cote d'or* wpada do kanału; 5) Ren, w który Ill i Mozela wpada; 6) Mas; 7) Skalda. Kanałów łączących rzeki dla ułatwienia handlu, jest znaczna ilość.

Produkta. Kraj ten posiada wszystkie produkta do zaspokoienia potrzeb należące. Liczba koni niedostateczna i nie są wyborne. Z resztą ma zboże, wino, owoce, bawełnę, len, konopie, tabakę, kapary, oliwne drzewa; rogate bydło, owce (z wełną piękną), pszczoły, ryby, ostrygi, muszle, iedwabniki, czerwiec; żelazo, miedź, ołów, atun, arsenik, kamienne węgle, sól morską i źródlaną, skałki do flint, mineralne wody i t. d.

Liczba mieszkańców wynosi 29 052,613; podług Kann. 29,161,000. Katolicką religią (która ma 9 Ar-

cybiskupów i 35 Biskupów) większa część wyznaie; lecz i inne wyznania mają wolność odprawiania swych obrządków.

Fabryki są osobliwie iedwabiu, wełny, bawełny, płótna, papieru, porcelany, fajansu, faiek, tabaki, cynobru, wódki, zegarków, złota, srebra i towarów galanteryynych i t. d. Szczególniey kwitną fabryki broni i prochu. Zewnętrzny handel zaczyna się od niedawnego czasu wzmacniać.

Rząd. Rząd monarchiczny w osobie Króla *Ludwika XVIII.*, który podług nowéy Konstytucyi ma moc wykonawczą i prawodawczą, którą dzieli z Izbą Parów (tych Król mianuje, wyjąwszy członków z familii Królewskiéy, którzy z urodzenia Parami są) i Izbą Deputowanych z Departementów (ci od Zgromadzeń wyborowych w Departementach są obierani), których Król corocznie zwołuje. Tamtych, iest wraz z Xiążętami małoletnimi, 268, tych 430. Naywyższą Magistraturę stanowi Rada stanu; publicznemi sprawami zawiadują Ministrowie. Wydatki Francyi wynosiły w r. 1821, 882,327,374 franków; przychód 888 milion. Dług państwa 4000 mil. fr. — Siła lądowa wynosi 150,000 ludzi, a morska 40 liniowych okrętów, 30 fregat i t. d.

Podział: Francya dzieli się na 86 Departamentów, które się składają z obwodów i kantonów. Przed rewolucyą dzieliła się Francya na 17 Prowincy; ze podział ten często ieszcze używany, załączymy go obok Departamentów, choć nie wszędzie iest zgodny z temiż, gdy z cząstek kilku prowincy tworzo no Departamenta.

I. Isle de France ma 5 Departam.

1) Sekwany, zamyka 8½ m. kw. i 631,000 mieszk. miasto stoł. całego państwa Paryz nad Sekwaną, ma 7 mil obwodu, a dwie średnicy, 32,400 domów, 713,000 mieszk., 1089 ulic, 144 uliczek, 70 publicznych placów, n. p. Pole Marsowe (*Champ de Mars*), Ludwika XVI. (*Place de Louis XVI*) i t. d. 53 bram, 16 mostów (także most Ludwika XVI), wiele publicznych gmachów, n. p. Tuilerie (mieszkanie Króla z ogrodem), Louvre (Pałac umiejętności i kunsztów), Luxemburg, Palais Royal, szpital inwalidów z kopałą godną zadziwienia i t. d.; wiele Kościołów, n. p. S. Sulpicjusza, S. Genewefy, Panny Maryi (na 400 stop długi, 70 szeroki i 200 wysoki); przy nim pałac Arcybiskupa i t. d.; regencya i stolica Arcybiskupa. Instytut kunsztów i umiejętności,

publiczne biblioteki, kilka publicznych gabinetów, obejmujących zbiór starożytnych malowideł, rycin i t. d.; obserwatorium, gabinet historyi naturalnej z kosztownym ogrodem botanicznym i zwierzyńcem, *Musée d'industrie* (kunsztów i rzemiosł), Akademia; wiele szkół, n. p. 4 licea, politechniczna szkoła), aptekarska, budownicza, kunsztów; Conservatorium muzyki dla 115 wirtuozów i 600 uczniów obojczy płci, instytut głuchoniemych i ślepych, 11 szpitalów, n. p. *hospital de l'humanité*, który niekiedy na rok do 20.000 słabych utrzymywał; instytut szczepienia ospy, domy dla ubogich. Fabryka kobierców, złota, srebra, jedwabiu, kryształu, szkła, siodeł, zwierciadeł, 53 fabryk porcelany; Królewska drukarnia, mająca liter dla 131 języków, banki; główny telegraf, mający związek z telegrafami w Brest, Lille, Bayonie, Strazburgu, Toulon i t. d. Miasto to ma 32 przybrzeżów (szerokie brukowane place w podłuż rzeki), i 9 portów, 10 teatrów, 2000 restauratorów, 3000 kawiarni, 2800 fiaków, 2500 kabriolów; oświecone bywa 4500 latarniami. Dawniej miało miasto wały, które teraz w piękne spacery zamienione zostały pod nazwiskiem starych i nowych Boulevards. Bitwa pod Montmartre 30. Marca 1814. Ustanowienie pokoju 30. Maia 1814 i 20. Listop. 1815. Miasto *S. Denny's* z opactwem niegdyś Benedyktynów, w którym jest grób Królów, szkoła dla cerek ubogich członków legii honorowej. *Charenton* dom szalonych. Szkoła z pobliskim zamkiem *Alfort*.

2) Seine i Oise, m. s. *Versailles*, 27,574 mieszk. skład zegarków, fabr. broni. *St. Germain en Laye*, szkoła inżdy. *Marly*, sławne wodociągami. *St. Cloud*; w okolicy jego jest pałac *Malmaison* z ogrodem botanicznym i małym zwierzyńcem. Miasteczko *Rambouillet*, owczarnie.

3) Oise, m. s. *Beauvais*, fabr. obicia. Miasto *Compiègne*, szkoła artylerji, prytaneum.

4) Aisne, m. s. *Laon*, szkoła artylerji. Miasto *St. Quentin*, fabr. płótna i batystu. *Soissons*, fabr. wełny i skór.

5) Seine i Marne, m. s. *Melun*, fabr. indygo, skór, szkła. *Meaux*, stolica Biskupa. *Fontainebleau* zam. Król. z pięknymi ogrodami.

II. Picardie (Pikardya) ma 2 Depart.

6) Somme, m. s. *Amiens*, 40,000 mieszk., fabr. obicia, jedwabiu, manszestr, wełny i skór. Sławne traktatem pokoju między Francją i Anglią 1802. *Abbeville*, fabr. sukna, płócien i batystu.

7) Pas de Calais, n. s. *Arras*, fabr. batystu, koronek, obicia. *Calais*, miasto portowe. *S. Omer*, żupy solne i fabr. tabaki. *Boulogne sur mer*, port, fabr. cukru i fajansu.

III. Champagne i Brie, 5 Depart.

8) Ardennes, m. s. *Mézières*, cytaella; fortece *Rocroy*, *Givet*, *Sedan*. Miasta *Rhetel* i *Charleville*, fabr. wełny.

9) Marne, m. s. *Rheims*, 30,000 mieszk., fabr. iedwabiu i wełny, tu się Królowie koronują. Miasto *Chalons* nad Marną, forteca. *Epernay*, fabr. wełny i papieru; w okolicy tego miasta rośnie nayprzedniejsze szampańskie wino. Miasto znaczniejsze *S. Menchould. Vitry le Francois.*

10) Wyższéy Marny, m. s. *Chaumont*, fabr. rękawiczek, płótna i noży. *Langres*, fabr. noży i wełny.

11) Aube, m. s. *Troyes*, miasto stołeczne w piękney okolicy, 30,000 m., fabr. lnu, konopi, bawełny. Miasto *Arcis* nad Aube, handluie zbożem. *Bar* nad Aube, fabr. płótna i mydła. *Bar sur Seine. Nogent sur Seine.*

12) Yonne, m. s. *Auxere*, handluie winem. Miasto *Joigni*, winnica. *Sens. Tonnerre.*

IV. *Lyonnais, Bourbonnais, Auvergne* i *Marche*, z 8 Depart.

13) *Rhône*, m. s. *Lyon* po Paryżu nayznakomitsze miasto Monarchii Francuzkiéy, leży przy złączeniu Saony z Rodanem, 115,128 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, szkoła ekonomiczna, publiczna biblioteka, fabr. iedwabiu, złotych i srebrnych galonków i kapeluszy. *Villefranche.*

14) *Loire*, m. s. *Montrbrisson.* Miasto *St. Etienne*, fabr. broni. *Roanne*, handlowe.

15) *Allier*, m. s. *Moulins*, fabr. noży i stali. Miasto *Gannat. Mont Lucan*, fabr. wstążek.

16) *Puy de Dôme*, m. s. *Clermont*, 30,000 mieszk., Akademia, fabr. papieru, płótna i inne. Miasto *Ambert*, fabr. wstążek, wełny, drótu i igieł. *Issotre. Thiers*, fabr. noży i innych sprzętów żelaznych (*Quincaillerie*).

17) *Gantal*, m. s. *Aurillac*, fabr. koronek, galonków i obicia. Miasto *St. Flour*, fabr. obicia, sukna i noży. *Mauriac. Murat.*

18) Wyższéy Ligiery. m. s. *Le Puy*, fabr. skór, bawełny, koronek. Miasta *Brionde* i *Yssengeaux.*

19) *Creuse*, m. s. *Guéret*, handel bydła. Miasto *Aubusson*, fabr. tabaki. *Bourgaueuf. Boussac.*

20) *Charente*, m. s. *Angoulême*, ogród botaniczny, fabr. papieru, handlowe. Miasto *Cognac*, fabr. likworów. *Barbezieux*, fabr. płótna. *Ruffec. Consolens.*

V. *Bourgogne* czyli Xię. *Burgundy* ma 3 Depart.

21) *Côte d'or* (złoty pagórek), zamyka 156 mil kw. i 355,000 mieszk., m. s. *Dijon*, w bardzo przyiemnéy i urodzaynéy okolicy, pięknie zabudowane i warowne; ma 2200 dom. i 20,000 mieszk. Miaste *Beaune*, winnica. *Semur*, fabr. sukna. *Chatillon* nad Sekwaną, żelazna kuznia.

22) *Saône* i *Loire*, m. s. *Macon*, winnica. Miasto *Chalons* nad Saoną, fabr. pończoch, kapeluszy i czapek. *Autun.*

23) L'Ain, m. s. *Bourg* nad *Ressousse*, 6984 mieszk. *Tre-
vour* nad *Saoną*. *Nantua*. *Ferney*.

VI. Dauphiné (Delfinat), 3 Depart.

24) Isère, m. s. *Grenoble*, 20,654 mieszk., cytradella, Aka-
demia, szkoła artylerji, fabr. skór, rękawiczek, kadzideł.
Miasto *Vienne*, fabr. zelaza i stali. Miasto *Marcellin*. *La
Tour du Pln*.

25) Drôme. Na wzgórkach nad *Rodanem* leży; m. s. *Va-
lence*, stolica Biskupa, fabr. wełny. Miasto *Montellimar*.
fabr. iedwabiu, skór, wełny.

26) Wyższych Alp, m. s. *Gap*. Forteca *Embrun*, *Brian-
con*, *Mont Dauphin*.

VII. Provence z Xię. Orange (Orania) Hrab. Avignon i Venaissin, ma 4 Depart.

27) Uścicia *Rodanu*, m. s. *Marseille*, mieszk. 100,413,
port, dom kwarantany na wyspie *Pemegues*, odległej na
6 mil morskich od miasta. Połów koralu, rafinerya cukru,
fabr. sukna, safianu, porcelany i inne; prowadzi handel do
Lewantu i północnej *Afryki*. Miasto *Aix*, 27,000 mieszk.,
stolica Arcybiskupa, cieplice. *Arles* nad *Rhône*, 20,000
mieszk., fabr. szarży, złota i srebra. *Tarascon*.

28) Niższych Alp, m. s. *Digne*, fabr. zelaza. Miasteczko
Sisteron, *Cattallana*, *Barcelonette*.

29) *Var*, m. s. *Draguignan*. Forteca *Toulon* z wygodnym
portem dla wojennych okrętów, 22,000 mieszk., handel.
Miasta *Frejus*, *Brigoles*. Niedaleko brzegu wyspy *Hiriyskie*.

30) *Vaucluse*, m. s. *Avignon*, 21,000 mieszk., stolica
Biskupa, fabr. iedwabiu. Miasto *Apt* z fabryką wełny i wo-
skowych świec. *Orange*.

VIII. Languedoc, Foix i Roussillon maia 9 Depart.

31) *Ardèche*, m. s. *Prives*, fabr. wełny. Miasto *Anno-
nay*, fabr. papieru. *Tournon*. *Argentière*.

32) *Lozère*, m. s. *Mende*, stolica Biskupa, fabr. szarży.
Marvejols i *Florac*.

33) *Gard*, m. s. *Nimes* lub *Nismes*, 59,500 mieszk., cyta-
della, fabr. iedwabiu i wełny. Miasto *Beaucaire*, skład
towarów. *Alais*, handel iedwabiu. *Uzes*, fabr. sukna i
szarży. *Bagnols*, fabr. iedwabiu.

34) *Hérault*, m. s. *Montpellier*, niedaleko *Mardanson*,
nie bardzo dobrze zabudowane; ma 33,000 mieszk. Znaj-
duje się tu szkoła medycyny, fabr. wityolu, grynszpanu.
Miasto *Cette* z portem wygodnym. *Frontignan*, winnica.
Beziers, fabr. likworu i iedwabiu. *Lodeye*, fabr. sukna
i kapeluszy.

35) *Tarn*, m. s. *Alby*, fabr. płótna, handel. Miasto
Castres, fabr. wełny, bawełny i mydła. *Lavour*, fabr. weł-
ny i iedwabiu. *Gaillac*, handel winny.

36) Wyższy Garony. Nad spławną tu Garoną, w piękny i urodzayny równinie leży, m. s. *Toulouse*, 50,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, fabr. wełny i skór; początek kanału południowego. Miasto *Muret*, *St. Gaudens*. *Villa franche*.

37) Aude, m. s. *Carcassonne*, niedaleko kanału południowego; leży po części na skale, po części w przyjemny równinie i ma 1600 dom. i 10,000 mieszk., fabr. wełny, handel. Miasto *Castelnaudary*, fabr. sukna i materyi. *Limoux*, winnica. *Narbonne*, niedaleko morza śródziemnego, z którym połączone jest za pomocą kanału Robine i ma 9000 mieszk., fabr. wełny.

38) Wschodnich Pireneów, m. s. i fort *Perpignan*, ludwisarnia, fabr. wełny i winnica. Fort *Bellegarde* i *Mont Libre*. Miasto *Rivesaltes*, olej i winnica. *Prades*, *Cerret*.

39) *Arriège*, m. s. *Foix*, kuźnia żelaza i miedzi. Miasto *Pamiers* i *St. Giron*.

IX. *Guyenne* (Akwitania) — *Gascogne* (Gaskonia ma swój język własny) — *Limosin*, *Saintonge*, *Angoumois*, *Navarra* (który większa część za Pireneami do Hiszpanii należy) — *Bearn*, podzielone na 14 Depart.

40) *Gironde*, m. s. *Bordeaux* przy uściu Garony do morza Akwitańskiego, z portem wzmocnionym, liczy 90,992 mieszk.; Arcybiskupstwo; fabr. szkła, cukru, wódki i inne, jarmark wielki, handel. Miasto *Bazas*, gdzie handel szkła. *Blaye*. *Libourne*, prowadzi handel, solą.

41) *Landes*, m. s. *Mont de Marsan*, handel zboża. Miasto *Dax*, cieplice, handel wosku. *St. Sever*.

42) Wyższych Pireneów, m. s. *Tarbes*. Miasto *Bagnères*, źródła mineralne. *Lourde*, fabr. ołowiu, żelaza i miedzi. Zamek z więzieniem.

43) *Gers*, m. s. *Auch*, fabr. płótna i wełny.

44) *Lot* i *Garonne*, m. s. *Agen*, stolica Biskupa, fabr. wełny i iedwabiu. Miasto *Néruc*, z garbarnią i fabr. sprzętów miedzianych. *Marmande*, handel zboża i wina.

45) *Dordogne*, m. s. *Périgueux*. Miasto *Sarlat*, handel olekiem orzechowym, *Bergirac*, ludwisarnia; fabr. syropu, żelaza i faiaus. *Le Roche-Beaucourt*, ludwisarnia.

46) *Lot*, m. s. *Cahors*, fabr. wełny, winnica. Miasto *Gordon*.

47) *Tarn* i *Garonne*, m. s. *Montauban*, 21,000 mieszk., Biskupstwo, szkoła teologii Kalwińskiéy, handel. Miasto *Castel Sarrazin*, fabr. płótna, wełny i kapeluszy.

48) *Aveyron*, m. s. *Rhodes* albo *Rodés*, fabr. sukna, wełny, linonu i kapeluszy. Miasto *Ville franche*, fabr. muszlinu i płótna. *St. Afrique*. *Espalion*.

49) Niższy *Charente*, m. s. *Saintes*, fabr. skór i wełny. *Rochelle*, forteca, handel. Miasto *Rochefort*, forteca, szkoła marynarki, port, handel. *St. Jean d'Angely*, młyn prochowy. *Marennés*. *Jonzac*. Wyspy *Aix*, *Ré*, *Oleron*.

50) Wyzszéy Vienne, m. s. *Limoges*, 21,000 mieszk., fabr. żelaza, handel. Miasto *S. Leonarda*, fabr. sukna i papieru. *Bellac*. *St. Yrieux*. *Rochechouart*.

51) Corrèze, m. s. *Tulle*, fabr. broni i papieru. Miasto *Brievés*, fabr. iedwabiu i bawełny. *Ussel*, fabr. skór i kozuchów.

52) Niższych Pireneów, m. s. *Pau*, nad rzeką *Par*, przez którą idzie bardzo wysoki most o 7 kabłąkach; iest miejsce urodzenia Henryka IV. i terazniejszego Króla Szwecyi, ma 2000 dom. i 8700 mieszk., fabr. sukna i linonu. Miasto *Oleron*, fort. *Bayonne*, 13,190 mieszk., port, handel. *Pontac*, winnica. *Sallies*, żupy solne.

X. Orleanais, Maine, Perche, Touraine, Anjou, Saumurais, Poitou, Berry i Nivernais, z 14 Departam.

53) Eure i Loire, m. s. *Chartres*, fabr. wełny, linonu. Miasto *Dreux*, fabr. wełny. *Nogent le Rotrou*, handel skór.

54) Loir i Cher, m. s. *Blois*, fabr. wełny i szkła. Miasto *Vendome* i *Romorantin*.

55) Loiret, m. s. *Orleans* nad *Ligierą*, 41,957 mieszk., stolica Biskupa, publiczna biblioteka, blech wosku, rafinerya cukru. Miasto *Gien*. *Mortargis*, handel. *Pithiviers*.

56) Mayenne, m. s. *Laval*, fabr. nici, linonu. Miasto znaczniejsze *S. Suzanne*, fabr. papieru. *Château*, *Gauthier*, fabr. wełny i linonu.

57) Sarthe, m. s. *Le Mans*, 18,000 mieszk., fabr. wosku i pytlów, skład towarów. Miasto *La Flèche*, szkoła Kadetów. *S. Calais*. *Mamers*.

58) Orne, m. s. *Alencon*, fabr. pytlów, koronek, kapeluszy; pończoch, skór, szkła. *Argentau*, fabr. koronek, wełny i linonu. *Mortagne*, fabr. płótna. *Trappe*, opactwo *Trapistów* przez *Dom Armand Jean le Bouthillier de Rancé* (w r. 1700 um.) ufundowane.

59) Indre i Loire, m. s. *Tours* nad *Ligiera*, 20,240 mieszk., Arcybiskupstwo; fabr. linonu, iedwabiu, fajansu, drotu i inne. Miasto *Amboise*, fabr. skór, guzików, wełny i iedwabiu. *Loches*. *Chignon*.

60) Indre, m. s. *Châteauroux*; fabr. sukna i noży. Miasto *Issoudun*, handlowne. *Chatre*, fabr. sukna. *Le Blanc*.

61) Mayene i Loire, m. s. *Angers*, dobrze zabudowane, przez które płynie *Maiena*, ma 5400 dom. i 34,000 mieszk. Tutaj iest stol. Biskupa. fabr. cukru, blech wosku i t. d. Miasto *Saumur*, fabr. linonu. *Beaupreau*. *Segré*. *Beauge*.

62) Vienne, m. s. *Poitiers*, stolica Biskupa, garbarnic, fabr. wełny, linonu. Miasto *Châtellerault*, fabr. wosku, płótna, wełny, stali, noży. *Loudon*. *Mont-Morillon*. *Civray*.

63) Vendée, m. s. *Bourbon-Vendée* (dawniéy *Napoléon* i *Roche sur Yonno*), fabr. wełny, handel bydła. Miasto

Fontenay le Peuple, fabr. wełny. *Sables d'Olonne*, port. Wyspy *Noirmoutier* i *Bouin*.

64) *Obadway Sèvres* (Nantaise i Niortaise), m. s. *Niort*, fabr. skór i wełny, *Parthenay*. *Thouars*, przy niem zamek *Thouars*, teraz Xięstwo Esslingen Xiążęcia Rivoli (Masseny). *Melle*.

65) *Cher*, m. s. *Bourges*, gdzie *Auton* i *Evre* się schodzą, ma 3700 domów, pomiędzy którymi wiele budynków wspinających, miesk. 16,000, Arcybiskupstwo, fabr. wełny i płótna; iarmarki wielkie. Miasto *Vierzon*, fabr. linonu i wełny. *Tancerre*, winnica. *St. Amand*, fabr. wełny.

66) *Nièvre*, m. s. *Nevers*, fabr. wełny, skór, fajansu, szkła. Miasto *Château-Chinon*, fabr. wełny. *Clamecy*, fabr. stali. *Cosne*, fabr. noży, żalaza i stali. *Charté*, fabr. guzików metalowych i różnych sprzętów żelaznych.

XI. Bretagne, 5 Depart.

67) *Finisterre*, m. s. *Montagne sur Odet* czyli *Quimper*. Miasto *Brest*, forteca, szkoła budowania okrętów, port wojenny i handlowy. *Morlaix*, port morski, handel. *Châteaulin*, połów ieszotrów; fabr. żelaza i miedzi. Wyspa *Quessant*.

68) Północnych brzegów, m. s. *Brienz*, port. Miasto *Dinan*, forteca, fabr. linonu. *Lamballe*, fabr. płótna i pergaminu.

69) *Isle (Ille)* i *Villaine*, m. s. *Reunes*, 30,000 mieszk., Biskupstwo, fabr. wełny i kapeluszków, garbarnia i blecharnia. Miasto *S. Malo*, port, arsenał morski, handel, rybołówstwo. *Fougères*, fabr. szkła. *Vitré* albo *Vitray*. *Montfort*.

70) *Morbihan*, m. s. *Vannes*, port, handel. Miasto *l'Orient*, port, warsztat okrętów. *Port libre* czyli *Port de la liberté* z portem. *Ponthivi*, półwysep *Quiberon*. Wyspy *Belle-Isle*, *Houet*, *Hedic*.

71) Niższéy *Ligierv*, m. s. *Nantes* handlowe i bardzo znakomite miasto Francyi niedaleko uścia rzeki *Loire*, 77,162 mieszk., cydadella, port, Biskupstwo; fabr. lin. powrozów, fajansu, cukru. Miasta *Paimbosuf*, port. *Ancenis*, huta żelazna i ludwisarnia. *Guerande*, żupy solne. *Nazaire*, port.

XII. Normandie, 4 Depart.

72) Niższéy *Sekwany*, m. s. *Rouen*, 87,000 mieszk., port, stolica Arcybiskupa; fabr. wełny, bawełny, cukru, grzebieni, kart, wytriołu i inne. Miasto *Dieppe*, forteca; port, fabr. tabaki i koronek. *Havre* czyli *Havre de Grace*, arsenał morski, fabr. tabaki i cukru, handel. *Elboeuf*, fabr. sukna.

73) *Eure*, m. s. *Evreux*, fabr. wełny. Miasto *Louviers*, fabr. sukna, linonu, skór. *Vernevil*, garbarnia skór cielęcych.

74) *Calvados*, m. s. *Caen*, miasto pięknie zabudowane w dolinie przy uściu Odony do Orny leżące. Ma Uniwersytet; fabr. sukna, koronek, linonu, handel. Miasto *Bayeux*, stol. Biskupa, fabr. linonu, szarzy, fajansu, iarmarki wielkie. *Houleur* z portem.

75) *Canal lub Manche*, m. s. *St. Lo*, garbarnie. Miasto *Coutances*, stolica Biskupa, fabr. płótna, barakanu, noży. *Cherbourg*, forteca, port wojenny, fabr. wełny, szkła, porcelany, warsztat okrętów, handlowe, magazyn towarów z osad.

XIII. Francuzkie Niderlandy, dawniey Wielkorządztwo Flandryi, składa się z Hrabstw Flandryi, Hennegau, Namur i Lüttich, teraz jeden Depart.

76) *Północy*, m. s. *Lille* lub *Rysel*, jedna z najwarowniejszych twierdz, wad *Denle* i *Lys*, jest pięknie zabudowane, ma 11,000 dom. i 61,000 mieszk.; fabr. sukna, szarzy, koronek i inne. Forteca *Douay*, ludwisarnia, szkoła artyleryi, fabr. płótna, koronek, rafinerya cukru i soli, browar. *Dünkirchen* lub *Dunquerque*, port, fabr., tabaki, cukru, wełny, handlowe. *Valenciennes*, fabr. batystu, kamlotu, barakanu i skór. *Nord-Libre* (Condé).

XIV. *Franche Comté* (Hrabstwo Burgundyi, Burgundya wyższa), 5 Depart.

77) *Wyższy Saony*, m. s. *Vesoul*, jest w około winnicami otoczone, ma 5,400 mieszk. Miasto *Luxeville*, cieplice. *Pierre les Melisey*.

78) *Doubs*, m. s. i forteca *Besancon*, 28,436 mieszk., stolica Arcybiskupa, szkoła roboty zegarków dla 200 uczniów, fabr. linonu, drukarnia kartunu. *Pontarlier* z zamkiem *Joux* na górze. *St. Hippolite*, fabr. flaneli. *Beaume*. *Montbeillard* czyli *Mömpelgard*.

79) *Jura*, m. s. *Lous-le-Saulnier*, kopalnia srebra, marmuru, alabastru. Forteca *Dôle* z fabryką czapek i kapeluszy. *Salins*, źródła słone. Miasto *Poligni*, *St. Claude*, *Longuy*.

XV. *Lotaryngia* z *Messin* i *Toulois*, ma 4 Departam.

80) *Meurthe*, m. s. *Nancy*, stolica Biskupa, Akademia, fabr. iedwabiu, sukna, fajansu, leży w piękney okolicy, ma 6,000 dom. 29,000 mieszk. Miasto *Luneville*, sławne zawarciem pokoju między Francyą, Austryą i Niemcami. 1801. *Toul*, garbarnia, fabr. kapeluszy i czapek. *Château*, *Salins*, źródła solne. *Saarbourg*. *Phalsburg* lub *Pfalsburg*. forteca.

81) *Vosges*, m. s. *Epinal*, handel. Miasto *Mirecourt*, fabr. koronek i muzycznych instrumentów. *Girromagni*, szkoła praktyczna górnictwa. *Plombières*, cieplice.

82) *Mosel*, m. s. *Metz*, bardzo warowne przy uściu *Seille* do *Mozeli*, ma 5,800 domów, 41,000 mieszk., cyta-

delę. Nowe miasto piękniejsze jest niż dawne. Znaczne tu są fabryki osobliwie bawełniane. O milę od Metz są ruiny rzymskich rurnusów. Forteca *Longwy*. *Thionville* lub *Dieenhofen*. *Bitche*. *Sargemund* lub *Sarguemines*. *Briey*.

83) *Maas*, m. s. *Bar sur Ornain*, fabr. stali, płótna, wełny, bawełny, cukru z rzepy i inne. Forteca *Verdun*; garbarn., fabr. likworu. Miasto *Montmédy*. *Varenes*. *Commercy*.

XVI. Alsacya, 2 Depart.

84) Niższego Renu, m. s. i forteca *Strasbourg* nad rzeką *Ill* i *Breuche*, niedaleko Renu, 54,056 mieszk. stolica Biskupa; Kościół katedralny z wieżą na 490 stop wysoką; Akademia, Katolickie i Protestanckie seminaryum; szkoła artyleryi, fabr. tabaki, broni, wełny, gissernia liter; iarmarki; telegraf do Paryża. *Hagenau*, fabr. faian-su. *Weissenburg* (*Weissembourg*). Miasto *Bischweiler* czyli *Bischwiler*, fabr. sukna, tabaki, skór; *Buchweiler*, *Saverna* lub *Zabern*. *Bergzabern*.

85) Wyższego Renu, m. s. *Colmar*, szkoła wojenna, fabr. indygo. Forteca *Neuf Brisac* i *Befort* czyli *Belfort*. Miasto *Huningen*. *Muhlhausen*, fabr. płótna, kartunu. *Thann*. *Türkheim*. *Soalz* lub *Sulz*. *Altkirch*.

86) Wyspa Korsyka, zamyka 180 mil kwadr. i 175,000 mieszk. Odnoga *Bonifacio* odłącza ją od Sardynii. Znaczne góry przerzynają ją, najwyższa jest *Monte rotondo* na 8226. Stolicą téy wyspy jest piękne miasto *Ajaccio* albo *Ajazzo*, Akademia, port, handel, miejsce urodzenia *Napoleona Bonapartego*. Miasto *Bastia*, cytadella, port, fabr. pałaszy, garbarnia. *S. Fiorenzo* lub *S. Florent*, port, *Calvi*, cytadella, port. *Certe*.

Posiadłości Francyi w innych częściach świata są, w Azji: prowincya *Pondichery*; w Afryce: *La Calle* i *Bonne* w prowincyi Algieyrskiéy; wyspy *Senegal* i *Gorce*; port *François* i t. d., i niektóre faktorye w Gwinei; *Maskareńska* wyspa *Isle Bourbon*; w Ameryce: Część *Guianny* z wyspą *Cayenne*; część *S. Domingo* (teraz w ręku Murzynów); *Martinique*, *Guadeloupe*, *Desiderade*, *Marie galante*, *Saintes*, ogółem bez *St. Domingo* 850 mil kwadr. i 350,000 mieszk.

§. 4. W ł o c h y.

Granice, położenie i obszerność. Półwysep Włochy do którego kilka wysp należy, graniczy na północ z Szwajcaryą i Niemcami; na wschód także z Niemcami i morzem Adryatykiem; od południa i południowo-wschodniej strony z morzem śródziemnym; od północno-zachodniej z Francją; leży między 23° 13'—36° 10' dług., a od 37° 50'—46° 42' szerok. Rozległość całych Włoch z wyspami wynosi 5,425 m. kwadr.

Grunt i klima. Na północ rozciągają się w rozmaitych kierunkach niebotyczne Alpy, między niemi Mont blanc, 14,795 stop wysoka. Monte rosa, 13,428 stop. Na półwyspie coraz niżej rozciągają się Apeniny, z których największa jest Velino, w stronie północno-wschodniej od Rzymu, wysoka jest na 7872 stop. W Sycylii jest Etna czyli Monte gibello, na 10,630 stop. Klima jest bardzo przyjemne, wyjąwszy okolice górzyste. W południowych okolicach wieje wiatr Sirocco w lecie bardzo dokucający. Trzęsienia ziemi i Wulkany kraj bardzo pustoszą.

Odnogi, jeziora, rzeki. Odnogi są częścią od morza śródziemnego, iako to: Golf Genuenski, Gaeta, Neapolitański i Salerno; częścią od morza Adryatyckiego, iako to: Squillac, Taranto, Puglia i t. d. Najznakomitsze jeziora są: Lago Locarno czyli maggiore, Lucano, Como, Iseo, Garda i t. d. Znaczniejsze rzeki: 1) Po wypływa z góry Viso należącey do Alp Kotyckich, płynąc od zachodu na wschód, Bierze w siebie wiele pomniejszych rzek i kilku korytami wlewa się do odnogi Weneckiej; 2) Adyga czyli Etsch, przychodzi z Tyrolu i równoodlegle do rzeki Po idąc, wpada do teyże odnogi; 3) Brenta; 4) Piawa; 5) Tagliamento, wypływają z gór Tyrolskich i wpadają w tę samą odnogę; 6) Arno; 7) Tyber, z Apeninów wychodzą i wpadają w morze Tuskie. Bagna Pontyńskie są w Stanie Kościelnym.

Produkta: Zboże, prawie wszędzie; kukuryza, ryż, wino, oliwa, szafran, manna, wszystkie gatunki południowych owoców, bawełna, trzcina cukrowa, drzewo korkowe, len, konopie, lasy wielkie sosnowe, dębowe, bukowe i t. d. Bydła rogatego i owiec aż do zbytku; podostatkiem koni, osłów, mułów, kóz, iedwabniczek, pszczół, ptastwa rozmaitego gatunku i ryb, koralu, ostrzyg, muszli i t. d., w stronie północno-zachodniej kozy dzikie, kozły, bobaki i t. d. Złoto, srebro, żelazo, miedź, ołów, alabaster, marmór, węgle kamienne i ziemne, sól, saletra, siarka, ałun, salmiak, braunstein, wody mineralne, kąpiele zimne i ciepłe, z gazami widocznie wychodzącymi, a czasem w płomieniu wybuchającymi.

Liczba mieszkańców wynosi przeszło 19,000,000, z których 2,800,000 mieszka na wyspach. Religia Katolicka jest panująca, lecz cierpią tu także, po części nawet do prerogatyw przypuszczają Greków, Unitów i Nieunitów, Syryczyków, Armeńczyków, Protestantów, Żydów, Osmanów, Waldencyków i t. d. W wielu miejscach są fabryki znakomite, osobliwie iedwabiu, wełny, koralu, zwierciadeł, szkła, fajansu, porcelany, mydła, a szczególniey makaronów i t. d. Handel znany tylko w *Wenecyi*, *Genui* i *Liworno*.

Państwa udzielne Włoch są:

I. Państwa Króla Sardyńskiego obeymują mil kwadr. 1277, mieszkańców 3,974,500. Grunt górzysty. Od uycia rz. Var do góry Vivo, ciągną się Alpy nadmorskie, daley Kotyckie do góry Cenis; mniejsze S. Bernarda góry dzielą Piemont od Sabaudyi, większe ciągną się do Rodanu. Wyborne drogi przez sterczące góry i zwaliska skał, łączą kray z ościennemi państwami. Droga przez górę Cenis blisko 5 mil długa 18 st. szeroka przez Simplon 4 mile długa, 264 mostów ma i kilka po 250 st. dług. grot w skale wykutych. Klasztory i domy gościnne po górach zakładane, służą do wygody i bezpieczeństwa podróżnych. Fabryki znakomite iedwabiu, sukna, porcelany, fajansu, i t. d. Podług obrachunku czynionego w roku 1816, wydatek krajowy ma wynosić 56, a przy-

chód 48 milionów lirów. Siła zbrojna składa się z 50,000 ludzi. Lecz z każdego pułku po jednym batalionie w ciągłej jest służbie (podług rozporządzenia w r. 1816), reszta na przemian służy. Do obrony nadbrzeż jest 2 Fregaty, 2 małe zbrojne statki i 4 galery: Panującym jest Król *Karol Felix* Jozef Marya, od 18 Kwiet. 1821 r., którego władza ograniczona jest na wyspie Sardynii przez stany państwa, w Xięstwie zaś Genueńskim przez urzędnika temu kraiovi dozwolone. a na kongresie Wiedeńskim potwierdzone.

Prowincye:

1) Xięstwo (Sawoyskie) Sabaudzkie leży między Piemontem, Francją i Szwaycaryą, m. s. *Chambery*, kąpiele, fabr. koronek i iedwabiu. Miasto *Montmellant*, forteca, winnica. *Ancey*. *Moustiers*, sól warzoka. *St. Jean de Maurienne*.

2) Xięstwo Piemont, między Sabaudyą, Francją, Nizza, Genua, Montferrat, Medyolanem i Szwaycaryą, m. s. i rezydencya Króla *Turin* nad rzeką Po, 88,588 mieszkańców; stolica Arcybiskupa, Królewska Akademia wojskowa, Liceum, szkoła leczenia bydła, Kollegium Jezuitów, fabr. iedwabiu, axamitu, obicia, tabaki, papieru, broni i t. d. Miasto *Novalesse* przy górze Genis wysokię na 3879 stop. *Susa* (*Suze*). *Pinerol* (*Pignerolo*), forteca. *Fenestrelle*, także forteca. *Ivrea*, stol. Biskupa. *Vercelli* (*Ferceil*), stolica Biskupa. *Asti*, stol. Biskupa. Do tego należą ieszcze: a) Xięstwo *Aosta* z miastem tegoż imienia; b) Hrabstwo *Nizza*, m. s. *Nizza* (*Nize*), port, kąpiel morska, handel, miasto *Villa Franca*, port, warsztat okrętów.

3) Xięstwo Montferrat, m. s. *Casale* i miasto *Acqui*.

4) Część Medyolanu (druga część należy do Królestwa Lombardzko-Weneckiego) z miastem *Alessandria* lub *Alexandria*, 30,216 mieszk., forteca, handel. *Arona* nad Lago maggiore, zamek, warsztat okrętów, handel. *Nowara*, 12,955 mieszk., Kollegium Jezuitów. *Vigevano* nad Tycyną. *Tortona*. Miasteczko *Marengo*, sławne bitwą 14. Czerwca 1800.

5) Xięstwo Genueńskie, m. s. i forteca *Genua* czyli *Genova*, 75,361 mieszk., port, stolica Arcybiskupa: Akademia, Instytut głuchoniemych, Kollegium i odosobniony nowicyat Jezuitów; fabr. iedwabiu, aksamitu, tabakierek papierowych, handel, bank S. Jerzego. Miasto *Savona*, port. *San Remo*, port, handel. *Spezzia*, port, warsztat okrętów. *Sarzana*.

6) Wyspa i właściwe Królestwo Sardynskie, od którego wyspa Korsyka jest oddzielona kanałem S. *Bonifacego*, leży

na morzu śródziemnem, jest 37 mil długa, a 18 szeroka, i zamyka 430 mil kwadr., mieszkańców 520,000, składa się z 4 prowincyi: Logodori, Gallura, Arborea i Cagliari; Wice-Król wyspą zarządza, mieszka w m. s. *Cagliari* przy uściu Mulargii do rzeki Mailen i nad golfem Kagliary, ma 35,000 mieszk., Arcybiskupstwo, Akademia, kwaterantana, główny skład handlu Sardyńskiego, port, fabr. papieru, tabaki, warsztat okrętów. Miasto *Sassari* nad rzeką Torres, 4 mile od morza, 25,000 mieszk., Akademia, Arcybiskupstwo. Około Sardynii leży jeszcze około 44 wysp, po większej części niezamieszkałych, n. p. *Tavolara, Asinara, Caproja*.

Między Genuą i Piemontem leży Księstwo Monaco, które zostaje pod opieką Sardyńską. Xiążę *Honorjusz IV.* mieszka w mieście *Monaco*, forteca, port, fabr. tabaki.

II. Królestwo Lombardzko-Weneckie rozległe jest na 816 mil kw., liczy 3,998,862 mieszk. leży nad rzekami Po, (z *Tessino, Adda, Oglio, Mincio*), *Etsch, Benta, Piave, Tagliamento, Isonzo* i t. d., należy do Cesarza Austriackiego, *Jranciszka I.*, w osobie jego zarządza tem Królestwem Wice-Król, który częścią w Medyolanie, częścią w Wenecyi mieszka. Od 2. Stycznia 1816 zaprowadzony jest nowy Cesarski rząd, i całe państwo na 2 Wielkorządztwa (*gouvernements*), a te na Delegacye i prowincye zostały podzielone. Każde Wielkorządztwo ma swoje zgromadzenia centralne, a Delegacya zgrom. prowincjonalne.

1) Wielkorządztwo Medyolańskie z 9 Delegacyami: Medyolan, Pawia, Kremona, Lodi, Sondrio, Como, Bergamo, Brescia, Mantua z m. s. Milano czyli Mailand między Tessiną i Adulą, mieszk. 124,798, wiele pałaców, 67 Kościołów (między którymi jest Kościół Metropolitalny od lat 400 jeszcze nieskończony, długi na 454 stóp, a szeroki na 270, z wspaniałemi kaplicami i nagrobkami); rezydencya sądu najwyższej appellacyi, stol. Arcybiskupa, szkoła umiejętności i kunsztów, muzeum, kilka publicznych szkół, Akademia wojskowa, publiczna biblioteka, dom podrzutków i sierot wojskowych; fabr. iedwabiu, aksamitu, wstążek, galonków, fajansu, kartunu, sycu, prowadzi znaczny handel. Miasto *Pavia* nad Ticino, Akademia, szkoła wojskowa. *Monza*. *Como* nad jeziorem t. i., fabr. iedwabiu i metalów, handel. *Cremona* nad Po, mieszk. 23,256, Akademia; fabr. iedwabiu, sukna, skrzypców i stron baranich. *Casal maggiore* nad Po, handel. *Pizzighetone*, forteca nad Addą. *Lodi* nad Addą, sławne

robieniem sera nazwanego Parmezańskim. *Treviglio* nad *Addą*, handel, iarmarki. *Mantua*, na jeziorze utworzonym z rzeki *Mincio*, przez które dwa wnieścia są tylko do miasta; forteca, ma 22,896 mieszkańców, Akademią umiejętności i znaczny handel prowadzi. Jest tu pomnik *Wirgiliusza*, który się urodził w pobliskim mieście *Pietola* (niegdyś *Andes*). *Sondrio* nad *Addą*; miasteczka *Worms* albo *Bormio*, *Klewan* i *Chlawena* nad *Addą*, *Krema* nad *Seryą*, mieszkanie Biskupa. *Brescia* nad rzeką *Mella* i *Zarca*; zamek obronny, fabryka broni, stali i żelaza, handel. *Bergamo* z szkoła *Muryki*, fabryką iedwabiu, wełny i bawełny, ma 2 iarmarki.

a) Wielkorządztwo Weneckie z 8 Delegacyami: *Wenecya*, *Werona*, *Padwa*, *Wicenza*, *Polezyna*, *Trewizo*, *Belluno*, *Frial*. M. s. *Wenecya* wystawione na odnodze morskiéy, z porządnym portem *Mallamocco*, na wyspach, które są 450 mostami i ławami złączone, 150,000 mieszk., między którymi jest 4000 żydów, a 20,000 żebraków, Znacznieyszymi ulicami są kanały, po których w czółnach (*Gondołach*) jeżdżą; wszystkie domy są stawiane na palach. Jest tu stolica *Katolickiego* *Patryarchy* (*Prymasa Dalmacyi*), *Arcybiskupa Greckiego* i *Ormiańskiego*. Pałac *Cesarski* na placu *S. Marka*, publiczne biblioteki, między którymi znakomita jest *S. Marka*, z zbiorami starożytnymi, iako to: pieniędzy i t. d. *Gimnazjum Greckie*, szkoła muzyki, *Conservatorium della Pieta*, w którym więcej niż 100 dzieci uczą robić kwiatków z wosku, muzyki, prócz innych umiejętności; dom podrzuteków, w którym do 4000 chłopców i dziewcząt z wielką starannością pielęgnują, póki nie dorosną. *Fabr. złota*, *iubilernia*, *fabr. sukna szkarłatowego*, *iedwabiu*, *cukru*, *laku*, *dryakwi*, *mydła*, *zwierciadeł*, *szkła*, *porcellany*. *Arsenał* i *warsztat okrętów*, handel. *Miasto Padua* nad *Brentą*, forteca, dom radny, w którym jest sala długa na stóp 256, szeroka 86, napełniona statuami, między którymi jest piękny pomnik *Tyta Liwiusza*; *Akademia*, *Seminaryum Biskupie*, *Greckie gimnazjum*, *Akademia umiejętności* i *kunsztów*, *towarzystwo rólnicze*, *fabr. sukna*, *skór* i *iedwabiu*. *Vicenza* nad rzekami *Bachiglione* i *Recone*, *fabr. iedwabiu*. *Treviso* lub *Trevięgi* nad rzeką *Sile* i *Piavesella*, *fabr. iedwabiu*, *wełny* i *noży*, *Bassano* nad *Brentą*, *fabr. iedwabiu* i *kapeluszy słomianych*; sławna *remondyńska drukarnia* z 17 prassami do drukowania pism, 21 do rycin, a 4 do *marmurkowego papieru* i t. d. *Verona* nad rzeką *Etsch*, 41,508 mieszk. *Liceum*, *Kollegium Królewskie* *wychowania płci żeńskiéy*, *fabr. skór*, *iedwabiu*, *wełny*. *Feltre*. *Cadore*. *Ampezzo*. *Primiero*. *Udina* nad kanałem *La Rosa*. *Palma nova*, forteca. *Campo formio*, wieś pamiętna pokojem 1797 r.

III. Kraie *Xiężnéy Parmy Maryi Ludwiki*, *Arcyxiężniczki Austryackiéy*, *małżonki byłego Cesarza*

Francuzkiego, Napoleona, składają się z Xięstw Parma, Piacenza i Guastalla; zamykają 102 mil kw. i 412,000 mieszk., religii katolickiej. Dochody wynoszą 6 milionów Zł. p. Wojsko składa się z pułku Maryi Ludwika mającego ludzi 3600; z tych 1320 służą w czasie pokoju, reszta zaś 2280 są wolni od służby, dopóki nie zostaną powołani.

1) Xięstwo Parma nad rzeką i z m. s. t. i. ma 30 479 mieszk., cyradella, Biskupstwo, Akademia, fabr. porcelany, iedwabiu, płótna, sławna drukarnia, mająca charaktery do 200 języków.

2) Xięstwo Placencya, m. s. *Placenza* przy uściu Trebbii do Po, cyradella, Biskupstwo, Kollegium. Miasto *Borgo San Domino*.

3) Xięstwo Guastalla, m. s. t. i. przy uściu rzeki Crostoli do Po.

IV. Xiążęce Modeńskie kraie zajmują mil kwadr. 94 $\frac{1}{2}$, mieszk. 375,000, należą do Xięcia *Franciszka IV.*, Arcyksięcia Austriackiego. Dochody wynoszą 6 mill. Zł. pol. Wojsko stanowi pułk liniowy z 1200 ludzi i szwadron Dragonów.

1) Xięstwo Modena, m. s. i rezydencya *Modena*, 19,533 mieszk. Akademia, szkoła kunsztów, wojskowa, Kollegium cyradella i t. d.

2) Xięstwo Reggio, m. s. t. i. nad *Tessoną*, fabr. wstążek iedwabnych; nie daleko od niego leży zamek *Canossa* na górze.

3) Xięstwo Mirandola, warowne miasto stoł. t. i.

4) Xięstwa Novellara, Coreggio, Carpi i Hrabstwo Riwolo. Xięstwa Massa i Carrara i Państwo Garfagnana 23 mil kw. i 60,000 mieszk. liczące, należą, stosownie do rozporządzenia Wiedeńskiego Kongresu, do matki Xięcia Modeny, *Maryi Beatrycy*. Tutaj są miasta *Massa* nad rzeką *Frigido*. *Carrara* niedaleko morza, kopalnia marmuru i Akademia rzeźby, *Castel novo di Garfagnana*.

V. Xięstwo Lucca ma mil kwadr. 102. mieszk. 137,523, należy, do Xiężney *Maryi Ludwiki*, owdowiałej Królowej Etruryi, która ten kraj dostała w nadgodę za dziedziczne iey państwa Parmę i Placencją. Dochody xięstwa wraz z dopłatą Austrii i Toskany wynoszą 3,350,000 Zł. pol. Siła zbrojna była dawniej z 1400 milicyi kraiovej złożona. Miasto stoł. *Luoca* nad rzeką *Serchio*, 17,160 mieszk., Aka-

demia, fabr. iedwabiu, wełny i bawełny; handel; w pobliskości są kąpiele mineralne.

VI. Wielkie Xięstwo Toskańskie, leży nad morzem śródziemnem (które się tu zowie morzem Tuskiem lub Tyrreńskim) i graniczy z Modeną, Lukką i kraiem Papięzkim. Zaymuie mil kwadr. 395, a liczba mieszkańców 1,260,000. To państwo leży nad *Arno*, *Cecina*, (*Chiano*), *Ombrona*, *Albegna* i t. d., które wpadają do morza śródziemnego. Wielkim Xięciem jest *Ferdynand III.*, Wielki Xiąże Austryacki. Dochody wynoszą 22 miliony złotych, a siła zbroyna ma prócz milicyi, 3000 ludzi.

Dzieli się na następujące powiaty:

1) Florencki, m. s. i rezydencya *Florenca* nad *Arno*, 75,207 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, liceum osobliwie historyi naturalney, Akademia della *Crusca*, Konserwatoryum kunsztów i rzemioł, Akademia nauk wyzwołonych dla 300 uczniów, 172 Kościołów, pomiędzy którymi Kościół Metropolitalny jest najznakomitszy, białem i czarnem marmurem zewnątrz powleczoney i wybornymi obrazami przyozdobiony. Kościół *S. Wawrzyńca* z kaplicą, wysadzoną drogimi kamieniami, która jest grobem *W. Xiążąt*. Pałac *Pitti*, galerya, gabinet naturalny, zbiór monet i starożytnych rzeczy, fabr. iedwabiu, axamitu, wełny, porcellany i czarna farbiernia; 2 cytadelle, 8 Teatrów. Miasto *Arezzo*, miejsce urodzenia *Petrarki*. *Pistoja*, ogród botaniczny do przyswajania obcych a pożytecznych roślin.

2) Pizański, m. s. *Piza* nad *Arną*, Akademia; fabr. bawełny, iedwabiu, zegarków, stali i złota; cieplice. *Livorno*, 50,582 mieszk., pomiędzy któremi znajdują się *Grecy*, *Ormianie* i *Zydzi* (przeszło 10,000), *Osmany*, port wolny, forteca, zbroiownia, kwarantena, fabr. koralu i faian-su; skład towarów *Lewantu*, *Włoch* i t. w.

3) Sienski, m. s. t. i., Akademia, 25,882 mieszk.

4) *Stato degli Presidii*, z miastem stołecznem warownem t. i *Piombino* nad kanałem, który oddziela ląd od wyspy *Elby*. Miasteczko *Orbitello* nad morzem z dobrym portem; Wyspy: *Elba* z forteca *Porto Ferrajo*, port, i *Porto Longone*, port; *Pianosa*. *Palmaiola*, *Gorgona*, *Giglio*, *Meivra*, i t. d.

VII. Rzecz-pospolita *San Marino* (*St. Maryńska*) w państwie Kościelnem, przy złączeniu się *Tamaro* z *Kalorą*, ma mil kwadr, 1¹, 7000 mieszk., 120,000 *Zł. pol.* dochodu.

Jedno tylko miasto *Martino* z 3 obronnymi zamkami i 6000 mieszkańcami.

VIII. Państwo Kościelne, teraz znowu do swoiëy dawnëy wielkoëci przywroczone, leży między Lombardzko-Weneckim Królestwem, Modeną, Toscaną, Neapolem, morzem Tuskiem i Adryatykiem, mieszk. 2,354,674 nad Tybrem (z rzekami *Chiascio*, *Paglio*, *Mera*, *Teverone* i t. d.), Musone, Tronto, Po, (która jest granicą Królestwa Lombardzko-Weneckiego) i t. d. Grunt urodzajny ale nieuprawny, dostarcza jednak zboża, owoców, wina, oliwy, ałunu, siarki, saletry, marmuru, pucolany i t. d. Rządca państwa jest Papież, głowa Kościoła katolickiego *Pius VII.* (*Grzegorz Barnabas Chiaramonti*). Ten rządzi samowładnie. Kollegium Kardynałów stanowi najwyższy sąd duchowny. Dochody wynoszą 32,000,000 złt. pol., licząc w to, co Papież z katolickich krajów pobiera. Długi dochodzą do 90 milionów Skudów. Siła zbrojna lądowa mieć może najwięcej 2000 ludzi. Cały kraj, oprócz Dystryktów Rzymu, Tywoli i Subiako, podzielony jest na 17 Delegacyi, z których 5 pierwszych mają tytuł Legacyi, kiedy Kardynał stanie na ich czele.

Miasto stołeczne i rezydencya Papieża Rzym nad Tybrem, ma 3 mile w obwodzie, wystawiony na 12 pagorkach. Ma mieszkańców 128,348, kościołów 328, między którymi Laterański jest najpierwszym kościołem wszystkich Katolików. Kościół S. Piotra którego wybudowanie 82 miliony Talarów kosztowało, a przeszło 100 lat się ciągnęło, (długo na 750 stóp, szeroki na 284; największą na siebie uwagę ściągą, z podwójną kopułą, na 4 słupach, z których każdy ma średnicy 90 stóp, wieża wysoka na 503 stóp; wewnątrz ołtarzy 29, pod wielkim ołtarzem, przy 112 nieustannie palących się lampach spoczywają zwłoki S. Piotra; niezliczona liczba Świętych; 4 statuy olbrzymiëy wielkoëci oyców Kościoła: S. Ambrozego, S. Augustyna, S. Chryzostoma i S. Atanazego; wewnątrz i zewnątrz marmurem powłoczony; przy nim plac Sgo Piotra potrojnym rzędem kolumn otoczony, gdzie jest przeszło 300 posągów, a w srodku obelisk Egipski na 180 palmów wysoki i dwie wspaniałe fontany), kościół S. Maryi *ad Martyres* nazwany (Rotonda, niegdyś Pantheon, wybudowany na 25 lat przed Chrystusem, z kwadratowych kamieni, a wewnątrz marmurem powłoczony; jest to okrągły gmach nie na słupach, i nie ma okien,

leca tylko przez otwór okrągły w sklepieniu jest oświetlony, z popiersiami sławnych ludzi tak przez sztukę, iako też nauki: Rafaela, Hannibala, Karacjusza, Poussina, Winckelmana, Mengsa, Metastaso i t. d.) Na iednój stronie kościoła S. Piotra jest Watykański pałac z 22 dziedzińcami, i 21,246 pokojami, z biblioteką, gabinetem pieniędzy, zbrojownią, Konklawe do obierania Papieży, które łączy Belvedere z zbiorem posągów; na drugiey zaś stronie zamek S. Anioła (*Castello de Genio*); mocna cytradella *Campidoglio* Kapitolium, z wielkim zbiorem instrumentów mechanicznych.) Tu przeniesiono posągi sławnych mężów z Rotundy. Posąg Trajana, obeliski, (n. p. na placu przy *Porta del popolo* wspinały obelisk wysoki na 120 palm z czerwonego wschodniego marmuru, cały hiroglifami okryty, niegdyś od Ramazessa w mieście Egipskiem Heliopolis wystawiony, a przez Augusta do Rzymu sprowadzony); fontany, ruiny i t. d. Akademia, Kolegium Niemieckie i Greckie, kilka Akademii i towarzystw uczonych, n. p. Arkadyiczyków; Akademia pięknych kunsztów u. S. Łukasza, szkoła muzyki i szkoła roboty mozaiki, Instytut głuchoniemych, Kolegium *de propaganda fide* dla Missyonarzy do nawracania pogan; w tym obszernym gmachu utrzymują wiele chłopców z rozmaitych narodów; jest w nim piękna biblioteka i drukarnia, przez Francuzów zruynowana, a w której więcej niż 30 językami drukowano; wielu kunsztmistrzów; fabr. sukna, iedwabiu, sycu, kwiatków, essencyi, pomady. W pobliskości jest wieś *Ostia* przy wyjściu iednój odnogi Tybru, port.

17 Delegacyi są następujące :

1) Urbino z m. s. t. i. przy źródle rzeki Foglio, Cytradella, Uniwersytet; miejsce urodzenia sławnego Rafaela. (w Kwiet. 1483 r.). *Pezara* przy ujściu rzeki Foglia do morza. *Sinigaglia* mocna nadmorska forteca, port, handel, wielkie bywają iarmarki. Miejsce urodzenia sławney śpiewaczki *Angelica Catalani*.

2) *Ravenna* m. s. t. i. nad ujściem Montony do morza Adryatyckiego. *Imola* na iednój z wysp rzeki Santerno. *Faenza* nad Amoną, fabr. fajansów.

3) *Forli* z m. *Forli* nad rzeką Ronka. Uniwersytet, Akademia umiejętności, fabr. iedwabiu, solne żupy. *Cezena* nad Sawią. *Rimini* z portem.

4) *Ferrara* z stolicą t. i. nad rzeką Po. 23,638 mieszk. Akademia wymowy sądowey. Kościół Benedyktynów z Nagrobkiem Aryosta. Szpital S. Anny, w którym Tasso pod pozorem obłąkania zmysłów 7 lat więziony był. Forteca *Comachia* na bagnach między dwoma korytami rzeki Po. W tych obudwóch miastach może Austria trzymać swoje załogi.

5) *Bologna* z m. s. t. i. między rzekami Reno i Sarvena (4,078 mieszk. Uniwers., szkoła muzyki, towarzystwo Sokratyczne (do rozkrzewiania towarzyskiego szczęścia w roku 1816 założone); fabryka wełny, iedwabiu, axamitu i flory.

6) *Frosinone* z m. s. t. i.

7) *Rieti* z m. s. t. i. Biskupstwo.

8) *Viterbo* z m. s. t. i. mieszkanie Biskupa.

9) *Civita vecchia* (czywitawckia) z m. s. t. i. forteca, wolny port.

10) *Perugia* z m. t. i. Cytadela, Uniwers. Akadem. umiejętności.

11) *Spoleto* z m. t. i. mieszkanie Biskupa, Cytadela.

12) *Camerino* z m. t. n. Uniwersytet.

13) *Macerata* z m. t. i. Uniw., szkoła rycerska.

14) *Fermo* z m. t. i. Arcybiskupstwo, Uniwers.

15) *Ascoli* z m. t. i. przy uściu rzeki Kastalano w Tronto, 2 Cytadele, Biskupstwo.

16) *Ancona* z m. s. t. i. nad morzem Adryatyckiem, Cytadela, port, molo (grobla portowa) godna widzenia, fabryka iedwabiu, mydła z oliwy, bleywasu, cukru; handel. Miasto *Loret* na wzgórk z świętym domkiem, w którym Najświętsza Panna mieszkać miała, a który w r. 1294 od Aniołów miał tam być przyniesionym.

17) *Benevento* w obrębie Królestwa Neapolitańskiego, z m. s. *Benevento* przy uściu rzeki Sabato do Kalory, 13,500 mieszkańców, mieszkanie Biskupa, dostarcza towarów złotem i srebrem platowanych, skóry, pargaminu; ma 5 iarmarków. *Pontecorvo*.

IX. Królestwo obojga Sycylii, *Ferdynanda I.* Następcą tronu *Franciszek* ma tytuł Xięcia Kalabrii, i jest namiestnikiem Sycylii. Obadwa te kraie zawierają 2034 $\frac{3}{4}$ mil kwadr. i 6,619,038 mieszk. Dochody wynoszą 155 milionów złotych, p. Wydatek 168 milionów zł. p. — Dnia 1. Lutego 1820 r. Jenerał Pepe był sprawcą podobnéyże rewolucyi iak w Hiszpanii Jenerał Quiroga, przez co Król zmuszonym był do przyięcia i zaprzysiężenia tymczasowo Konstytucyi Hiszpańskiej. Przeciw tey zmianie oświadczyły się znaczniejsze dwory Europeyskie. Woysko Austryackie w kroczyło 7. Marca 1821 do kraiu, rewolucya uśmierzona, dawne prawa Monarchy przywrócone. W skutek tey rewolucyi, stare woysko rozpuszczono, a nowe wiskutek Dekretu Krolewskiego urządzono. Siła morską 1820 liczyła 1 okręt liniowy, 3

fregaty, 20 brygów, 60 zbroynych statków; w Sycylii 90, po większej części uszkodzonych statków.

I. Królestwo obojga Sycylii z tej strony odnogi morskiej (Neapol albo Napoli) ma 1447 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 6.097,393 mieszk., leży nad Garigliano, Wolturno, Zelo, Tronto, Peskaro, Ofanto i t. d. i dzieli się na 15 prowincyy. Apenin rozciąga się po całym kraiu. Pełno jest iaskiń zabiiającym wyziewem napełnionych, gorących źródeł, ogień wyziewających gór (Wezuwiusz); częste trzęsienia ziemi (r. 1783, zniszczyło to trzęsienie 130 miast, 60,000 ludzi). Produkta: Pszenica, ryż, len, konopie, figi, migdały, kasztany, orzechy włoskie, oliwki, cytryny, pomarańcze, melony, wino, bawełna, manna, morwy, lukrecya, kapary, korkowe drzewo: konie, osły, muły, owce z delikatną wełną, pszczoły, iedwabniki, (dostarczają i milion funt iedwabiu) siarka, ałun, sól kopalna i warzona, żelazo, marmur, alabaster, ziemia porcelanowa. Duchowieństwo ma 31 Arcy i 107 Biskupów, 47,233, Xięży, 52,058, zakonników i zakonnice: szlachta liczy 270 Xiążąt, 170 Markizów, 40 Grafów, 450 Baronów. Fabryki dostarczają stron skrzypcowych, materyy iedwabnych, sukna, porcellany, fajansu, szkła, i t. d.

I. Terra di Lavoro, ma 4 prowincye.

1) Neapol albo Napoli z stolicą i rezydencją t. i. nad pięknem wybrzeżem morskiem, naybogatsze i nayludniejszy miasto Włoskie z 6 zamkami obronnymi i wyborynym portem, 330,468 mieszk. (między którymi 60—80,000 Lazaroni t. i. zebraków, i 4,000 Adwokatów (Paglietti t. i. słomiane kapelusze); 121 kościołów, 130 kaplic czyli domów modlitwy, 11 Szpitalów, 57 domów ubogich a 381 na robotę przeznaczonych; mieszkanie Arcybiskupa, Uniwersytet, szkoła wojskowa, Akademia żeglugi morskiej, Kollegium dla młodych Chińczyków i Indyanów, szkoła muzyki, Instytut głuchoniemych, zbiór książek, starożytności, malowideł, pieniędzy, waz i starożytności z Herkulanum w gmachu *su Studj* (to iest nauk), szkoła Królewska rysunków, towarzystwo Królewskie nauk, filologii i kunsztów, szkoła prawa, ogród botaniczny, obserwatorium na wzgórkę Capo di Monte; bank, 7 teatrów, fabr. złota, srebra, iedwabiu i axamitu, mydła, koralu, porcelany, fajansu, stron flaczanych, cukru z kasztanów, makaronu, warsztat okrętów, handel. Niedaleko iest miasto *Portici* z pałacem Królew-

skim. Tutaj to stały roku 79 po Chr. miasta zasypane *Herculanum* i *Pompej*, a w roku 1711 znown odkryte; odkopują je raz wraz z ulicami i domami. Góra ogień wyrzucająca *Wezuwiusz*, którego krater na 3283, a *Somma* na 3509 stóp wysokie 1818 w kraterze założono źródła, które zgęszczając wyziewy wulkaniczne, mają własności leczące. W téj okolicy iest *Solfatara*, głębia na górze, szeroka na 100 stóp, a długa na 1246, w której się nieustannie ogień pali i zdaie się bydz złączona z *Wezuwiuszem*. *Sudatoriū* lub kąpiel gorąca *S. Jennaro* (S. Januaryusza) iaskinie ciepłe, w których się w kilku minutach można mocno spocic; jezioro *Lukryńskie* i *Averneyskie*, których wyziewy tak zarazliwemi przedtem były, że ptaki przez nie lecące natychmiast padały. Psia iaskinia, na której dnie wszystko uduszeniem życie traci; *Monte nuovo*, która dopiero w roku 1538 powstała i t. d. Miasto *Pozuoli* lub *Puzzuolo* przy odnodze której ziemi *Puzolan* znaleziono, ta zmieszana z wapnem kamienieie. *Caserta* Królewskim zamkiem. *Sorrento*, miejsce urodzenia *Torquato Tasso* (umarł 14. Kwietnia 1595). Nad brzegiem są wyspy: *Ischia* z gorącemi i zimnemi mineralnemi źródłami, *Capri*, *Procida*.

2) *Terra di Lavoro*, z stolicą *Gaeta*, miastem warownem nad *Golfem* tegoż imienia. *Kapua* nad rzeką *Wolturno*, forteca. *Monte Cassino*, bogate opactwo *Benedyktyków*, najstarszy *Klasztor* Królestwa. *Arpino*, miejsce urodzenia *Cycerona*. Nad wybrzeżem wyspy *Ponza* i t. d.

3) *Principato citra*, m. s. wzmocnione *Salerno* nad *Golfem* t. i., port, *Akademia*, iarmarki.

4) *Principato oltra*, albo *Montefusco*, miasto *Conza* nad *Ofanto*, stolica *Arcybiskupa*. *Avellino*, fabr. sukna; *Montefusco*.

II. Abruzzo, ma 3 prowincye.

5) *Abruzzo oltra I.*, m. s. wzmocnione *Aquila*, tu się szafran rodzi.

6) *Abruzzo oltra II.* z stolicą *Teramo*, mieszkanie *Biskupa*.

7) *Abruzzo citra* z m. s. *Chieti* nad *Peskarą*, ma z iarmarki.

III. Apuglia, ma 4 prowincye.

8) *Capitanata*, m. s. *Foggia* nad rzeką *Cervara*, główne miejsce handlu *Neapolitańskiego*, iarmarki. Miasto *Manfredonia*, sól morska.

9) *Molise*, z m. s. *Campo basso*, fabryka stali, handel. Miasto *Molise*, gdzie wiele szafranu. *Canne* nad *Ofantą*, sławne zwycięstwem *Annibala* nad *Rzymianami*.

10) *Terra di Bari*, forteca nad morzem, port, fabr. płótna, handel.

11) Terra di Otranto, m. s. *Lecco*, 20.000 mieszk. fabr. koronek i bawełny. Miasto *Taranto* (od którego biorą imię *Tarantelle*, które się w téj okolicy znajduią) na przylądku t. i. z portem i mocnym zamkiem handel. *Galipoli*, forteca, port, fabr. bawełny. *Otranto*, forteca, port. *Brandisi* z sławnym dawniey, a teraz zasypianym portem, stolica Arcybiskupa.

IV. Calabria, ma 4 prowincye.

12) Basilica, m. s. *Potenca*. Miasto *Matera*.

13) Calabria citra, m. s. *Cosenza*, zamek obronny, handel iedwabiu, glinianych naczyń tutaj wyrabianych, żelaza i stali.

14) i 15) Calabria oltra I. i II. w pierwszej iest m. s. *Reggio*, a po iego zburzeniu w r. 1783. *Agatha della C'cilline* nad kanałem Sycylijskim, port. W ostatniey iest stolica *Catanzaro*, mieszkanie Biskupa, Lyceum, fabryka iedwabiu.

2) Królestwo Sycylijskie z tamtéy strony odnogi morskiej, naywiększa wyspa na morzu śródziemném, oddzielona od Neapolu wąską cieśniną, na (4 mili) zwaną *Faro di Messina*, słwaną wirem *Charrybdis* i *Scylla* zwaną, teraz *Calofaro* lub *Charilla* i *Rema*. ma mil kwadr. 587 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,655,536. Urodzayne nader grunta wyspy wydaią podostatkiem zboża, lnu, oliwy, suszonych winogron, owoców południowych i t. p. w wartości 88 milionów złt. polsk. przecież $\frac{1}{3}$ mieszk. żebrze. Cała wyspa podzielona na 7 Intendentur.

1) Palermo, m. s. t. i. 172,812 mieszk. 8 Opactw, 71 klasztorów, stol. Arcybiskupa, Uniwersytet, port, óródek handlu i przemysłu Sycylii.

2) Trapani, m. s. t. i. 20,000 mieszk. forteca, port, kopalnia soli. marmuru i alabastru.

3) Girgenti, (dawniey Agrygent) m. s. t. i. port.

4) Messina, m. s. t. i. nad przesmykiem, t. i. przez trzęsienie ziemi 1783 prawie całe zniszczone; 80,000 mieszk. Wolny port, stol. Arcybiskupa.

5) Catania, m. s. t. i. liczy do 100,000 mieszk. lezy u stóp góry Etny 10,484 st. wysokości. (Monte gibello) stol. Biskupa, Uniwersytet, stol. Zakonu S. Jana Jerozolimskiego (Maltańskiego), który w r. 1815 przez Króla Hiszpańskiego i Neapolitańskiego przywrócony, odzyskał dobra swoje w tych państwach.

6) Siragossa albo Syrakus, m. s. t. i. na wyspie zbudowane, 13,500 mieszk. (przed 2000 lat liczono tu 30,000 mieszk.) Cytadella, kościół katedralny (dawniey świątynia

Minerwy), łomy kamieni, winnice, papiernia (z rośliny Egipskiéy Papyrus), źródło *Arethusa* nie dobre teraz do picia, trzęsienie ziemi zmieniło smak wody; m. s. *Modica* 23,500 mieszk.

7) *Caltanissetta*. m. s. t. i. w Sierpniu 1820 od Pulermitanów zdobyte i spalone.

Dawniéy dzielono wyspę na 3 doliny, 1) *Val di Mazara*, m. s. *Palermo*. — 2) *Val di Demona*, m. s. *Messina*. — 3) *Val di Noto*, m. s. *Syrakuzy*.

Nie daleko Sycylii leżą: 1) Wyspy Liparskie (dawniéy Eolskie), *Lipari*, *Stromboli*, *Valeano*, ostatnie dwie z Wulkanami; mają obfitość wina, rozyneków, fig, bawełny, siarki i t. d. 18,000 mieszk. — 2) *W. Egaty* — 3) *W. Pantalaria*, *Marzameni*, *Lampedusa* pusta.

X. Wyspa Malta, Gozzo i Comino mają mil kwadr. 8 i 114,000 mieszk., należą do Anglii.

Na Malcie 6 mil kwadr. rozległéy, mającéy 80,000 mieszk. jest m. s. *La Valetta* lub *Citta nouva*, ma 32000 mieszk., dwa porty z mocnym zamkiem *St. Elmo*, przy tém ogród botaniczny i ekonomiczny, z biblioteką i zbiorem starożytności, wykopanych na téy wyspie. Wyspa *Gozzo* ma około 2 mil kw. *Comino* jest bardzo urodzayna; ma tylko 5000 kroków w obwodzie i 6000 mieszk.

XI. Ziednoczone stany wysp Jońskich przy brzegach Albanii, Liwadyi i Morei, obeynują mil kwadr. 46½; mieszk. 200,000, po większey części Greków, Włochów i Żydów. Zaymują 7 wysp głównych pod opieką Angielską, mającey prawo garnizonowy w fortcach utrzymywać i siłą lądową rozrządzać; wszystkie porty i wybrzeża tych wysp, co się tyczy praw honorowych i wojskowych, poddane są władzy Anglików. Dochody 304,268, wydatek 219,570 Dollarów. Wydatki Anglików 1818 wynosiły 5 milionów złt. pol. osada ich 6400 ludzi.

1) *Corfu*, przedtém *Borcyra* na 2 mile od lądu oddalona, leży na przeciw Albanii, rozległa na to 2 mil kwadr., ma 65,000 mieszk. Warowna stolica t. i. leżąca na najwyższym wierzchołku wyspy przy cieśninie Albańskiéy, ma mieszk. 14,000, stol. Senatu, Arcybiskupa Greckiego, Biskupa Katolickiego i Jońskiego, towarzystwa uczonych ekonomii rólniczéy, handlu i przemysłu; ma port, warsztat okrętów, arsenał morski i znaczny handel prowadzi.

2) *Paxo*, a przy niéy *Anti - Paxo*.

3) *Santa Maura*, dawniéy *Leukadia* nad kanałem Malty, m. s. *S. Maura* lub *Leucas* złączona mostem z lądem

stałym Epiru. Przez trzęsienie 1820 powstała nowa wysepka *Lauderdale's Rock*.

4) Cephallonia z 60,000 pracowitymi mieszkańcami, którzy są uznani za wybornych żeglarzy, m. s. t. i., port, handel. *Argostoli* z najlepszym portem na téj wyspie.

5) Theaki lub mała Cephallonia, oddzielona od Cephallonii kanałem Guiscard, zapewne dawna Itaka.

6) Zante, dawniej Zacyntus, m. s. t. i., górnictwo, port, handel, 2 kwarantany. Miasto ucierpiało wiele przez częste trzęsienia ziemi w 1820 blisko 800 domów zawalone lub mocno uszkodzone.

7) Cerigo, przedtém Cythera, na południe Morei, przy wejściu do morza Egiejskiego, m. s. t. i., zamek obronny, port, handel.

§. 5. Szwaycarya lub Helwecya.

Położenie, granice, obszerność. Helwecya leży od 23° 24'—28° 10' wschód. dług., 45° 49'—47° 41' szerok., graniczy na zachód z Francją, na północ i wschód z Niemcami, na południe z Włochami. Zaymuje 87 $\frac{1}{2}$ mil kwadr.

Grunt i klima. Helwecya jest naygórzystszym krajem w Europie. Nayznakomitsza jest S. Gotarda, której wierzchołek Fibia, wszystkie inne przenosi, 9964 stóp wysoka, a znajdujący się na niej klasztor Kapucynów na 6397 stóp; Góra Jura lub Leberberg, której wierzchołek naywyższy, *Dole* zwany, 5785 stóp wysoki; góra Simplon z nowym traktem; góra wielka S. Bernarda, na 10,380 łokci, a klasztor na niej w wysokości 7731 stóp; Finsteraarhorn 13,434 stóp wysoka; Furka 13,171; Schrekhorn 12,562; Panna 12,872; Dedi 11,037 i t. d. Alpy są w wielu miejscach wiecznym śniegiem pokryte. Klima na górach jest zimne; w dolinach często upały nieznośne.

Jeziora: Genfer, Boden, Neuenburg, Vierwaldstädter, Zurich i t. d.

Rzeki. Szwaycarya ma wiele wód. W niéy znaczua liczba rzek swóy ma początek. Główne są: 1)

Ren, który w Graubünden z 3 źródeł powstałe, łączących się pod Reichenau; on stanowi granicę między Tyrolu i Szwajcaryą; 2) Rhone, ma swój początek w Kantonie Wallis, wpada w jezioro Genfer, i znowu z niego wychodzi. Inne mniejsze rzeki są: 1) Tesino albo Ticino; 2) Adda; 3) Jun.

Produkta. Szwajcarya ogólnie uważając, dla górzystej ziemi, nie jest kraiem urodzajnym, jednak ma rozmaite płody naturalne, a mianowicie: żelazo, miedź, ołów, siarkę, witryol, węgle kamienne, marmur, glinę, torfy, terpentynę, kryształy, nieco soli, wody mineralne; zioła Alpeyskie, wino, owoce, len, konopie, trochę zboża i drzewa; kozły, kozy dzikie, rogate bydło, owce, pszczoły, ryby i t. d.

Mieszkańców 1,783,800 którzy się najwięcej bawią fabr. sukna, bawełny, płótna, jedwabiu, floru, wstążek, papieru, zegarków i innemi fabrykami.

Religia jest pomięszana. W małych kantonach: Lucernie, Freiburg, Solothurn, Tessin i Wallis jest Katolicka panująca; reformowaną zaś wyznają wyższe kantony Zurych, Bazyleia i Szafuza; obiedwie równych praw używają w Graubünden, S. Gallen, Appenzell, Glarus, Thurgau, Aargau, Waadtland, Neuenburg i Genf. Tylko w dwóch wioskach są żydzi.

Rząd republikański. Każdy z 22 Kantonów ma swoją właściwą Konstytucyą, mniéy lub więcey demokratyczną lub arystokratyczną; są one iednak z sobą złączone Seymikami z deputowanymi od kantonów, które się co dwa lata odmieniają w Zurych, Bern i Lucern, iako głównych miastach Rzeczypospolitej. W urzędzie zostający Burmistrz czyli Wóyt tych kantonów prezyduje na zgromadzeniu. Siła zbrojna utrzymywana ciągle we wszystkich kantonach razem wynosi 32,886 ludzi, a stały dochód pieniężny 540,317 franków Szwajcarskich.

Podział: cały kraj dzieli się na 22 kantony.

1) Zurych, m. s. t. i., wałami i fosami otoczone, w dolinie górami zamkniętej, nad rzeką Limmat, która tu bierze początek z jeziora Zurych, mieszk. 10,513. Instytut po-

lityczny, szkoła medycyny i chirurgii, instytut głuchoniemych i niewidomych, arsenał, fabr. iedwabiu i inne, handel. Pomnik Gesnera. Miasto *Bulach*. *Winterthur*, druk indyjski, handel. *Horchers*, port nad jeziorem Zurych. *Laufen*, kaskada Renu na 50 stóp.

2) Bern, m. s. t. i. nad Aar, mieszk. 15,000, Akademia nauk i Akademia wojskowa, muzeum historii naturalney, arsenał, fabr. iedwabiu, wełny, linonu i fałansu. Miasto *Thun* nad jeziorem t. i. *Aarberg* na wyspie Aary. *Porentruy* lub *Bruntrut*. *Biel* nad jeziorem t. i. 2,666 mieszk. *Delmont* lub *Delemont*. Wsie *Lauterbrunnen* z kaskadą na 925 stóp, i *Mosyyl* lub *Wylyhof* z godnem podziwieniem urządzeniem ekonomii wiejskiéy Emanuela Pellenberg, i szkołą dla ubogich.

3) Lucern, m. s. t. i.; tu bierze początek rzeka Reufs z jeziora Vierwaldstadter; ma liceum, Akademię śpiewania, piękne zbiory rzeczy kunsztownych i do historii naturalney należących, 620 domów, między którymi naywspanialsze Po-Jezuickie Kolegium i kościół, ma 4000 mieszk., Seminarjum xięży, wolną szkołę rysunków. Miasta inne są *Willisau*. *Sursee*. *Sempach*, pamiętne bitwą 1386. *Ruswil*, Seminarjum nauczycieli.

4) Uri, m. s. *Altorf*, dolina *Ursen*, Wieś *Bürglen* miejsce urodzenia W. Tella. Kaplica Tella w tem miejscu, gdzie z czołna wyskoczył.

5) Schwyz lub Schweiz, m. s. t. i. Miasto *Gersau*, handel. *Brunnen* nad jeziorem Vierwaldstadter, spław, handel. Klasztor Benedyktynów *Maryi pustelniczki*. Kaplica w wąwozie przy wsi *Küfsnacht*. Tu starostę Gesslera zabił Tell.

6) Unterwalden, m. s. *Sarnen* i *Stantz*.

7) Glarus, m. s. t. i., fabr. sukna i kapeluszy, blech.

8) Zug, m. s. t. i. nad jeziorem Zug. Góra *Morgarten*.

9) Freyburg, m. s. t. i. nad rzeką Saane, fabr. materii, soli, mennica. Miasta *Wiflisburg*, *Peterlingen*, *Murten*, *Romont*.

10) Solothurn, m. s. t. i., arsenał, Kolegium katolickie, handel. Miasto *Olten*, *Biberist*, *Ballstall*.

11) Bazyleia, z m. s. t. i. w piękney okolicy, nad Renem; jest w dawnym guście stawione, ma 220 ulic, 2100 domów i 16,000 mieszk.; Akademia pięknych kunstów, Towarzystwo zachęcające do pomnożenia i upowszechnienia dobrych i pożytecznych wynalazków; fabr. wstążek, iedwabiu, papieru. Miasta *Liestall* i *Wallenburg* lub *Waldenburg*.

12) Schafuza, m. s. t. i. nad Renem, cytadela, fabr. iedwabiu i bawełny; kaskada Renu.

13) Appenzell, m. s. t. i., handel. Miasteczko *Herisau* 7000 mieszk. *Gais*, 2500 m. *Trogen*, prowadzi znaczny handel płótnem.

14) S. Gallen, m. s. t. i., 8118 mieszk., Akademia, gimnazjum, fabryka linonu, batystu, drukowanych chustek do nosa; prowadzi znaczny handel. Miasto *Roszach*, port nad jeziorem Boden; fabryka płótna, muszliny, kartonu *Gossau Rheineck*, fabryka bawełniana i linonu, handel. *Sargans* (dnia 8. Grudnia 1811 r. zupełnie spalone) i *Pfeffersbade*. *Uzmach*. Wieś *Wildhaus* ur. Cwilingiusza.

15) Graubünden lub Bünden, m. s. *Chur*, stolica Biskupa, szkoła tego kantonu, Towarzystwa górnictwa i ekonomii wiejskiej, handel przewozowy. Miasto *Maiensfeld*, winnica. *Ilanz*. *Disentis*. *Thusis*.

16) Aargau, m. s. *Aarau*, fabryka noży, kartonu, skór, wstążek. Miasto *Zofingen*, fabryka kartonu, muszliny i wstążek. *Brugg* lub *Bruck*. *Lenzburg*, towarzystwo Szwajcarskie elementarne. *Zurzach*; iarmaki walne. *Bremgart n. Murg* lub *Murl*. *Baden*, cieplice. *Lauffenburg*. *Rheinfelden*.

17) Thurgau z obu stron rzeki Thur, m. s. *Frauenfeld*, ma tylko 3 ulice, fabrykę iedwabiu. Miasto *Arbon*, druk indyjskiej materii, handel. *Steckborn*. *Weinsfelden*. *Lischszell*. *Tobel*. *Gottlieben*. *Diessenhofen*.

18) Tessin lub Szwajcarya Włoska, m. s. *Bellinzona* lub *Bellinzona*, handel. *Lugauo* lub *Lavis* albo *Lauwerz*, z iarmarkami.

19) Leman lub Wadtland (*Pays de Vaud*, Szwajcarya Francuzka), m. s. *Lausanne*, Akademia, iubilery i t. d. Miasta *Aelen* (*Aigle*), żupy solne. *Morsee* lub *Morges*, port nad jeziorem Genfer, winnica. *Vevay*, fabryka skór garbowanych i galanterii. *Yverdon* lub *Iferten*, port nad jeziorem Neuenburg, blech, handel, szkoła Pestalociego. *Jouxthal* z wielu ślusarzami, zegarmistrzami i kamieniarzami.

20) Wallis, m. s. *Sitten* lub *Sion*, przy uściu rzeki Sitten do Rodanu; ma Gimnazjum i 5,000 mieszk.; stolica Biskupa. Miasteczko *Leuk*, kąpiel siarczana. *Martnach* lub *Martigny*, winnica. *St. Moriz*.

21) Neuenburg lub Neufchatel nad jeziorem t. i. z Hrabstwem *Vallengin* należy do Króla Pruskiego, lecz ma właściwy rząd, i jako Kanton, jest w związku z resztą Szwajcarii. M. s. *Neuenburg* lub *Neufchatel* nad jeziorem t. i., fabryka cygu i kartonu, kuźnia żelaza i miedzi, handel; ma 550 domów i 3500 mieszk. Wsie *Locle* i *Chaux de Fonds*; osadzone kunsztmistrzami, zegarmistrzami i t. d.

22) Genewa, m. s. t. i. przy wyściu Rodanu z jeziora Genewskiego, 25,000 mieszk., Akademia Kalwińska, Akademia handlu, szkoła rysunków, publiczna biblioteka, obserwatorium astronomiczne, gabinet naturalny, ogród botaniczny; fabryka zegarków, złota i srebra, iedwabiu. Nad

Rodanem, który to miasto na 3 części dzieli, jest hydrauliczna machina, która częściom miasta od rzeki oddalonym wody dostarcza, i w iedney godzinie przeszło 34,400 konewek dostawia.

§. 6. Królestwo Niderlandzkie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Niderlandzkie leży od 20°—25° 48' dłuę. a 49° 53'—53° 28' szerokości. Na północ i wschód graniczy z morzem północnym, na południe z Francją, na wschód z Niemcami; obeymuie mil kwadr. 1233.

Grunt i klima. Kray iest równy, na północ niski, bagnisty, w którym są bory i grunt piaszczysty, przerznęty wielu kanałami zasłoniony od wylewu morza wysokimi groblami, których utrzymywanie iest bardzo kosztowne. Powietrze umiarkowane, iednak na północ gęste, mgliste, wilgotne. Czysta woda wszędzie tu iest osobliwością.

Odnogi. Dollart i Zuydersee, 60 mil kwadr. który łączy Pambus z Y (Ey) i morzem Haarlemer, właściwie ieziozem.

Rzeki. Ten kray wiele ma spławnych rzek. Wszystkie prawie przychodzą z innych krajów, a tu swój bieg kończą. Znaczniejsze są: 1) Ren, który przypływa z Xięstwa Klewe; 2) Mozela, która z Francyi przychodzi, równie iak i 3) Skalda. Wiele Kanałów ten kray przerzyna, nad tymi znayduią się naypiękniejsze ogrody i ulice z drzew.

Produkta. Leń, tabaka, grecka (tatarka), iarzyny, zioła i rośliny kuchenne, zboże, piękne kwiatki; bydła podostatkiem, osobliwie rogatego (dla tego bardzo wiele masła i sera za granice wywożą), owce (z piękną wełną), konie, pszczoły, wodne ptastwo, gęsi, ryby morskie, ostrzygi; żelazo, torfy i t. d.

Mieszkańców 5,226,857; z wolnem wyznawaniem religii; iednak na północ naywiększa liczba iest Kalwinów, a na południe Katolików.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blech w Harlem), koronek (w Bruxelli, Mecheln i t. d.), papieru, porcelany, fajansu, faiek, tabaki, cynobru i t. d.; w stawianiu młynów przewyższają dotąd Niderlandczycy całą Europę.

Handel rozciągał się przedtem po całej ziemi, i od 5 lat podnosi się znacznie.

Rząd monarchiczny. Dziedzicznym Królem jest *Wilhelm I.* od r. 1815. Reprezentantami ludu są stany generalne, które się dzielą na dwie izby i mają tytuł szlachejnych możnych Panów; składają się one z stanu rycerskiego, miejskiego i wiejskiego. Najstarszy syn Królewski lub przyszły następca tronu ma tytuł *Xięcia Oranii*. Wydatki na rok 1821 wynosiły 59,875,052 złotych holenderskich. Dług Państwa dochodzi 1719 milionów złt. Siła lądowa składa się z 140 000, wraz z milicją; morską 16 okrętów liniowych, 30 fregat i kilka małych statków.

Królestwo prócz W. X. Luxemburskiego, dzieli się na 17 prowincyi, mają znaczenie takie, iak za Karola V.

1) i 2) Xięstwo Brabanckie północne i południowe, m. s. *Brussel* lub *Bruxela*, 75,086 mieszk., druga rezydencya Królewska, fabr. koronków, galonków, złotych i srebrnych drutów, poiazdów, siodeł i inne. Miasta *Löwen* lub *Louvain*, Akad. fabr. sukna. *Nivelles*, fabr. płótna i batystu. *Herzogenbusch* lub *Im Bosch*, forteca. *Breda*, forteca. *Bergen op Zoom*, forteca. *Dortrecht* z portem, fabr. płocien, sól morską, warsztat okrętów. *Helvoetsluys*. Przy austeryi *Belle-Alliance* na gościńcu od Namur do Bruxeli zaszła bitwa 1815. 18. Czerwca, w której Prusacy i Anglicy pod dowództwem Blüchera i Wellingtona zupełne zwycięstwo nad Francuzami, którymi dowodził Napoleon Bonaparte, odnieśli; nazwana od Anglików bitwą pod Waterloo, a od Francuzów bitwą przy górze St. Jean.

3) Xięstwo Limburg, m. s. *Mastricht*, 18,619 mieszk., fabr. sukna.

4) Xięstwo Geldern z miastem *Arnhem* nad Renem. *Venlo* nad Mozelą. *Nymwegen* lub *Nywegen*. *Zutphen*. Miasto *Arnhem*. *Harderwyk*, szkoła wyższa zwana Ateneum.

5) Xięstwo Lüttich, m. s. i fort *Lüttich* (*Niege*), Akademia, fabr. broni, gwoździ, skór, zegarków. Miasto *Spaaz*

kąpiel. *Verviers*, fabr. sukna. *Stavelot* lub *Stablo*, fabr. sukna i skór. *Huy*. *Tongern*. *Dinant*.

6) i 7) Hrabstwo Flandryi wschodnie i zachodnie, m. s. *Gandawa*, (*Gent*) 60,000 mieszk., Akademia, fabr. orzy, tabaki cukru, bleywasu i inne; prowadzi znaczny handel. Miasto *Oudenarde*, forteca, fabr. linonu i kobiercy. *Brügge* (*Bruges*), fabr. koronków, fajansu, barhanu, kurdybanu, safianu i inne, warsztat okrętów, szkoła marynarki. *Ypern* (*Ypres*), forteca, fabr. koronków i linonu. *Ostende*, forteca, port, szkoła morka. *Nieupoort*, połów ryb. *Sluys*, port, handel. *Sas van Gent*, forteca. *Furnes*.

8) Hrabstwo Hennegau lub Hainaut, m. s. i forteca *Mons* lub *Bergen*, fabr. fajansu, koronek, wełny i cukru, wieś *Jenmappes*, bitwa 1792.

9) i 10) Prowincya Holandya podzielona wodą rzeki *Het Y*: na południową i północną:

a) W północny Holandyi: m. s. całego Królestwa i rezydencya *Amsterdam* nad *Amstelą* i nad rzeką *Y*, przernięte wielu kanałami, wzmocnione z strony lądowej, ma port; 26 296 domów, 212,053 mieszk., między którymi jest 20,000 żydów. Godny widzenia jest zamek Królewski, wystawiony na 13,689 palach; w najwyższym pięttrze jest zbrowiownia, a w najniższym prócz banku są więzienia; giełda kupiecka na 250 stóp długa, a na 140 szeroka; gmachy admiralicyi z dobrym warszatem okrętów i t. d. 40 Kościołów dla wyznań, z nabożeństwem w 8 językach, 2 teatry, szkoła umiejętności, kunsztów, instytut umiejętności i kunsztów, nazwany *Felix meritis*, w których nauki podzielone są na filozofią, matematykę, wyzwolone sztuki, muzykę, rysunki i t. d.; szkoła budowania okrętów i szkoła marynarki, kilka szpitali, domy ubogich i sierot, bardzo ochędożnie utrzymywane, dom podrzutek; Towarzystwa ratowania tonących i innych nieszczęśliwych i t. d. Wiele fabryk, n. p. 101 cukierni, fabryki cynobru, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, porcellany; warsztat okrętów; handel znaczny. Miasto *Haarlem* nad morzem t. i.; sprzedają tu wiele kwiatków, osobliwie hyacinty; sławne blechy i t. d. *Alkmar*, rafinerya morskiéj soli, handel. *Edam*, *Enkhuysen*, *Zaardam* albo *Zaanredam* z 700 wiatrakami, warszatem okrętów, gdzie się *Piotr Wielki* uczył. *Brök* w *Waterlaadzie*, wioska bardzo pięknie wybrukowana, i tak troskliwie w czystości utrzymywana, iż nawet mieszkańcy nie pozwalają iść podrużającym. Wyspa *Texel* (*Tessel*), z sławnym portem, gdzie okręty do *Amsterdamu* lub ztamąd płynące stawiają, dla wyładowania lub wypakowania towarów. *Eierland*.

b) W południowy Holandyi: miasto *Haag* albo *Grafen Haag*, pierwsza rezydencya Króla, z wielu pałacami i kanałami 42,714 mieszkańców, biblioteka, ludwisarnia.

Delft szkoła Królewska artyleryi i Inzynieryi, fabryka fajansu, kobierców i sukna. *Leyda* nad Renem, Uniwersytet, fabryka sukna. *Guda* fabr. faiek. *Rotterdam* nad Merwą 52,212 mieszk., port morski, fabryka okrętów, igieł, bleywasu, serwaseru, Lakmusu i t. d. posąg Erazma na moście. *Szdam*. Wieś *Ryswik* sławna zawartym pokojem r. 1697.

11) Prowincya Zelandya czyli Seeland podzielona odnogami Skaldy na kilka wysp, n. p. *Walchern*, m. s. *Middelburg*, port, handel, forteca; *Fliessingen*, port, warsztat okrętów; *Zuid Beveland*, z miastem *Goes*; *Schouven* z miastem *Ziericksee*, port.

12) Hrabstwo *Namur*, m. s. i forteca *Namur* nad *Mozełą*; fabr. drotów mosiężnych, miedzianych kotłów, noży, fuzyi, instrumentów chirurgicznych i inne. Miasto *Charle-roy*. Forteca *Marienburg* i *Philippeville*.

13) Margrabstwo *Antwerpia*, m. s. *Antwerpia* lub *Antorf* (*Anvers*), nie daleko uycia Skaldy, 60,000 mieszk. cytadela, port, fabr. obicia, koronek, złota i srebra i. t. d., handel. Miasto *Tournhut*, fabr. płótna. Do tego należą Hrabstwo *Mechlińskie* i dobra *Doornik*, z miastem *Mecheln* (*Malines*), stolica Arcybiskupa; fabr. koronek, bawełny, obicia, nici, igieł, kołder wełnianych i inne. *Doornik* (*Thouruay*), fabr. kamlotu, obicia, floru, porcelany, bronzu, czapek i pończoch.

14) Prowincya *Utrecht*, m. s. *Utrecht* nad Renem i *Vicht* z wielu kanałami, 34,880 mieszk., Akademia, stolica Biskupa z kapitułą, muzeum kunsztów z wszystkimi instrumentami mechanicznymi, rólniczemi i do fabryk potrzebnymi, fabr. iedwabiu, naparsztków, broni. Mieysca znaczniejsze są: miasto *Amersfoort*. Wieś *Zeyst*, kolonia *Hernhutów*.

15) Prowincya *Friesland*, m. s. *Leuwarden* lub *Liewerden* z wielu kanałami. Miasto *Franeker*, ma *Atheneum*.

16) Prowincya *Overyssel*, m. s. *Deventer*, forteca. *Zwoll*, także forteca, handel.

17) Prowincya *Groningen* z powiatem *Drenthe*, gdzie miasto stołeczne warowne *Groningen*, z Akademią. Forteca *Delfzyl* z portem, i *Coevorden*. Miasteczko *Assen* główne mieysce Powiatu *Drente*.

18) Wielkie Xięztwo *Luxemburg*, dla którego Król *Niderlandzki* jest członkiem związku *Niemieckiego*, m. s. *Luxemburg*, mocna twierdza związku *Niemieckiego*, który *Kommandanta* Król *Prusk.* wyznacza. *St. Hubert*, wody mineralne. *Arlon*. Pod zwierzchnictwem Króla *Niderlandzkiego* zostaje jako państwo stanu Xięztwo *Buliońskie* (*Bouillon*) z stolicą t. i. nad rzeką *Semois*, 1980 mieszk. Miasto *Bastogne*, 2354 mieszk., handel bydła i zboża.

Posiadłości *Niderlandy* w innych częściach swiata są: w *Azyi* obwód *Paliacate*; obwód w *Karna-*

cie, obwody *Cochin* i *Collam* w *Malabar*; obwód *Malacca* i *Riouw*; Wielkorządztwo *Batawskie* na *Jawie*; większa część wysp korzennych; osady na *Borneo*, *Celebes* i *Sumatra*. W *Afryce*: forteca *Elmina* i t. d.; kilka faktoryy na brzegach *Gwinei*. W *Ameryce*: część *Guiany* z kolonią *Surinam*; *Antille Curussao*, *St. Eustach* i *Saba*, i połowa *St. Martin*. Ogółem 5236 mil kw. 2,957,336 mieszk.

§. 7. Niemcy.

Położenie, granice, obszerność. Niemcy, które przez ostatnie zwycięstwa, prawie do tej rozległości powróciły, którą miały przed pokojem *Lunewilskim* *), leżą od 22° 30'—37° dług., 45°—54° 30' szerokości, graniczą na północ z morzem wschodniem, *Danią* i morzem północnem; na wschod z państwem *Pruskiem* i *Austryackiem*; na południe z morzem *Adryatykiem*, *Włochami* i *Szwajcaryą*; na zachód z *Francyją* i *Niderlandami*; obeymują mil kw. 11,794.

Grunt i klima. Grunt jest tu i owdzie, a osobliwie na północ bardzo górzysty, przedzielany urodzaynymi i piaszczystemi równinami. Znaczniejsze góry są: *Harc (Brocken)* na 3485 stóp wysoka, *Schwarzwald*, *Hundsrück*, *Alb*, góry *Bawarskie (Ortelos lub Ortles)* na 14,466 stóp wysoka, *Grossglockner* na 11,466, *Hochhorn* na 10,630, *Terglu* 10,194, *Kogel* 6100, *Watzmann* 9050). Góry *Fichtel* z górą śnieżną, wysoką na 3682 stóp, *Kalenberg*, *Birnbaumerwald*, góry *Tyrolskie*, *Olbrzymie*, *Turingski las*, góry *Erc* i t. d. Powietrze jest umiarkowane, tyl' o w górzystych kraiach nieco zimniejsze, a w południowych nieco ciepleysze.

*) *Cyr. uł Burgundzki*, dawniej do Niemiec należący, przyłączony został do Królestwa *Niderlandzkiego*; lecz natomiast *W. Xięstwo Luxemburgskie* przybyło do związku *Niemieckiego*.

Jeziora. Jezioro Boden, Bregenzer (przeszło 9 mil długie a 3 szerokie i bardzo głębokie), Chiemsee, i jezioro Czerknickie, jeziora Mansfeldskie słone i słodkie, Meklenburskie, Brandenburgskie i Pomorskie, Dummersee i t. d.

Znaczniejsze rzeki. Niemcy zawierają do 500 rzek, z których 60 spławnych. Znaczniejsze są 1) Dunaj, którego główne źródła w W. Xięstwie Badeńskim; 2) Ren wypływający z Szwajcaryi i wchodzący do Niderlandów; 3) Wezera, która pod Hanowerskiem miastem Münden początek swój bierze z połączenia Werry z Fuldą; wpada w morze północne; 4) Elba, której źródło w Czechach pod pasmem gór Olbrzymich, a uyscie do morza północnego; 5) Odra, zaczyna się w północno-wschodniej stronie Morawii, a trzema korytami do morza wschodniego wpada. Z resztą Izera, Lech, Inn, Nektara, Men, Mozeła, Sala, Hawel i inne. Kanałów nie wiele w Niemczech. Cenniejsze są: K. Wiedeński; K. Fryderyka Wilhelma, czyli Müllneroser dla połączenia Sprei z Odrą; K. Finow łączący z Hawlą Odrę, a Plauenński Elbę.

Produkta. Bydło, zwierzyzna, ryby, drób swoyski i dziki. pszczoły, jedwabniki, muszle perłowe i t. d.; zboże, zioła ogrodowe, leguminy, len, konopie, tabaka, chmiel, rzepak, gorczyca, owoce, wino, zioła farbierskie i korzenne, drzewo i t. d; złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, żywe srebro, kobalt, arsenik, cynk, siarka, węgle kamienne, marmur, alabaster, wapno, gips, alun, witryol, torf, ziemia porcelanowa, drogie kamienie, sól, wody mineralne, kąpiele ciepłe, i t. d.

Mieszkańców 30,375,673 dusz, z równem prawem tak obywatelstwa, iako też sądownictwa dla Katolików i Protestantów. Cierpią tu także po większej części żydów. Wiele Akademii, gimnazjów, szkół, towarzystw uczonych, autorów (więcej niż w jakim innym państwie Europejskiem) i t. d. starają się o rozszerzenie umiejętności i powszechnego oświecenia. Fabryki dostarczają wybornych płócien, towarów

włnianych, iedwabnych, skórzanych i bawełnianych, koronek wybornych, obicia, papieru, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, tygli chemicznych, towarów z złota, srebra, żelaza, stali, broń, proch i t. d. Handel lądowy i morski jest bardzo kwitnący w niektórych okolicach. Hamburg i Tryest prowadzą morski handel; lądowy ułatwiają walne iarmarki w Frankfurcie nad Menem i nad Odrą, Lipski, Brunszwiku, Naumburgu i Botzen. W ogóle liczą w Niemczech 2416 miast, 2049 miasteczek, 101,472 wiosek 89,000 folwarków.

Rząd. Xiążęta panujący i wolne miasta Niemieckie tworzą związek Niemiecki podług ustawy 8. Czerwca 1815, którego jest celem utrzymanie bezpieczeństwa Niemiec tak zewnętrznego, iako i wewnętrznego, i całość, niepodległości krajów Niemieckich. Interesem, tyczące się tego związku, utrzymuje zgromadzenie związkowe w *Frankfurcie nad Menem*, które ciągle posiedzenia odbywa, a po rozwiązaniu przedstawionych mu przedmiotów, ma prawo, na pewny czas, nie dłużej jednak nad 4 miesiące, odłożyć posiedzenie. 39 członków mają prawo głosowania przez swoich pełnomocników, częścią pojedynczo, częścią wspólnie. Pojedyncze głosy mają: Austria, Prusy, Bawarya, Saxonia, Hannover, Wirtemberg, Baden, Elektorstwo Heskie, W. Xięztwo Heskie, Dania dla Holsztynu, Niderlandy dla W. Xięztwa Luxemburg. Wspólne głosy mają: Wielko-Xiążęce i Xiążęce domy Saskie; Brunświckie i Nassau; Meklenburg-Szweryn i Strelie; Holstein i Oldenburg, Anhalt i Szwarzburg; Hohenzollern, Lichtenstein, Reufs, Schaumburg-Lippe, Lippe i Waldek; miasta wolne Lubeka, Frankfurt, Brema i Hamburg. Ponieważ do Kontyngensu związku Niemieckiego ze stu ludzi jeden żołnierz dostawianym być ma, wypadnie więc siła zbrojna 201,573 ludzi na 10 korpusów podzielona.

I. Kraie Niemieckie, należące do Cesarstwa Austryackiego, są: Arcyksięstwo Austryackie, Xięztwo Styrii, część Królestwa Illiryi (dawne Xięztwa Karyntyi i Karnioli). Xięztwo Tyrolskie z posiadłościami Vorarlbergskimi, Królestwo Czeskie, Margrabstwo Morawskie, część Austryacka Szląska; zobacz §. 9.

II. Do Króla Pruskiego należące kraie są Prowincye Brandeburskie, Pomerania, Szląsk, Saxonia, Westfalia, Julich - Klewe - Berg, Xięztwo niższego Renu; zobacz §, 8.

III. Królestwo Bawarskie składa się teraz z dwóch części; z których mniejsza z tamtej strony Menu leży, rozciąga się od $26^{\circ} 39'$ — $31^{\circ} 28'$ dłuę. $47^{\circ} 8'$ — $50^{\circ} 44'$ szer. zajmuie 1474 mil kw. 3,523,059 mieszk. Znaczniejsze rzeki Dunay, Iller, Inn, Iser, Ren, Men i t. d. Grunt górzysty, nad Menem, Rezat i Dunaiem żyzne równiny mający. W wyższych okolicach zima trwa do 8 miesięcy. Płody: zboża, owoce, wino, chmiel, tytuń, len, szafran, drzewo; domowe zwierzęta, pszczoły, ryby, perły, sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, żywe srebro, nieco złota i srebra, skałki, marmur, łupek, alabaster, ziemia porcellanowa i t. d. — Dochody 181 $\frac{2}{3}$ wynosiły 30 milionów, a dłuę 105 milionów złt. Woysko ze wszytkiem liczy 79,168 ludzi.

Królestwo należy prawem dziedzicznem do Króla Maxymiliana Jozefa. Według nie dawno ogłoszoney Konstytucyi, władza Monarchy ograniczona. Stany mają udział władzy prawodawczej, składają się zaś z dwóch Izb, 1) Radzców Stanu, 2) Deputowanych. Członki pierwszhey Izby oznaczone są ustawą, do drugiey obierają zgromadzenia obiorcze obwodowe na lat 6. Posiedzenie publiczne.

Królestwo całe według Urządzenia Królewskiego z r. 1817 dzieli się na 8 Cyrkułów.

1) Cyrkuł Izary, m. s. *Munich* (*München*, *Monachium*) nad Izarą, stol. Królestwa i rezydencya Króla, iedno z najpiękniejszych miast Niemiec. 3494 domów, 60,000 mieszk.

Wspaniałe pałace, proste i regularne ulice, niektóre z nich pięknie drzewami wysadzone; wielkie i gustownie pozakładane ogrody, między niemi ogród angielski wzdłuż rzeki blisko milę ciągnący się, zdoła miasto. Zamek Królewski wielki, okazały, zamyka 4 dziedzińce, mieści w sobie kosztowne i wielkie zbiory różnego rodzaju. Przepyszny kościół P. Maryi z 2 wysokimi wieżami, kościół Teatynów gdzie są groby Królów; Akademia w Kolegium Po-Jezuickim, szkoła wyższe, instytut Maxymiliana dla panien wyższego stanu, Korpus Kadetów, instytut topograficzny, szpital, ludwisarnia, prochownia; w zamku Król. zbiór posągów; w Akademii zbiór monet, obrazów, rycin, rysunków ręcznych, obserwatorium, biblioteka z 400,000 tomów złożona. Fabryki kart, laku, penzlów, drutu złotego i srebrnego, instrumentów fizycznych, matematycznych i astronomicznych; zakład litografii tu naprzód wynaleziony. Zamki Królewskie w bliskości *Nymphenburg* z pięknymi ogrodami i podupadła fabryka porcellany; *Schleissheim*, galeria malowideł, w 42 pokojach 1478 obrazów zajmuje; szkoła rolnicza dla kształcenia praktycznego ekonomów i owczarzy; *Landshut*, m. s. Uniwersytet; *Freising*, Seminarjum nauczycieli, instytut głucho-niemych. *Berchtesgaden* albo *Berchtoldsgaden* pięknym zamkiem okazałe, tu wyrabiają różne drobiazgi z drzewa, kości prostey i słoniowej. *Wasserburg*, *Rosenheim*, *Traunstein*, *Reichenhall*, wodami mineralnemi zalecone. Wieś *Hohenlinden* zwycięstwem francuzów nad Austryakami r. 1800.

2) Cyrkuł Dunaju niższego, m. s. *Passau* przy zbiegu rzek Inn i Ile do Dunaju, 9000 mieszk. Forteca. rezydencja Biskupa, fabr. tyglów chemicznych, porcellany; w bliskości jest most na rzece *Roth* o jednym łuku, którego ciężkiwa 200 stop długa; m. s. *Straubing* nad Dunajem st. Sądu apellacyjnego. *Burghausen* Akademia gospodarstwa wiejskiego. Wieś *Altoetting* miejsce pielgrzymki.

5) Cyrkuł Regen rzeki, m. s. *Ratzbona*, (*Regensburg*) nad uściem rz. Regen do Dunaju, na którym stoi most 1091 stóp długi, 25 stóp szer. o 25 łukach, przed 600 laty zbudowany, liczy mieszk. do 20,000 aż do roku 1806 było stol. Seymu Rzeszy Niemieckiej. Znakomity jest Ratusz w którym się Sejm odbywał; wspaniały kościół katedralny, zamek xiążąt Turn Taxis, Pomnik bitwy d. 18. Paźdz. 1813, pomnik astronoma *Keplera* tu zmarłego. Gymnazjum, rezyd. Biskupa, towarzystwo botaniczne, muzeum, galeria malowideł, biblioteka w Ratuszu. Ustanowiono tu z funduszu stałego nagrody roczne sługom za dobre sprawowanie się. Handel znakomity Dunajem. *Amberg*, stol. Sądu apellacyjnego, fabr. broni, fajansu i tabakierok. *Eichstaedt* rezyd. Biskupa, Gymnazjum, fabr. sukna; niedaleko zamek *Wilhelmsburg* od 1817 należy do Xięcia Eugeniusza

byłego Wicekróla Włoch, teraz Xięcia Leichtenbergskiego. *Abensberg* fabr. sikawek, tu są ślady obozu Rzymskiego.

4) Cyrkuł Menu wyższego m. s. *Bayreuth* nad Memem czerwonym, 11,156 mieszk., 2 zamki, dom opery, koszary; fabr. porcellany, faiek, kartunu, fajansu, kart. Niedaleko są zamki letne *Eremitage*, *Phantasia*, *Sanspareil*, wszystkie w pięknej okolicy. Inne m. s. *Culmbach* przy którym fort. *Plassenburg*, gdzie zachowują archiwum koronne. *Bamberg* nad Rednicą, 18,000 mieszk. stol. Biskupa i Sądu appellacyjnego, kościoł katedralny 1110 r. zbudowany, Seminarium duchowne, Lycenm, szkoła niedzielna dla rzemieślników, Seminarjum nauczycieli, szkoła lekarzy wiejskich, wspaniały szpital, ogrodników 386, uprawiają w niezmierny ilości kuchenne nawet i aptekarskie rośliny; fabr. porcelany, ludwisarnia, handel znakomity łądem i wodą, 2 walne iarmarki. *Kronach*, małe m. w okolicy górzystej w drzewo obfitej, którym znaczny handel prowadzi, fabr. broni. *Mugendorf* z 12 osobliwzemi iaskiniami.

5) Cyrkuł Recaty, m. s. *Ansbach* przy uściu Olcy do Recaty, 12,000 mieszk., stol. Sądu appellacyjnego, Gimnazjum, szkoła panien, towarzystwo kobiet starających się o wychowanie ubogich dzieci, miejsce urodzenia sławnego poety *Uz*, fabr. sukna, materyi, fajansu, kart, tabaki. Inne m. s. *Erlangen*, 8592 mieszk. Uniwersytet, towarzystwo lekarskie, administracyjno-ekonomiczne. Fabryki znaczne zaszczipili tu Hugonoci francuzcy, znakomitsze z nich są: fabr. bawełny, pończoch, rękawiczek, kartunu, płocien drukowanych, zwierciadeł, papieru, rzeczy stalowych, galonów złotych i srebrnych. *Norymberga*, (*Nurnberg*) 26,000 mieszk., godne widzenia są: zamek stary, niegdyś rzyd. Burgrabiów Norymberskich przodków dynastji rządców Brandebursko-pruskich, Ratusz ogromny dotąd od r. 1619 nieskończony, jest w nim wiele pięknych obrazów *Albrechta Durer*; arsenał, kilka wielkich i wspaniałych kościołów, 2 wielkie 153 mniejszych fontan, Gimnazjum, szkoła miejska, biblioteka miejska, akademia malarstwa i rysunków, szkoła przemysłowa, szkoła wyższa panien, towarzystwo fizyczno-lekarskie, tow. do wzniesienia krajowego przemysłu wraz ze szkołą przemysłową dla dziewcząt i szkołą niedzielną rysunków dla chłopców; sławnym jest handel Norymbergi towarami po większej części w témże mieście wyrobionemi, które znaczne są u nas pod nazwiskiem towarów Norymberskich. *Schwabach* fabr. sukna, kartunu, pończoch, igieł (rocznie do 150 milionów). *Fürth* 12,000 mieszk. między niemi 2,600 żydów, którzy tu mają Sąd cywilny i duchowny, szkołę wyższą i własną drukarnią; fabr. zwierciadeł, okularów, zegarków, robot złotych i srebrnych. Wieś *Rügland* ma wybraną szkołę przemysłową.

Do tego Cyrkułu należą Państwa pod pośrednim Rządem swych Panów, a Zwierzchnictwem Króla będące:

- a) Posiadłości Xięcia *Schwarzenberg* z zamkiem t. i.
- b) Hrabstwo *Castell* między 2 Hrabiów podzielone, ms. t. i.
- c) Posiadłość *Speckfeld* do Hrabiów *Rechterm-Limburg*.
- d) Posiadłość Grafów *Giech*, m. s. *Thurnau*.
- e) Posiadłość X. *Hohenlohe-Schillingsfürst*.
- f) Posiadłość X. *Oettingen-Spielberg*, m. s. *Oettingen*.
- g) Posiadłość X. *Oettingen-Wallerstein*, m. s. *Wallerstein*.

7) Cyr. Dunaiu wyższego, m. st. *Augsburg* nad rzeką *Lech*, 29,500, mieszk. stol. Biskupa, sądu Apellacyjnego, Gimnazyum, szkoła politechniczna, szkoła wyższa sztuków, galerya malowideł; fabryki różne, handel znaczny: *Ratusz wielki* i okazały z dwiema salami na drugim i trzecim piętrze, w których kolumny i posadzka marmurowa. Fontanny są naywiększą ozdobą miasta. Tu Ewangeliccy podali swoje wyznanie wiary odtąd *Auszpurskiem* zwane. Nie daleko jest *Lechfeld* równina 5 mil wzdłuż rzek *Lech* i *Wertach* ciągnąca się, pamiętna porażką *Węgrów* 10 Sierp. 955 r. *Neuburg* m. nad Dunaiem stol. Sądu Apellacyjnego, Liceum, zbiór starożytny zbroi. *Donauwerth*, *Dillingen* Lyceum, szkoła handlu, *Memmingen*, dawniey wolne miasto, ma różne fabryki, hamernie miedzi i żelaza. *Kaufbeuern*, fabr. kartonu, z znaczne drukarnie płótna. *Kempten* 8 papierni, fabr. pończoch, płótna. *Lindau* nad izeiorem *Boden*.

Do tego Cyrkułu należą Państwa pośrednie:

- a) Posiadłości Grafa *Fugger-Clött* z zamkiem rezydencyonalnym *Gloett*.
- b) Pos. Grafa *Fugger-Nordendorf*.
- c) Pos. Xięcia *Fugger-Babenhausen*.
- d) Pos. Grafa *Fugger-Kirchheim*.
- e) Burgrabstwo *Winterrieden* Xięcia *Sinzendorf*.
- f) Pos. *Thanhausen* Grafa *Stadiona*.
- g) Hrabstwo *Edelstetten* Xięcia *Esterhazy*.
- h) Pos. *Buxheim* Grafów *Bassenheim*.

7) Cyr. Menu niższego m. st. *Würzburg* nad *Menem*, 20,000 mieszk. Zamek, kościół katedralny, kościół *S. Jana* godne widzenia, równie iak z Szpitale; stol. Sądu Apellacyjnego, Biskupa, Uniwersytet, Gimnazyum, szkoła weterynaryi, rysunków, muzyki; towarzystwo wydoskonalenia sztuków i rzemiosł; tow. kobiet do wzniesienia zręczności w kunsztach, centralna szkoła przemysłu z praktyczną nauką przedzenia, szycia, dziania i t. d. fabr. sukna, zwierciadeł, Lakieru; w okolicy zbierają wino *Steinwein* i *Leistenwein* tak zwane od gór t. i. *Schweinfurt*, *Kitzingen* winnice, fabr. pończoch, kapeluszy, farby drukarskiey. *Aschaffenburg* nad *Menem*, Liceum, Gimnazyum, Seminarium duchowne, szkoła leśnicza na całe Krolestwo, fabr. papieru marmur-

kowego, cukru z buraków, winnice, handel drzewem niegdys rezyd. Biskupów Mogunckich. *Kiesingen* źródła słone, mineralne kąpiele.

Państwa pośrednie w tym Cyrkule:

- a) Posiadłość *Wiesentheid* należy do Grafów Schoenborn.
- b) Ekonomia *Marktbreit* z m. s. t. i do Xięcia Schwarzenberg.
- c) Pos. *Tambach* Grafa Ortenburg.
- d) Ekonomie *Amorbach* i *Miltenberg* z m. s. t. i. do Xięcia Leiningen.
- e) Ekon. *Heubach* Xięcia Löwenstein-Wertheim.

8) Cyr. Renu m. st. *Spira (Speyer)* 5157 mieszk. stol. Biskupa, w kościele katedralnym groby dawnych Cesarzów Niemieckich, Liceum, winnice, handel znaczny Renem. *Zweibrücken* (Dwa mosty) stol. Sądu Apellacyynego, Gimnazjum, fabr. sukna i rzeczy stałowych. *Kaiserslautern* Gimnazjum i Seminarium nauczycieli, fabr. bawełny. *Landau* twierdza Związku Niemieckiego, Gimnazjum. *Frankenthal* fabr. iedwabiu, pończoch, igieł, obić papierowych, kapeluszy. *Germersheim* nad Renem, znaczne rybołówstwo, odczyszczanie złota z piasku Renowego.

IV. Królestwo Saskie graniczy na półn. i wschód z kraiem Pruskim; na zachód z tymże, i z Xięstwem Altenburg; na południe z Królestwem Bawarskiem i-Czechami. Leży między 29° 33' do 32° 45' długi, a 50° 10' do 51° 30' szer. półn. Zawiera mil kwadr. 398½, mieszkańców 1,232,644. Kraj wybornie uprawny należy do najlepszych kraioń Niemieckich; posiada bowiem wiele rozmaitych produktów, których i innym kraiom udzielać może. Jest wiele zboża, bydła i t. p.; w Elstrze się znajdują perły. Lecz zbywa Saxonii na soli, gdyż iey żupy należą teraz do Króla Pruskiego; który 150 (a w potrzebie do 250) tysięcy Centnarów za pomierną cenę Saskim kraiom dostarczać rocznie przyobiecał. — Przemysł tu w bardzo wysokim się znajduje stopniu. Wiele jest fabryk i rękodzielni, które 800,000 ludzi zatrudniają, dostarczają towarów lnianych, iedwabnych, półiedwabnych, wełnianych i bawełnianych, nici, ałunu, boraxu, porcelany, laku i t. d. Lipsk jest środkowym punktem handlu, gdzie znany w całej Europie handel księgarski. Rząd monarchiczny konstytucyyny. Stany składają się z Prałatów, Xiążąt, Gra-

fów, Szlachty i Reprezentantów miast. Panuje Król *Fryderyk August*. Dochody czynią dotąd 9 mil. złt. niem. Dług. 32,300,258 złt. niem. Siła zbrojna 15,000 ludzi.

Celniejsza rzeka jest Elba, która z Czech przychodzi. Po niej Mulda, Elster, Neisse; tudzież dwie małe rzeczki, które tu mają swój początek: czarna Elster i Sprea.

Dzieli się na 5 Cyrkułów.

1) Cyrkuł Mifsnii, m. st. *Drezno* nad Elbą (na której jest wspaniały most, 710 łokci długi, a 18 szeroki), 2644 domów, 55,717 mieszk. Składa się prócz przedmieść z starego miasta, nowego miasta i miasta *Fryderyka*; stolica Króla i krajowego Rządu. Godnymi widzenia są, zamek z zielonem sklepieniem, galerya obrazów, zbrojownia, przedmurze z gabinetem monet, kunsztów i naturalnych rzeczy, pałac Japoński z biblioteką, zbiorem starożytności i porcelany, zbiór starożytnych rzeczy, lanych z kompozycyi, gabinet rycin, kościół katolicki (z dachem płaskim i podwójną galeryą, którego podłoga i ściany są powleczone marmurem włoskim). Kościół Panny Maryi (z wyborną podwójną kopułą, cały zbudowany z samego kamienia *Pirneńskiego* piaskowego bez najmniejszego kawałka drzewa) i t. d. Akademia malarstwa, rzeźby, ryciny i budowl; Akademia rycerska, szkoła inżynierji, artylerji, wojskowa i kadetów, szkoła leśnicza, Akademia chirurgji z aku-szernią, i szkołą leczenia bydła, szkoła Królewska, wyższa szkoła miejska, szkoła katolicka, szkoła utrzymywana przez wolnych malarzy, seminarjum nauczycieli, instytut ślepych i t. d. Towarzystwo rady i uczynku, towarzystwo *Biblijne*; tow. ekonomiczne; tow. misyonarzy; tow. dla wsparcia ślepych osób; tow. kobiet i t. d.; fabr. iedwabiu, wełny, skor, złota, srebra, żelaza, marmuru, wosku, tytanu, kapeluszy słomianych i t. d. *Ludwisarnia*, mennica. Nie daleko miasta wielki ogród Królewski z systematycznie urządzoną szkołą drzew; zamki letnie Królewskie *Pillnitz*, *Moritzburg* z pięknymi ogrodami. Miasto *Meissen* nad Elbą z 4553 mieszk., kanonia, szkoła *Xiążęca*, fabr. porcelany najdawniejsza w całej Europie zatrudnia 510 robotników, winnica, źródła mineralne. *Pirna* nad Elbą z 4397 mieszk., dom sierot i ubogich; fabr. kartunu i pończoch, kopalnia kamieni piaskowych, handel; w dawnym zamku *Sonnenstein* dom waryatów. *Königstein* przy uściu *Biela-bachs* do Elby pod górą prawie spadzisto ściętą, z kamienia piaskowego, wysoką na 1400 stóp, na której jest forteca *Königstein* z lasem, gruntem ornym, ogrodami i studnią na 900 stóp głęboką. *Wehlen* nad Elbą przy tém mia-

steczku są sławne skały od Cudzoziemców dla piękności odwiedziane. *Grossenhayn*, mieszk. ma 3300, fabr. sukna, sycu, kartunu, farb. *Schandau* nad Elbą, w bliskości jest wspaniała okolica, pod nazwiskiem Szwajcaryi Saskiej znana.

2) Cyrkuł Lipski, m. st. *Lipsk* przy złączeniu się Pleiś z Pardą, mieszk. ma 39,342; Akademia, Obserwatorium astronomiczne, towarzystwo uczonych, towarzystwo ekonomiczne i mineralogiczne, biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy; 2 wyższe szkoły, szkoła miejska, instytut głucho-niemych; Akademia rysunków, drukarnie, rycin na kamienach i papierze; fabr. iedwabiu, axamitu, ceruty, złota, srebra, tabaki, skór, papieru, obić papierowych, kart, muzycznych instrumentów, liter do druku i t. d.; handel ułatwiają trzy iarmarki wołne i giełda kupiecka. Miasto Lipsk sławne szczególniej handlem księgarskim i bitwą ludów 16 — 19 Przędzielnika 1813. Miasto *Grimma* nad Muldą 2971 mieszk. szkoła xiążęca, fabr. kartunu. *Waldheim* nad rzeką *Zchopau*, zawiera 1500 mieszk.; fabr. sukna, płótna, spirytusu, dom poprawy z domem funduszowym osobliwie dla nieuliczonych waryatów. Dawny zamek *Gubertsburg*; do którego udawali się dawniej Elektorowie wieżdżając na łowy; fabr. pergaminu kamiennego (drzewo czyli tabliczki delikatną czarną kamienną masą powleczone), sławne pokojem r. 1763. Miasto *Wurzen* nad Muldą, należące do tutejszój kanonii Wurzen, ma mieszk. 1921, fabr. linonu, blech, pończocharnią, farbiarnią, browar. Wieś *Altranstädt*.

3) Cyrkuł Erzgebirgski, m. s. *Freyberg* nad Mołdawą, 8737 mieszk., najwyższy rząd górniczy, Akademia górnictwa z muzeum mineralogii Wernera, gimn. z instytutem dla nauczycieli szkół miejskich i wiejskich; fabr. wełny, kartunu, galonków złotych i srebrnych, siarki, wityriolu, tom-baku, prochu, szrótu, miny srebrne, huty. *Thurand*, kąpiel, szkoła leśnicza. *Altenberg* nad źródłami rzeki *Weisseritz*; fabr. cynku, koronek, wityriolu. *Zöblitz*, gdzie wiele kamieniarzy z tutejszego kamienia *Serpentin* rozmaite rzeczy wyrabiają. *Annaberg* z 4120 mieszk., liceum; fabr. koronek i wityriolu; górnictwo znaczne. *Schneeberg* nie daleko Mołdawę, 4110 mieszk., gimnazjum; fabr. nici, koronek, blondynków, wityriolu, serwaseru, miny srebrne, kopalnia lazuru. *Johann Georgenstadt* w najzimniejszój i najnieprzyjemniejszój okolicy gór tutejszych, gdzie rolnictwo zupełnie ginie i wszystko dzikim lasem jest pokryte, 2610 mieszk., utrzymuje się z górnictwa. *Zwickau* nad Mołdawą, 4147 mieszk., gimnazjum; fabr. skór, sukna, kaźmierku i kartunu, węgle kamienne. *Chemnitz* nad rzeką t. i. ma 12,500 mieszk., fabr. bawełny i pończoch, blecharnią.

4) Cyrkuł Voigtlandzki, m. st. *Plauen* nad białą Elstrą, 6032 mieszk., Liceum, wielka fabr. bawełniana, kartunu i sycu, blech. *Oelsnitz* nad Elstrą, w której się łowią perły, tkalnia bawełniana. *Neukirche*: 1500 mieszk., fabr. muzycznych instrumentów. *Rodewisch*, fabr. mosiądzu i tombaku. *Reichenbach*.

5) Cyrkuł wyższy Luzacyi, m. st. *Bautzen* lub *Budissin* nad rzeką Sprą 9600 mieszk., Seminaryum Nauczycieli, gimnazyum; fabr. sukna, skór, lin, bawełny, papieru. Zaszła tu bitwa dnia 20—21 Maia 1813 (właściwie przy wsi *Wurschen*.) Miasto *Kamenz* nad czarną Elstrą ma mieszk. 3226, fabr. sukna i płótna. *Lobau* 2500 mieszk., sławne handlem. *Zittau* nad Altwasser lub Mandau 11000 mieszk., gimnazyum, szkoły miejskie i wolne; fabr. sukna i płótna; główne miejsce handlu Luzacyi na przędzę i płótno; sławne iest bombardowaniem r. 1757. O milę stąd wznosi się skała *Oybin* w kształcie piramidy. Kolonie *Herrnhutów*: *Herrnhut* 1200 mieszk., oyczyna i główne siedlisko *Herrnhutów*, obserwatoryum, skład towarów. *Berthelsdorf* (dnia 25. Mai 1813 r. prawie całe się spaliło), miejsce najwyższej rady bractwa, mającego dozór nad wszystkiemi gminami we wszystkich częściach świata znajdującemi się. *Uhyst* nad niższą Sprą, ma pedagogium. *Klein-Welka*, fabrykami sławne. Wsie przez samych rzemieślników i fabrykantów zamieszkałe, *Alt* (stary) i *Neu* (nowy) *Eybau*, *Ebersbach*, *Neukich*.

Pod najwyższym rządem Królewsko-Saskim zostają także książęce i hrabskie Schönburgskie majątności, których dziedzice dzielą się na wyższą czyli Schönburg - Waldenburgską (Książęcą) i niższą czyli Hrabiofską Schönburg-Penigską linią; te znowu składają się z Remis-sauskiej (z których są Rochburgska i Hinter-glauchska pobocznemi liniami) i Wechselburgskiej.

Znakomitsze miasta są: *Waldenburg* nad Mołdawą 3000 mieszk., rezydencya Książęcia; fabr. wełny, płótna i bawełny. *Glauchau* nad Mołdawą 3939 mieszk., stolica regencyi i t. d.; fabr. barakanu, dżbanów, wełny, linonu, kuźnia żelaza i miedzi. *Penig* czyli *Penig* nad Mołdawą, 2151 mieszk., fabr. wełnianych materyi.

V. Królestwo Hannowerskie ma mil kw. 695, mieszkańców 1,305,351, leży nad Wezerą, (razem z rzeką Aller) do której wpadają Ocker, Fuhse, Leina i t. d.), *Wimma*, *Hunta*, *Elbą* (z *Jetzą*, *Il-*

meną, Ostą, Schwingą i t. d.), Ems i t. d. Leży między 24° 15'—29° 15' dł. wsch. 51° 18'—53° 51' szer. półn. Należy do Jerzego IV., Króla W. Brytanii i Irlandyi. Dochody zupełnie nie oznaczone mają wynosić do 10 mill Tal. dług około 16 mill. Tal. Siła zbrojna 20,000 ludzi zawiera. Przemysł tego kraju w ogólności nie bardzo jest znaczny. Najwięcej się trudnią wyrabianiem płótna.

Poiedyncze części są:

1) Xięstwo Calenberg, m. st. Królestwa *Hannover* nad Lainą odtąd spławną, 2194 domów, 20,000 mieszkańców, Kollegia rządowe, teatr, zbrojownia i ludwisarnia, liceum, seminaryum nauczycieli, instytut dla żydów, szkoła dworska, szkoła płci żeńskiej, towarzystwo biblii, tow. dla wsparcia wdów i sierot żołnierskich i t. d.; fabr. tabaki, cykoryi, fajansu, ceraty płócienney i kitaykowej, ołówków, galonków złotych i srebrnych, kartunu, farb, laku, kart, faiek; wyrabianie korków, gorzelnie, browary, handel. Mieysce urodzenia astronoma *Herschel*. Na Esplanadzie jest popiersie Leibnica, a w bliskości zamek *Montbrillant* i *Herrenhausen*; przy ostatnim sławna fontana, która wyrzuca wodę grubości czkowieka z wielkim szumem na 120 stóp wysokości, wielka oranżerya z szkołą drzewek. Miasto *Rehburg*, kąpiele mineralne. *Hamelu* przy uściu Hamli do Wezery 5064 mieszk., fabr. wełny, bawełny, faiek; rybołówstwo, spław, handel.

2) Xię. Getyngskie, m. st. *Göttingen* nad Lainą 9506 mieszk., Akademia z biblioteką, złożoną z tomów 280,000, zhiorem malowideł i innych rzeczy, obserwatorjum, ogrodem botanicznym i ekonomicznym, teatrem anatomicznym, instytutem akuszeryi i t. d.; Akademia umiejętności, towarzystwo Niemieckie, szkoła łacińska i rzemiosł; fabr. mydła, wełny, amidonu i krochmalu, garbarnia, handel płótnem. *Minden* lub *Hannowerski-Minden* przy zbiegu *Wery* z *Fuldą*, odtąd *Wezerą* nazwane, 4512 mieszkańców; wyższa szkoła płci żeńskiej fabr. tabaki, fajansu, skór, octu, warsztat do budowania statków, handel. *Nordheim* 3,095 mieszkańców. Tu uprawiają tabakę. *Duderstadt* Gimnazyum, klasztor urszuliniek wraz z szkołą dziewcząt, fabr. sukna, wstążek, znakomita uprawa chmielu. Maiętność *Plesse*.

3) Xięstwo *Lüneburg* lub *Celle*, m. st. *Lüneburg* nad *Illmenau* 10,039 mieszk.; żupy solne, handel, kamienie wapienne. *Harburg* nie daleko uścia *Sewy* do *Elby*, 3625 mieszk., zamek obronny, blech wosku, (co rok 40,000 funtów dostarczający) rafinerya cukru, fabr. żagli i wstążek iedwabnych; z tuąd jest zwyczajna przeprawa do *Hamburga*.

Celle nad Allera 8149 mieszk., forteca; jest tu sąd najwyższy appellacyjny, towarzystwo ekonomii wiejskiéy, blech wosku, fabr. złota i srebra, spław, browar. *Uelzen*.

4) Prowincya Hadeln, miasto *Otterndorf* nad rzeką Medem (Mäme) 361 domów, 1739 mieszk., port, handel zbożem, owocami, cegłami.

5) Xięstwo Bremen, miasto *Stade* nad Schwingą, ma 5000 mieszk. i znaczny handel. *Buxtehude* nad Ostą 1349 mieszk., skład drzewa i wapna, rafinerya cukru. Miasteczko *Horneburg*, plantacyą chrzanu sławne. *Bremerlehe* lub *Lehe* nie daleko Wezery 309 domów, 1395 mieszk. Wieś *Lilienthal* między rzekami Wümme i Wörpe, ma Obserwatorium astronomiczne.

6) Xięstwo Werden, m. t. i. nad spławną rzeką Aller, 3599 mieszk., o pół mili stąd są wody mineralne Uhlenmüllerskie, które równaią się Pyrmonckim.

7) Hrabstwo Hoya, miasto *Nienburg* nad Wezerą, 3426 mieszk.

8) Hrabstwo Diepholz, m. t. i. nad Huntą, odtąd Lohną nazwaną, 2068 mieszk., fabr. wełny.

9) Xięstwo Ostfriesland, m. st. *Aurich* 2533 mieszk., handel. *Emden* przy uściu Ems do odnogi Dollart, port, znakomity połów śledzi, 11.128 mieszk. *Norden* 3538. Miasteczko *Leer*, handel, mieszk. 4815. Wyspy *Borkum* z latarnią morską; *Norderney*, kąpiel morska; *Langeroog*, *Spikeroog* i inne.

10) Xięstwo Grubenhagen, miasto *Eimbeck* nad Ilmą 5080 mieszk., fabr. sukna, skór, płótna, blech, handel. *Osterode* nad Sösą 4585 mieszk., fabr. bleywasu i wełny, fabr. naczyń drewnianych. *Clausthal* 7311 mieszk., gimnazyum, mennica; w bliskości najbogatsze miny srebrne w górze Harc. Miasteczko *Salz der Helden* nad Leiną, ma żupy solne; również i wieś *Sulbeck*. *Elbingerode* 1623 stóp nad powierzchnią morską, wzniesione, ma najpierwszą już od r. 1771 kwitnącą szkołę przemysłową.

11) Xięstwo Hildesheim z miastem *Hildesheim* nad Inerstą 10,788 mieszk., ma sądownictwo, Konsystorz Ewangelicki i Katolicki, inkwizytoryat, szkołę Katolicką, Luterskie gimnazyum, tak nazwane Andreanum; prowadzi handel przędzą i płótnem, ma 19 Kościołów i 20 szpitalów. *Goslar* w północney stronie Harcu nad Gosą, która nie daleko stąd wpływa do Ocker, 5670 mieszk., handel prowadzi zbożem i owocami; górnictwo na górze Ramel przy mieście, browar. (Gose), fabr. witryolu, ołowianek, fabr. drótu i mosiądzu, fryszerka, łomy łupków. Miasteczko *Salzliebenhall* lub *Salzgitter*, gdzie żupy solne.

12) Xięstwo Osnabrück, m. t. i. nad Hasą 8997 mieszk., gimnazyum, Kapituła, towarzystwo biblii, handel płótna; w tutejszym ratuszu zawarty był pokój Westfalski roku 1648.

13) Niższe Hrabstwo Lingen, m. t. i. nie daleka Ems, 281 dom., 1738 mieszk., gimnazyum.

14) Hrabstwo Bentheim, z obu stron spławny Vechty, z miasteczkiem t. i. gdzie kąpiele siarczane; ma 298 domów, 1376 mieszk. Dotąd zostaje w zastawie; który gdy zostanie wykupionym, Król Hannowerski otrzyma zwierzchność nad niem.

Pod zwierzchnictwem Króla Hannowerskiego zostają:

1) Hrabstwo Meppen albo Emsland, należące do Xięcia *Prospera Ludwika Armborg*, z m. *Meppen*, gdzie Haza w Emzę wpływa, 1590 mieszk., handel Cykoryą. Miasteczko *Papenburg* 3251 mieszk., kopalnia torfu, warsztat statków.

2) Xięstwo Rheina - Wolbek należy do Xięęcia *Arnolda* (Józefa), niegdyś Xięęcia *Looz-Korswaren* z m. *Rheina* nad Emzą, która tu jest spławną. Źródła słone.

VI. Królestwo Wirtembergskie leży między $25^{\circ} 5'$ — $28^{\circ} 8'$ dług. $47^{\circ} 34'$ — $49^{\circ} 34'$ szer. ma mil kwadr. $355\frac{1}{4}$, mieszk. 1,397,000, leży nad Neckarą (z Enz, Nagold, Fils, Mur, Lauter, Kocher, Jaxt i t. d.) i nad Dunaiem z Iller. Królem jest *Wilhelm I.* który ma władzę wykonawczą, prawodawczą zaś dzieli z stanami Państwa; które dwie izby stanowią; pierwsza składa się z Reprezentantów ludu, druga z Możliwych Państwa. Dochody czynią 28 milion. złotych niemieckich. Dług ściśle obrachowany 29,913,504 zł. n. 40 kr. ma być w 45 latach zupełnie wypłacony. Siła zbrojna składa się w czasie pokoju z 5943, w czasie wojny z 18,995 ludzi. Królestwo całe Ustawą z 1817 r. podzielone na 4 Obwody. 1. Neckary. 2. Czarnoleski. 3. Jaxty. 4. Dunaiu. Miasto Stuttgart z okręgiem do żadnego obwodu nie należy. Każdy obwód składa się z 14—17 powiatów.

1) Stuttgart m. st. i rezydencya Króla nad Nesenbach 2000 dom. 21,500 mieszk. Osobliwości: stary i nowy zamek, w pierwszym zadziwiający wielkości sala, w drugim zbior kunsztów, gabinet naturalny, biblioteka, zbior starożytności: wielki dom opery, gmach akademicki z ogrodem, koszar, gimnazyum, obserwatoryum; fabr. jedwabiu, wełniane, i bawełniane.

2) Obw. Nekarą, m. s. Ludwigsburg w pięknem położeniu przed stu laty zbudowane, druga rezydencya Króla, 5600 mieszk. dom sierot, wariatów, i poprawy. Arsenał, ludwisarnia, fabr. galonów, porcellany, fajansu, sukna. *Hohenasperg* forteca na gorze i więzienie. *Eslingen* nad Nekarą winnica, fabr. sukna naylepsza w całem Król. *Kannstadt* nad Nekarą odtąd spławna, 3000 mieszk. fabr. tabaki, kartunu, ważne dla handlu przechodowego. Nie daleko leży stary zamek *Württemberg* niegdyś rezydencya książąt, od której kray swoje wziął nazwisko. *Heilbronn* nad Nekarą 8000 mieszk. tu są ruiny starego dawnych królów zamku; gimnazyum, biblioteka publiczna, handel. *Weinsberg*. *Löwenstein*.

3) Obw. Jaxty, m. s. *Ellwangen* nad Jaxtą stol. rządu, z pięknym zamkiem, 4500 mieszk., gimnazyum, Akademia Katol. *Mergentheim*, dawniey stol. mistrza krzyżackiego, gimnazyum. — Do Xiążąt *Hohenlohe* należą miasta od których różne ich dzielnice różne wybierają nazwiska; *Barthenstein*, *Langenburg*, *Kirchberg*, *Oehringen* gimnazyum, archiwum Xiążąt, winnica, handel na bydło. *Neuenstein*, *Ingelfingen*, *Künzeslau* znakomite handlem na bydło. — *Hall* (*Schwäbisch Hall*) 5.800 mieszk., dostarcza niekiedy 80,000 cent. soli warzonki z własnych źródeł, ma gimnazyum, biblioteki publiczne. *Aalen*, *Bopfingen*, *Giengen*, *Gmünd*, dawniey były wolne miasteczka Państwa.

4) Obw. Dunaiu m. s. *Ulm* przy zbiegu Ilery i Dunaiu, śródkiem miasta płynie Blawa rz. mieszk. 14,225, gimnazyum, szkoła rysunków, dwie szkoły dla ubogich; fabr. płótna, faiek, wławiona perłowa kasza. Kościół Münster, należy do naywiększych w Niemczech, wieża jego wysoka 337 stóp. — *Biberach* ma liczne fabryki i wody mineralne. *Göppingen* nad rz. Fils znane z źródeł wody mineralnéj kwaskowéj. *Geislingen* 1600 mieszk., mineralne kąpiele, mnóstwo tokarzy, blisko są hamownie żelaza i miedzi. *Blau-beuern* niedaleko źródeła rz. Blau, fabr. płótna i wyborne garbarnie. *Ehingen*, *Munderkingen*, *Riedlingen*, *Mengen* ledwie nazwiska miasteczek godne. *Waldsee*, *Leutkirch*, fabr. płótna. *Ravensburg* 4000 mieszk., winnice, farbiernie, garbarnie i dosyć tokarzy. *Wangen* fabr. żelaza. Maiętności pod rządem udzielnych Panow a Naywyższym Zwierzchnictwem Króla będące: *Buchau* m. t. i. Xięcia Thurn Taxis; — *Ochsenhausen* m. t. i. Xięcia Metternich-Winneburg-Ochsenhausen; — *Baindt* wieś t. i. Grafa Aspermont-Linden; — *Eglofs* w. t. i. Xięcia Windischgrätz; — *Issny* m. t. i. Grafa Quad; — *Neu* - (nowy) *Ravensburg* w. t. i. Xięcia Dietrichstein; — *Guttenzell* w. t. i. Grafa Törring; — *Königsegg-Aulendorf* Grafa Königsegg, m. *Aulendorf* i zamek na gorze *Königsegg*; — *Roth* Grafa t. i.; — *Thannheim* Grafa Schäsberg; — część maiętności *Waldenburgskich*; — część maiętności

Grafa Fogger-Kirchborg, i Fugger-Dietenheim-Brandenburg; — Sulmingen Grafa Plettenberg; — Buxheim Grafa Ostein.

5) Obw. Czarnoleski, m. st. *Reutlingen* 8,600 mieszk., fabr. płótna, bawełny, materyi różnych i robot metalowych, garbarnie. *Tuttlingen* fabr. płótna. *Ludwigsthal* kuźnico żelaza. *Rotweil* nad Nekarą 3,100 mieszk., handel zbożowy, szkoły, szpital na 300 chorych. *Ehingen* fabr. wełny, handel na bydło. *Balingen* w bliskości źródła siarczane, fabr. wełniane, płocien. *Tubingen* nad Nekarą 6000 mieszk., źle zabudowane ale znakomite akademiją, funduszem na 150 uczniów teologii, na fabr. i rzemiosłach nie zbywa. *Nurtingen* nad Nekarą, szpital wielki, roboty różne z agatu, perłowey macicy, fabr. instrumentów muzycznych. *Urach* fabr. płótna, noży i znakomity handel. *Freudenstadt* 2300 mieszk., fabr. sukna, gwoździ, szlifiernia granatów; kopalnie miedzi, żelaza, srebra. *Herrenberg* łomy marmuru i alabastru. *Calw* fabr. sukna, pończoch, trykotów, salfianu. *Illbad* cieplice. *Neuenburg* hamernia żelaza.

VII. Wielkie Xięstwo Badeńskie leży między 25° 11'—27° 32' dług. 47° 32'—49° 49' szer. ma mil kwadr. 272½, mieszkańców 1,001,630, (między tymi 600,000 Katolików, 300,000 Lutrów, 14,000 Żydów, 1100 Menonitów; reszta Kalwinów), leży nad Renem (z Nekarą (z Lenz, a ta z Nagold i Jaxt), Murg, Menem (z Tauber), Kraiach, Kinzig lub Kinzing i t. d.) i Dunajem, wzdłuż jeziora *Boden* długiego 18, szerokiego 5 godzin drogi. Grunt górzysty, czarnoleskie góry w większey części zalegają kray, z nich najwyższa *Feldberg* 4580 stóp. Jeziora znaczniejsze *Schluch*, *Eichner*, *Mummet* i *Ilmen*. Klimat w górach przykre, zimne; w równinach łagodne. Z płodów zboże, owoce, wino, len, konopie (najlepsze w Niemczech), lasy dostarczają drzewa w obfitości na potrzebę krajową i na handel, wyrabiają tu wiele smoły i potażu, zwierzęta różnego gatunku, ryby (karpie do 50 funt. niekiedy ważące); żelazo, miedź, srebro, nieco złota i t. d. Fabryki najważniejsze są: płótna, materyi wełnianych, bawełnianych, fajansu, szkła, szlifiernie kryształu i granatów, fabr. zegarów drewnianych, które się z tąd prawie po całym świecie rozchodzą. Rządcą jest *Ludwik (Wilhelm August)* Wielki Xiążę. W prawodawstwie i podatkowaniu sta-

ny Państwa mają pewny udział. Dochody 9 milion. złt. niem. Siła zbrojna 19 000 ludzi. Kray ten ma znaczne fabryki, któremi 10,000 ludzi się trudni, iednak nie są wystarczające potrzebie.

Kray podzielony na 6 cyrkułów:

1) Cyrkuł Murg i Pfinz, m. st. Wielkiego Xięstwa i rezydencya *Carlsruhe* nad Hartwald, mieszk. ma 15,789 z woyskiem. Jest tu stolica rządu Administracyi kraiovéy, liceum, szkoła Królewska, szkoła inżynieryi, seminaryum nauczycieli; instytut głucho niemych, instytut dla Kandydatów leśniczych, szkoła leczenia bydła, szkoła architektonicznych malowideł i rysunków, biblioteka dworska, zbiór monet, gabinet modellów, starożytności i fizyczny; fabr. pudru, amidonu i tabaki; ma 9 głównych ulic, które się ciągną w kształcie wachlarza do zamku rezydencyonalnego w najlepszym guście wystawionego. M. st. cyrkułu *Durlach* nad Pfinz 3873 mieszk., fabr. fajansu, blech. Miasto *Bretten* nad Salzbach 2594 mieszk., mieysce urodzenia Filipa Melanctona. *Bruchsal* nad rzeką Salza 5447 mieszk., stolica Biskupa i Katolickiego Konsystorza, żupy solne. *Ifforzhaim* nad Enz, odtąd spławną, Nagold i Würm 5301 mieszk., tu się znajdują groby panujących; fabr. sukna, materyy wełnianych, pończoch, skór, iubilernia, fabr. zegarków, blech płótna, handel drzewem. *Rastadt* nad Murgą 4204 mieszk. Liceum i seminaryum Nauczycielskie, znakomite zawartym tu pokojem 1714 r. Kongressem w r. 1797 i 1798; *Baden*, zamek, Museum palaeotechnicum w którym starożytności Rzymskie w okolicy znalezione, zachowują.

2) Cyrkuł Jeziora, (tak zwany dla swego położenia nad jeziorem Boden) m. st. *Constancya*, (*Costnitz*) tu wypływa Ren z jeziora Boden 4503 mieszk., gimnazyum akademiczne, licetum, fabr. sukna, płótna, kartunu, handel winem i owocami ogrodowemi. Miasto *Meersburg* nad północnym brzegiem jeziora Boden, 1317 mieszk. *Pfullendorf* nad Cellenwasser 1451 mieszk., rolnictwo i sady. *Ueberlingen* nad jeziorem Boden z 2608 mieszk., winnice, handel jeziorem Boden. *Stockach*. *Thengen* nad Wutach 154 mieszk. Ekonomie Xiążąt Fürstenbergskich, *Hüfingen* m. *Doneschingen* 2082 mieszk. zamek xiążęcy na którego dziedzińcu główne źródło Dunaju; *Neustadt* m. s. t. i. tu wyrabiają znaczną ilość zegarów drewnianych i metalowych, niedaleko milę długi wąwóz zwany *Holle* (piekło).

3) Cyrkuł *Treisam*, z m. st. *Freyburg* nad Treisamą, 10,108 mieszk., kościół katedralny, stolica Biskupstwa Badeńskiego, do którego się także przyłączyły kraie xiążąt Hohenzoller-Hechingon i Sigmaringen, teraz więc dyecya cała liczy 770,000 dusz. Akademia Katolicka, szkoła

normalna, szkoła leśnicza, fabr. cukru szliernia Granatów i Korali. Miasto *Breisach* czyli *Altbreisach*, na przeciwko Francuzkiéy fortecy *Neubreisach*, gdzie fabr. sukna i żelaza. *Lörrach* nad rzeką *Wiesen* 1906 mieszk., fabr. kartunu. *Kleinlaufenburg*, gdzie niebezpieczna kaskada *Renn*. *Waldshut*. *Heitersheim* 1438 mieszk. Wieś *Badenweiler*, gdzie kąpiele ciepłe i Rzymska łaźnia dobrze utrzymywana.

4) Cyrkuł *Kinzing*, m. st. *Offenburg* nad rzeką *Kinzig*, 2880 mieszk. Ekonomia Xięstwa *Fürstenberg*skiego *Wolfach* z miastem t. i. przy uściu *Wolfach* do *Kinzig* 1388 mieszk. *Kehl* forteca naprzeciw *Strasburga*. Hrabstwo *Hohenberg*skiego Xięcia *Leyen*. *Prinzbach* kopalnie srebra.

5) Cyrkuł *Neckary*, m. st. *Manheim* przy uściu *Neckary* do *Renn*, 18,213 mieszk., zamek, Obserwatorium, teatr, zbrojownia, ogród botaniczny, galerya melowideł, liceum, Akademia handlu; ludwisarnia; fabr. tabaki, skór, kapeluszy, wełny, płótna, iedwabiu, metalów. Miasto *Heidelberg* nad *Neckarą* 9719 mieszk., gdzie Akademia, ogród botaniczny i ekonomiczny, gimnazyum, połączone instytutu leśnictwa i architektury wiejskiéy, fabr. woskowych świec, mydła i safianu. Odtąd zaczyna się gościniec długi na 7 mil, jeszcze od Rzymian zrobiony, prowadzący do *Darmstadt*. *Ladenburg* 2033 mieszk., sławna tu uprawa tabaki. *Neckargemund* nad uściem *Elsatz* do *Neckary*, garbarnia i fabr. garnków. *Philipsburg* nad *Renem*. *Weinheim* nad gościńcem górny 4039 mieszk., winnica. *Schwetzingen* z zamkiem W. Xięcia i pięknym ogrodem. Ekonomia Xięstwa *Leiningskiego* *Mosbach* z m. t. i. 2122 mieszk., fabryka sukna, i Ekonomia Hrabstwa *Leiningskiego* *Neudenau* z miastem t. i.

6) Cyrkuł *Menu* i *Tauber*, w których są Ekonomie, Xięstwa i Hrabstwa *Lowenstein-Wertheim*skiego: *Wertheim* przy uściu *Tauber* do *Menu* 3227 mieszk., gimnazyum, rafinerya weinszteinu, fabr. kartunu, gorzelnia, fabryka octu; spław *Menu*, winnica; *Rothenfels*, *Gerichtstetten*, *Brombach*, *Rosenberg*, *Freudenberg* i t. d.; Ekonomia X. *Leiningskiego* *Bischofsheim* z miastem t. i. nad *Tauber* 1873 mieszk., Ekonomia Xięstwa *Salin-Krauthaim*skiego *Krauthaim* z miastem t. i. nad *Jaxt* 714 mieszk.

VIII. Elektorstwo *Heskie* leży między 26° 20'—28° 25' wschod. dług. 50° 7'—51° 9' szer. zajmuje mil kw. 207, i ma 578,000 mieszk. Rzeki celniejsze są: *Ren*, *Men*, *Nida*, *Wezer*, *Fulda*; kraj w większey części górzysty, ma iednak gdzie niegdzie żyzne równiny: obfituje w zboża, owoce, bydło; ma *Jaspis*, marmur, alabaster, miedź, żelazo, srebro. Mie-

szkanczy są w większej części religii kalwińskiéj; wyrabianie lnu na płótno i nici jest głównem ich zatrudnieniem, są atoli fabryki żelaznych i stalowych rzeczy, toż galanteryi. Rząd jest monarchiczny nieograniczony w ręku Xiążęcia *Wilhelma II.* Elektora i Wielkiego Xiążęcia (Fuldy). Dochody 4 miliony złt. niem. prócz 22 mil. wynoszącego majątku własnego tego Xięcia. Siła wojskowa 18,000 ludzi.

Cały kraj na 4 prowincye podzielony.

1) Niższa Hessya m. st. i rezydencya Xiążęcia *Cassel* nad Fuldą, składa się z starego miasta, wyższego i niższego nowego miasta, także z dwóch przedmieść, ma 1495 domów, 18,500 mieszk., 5 zamków n. p. Bellevue; modelle, teatr, zbrojownia, ludwisarnia, Muzeum z Xiążęcą biblioteką i doskonałym zbiorem fizycznych i matematycznych instrumentów, starożytnych i cenniejszych posągów, monet i naturalnych rzeczy, popiersi, snycerskich robot na pół wypukłych, starożytności, rżniętych kamieni; galerya obrazów z zbiorem porcelany; 19 publicznych rynków, iako to: Zamku, Parady, Fryderyka (z wspaniałą statua Landgraфа Fryderyka) i Gensd'arme; towarzystwo starożytności, towarzystwo uprawy gruntu i kunsztów, Akademia malarstwa, rzeźby i budownictwa, liceum, szkoła miejska, wojskowa, seminaryum nauczycieli, szkoła żydowska z seminaryum dla żydowskich teologów i t. d. Instytut *Wilhelma* (dom dla starych, chorych nieuleczonych, obłąkanych, wraz ze szkołą i domem poprawy); fabr. kapeluszy, jedwabiu, bawełny, galonków, wstążek, tabaki, obić papierowych, farby żółtey, ma do roku z iarmarki. Za miastem jest zamek Xiążęcy, Oranżerye, z godnym widzenia ogrodem i kompielą marmurową. Półtoréj godziny drogi od Kassel jest zamek Xiążęcy pod lasem iastrzębim, *Wilhelmshöhe*, z zamkiem rycerskim, sławną kaskadą i innemi ozdobami sztuką i naturą utworzonemi. Na wierzchołku góry *Karola* wznosi się ośmioboczny mурowany budynek, *Octagon* (tak zwana zimowa skrzynia), który się składa z 3 skrzydeł z wielkimi arkadami, a 224 stop ma srednicy. Na płaskim dachu stoi piramida z kamienia czworograniastego, 96 stop wysoka, a na niéj 11 stop wysoki miedziany postument, na którym stoi 21 stop wysoka statua miedziana *Herkulesa*, w którego maczudze 12 osób mieścić się może. Ze spodu tego ośniokątneho budynku spadają kaskady w rozmaitych podziałach dolinami między niemi będącemi, fontanami i t. d., a nakoniec wpływa woda przez grotę do doliny szerokiéj na 200 stop. Pod górą jest fontana, która wyrzuca wodę na 90 stop. W bliskości leży także przyjemny zamek *Wilhelmshof* w lesie, i dom wiejski *Schonfeld* z piękne-

ni ogrodami. Miasto *Carlshafen* przy ujęciu Diemel do Werra 1173 mieszk., port, dom inwalidów; fabr. tabaki, kapeluszy, pończoch, octu; kopalnia lazuru i żupy solne. *Eschwege* nad Werrą 4373 mieszk., fabr. tabaki. *Hofgeismar*. *Homburg*. *Allendorf*. Miasteczko *Grossalmerode* nad *Fahrenbach*, gdzie wyrabiają wiele tyglów chemicznych, glinianych naczyń faiek i t. d. — Do tego należy tu jeszcze miasteczko *Rothenburg* nad *Fuldą*, rezydencya Xięcia *Hessen-Rheinfels - Rothenburg*.

2) Wyższa *Hessya*, miasto *Marburg* nad *Lahn* 5447 mieszk., Akademia, *Wilhelma* instytut chirurgii, pedagogia, seminaryum nauczycieli. *Frankenberg* kopalnie srebra, miedzi, ołowiu.

3) *Hanau* z miastem t. i. przy ujęciu *Kinzig* do *Menu*, ma 1466 domów, 11,997 mieszk., gimnazyum, szkoła rysunków, towarzystwo badaczów historyi naturalney; fabr. rękawiczek skórzanych, zwierciadeł, mosiężnych trąbek i trąb, wozów, wełny, iedwabiu, tabaki, złota i srebra, galanteryi, kamlotu, kapeluszy, guzików, handel drzewem, tarcicami, korzeniami, winem i t. d., z 2 iarmarkami do roku; potyczka dnia 30go Października 1813. Miasto *Gelnhausen* nad *Kinzig* 4000 mieszk. Zamek *Philippsruh* z kąpielami *Wilhelmsbad*. Miasto *Nauheim* czyli *Nauenheim*, gdzie żupy solne. Ekonomie pod Zwierzchnictwem Króla będące: *Mearholz*, *Langensetbold*, *Wuchtersbach* i *Birstein* Xięcia *Isenburg*.

4) *Fulda*, z m. t. i. nad rzeką *Fulda*, 9000 mieszk., liceum, szkoła leśnictwa, monaster czyli kościół z grobem *S. Bonifacego*; fabryka płótna, wełny, porcelany i drewnianych towarów. *Hersfeld* nad spławnią odtąd *Fuldą* 4952 mieszk. fabr. sukna, źródła mineralne. *Schmalkalden* przy ujęciu *Stilli* do *Schmalkaldy*, 5228 mieszk. z zamki, fabr. żelaznych i stalowych rzeczy, barchanu, faiek piankowych; tu zawarty r. 1531 związek znany w historyi pod nazwiskiem związku *Szmalkaldzkiego*; o milę od miasta iost góra *Stahlberg* obfita w rudę. — Miasteczko *Kreuzberg* czyli *Philippsthal* rezydencya Landgrafa *Hessen-Philippsthal*.

IX. Wielkie Xięstwo *Heskie* leży między 25° 20'—27° 30' długi. 49° 26'—51° 16' szer. ma mil kw. 168, a mieszk. 619,500 leży nad *Renem*, *Menem*, *Schwalumą*, *Lahną*, *Ohmą* i *Niddą*. Kray miejscami górzysty, ma iednak dostatkim zboża, owoców, wina; udują się tu pięknie kasztany i migdały, len; iest dosyć zwierząt domowych i dzikich, kopalnie miedzi, srebra, merkuryusza i żelaza; fabryki nayznakomitsze w *Olfenbach*, *Panwie W.* Xiężę *Ludwik*. Stany Państwa

z 2 Izb złożone stanowią prawa i podatki. Dochody wynoszą 4 miliony złotych niemieckich. Siła zbrojna 9000 ludzi.

Kraj zawiera następujące prowincje :

1) Xięstwo Starkenburg, m. s. i rezydencyą *Darmstadt* przy początku drogi górney, ma 800 domów, 17000 mieszk., stol. Władz Rządowych, pedagogia, gimnazyum i t. d. Wielki dom dla ćwiczeń wojskowych, długi na 319 stóp, 157 stóp szeroki, a 83 wysoki. *Grosgerau*, na piaszczystey równinie ma 240 dom. 2650 m. *Erfelden*, wieś, przy której stoi słup Szwedzkim zwany, 56 stóp wysoki, który Gustaw Adolf postawił na pamiątkę przeyscia Renu; 540 mieszk. *Seligenstadt* nad Menem, 1300 mieszk. Miasto *Zwingenberg* przy drodze górney, pod górą Malchą, wysoką na 1800 stóp, 1144 mieszk. *Friedberg* nad Usbach z 1740 mieszk.; letnia rezydencya *Auerbach*.

Do tego należą następujące lenności :

a) Maiętności Brenberg i Habitzheim, Xięcia Löwenstein-Wertheim.

b) Hrabstwo Erbach w Odenwaldzie, należy do Hrabiów Erbach na trzy linie podzielonych, z miastem *Michelstadt* mającem 1147 mieszk., stolica regencyi najwyższej, fabr. żelaza. *Erbach* nad rzeką Mümling.

c) Dobra szlacheckie.

a) Xięstwo wyższyć Hessyi, m. st. *Giessen* nad Lahn i Wieseck, 7000 mieszk., Akademia, pedagogia, seminarjum nauczycieli. *Friedberg* nad Hohe 1993 mieszk., szkoła leczenia bydła. *Nidda*.

Do tego należą następujące lenności :

a) Hrabstwo Geudern, czyli Hrabstwo Königstein, miasto *Geudern* czyli *Geldern*.

b) Maiętność Schliz Hrabiów Görzisch, z miastem t. i.

c) Kraje Xiążąt i Hrabiów Solms w Wetterau nad rzeką Lahn, Wetter i Niddą. Z domu Solms są dwie Xiążęce linie, iak to: Braunfels (miasto *Hungen*) i Hohen-solms; i 3 linie Hrabiów iako to: Rödelshheim, Laubach (z miastem t. i. nie daleko źródół Weteru 1400 mieszk.) i Wildenfels (maiętność tegoż imienia jest pod Zwierzchnictwem Króla Saskiego) Hohensolm, Braunfels i Greifenstein (zobacz Prusy.)

d) Należące do Baronostwa Ridesselskiego gminy Lauterbach, Stockhausen, Moos i Freienstein, z miastem *Lauterbach*.

e) Maiętność Ilbenstadt należy do linii starszój Hrabów Leiningen - Westerburg.

f) Kraie Isenburgskie, które składają część Hrabstwa Oberisenburg. Podzielone są między linią Xiążęcą i pomiędzy 3 linie Hrabów. W części Xięcia Karola Isenburg - Birsteina, leży w przyjemnej i żyznej okolicy nad południowym brzegiem Menu pięknie zabudowane, od Frankfurtu na pół mili oddalone miasto *Offenbach* 4000 mieszk., gdzie fabr. kapeluszy, iedwabiu, płócien, wełny, bawełny, fajansu, ceraty, obicia, woskowych świec, biżuterii, galanterii, tabaki, tabakierok (rocznie 5000 tuzinów) papieru, safianu, wełnianych kołder, cukru z rzepy, wozów; blech kunsztowny, handel. Wieś *Birstein*, rezydencya Xiążęcia, nad *Riedbach*, z kopalnią kamieni. Odnoga Hrabiosa tey linii jest linia *Philipseichska* z zamkiem rezydencyonalnym *Philipseich*. Trzy linie Isenburgskie są: *Isenburg - Büdingen* (z miastem *Büdingen*, ma 2000 mieszk., winnica, sól, ruda żelazna, huta szklanna), *Wächtersbach* (rezydencya t. i. i *Neuenschiede*, gdzie wiele rudy) i *Meerholz* (z miasteczkiem t. i. nie daleko *Kinzig* 1000 mieszkańców.

g) Maiętności *Heussenstamm* Hrabi *Schönborn*.

h) Dobra szlacheckie.

W obwodzie Xięstwa wyższój Hessyi, niepodległej W. Xięciu Hessen, leży Landgrafstwo Fryderyka Ludwika Hessen - Homburg, 5 mil kwadr., 16826 mieszk. z miastem *Homburg vor der Höhe*, 2700 mieszk., szkoła leśnicza fabr. wełny, flaneli, iedwabiu i wełnianych pończoch.

3) Posiadłości na lewym brzegu Renu, część byłego departamentu francuzkiego *Donnersberg* z miastem *Mainz* na przeciwko uycia Menu do Renu, ma 31,500 mieszk., (forteca związku Niemieckiego), liceum, spław, handel. Miasto *Bingen* nad Renem, tu jest wieża mysza (*Mäusethurm*) *Alzey* nad rzeką *Sulzbach*, mieszk. 2560, gdzie fabr. płótna, pończoch, skór. *Worms* nad Renem, fabr. tabaki. *Oppenheim* nad Renem. Miasto *Peterinsel* na Renie.

X. Xięstwo Holsztyńskie i Lawenburskie, Króla Duńskiego zobacz §. 12.

XI. Wielkie Xięstwo Luxemburg Króla Niderlandzkiego, zobacz §. 6.

XII. Wielkie Xięstwo Sasko-Weymarskie 50° 25'—51° 27' szer. liczy 33 miast, 10½ miasteczek 679 wiosek, ma mil kwadratowych 66½, 201,000 mieszkańców, leży nad Saalą, Ilm, Unstrut i nad Ful-

dą. Odnogi gór Turyngskich rozciągają się po kraiu, dla tego Xięstwo ma dostatkim drzewa, zwierząt dzikich i swóyskich, soli, i t. d. liczne są fabryki wełnianych i lnianych materyy. Panuje Wielki Xiąże *Karol August*. Stany Xięstwa mają udział w prawodawstwie. Dochody $1\frac{1}{2}$ milion. złotych niemieckich. Siła zbrojna 1000 ludzi. Kraiy ten dzieli się na Xięstwo Weimarskie i Eisenach.

1) Xięstwo Weimar, m. s. t. i. nad Ilm, 9000 mieszk., rezydencya, Kollegia rządowe, biblioteka Xiążęca, gabinet monet i medalów, archiwum wspólne linii Xiążąt Saskich, gimnazyum, seminaryum nauczycieli wieyskich, szkoła rysunków; fabr. likworu, pończoch iedwabnych, kart, map geogr., towarów metalowych i kamiennych naczyń; przy mieście iest park W. Xięcia, a w pobliskości zamki *Belvedere* i *Tiefurt*, oraz zamek letni *Ettersburg*. Miasto *Jena* nad Saalą, 6000 mieszk., Akademia z wyborna szkołą kliniki, gabinet naturalny i kunsztów, towarzystwo Xiążęce mineralogii; Sąd apellacyjny dla krajów W. Xiążęcia, Xiążąt Saskich i Xiążąt Reusz, fabr. bleywasu, przędzenie bawełny, uprawa chrzanu i winnica. Bitwa Francuzów z Prusakami dnia 14go Października 1806. *Apolda* 4000 mieszk., fabr. pończoch, zatrudnia 660 warsztatów, a wyrabia 40,000 tuzinów. *Ilmenau* nad rzeką Ilm, 2000 mieszk., fabryka porcelany, kopalnia miedzi, w której się srebro znayduje, browary. *Neustadt* nad Orlą 2492 mieszk., fabryka wełny. *Weyda* nad rzeką t. i. 2200 mieszk., fabr. wełny, farbiernia, fabr. papieru massą kamienną powięczonego. *Blankenhan*.

2) Xięstwo Eisenach, m. t. i. nad Nessą 8214 mieszk., gimnazyum, fabr. sukna, sieci (Chalons), sarży, bai, płótna, kobierców, faiek z piany morskićy i drzewa, grzebieńni, piłśni, skór, grempli, bleywasu, glinka. W pobliskości zamek *Wartburg* na górze, gdzie Luter przez nieiaki czas ukrywał się w r. 1521. *Ruhla* (połowa do Gothy) 2720 mieszk., szkoła leśnicza, fabr. zelaza, źródła mineralne. *Wach* nad Werrą 1871 mieszk. *Lengsfeld* 1779 mieszk. *Geissa* 1563 mieszk.

XIII. Państwa Xiążęce Sasko-Gotha obeymują mil kwadr. $54\frac{3}{4}$. 190,000 mieszkańców, w 17 miastach, 679 miasteczkach i wsiach, leżą nad Unstrut, Lainą, Werrą, Nessą, Gerą, Pleissą, Saalą, Orlą i Rodą. Tu wznoszą naywyższe szczyty góry Turyngskie 15 mil długie, i — 5 mil szer. *Beerberg* (Niedźwiedzia góra) 2985 stóp, *Schneekopf* 3141 stóp wysoka. Panuje Xiąże *August* (*Emil Leopold*), a

każde Xięstwo ma własne stany. Dochody 1,500,000 złot. niem. Siła zbrojna 2500 ludzi.

Poiedyncze części są:

1) Xięstwo Gotha, m. s. t. i. nad Leina, 11,500 mieszk., zamek rezydencyjonalny *Friedenstein* z Xiążęcą biblioteką, gabinet monet, w którym same monety złote 11,000 przeszło dukatów wazą, muzeum wschodnie i t. d., gimnazyum, seminaryum nauczycieli (najdawniejsze w Niemczech), wolna szkoła rysunków; fabr. wełny, bawełny, skór, porcelany, obió papierowych, płótna. Przy mieście park Xiążęcy z domem letnim *Friedenthal*, a w pobliskości Obserwatoryum na 1220 stóp wysokiej górze *Seeberg*. *Ruhla* (położona do Weimaru). *Waltershausen* nad rzeką *Horsel* 2000 mieszk., w bliskości *Schnepfenthal* z szkołą *Salzanna*. W obwodzie Xięstwa Gotha leży pod jego zwierzchnictwem będące Hrabstwo *Gleichen*, z którego część wyższa do *Neustein* skiéj linii Xiążęcego domu *Hohenlohe* (miasto *Ohrdruf* nad *Ohrą*, gdzie liceum, fabr. płótna, wełny, skór) a niższa część do Xięcia *Schwarzburg-Sondershausen* należy.

2) Xięstwo *Altenburg* z m. s. *Altenburg* nad *Pleissą*, 10,000 mieszk., gimnazyum, szkoła mieyska, szkoła *Karoliny* dla dziewcząt, towarzystwo badaczów natury, fabr. wełny, bawełny, porcelany, krochmalu, handel zbożem. Przed miastem leży zamek na skale, sławny wykradzeniem Xiążąt roku 1455. *Ronneburg*, 3000 mieszk., wody mineralne, fabr. wełny. Zamek na górze *Leuchtenburg* dom sierot, dom poprawy i szpital waryatów.

3) W *Henneberg* skiéj części kilka wsi.

XIV. Państwa Xiążęce *Sasko-Meining*skie obeymują mil kwadr. 18 $\frac{1}{2}$ i 54,375 mieszk., leżą zaś nad *Werrą*. Część kraiu rozciągająca się w górach *Turyng*skich obfituje w kruszce, których wyrobienie równie iak roboty z drzewa wielu mieszk. zatrudniają. Panuje Xiąże *Bernhard* (*Erich Freund*) pod opieką swoiéj matki. Dochody 350,000 złot. niem. Siła zbrojna 300 ludzi.

Do tych należą:

1) Część *Henneberg* ska, m. s. i rezydencya *Meiningen* nad *Werrą*, 4300 mieszk., zamek rezydencyjonalny *Elisabethenburg* z znaczną biblioteką, *Kollegia* rządowe, liceum, seminaryum nauczycieli wieyskich, fabr. sukna, barakanu i płótna; tytuń. *Wasungen* nad *Werrą*, 2000 mieszk., fabr. barakanu i płótna, noży; tytuń. *Salzungen*, żupy solne.

We wsi *Dreissigacker* jest zamek Xiążęcy z Akademią leśniczą i gabinetem zoologicznym. *Liebenstein*, gdzie wody kwaśne.

2) Część Koburgska, miasto *Sonneberg* nad Rotą 2400 mieszk., garbarnia, malarze, kotlarze, pasamoniki, fabr. miedzi, handel bawidłami z drzewa i ciasta w pobliżu robionemi, zwierciadła, farba Berlińska, porcelana i pudełka z deszczek dla fabrykantów iedwabiu, axamitu i wstążek.

XV. Xięstwo Sasko - Hildburghausen leży w południowey stronie Turyńskiego lasu, nad rzekami Werra i Rodach, ma mil kwadr. 11, mieszkańców 29,706 którzy się trzymają obrządków Luterskich. Panuje Xiąże *Fryderyk*, stany mają udział w prawodawstwie, i podatkowaniu. Dochody 200,000 złt. niem. Siła zbrojna (w r. 1815) 400 ludzi.

Do tego należy:

1) Część Koburgska, miasto *Hildburghausen* nad Werrą, 2503 mieszk., rezydencja Xiążęcia, Kollegia rządowe, szkoła, seminaryum nauczycieli, dom sierot i zarobku, towarzystwa kobiet. *Königsberg*, żupy solne *Friedrichshall*.

2) Część Hennebergska, miasteczko *Behrungen* 500 mieszkańców.

XVI. Xięstwa Sasko - Koburg - Saalfeldskie mają mil kwadr. 26, mieszk. 80,012, leżą nad Istach, Rodach, Steinach i Saale. Grunt górzysty ale w zwyczajne płody obfity. Panuje Xiąże *Ernst* (*Karol Ludwik Antoni*), który w r. 1821 kraiovi swojemu nadał Konstytucyą. Dochody wynoszą 425,000 złot. niem. Siła zbrojna w r. 1815 ludzi 800.

Tu należą:

1) Część Koburgska, m. s. *Koburg* nad Itsch, 7746 mieszk., z zamkiem rezydencyonalnym Xiążęcia *Ehrenburg*, Administracya, gimnazyum z obserwatorym i 2 bibliotekami, seminaryum nauczycieli; szpital dla chorych czeladników i służących, fabr. płótna i bawełniana; handel wełny, chustek, materyi i t. d.; do roku 2 jarmarki; w pobliżu forteca *Koburg* z dobrze urządzone m więzieniem.

2) Część Altenburgska z miastem *Saalfeld* nad Saalą, 3613 mieszk., zamek, liceum; fabr. sukna, materyi, skór, kopalnia ałunu. Nie daleko miasta przy *Mölsdorf* jest pomnik Ludwika Ferdynanda Xięcia Pruskiego, który tu walcząc poległ 10 Października 1806. *Pösnek*, 3010 mieszk.

3) W części Hennebergskiej miasto *Themar* 1200 mieszkańców. Jest tu papiernia.

4) Xięstwo Lichtenberg czyli Posiadłości na lewym brzegu Renu 22,070 mieszk., m. s. *Grumbach* nad rzeką *Glan*; *Wendel i Baumholder* hamernie żelaza.

XVII. Kraje Xięstwa Brunświcko - Wolfenbüttelskiego mają mil kwadr. 71 $\frac{3}{4}$, a 209,527 mieszk.; leżą nad Wezerą, z którą się Aller łączy, do których wpadają Leina, Innersta, Fuse i Ocker; lecz tylko Ohra i Boda płyną wprost do Elby. Panuje Xiąże *Karol (Fryderyk August Wilhelm)* zostaje pod opieką Jerzego IV. Króla W. Brytanii. Dochody wynoszą 1,800,000 złotych. a długi państwa 10 milionów. Siła zbrojna 1800 ludzi.

Poiedyncze części są: Xięstwa *Wolfenbüttel* i *Blankenburg* z *Ekonomią Walkenried*, które na 21 Cyrkułów są podzielone. M. s. rezydencya Xięcia *Braunschweig*, nad *Ocker* 29,930 mieszk., z zamki, muzeum z godnym widzenia zbiorem kunsztów, starożytności i naturalnych rzeczy, *Collegium Carolinum* (szkoła dla wyższych stanów); Xiążęce *Kollegium anatomiczno-chirurgiczne*, gimnazyum; fabryka lakieru i bibuły grubey, tabaki, soli, stuczuey i farb; sieją także wiele cykoryi i manny; handel, z iarmarki do roku. Miasto *Wolfenbuttel* nad *Ocker* 6747 mieszkańcami, gimnazyum, biblioteką; stol. sądu Apellacyynego wspólnego Xięstwom *Braunschweig*, *Lippe* i *Waldek*. *Scheppenstaat* 1642 mieszk. *Helmstädt* 5179 mieszkańców pedagogium, wody mineralne. Zamek letni *Salzdahlum* z zbiorem porcelany. żupy solne. Miasto *Blankenburg* 2681 mieszk. W pobliskości iaskinia *Bruman* i *Biel* zwana. *Gandersheim*. *Holzminden*. Do tego Xiążęcia należy w Szląsku Xię. *Oels* z m. t. i. (Oleśnica).

XVIII. Xięstwo *Nassau* ma 104 mil kwadr., 302,917 mieszk., leży nad *Renem*, *Menem* i *Lahną*. *Kray* w większey części górzysty dostarcza zboża. lnu, konopi, drzewa, wina (*Johannisberg*, *Hochheim*, *Markbrunner* i t. p.), zwierząt domowych i dzikich, żelaza, miedzi, srebra, wody mineralney (w *Selters* 60.000 zł. n. dochodu rocznego przynoszą.) Mieszkańcy trudnią się handlem i fabrykami. Panuje Xiąże *Wilhelm*, Stany mają udział w prawodawstwie i podatkowaniu. Dochody wynoszą 1,800,000 złotych. Siła zbrojna składa się z 3000 ludzi.

Xięstwo od 1. Czerwca 1816 podzielone na 8 *Ekonomiy*, stolica *Weilburg* nad rzeką *Lahn* 1786 mieszk. *Wiesbaden*

4600 mieszk., Regencya i Konsystorz, szkoła Fryderyka; ciepłe kąpiele; fabr. sianu i mebli. Miasto *Usingen* nad *Urbach*, fabr. pończoch. *Königstein* z zamkiem obronnym na górze. *Höchst* nad *Menem* 1700 mieszk., przędzenie bawełny; fabr. cukru z rzepy, makaronu i tabaki. *Hochheim* 1800 mieszk. *Kaub* nad *Renem* 1050 mieszk., spław. *Limburg* nad *Lahn* 2700 mieszk. *Dietz* nad *Lahn* 2700 mieszk., sławna szkoła drzewek z 700 gatunkami jabłek, 300 gat. gruszek, 100 gat. śliwek, 60 gat. wiśni i. t. d.; o $\frac{1}{4}$ mili stąd jest piękny Xiążęcy zamek *Oranienstein*. *Unkel* nad *Renem*. *Montabaur* 2500 mieszk., gimnazyum Katolickie. *Hachenburg*. *Dillenburg* nad rzeką *Dill*, 3000 mieszk. *Herborn* nad *Dill* 2500 mieszk., kalwińskie gimnazyum, garbarnia, fabryka wełny i pończoch. *Hadamar*. *Beilstein*. Miasteczko *Nassau* 300 domów, 1600 mieszk. Ztąd pochodzi cała familia *Nassau* (Król *Niderlandzki* i Xiążę *Nassau*). *Schwabach*, źródła mineralne. *Rüdesheim* i wieś *Asmannshausen*, winnice. *Fochingen*, sławne kwaśne wody. *Selters* i *Niderselters* z zdrowymi wodami. *Elfeld* czyli *Éltville*, główne miejsce w *Rheingau*. *Katzenelnbogen* z zamkiem na górze. *Ems* nad *Lahną*, ciepłe kąpiele. Wieś *Biberich* nad *Renem*, zamek Xiążęcy. *Fachingen* znaczne źródła wody kwaskowój, (rozsyłają 300,000 dzbanków rocznie), *Selters* (wody salcerskie).

Pod zwierzchność tego państwa należą:

1) Maiętności *Holzappel* i *Schaumburg* nad *Lahną*, które należały do *Hermi*, córki zmarłego (roku 1812) Xięcia *Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym*, małżonki *Arceyxięcia Józefa*, *Palatyna Węgierskiego*, która w r. 1817 umarła, miasto *Holzappel*, 1200 mieszk., obfite w miny srebrne; 2) Hrabstwo *Leiningen-Westerburg* czyli maiętności *Westerburg*, *Schadeck* i *Waltersburg* z miastem *Westerburg* z 1300 mieszk., zamek rezydencyonalny. Miasteczko *Waltersburg*, *Schadeck*; 3) Maiętność *Runkel* Xięcia *Wied-Runkel*; 4) Ekonomia *Gränzenhausen* Xięcia *Wied-Neuwied*; 5) Posiadłości Xięcia *Solm-Hohensolms* z jego rezydencyą *Lich* nad *Wetterą*, i Hrabiego *Solms-Rödelheim* z rezydencyą *Rödelheim* nad rzek. *Nidą*. W obwodzie Xięstwa *Nassau* leży jeszcze wieś *Johannesberg* albo *Bischofsberg* z wyborną winnicą, darowana od Cesarza *Franciszka I.* Xięciu *Metternichowi* w r. 1816 z zatrzymanem prawem zwierzchnictwa.

XIX. Państwa Xiążęce *Mecklenburgsko-Szweryńskie* mają mil kwadr. 217, mieszk. 393,326 leżą nad *Warnową*, *Reckenitz*, *Trebel*, *Peeną*, *Elbą* (z *Éldą*, *Stör* i *Havel*). Kray równy, ma wiele jezior rybnych; dostarcza zboża, drzewa, koni (*Meklenburgskich*). Panuje *W. Xiążę Fryderyk Franciszek*,

który dawno już kraiom swoim Konstytucyą nadał. Dochody wynoszą 1,900,000 złot. niem. Woysko składa się z 3800 ludzi.

Wielkie Xięstwo podzielone jest tym czasowo we względzie woyskowym na 6 powiatów:

1) Powiat Elby z miastem *Schwerin* nad czyli raczej wśród jeziora t. i., podzielone na stare i nowe miasto, ma 8305 mieszk., wzmocniony zamek rezydencyonalny i oraz Xiążęce Kollegium sądownictwa i administracyi. Sławne tu są gorzelnie, stolarze, fabr. octu. *Boitzenburg* nad uściem Boizy do Elby 2281 mieszk., cło na Elbie, połów łososi, gorzelnia, handel zbożem.

2) Powiat Warnowy z miastem *Butzow* przy zbiegu Warnowy i Nebel 2657 mieszk., sąd kryminalny, gorzelnia, fabr. kart. *Rostock* nad głęboką odnogą, którą Warnowa przed uściem do morza wschodniego tworzy, 15,507 mieszk.; Akademia, seminaryum pedagogiczno-teologiczne; towarzystwo badaczy natury, szkoła leczenia bydła; fabr. skór, płótna, amidonu, tabaki, mydła, kowale kotwic i fabr. octu. Do tego należy port *Warnemunde* z miasteczkiem tegoż imienia nad źródłami rzeki Warnów. *Sternberg* i *Malchin*, w których na przemiany co rok seymiki się odprawiają. Miasteczko *Ludwigslust* 4000 mieszk., rezydencya, seminaryum nauczycieli, szkoła leczenia bydła, fabr. bibuły grubey. *Doberan* nie daleko morza wschodniego i świętey grobli, gdzie kąpiel morska. *Wieś Wöbbelin*, pomnik Teodora Körnera, (poległ 26 Sierpnia 1813).

3) Powiat morza wschodniego z miastem *Wismar* nad odnogą, która ma naylepszy port na morzu wschodniem 6295 mieszk., handel, spław. Wyspa *Pöl* na morzu wschodniem.

4) Powiat Eldy z miastem *Parchim* nad Elda, ma 3902 mieszk., gimnazyum; fabr. amidonu, bai, kudźbai, salamoniaku, soli glauberskiej i zieloney farby Brunświckiey.

5) Powiat Recknitz, miasto *Güstrow* nad Neblą, ma 6741 mieszk., sąd nadworny i powiatowy; szkoła kanonicka, gorzelnia, browarnia, handel morski.

6) Powiat Müritz (tak nazwany od naywiększego w kraju jeziora) z miastem *Malchin* nad jeziorem Kumeroiskim, ma 2513 mieszk., gdzie seymiki na przemian z *Sternberg* odbywają się. *Plau* 2061 mieszk., gorzelnia, fabr. sukna i bai.

XX. Wielkie Xięstwo Meklenburgsko-Strelieckie ma mil kwadr. 36, a 73882 mieszk., i leży nad Travą i Tollensee. Panuje Wielki Xiąże

Jerzy (Fryderyk Karol). Dochody wynoszą 250,000 złot. niem. Siła zbrojna 125 ludzi.

Do tego należą:

1) Powiat Stargardzki czyli Maiętność Stargardzka, m. st. *Neustrelitz* nad jeziorem Zirke, zbudowane na kształt gwiazdy ośmiokątnej, tak że 8 ulic prostych zbiegają się w rynku, ma 4820 mieszk. Rezydencya W. Xięcia, Administracya, gimnazyum Carolinum, szkoła mieyska z instytutem dla kunsztmistrzów, i nauczycieli wiejskich; fabryki i adamaszku. O mile stąd jest miasto *Altstrelitz* 3000 mieszk., gdzie fabr. skór i tabaki, oraz fabr. miodu. *Neubrandenburg* nad jeziorem Tollen 5145 mieszk., fabryka tabaki, kart, druk kartunu, gorzelnia i chmielnik. *Stargard* 1000 mieszk., fabr. garnków, sukna.

2) Xięstwo Ratzeburg z częścią miasta t. i. druga część należy do Duńskiego Xięś. Sasko-Lawenburgskiego.

XXI. Wielkie Xięstwo Oldenburgskie nad Wezerą, Huntą i Delmą, ma mil kw. 123, a 225,400 mieszkańców. Panuje W. Xiąże *Piotr (Fryderyk Ludwik)*. Dochody wynoszą przeszło 1,200,000 złot. niem. Siła zbrojna 1650 ludzi.

Xięstwo dzieli się na 7 cyrkułów:

1) Oldenburg, m. s. t. i. nad Huntą 5222 mieszk.; mocno obwarowane, zamek rezydencyonalny; stol. rządu krajowego, gimnazyum, seminaryum nauczycieli i port. Miasteczko *Elsfleth* przy uściu Hunty do Wezer, cło na Wezerze; warsztat statków wodnych.

2) Neuenburg, gdzie miasteczko *Varel* nad morzem północnym.

3) Ovelgönne.

4) Delmenhorst z m. t. i. nad Delmą 2000 mieszk.

5) Vechta z m. t. i. nad rz. t. i.

6) Kloppenburg z m. t. i. nad Sostą.

7) Jever z miastem t. i. mającem 2800 mieszk. i wyspą *Wangeroog*. — Ma także Xiąże zwierzchność nad państwem *Kniephausen*, Hrabiego *Bentink*, leżącym przy Jever nad Jadą. Państwo to ma oprócz zamku rezydencyonalnego *Kniephausen* także miasteczko *Sengwarden*.

Posiada także Xiąże 1) Xięstwo *Lübek* albo *Eutin*, w obwodzie Xięstwa Holsztyńskiego, z miastem *Eutin* (na jeziorze rybnym t. i.) mającem 2341 mieszk., zamek. Jest ono siedliskiem rządu państwa, ma szkołę łacińską i bro-

wary; 2) Xięś. Birkenfeld na lewym brzegu Renu, kraj mający 20,000 mieszk., dobrą paszę, urodzajne góry, gdzie główne miejsce *Birkenfeld*. Wieś *Oberstein* i *Idar* fabr. galanteryi z kamieni półszlachetnych do szlifowania których jest 20 szlifierni.

XXII. Xięstwo Anhalt - Dessau nad Elbą i Muldą, ma mil kwadr. 17.252.947 mieszkańców, należy do Xięcia *Leopolda (Fryderyka)*. Dochody wynoszą 500,000 złot. niem. Woysko 800 ludzi.

Miasto s. *Dessau* nad Muldą, 9220 mieszk., między którymi znajduje się 900 żydów, Regencya, szkoła główna, Xiążęca maneża i zbrojownia, osobliwszy cmentarz; fabr. sukna i tabaki. W pobliżności zamki letnie: *Georgium*, *Louisium* i *Vogelheerd*. Miasto *Worlitz* ma 1850 mieszk., zamek Xiążęcia i wspaniały ogród, seminaryum nauczycieli. *Zerbst* ma 7000 mieszk., Sąd apellacyyny dla krajów Anhaltskich i Schwarzburgskich, szkoła płci żeńskiéy, fabr. złota i srebra; blech, wosku.

XXIII. Xięstwo Anhalt - Bernburg nad Elbą i Saalą ma mil kwadr. 16. mieszk. 37,193, należy do Xięcia *Alexego (Fryderyka Chrystyana)*. Dochody 450,000 złotych niem. wynoszą. Woysko 400 ludzi.

M. s. *Bernburg* nad Saalą, gdzie 4844 mieszk., Regencya, szkoły; fabr. fajansów, kamienie, fabr. amidonu, pudru, skór; winnica i hamernia. Miasto *Ballenstadt* nad rzeką *Getel* 2500 mieszk., rezydencya Xiążęcia; fabr. flaneli. *Harzgerode* 1798 mieszk., Xiążęca kopalnia zelaza w okolicy zwanéy dziewczym-skokiem; przytem często odwiedzone saliniskie źródła żelazne w dolinie *Selke* i *Alexisbad*.

XXIV. Xięstwo Anhalt - Kōthen nad Elbą i Muldą ma mil kwadr. 13, mieszk. 32,454 należy do Xięcia *Ferdynanda Fryderyka*. Dochody wynoszą 230,000 złot. niem., 400 ludzi stanowi siłę zbroyną.

M. s. i rezydencya *Kōthen* nad rzeką *Zittau*, ma mieszk. 5074; jest tu główna szkoła złączona z seminaryum nauczycielów, szkoła płci żeńskiéy; fabr. złota i srebra.

XXV. Xięstwo Schwarzburg-Sondershausen ma mil kwadr. 10½. mieszk. 45,050, należy do Xięcia *Günther (Fryderyka Karola)*. Dochody wynoszą 275.000 złt. niem. Siła zbroyna (zob. następującą liczbę).

M. s. i rezydencya *Sonderhausen* przy uyciu *Beber* do *Wipper*, ma 3100 mieszk., gimnazyum, Xiążęcy gabinet naturalny. Miasto *Arnstadt* nad *Gerą* 4600 mieszk., liceum; fabr. mosiądzu, sukna i materye. Wieś *Stockhausen* nad *Wipper*, gdzie kąpiel siarczana.

XXVI. Xięstwo *Schwarzenburg - Rudolstadt* ma mil kwadr. 20, mieszk. 53,937, należy do Xięcia *Fryderyka Gunther*. Dochody wynoszą 220,000 złot. niem. Obadwa Xiężęta *Schwarzburscy* mają 650 ludzi zbroynych.

M. s. i rezydencya *Rudolstadt* nad *Saalą* ma 4200 mieszkańców, gabinet naturalny, gimnazyum; fabr. porcelany i wełny. Miasto *Königsee* 1500 mieszk. *Frankenhausen* 2930 mieszk., szkoła kraiowa, kopalnia soli, źródła ciepłe. Wieś *Volkstadt*, fabr. porcelany i *Schaale*. Zamek *Schwarzburg* od którego Imię Xiążąt pochodzi, na wyniosłej skałe zbudowany, mieści w sobie dom poprawy i dom obłąkanych.

XXVII. Xięstwo *Hohenzollern - Hechingen* ma mil kwadr. 5, a 14,500 mieszk. Dochody 80,000 złot. niem. Woysko 194 ludzi.

Miasto rezydencyonalne Xięcia *Fryderyka* (*Herrmann a Otto*) *Hechingen* nad rzeką *Starzel* na wzgórkach, ma 2600 mieszk., Kollegia rządowe; fabr. wełny. Wieś *Hausen* w dolinie *Killer* ma 1262 mieszk., handel korzonkami *Encyanny*. Stary zamek *Hohenzollern*, mieszkanie przodków domu Xiążęcego *Brandenburgsko-Pruskiego*, na górze wysokiej 800 stóp, z zbiorem godnym widzenia dawnych broni i ryszunków woiennych.

XXVIII. Xięstwo *Hohenzollern - Sigmaringen* ma mil kwadr. 20, mieszk. 37,000. Dochody 300,000 złot. niem. Woysko 386 ludzi.

Rezydencya Xiążęcia *Antoniego* (*Aloyzego Mainrada Franciszka*) *Sigmaringen* nad *Dunaiem* 3000 mieszk.; jest tu Regencya. Miasto *Vöhringen* nad *Lauchart*, 700 mieszk. *Haiserloch* nad *Eyach* czyli *Dejat* ma 2000 mieszk. Do tego należą jeszcze majątności *Achberg* i *Hohensfels* i klasztor zniesione *Klosterwald* i *Haasthal*.

Pod Zwierzchnictwem Xięcia *Hohenzollern-Sigmaringen* są:

Majątności Xięstwa *Furstenberskiego* (zobacz *Baden*) *Trochtelfingen* i *Jungnau*, z miastem *Trochtelfingen*, gdzie 2275 mieszk. Miasteczko *Jungnau*, i część majątności *Moskisch* na lewym brzegu *Dunaju* leżący;

maiętności Strafsberg i Ostrah, Xięcia Thurn i Taxis; nakoniec dobra szlacheckie Gammertingen, Hettingen i t. d.

XXIX. Xięstwo Lichtenstein czyli maiętności Vadutz i Schellenberg między Szwajcaryą i Tyrolem, ma mil kwadr. $2\frac{1}{2}$, mieszk. 5546 religii katolickiéy, którzy żyją po części z przędzenia bawełny i wyrabiania drzewa. Panuje Xiąże Jan (*Nepomucen, Józef*) Lichtenstein. Dochody czynią 50,000 złt. niem.

Miasteczko *Lichtenstein* (dawniéy *Vadutz*) 1800 mieszk., u spodu skały, na który zamek Lichtenstein stoi.

XXX. Kraie Xięstwa Reuskiego czyli maiętności Graiz, Burg, Gera, Schleiz, Lobenstein i t. d.; leżą w Woytostwie nad Elstrą i Saalą, mają mil kwadr. $20\frac{1}{2}$ a mieszk. 74,460. Dochody wynoszą 550,000 złot. niem.

Dziela się na następujące linie:

1) Linia Xiążęca Reuss - Graiziska, *Henryka XIX.*, gdzie miasto *Graiz* nad Elstrą, do który wpływa *Grafslitz* 6195 mieszk.; jest tu seminarjum nauczycieli i kaznodziei; fabr. wełny i bawełny. *Zeulenroda* 3615 mieszk., fabr. materii i pończoch.

2) Linia Xiążęca Lobensteińska, *Henryka LIV.*, miasto *Lobenstein* nad *Lemnitz* 2716 mieszk.; fabr. sukna.

3) Xiążęca linia Schleitz, *Henryka LXII.*, miasto *Schleitz* nad *Wiesenthal* 4620 mieszk., fabr. sukna, bawełny, muszlinu. — Xiążęca linia poboczna *Köstricka*, *Henryka LXXIV.*, miasteczko *Markt Hohenleuben*, fabr. wełny i bawełny. *Köstritz* nad Elstrą, z browarem.

4) Xiążęca linia Ebersdorfska, *Henryka LI.*, wieś *Ebersdorf* 1068 mieszk., między którymi znajduje się 450 *Herrnhutów*, fabr. bawełny, iedwabiu, tabaki, handel. Miasto *Hirschberg* nad Saalą 1280 mieszk.

Trzy domy pod No. 2, 3 i 4 posiadają wspólnie maiętność *Gera*, m. t. i. nad Elstrą 6687 mieszk.; wspólna jest regencya i Konsystorz młodszéy linii głównéy (2—4), gimnazyum; fabr. kartunu, pojazdów, skór, porcelany; farbiernia. Za miastem zamek *Osterstein* na wzgórkul lasem zarosłym.

XXXI. Xięstwo Lippe - Detmold nad Lipą i Werrą ma mil kwadr. $20\frac{1}{2}$, mieszk. 69,238, nale-

ży do Xięcia *Pawła Alexandra Leopolda*, który krajowi swojemu nadał Konstytucyą. Dochody wynoszą 466,500 złot. niem. Wojsko 900 ludzi.

M. s. i rezydencya *Detmold* nad Werrą 2188 mieszk., Rezydencya, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, towarzystwo biblii. Miasto *Lemgo* czyli *Lemgow* nad Begą ma 3050-m., gimnazyum; fabr. wełny, płócien, faiek z morskiej piany. *Horn* przy lesie Teutoburskim ma 1294 mieszk.; *Salz-Ulfen* nad Salzą 1170 mieszk., sólne zupy. *Lippstadt*, (zobacz Prussy).

XXXII. Xięstwo *Lippe-Schauenburg* ma mil kwadr. 10, a 24.684 mieszkańców, należy do Xięcia *Jerzego Wilhelma*. Dochody wynoszą 215,000 złot. niem. Wojsko 400 ludzi.

M. s. i rezydencya *Bückeburg* nad Auą 2000 mieszk. stol. rządu. *Stadthagen* 1450 mieszk., ma wody mineralne. *Blomberg*, 1691 mieszk., z fabr. wełny. Wyspa i forteca *Wilhelmsstein* na jeziorze *Steinhuder*. Wieś *Eilsen*, gdzie kąpiel siarczana, stalowa.

XXXIII. Xięstwo *Waldek* nad źródłem rzek *Dymel*, *Itter*, i t. d. zawiera mil kwadr. 21 $\frac{2}{3}$, a mieszk. 51.877, należy do Xięcia *Jerzego (Fryderyka Henryka)*. Dochody 400,000 złot. niem. Siła zbrojna wynosi 800 ludzi.

Zawiera w sobie:

1) Xięstwo *Waldeck* z m. s. *Corbach*, gdzie sąd nadworny i gimnazyum. *Arolsen* nad Aar, gdzie rezydencya i stol. rządu.

2) Hrabstwo *Pyrmont*, z miasteczkiem t. i., ma 2000 mieszk., z zamkiem Xiążęcym i sławnymi wodami mineralnemi; Kolonia Kwaków *Friedensthal*.

XXXIX. Wolne miasta.

1) *Lubeka*, forteca nad rzeką *Trawą*, *Steckenitz* i *Wäcknitz*, które łączą morze wchodnie z morzem północnym, ma 3300 domów, 25,526 mieszk., Kościół Panny Maryi z zegarem astronomicznym dobrze sporządzonym; gimnazyum, szkoła mieyska, rysunków dla rzemieślników; szkoła handlu, szkoła dla 200 dziewcząt ubogich, towarzystwo patriotyczne dla wzniesienia przemysłu krajowego i powszechnego dobra, zbrojownia, dom poprawy, roboczy i sierot; fabr. tabaki, cukru, skór, bursztynu, amidonu, mydła, iedwabiu, kartunu, sukna, złotych i srebrnych galon-

ków, piór hartowanych, kapeluszy, korduanu, pergaminu, obić papierowych, wełny, drótu, fiszbinu, kleiu. Handel coraz się bardziej wznosi. Bitwa 6. List. 1806. Do obwo-
du miasta należy miasto *Travemunde* przy uściu Trawy do
morza wschodniego, gdzie port, latarnia morska, szaniec
i kąpiel morska.

2) Frankfurt nad Menem, mające 3476 domów, 40,485
mieszkań, między którymi jest 12,000 żydów; leży w bardzo
przyjemnej okolicy, na prawym brzegu Menu, przez który
przechodzi kamienny most długi 400 kroków, łączący część
Sachsenhausen z miastem; odbywa się tu sejm rzeszy
Niemieckiej. Miasto przyozdobione szkołą lekarsko-chirurgiczną,
liceum, gimnazjum, żydowską szkołą; fabr. iedwabiu,
axamitu, wełny, bawełny, złota i srebra, ceraty, ta-
baki, czernidła do rycin, kobiety złoty i srebrnych
drutów i innych. Prowadzi bardzo znaczny handel prócz
nawet dwóch jarmarków; ma wielki skład win Reńskich i
Francuzkich. Szczególniej godnym jest uwagi Ratusz, w
którym się złota Bula zachowuje, Kościół katedralny, gdzie
niegdyś Rzymsko-Niemieccy Cesarze obierani i koronowa-
ni byli. Teatr i posąg przed bramą stojący z francuzkich
armat ulany na pamiątkę poległych w wojnie (1792). Tu
się urodził *Goethe*.

3) Bremen nad Wezerą i Wümmą 5350 domów, 37 725
mieszkań, ma gimnazjum Kalwińskie i Luterskie, muzeum
czyli towarzystwo fizyczne; fabr. wełny, bawełny, cukru,
tabaki, skór, blicwasu, *Bremergrün*, czekolady, cykoryi,
kart i zwierciadeł, druk kartonu, fiszbin, znaczny browar,
olejne stępy; warsztat statków spławnych i znaczny handel,
wsparty bankiem i kompanią assekuracyjną. Do tego
miasta należy miasteczko *Vegesack* nad Wezerą z portem.

4) Hamburg nad Elbą (18 mil od iej uścia do morza
połnocnego), Billą i Alstrą, ma 3124 domów, 106,920 mie-
szkańców, między którymi 8000 żydów. Miasto z strony
lądu jest bardzo warowne; ma dwa porty dla okrętów rze-
cznych i morskich. Między publicznymi budynkami jest
godnym podziwienia Kościół *S. Michała*, szpital maytków,
dla starych i wysłużonych, dom sierot dla 900 dzieci, 2
zbrojownie, 2 teatry i t. d. Domy są po większej części
murowane, z których większa część ma od 6 do 7 piętr.
Większa część domów handlowych leży w niższych czę-
ściach miasta nad kanałami, tak, że ich właściciele tuż
przy domie towary z okrętów mogą wykładać. Są opatrzo-
ne blokami, któremi towary z wielką łatwością aż na naj-
wyższe piętro, gdzie są składy, wciągają. Miasto *Hamburg*
posiada dwa gimnazya, akademią handlu, towarzystwo pa-
tryotyczne do wzniesienia kunsztów i pożytecznych rzemiosł,
z szkołą rysunków, z szkołą dla młodych kunsztmi-
strzów, fabrykantów i profesjonalistów, i towarzystwo rato-

wania utopionych i zaduszonych; prócz tego publiczne biblioteki i inne zbiory; ogród botaniczny; towarzystwo Hamburgsko-Altonskie biblii. Wiele fabryk, n. p. cukru, druku na kartonie, bieleńia wosku, tabaki, złota i srebra, igieł, żagli, kapeluszy, płótna, axamitu i jedwabnych materyy, szkła, świec, faiek, fiszbinu, korków; futra, tran, mydło, browar. Wyrabiają tu sztuczne kwiatki, pióra, wędzą wybornie mięso wołowe; wysyłają kilka okrętów na połów wielorybów. W mieście tem w wysokim stopniu handel kwitnie; prowadzą go bowiem Hamburgczycy ze wszystkimi narodami Europy i Ameryki, tak iż ie nazwać można naybogatszem i nayhandlownieyszem miastem Niemieckiem; a trzecim w Europie. Znajduie się tu giełda, dżyrobank, kompani assekuracyyna i kassa ogniowa, do której nawet wielu zagranicznych należy. Ohwód wolnego miasta zamyka mil kwadr. 6. W nim mieszczą się: *Ritzbittel* (3700 mieszk.), *Vierlanden* i *Bergedorf*.

§. 8. Królestwo Pruskie.

Położenie, granice i obszerność. Królestwo Pruskie leżące $23^{\circ}35'$ — $40^{\circ}30'$ wschodniéj długości, a $49^{\circ}10'$ — $56^{\circ}3'$ północnéj szerokości, graniczy na północ z Meklenburgiem, morzem wschodniem i Rosyą; na wschód z Rosyą i Królestwem Polskiem; na południe z Królestwem Polskiem, państwem Austryackiem, Królestwem Saskiem, Xięstwem Anthalt; na zachód z Francją, Niderlandami i niektórymi krajami Niemieckimi; obeymuie mil kwadr. 5028 $\frac{1}{2}$.

Grunt i klima. Cały kraj iest prawie równiną rozległą i tylko w Szląsku są góry Sudety (podzielone na dwie części: Morawskie i olbrzymie góry (Riesengebirge) i Karpaty z kilku odnogami. Naywiększe góry są: Wierzchołek śnieżny (Schneekuppe), na 4950 stóp Paryz. nad powierzchnią morza wschodniego wzniesiony, wielki Szyszak (Sturmhaube) na 4540, Obręcz (Reisrager) 4280, Eule (Sowa) 3036, Żmija (Otterstein) 3158, góra śnieżna (Schneeberg) 4300 stóp i t. d. W północnem Magdeburgu i Halberstatskiem iest Harc, któ-

rego odnogi rozciągaia się z iedney strony przez Westfalia i Marchią aż do Renu; z drugiey przez Wajmarskie aż do lasu Turyngskiego. W Wielkiem Xięstwie niższego Renu iest Hundsrück, Eifel i siedmiogór (Siebengebirge) a przez Neuenburgskie ciągnie się pasmo gór Jura. Klima iest umiarkowane i zdrowe; tylko w kraiach nadbrzeżnych morza wschodniego zimne, zmienne i wilgotne.

Wody. Morze wschodnie oblewa Prussy wschodnie, zachodnie i Pomeranią na 100 mil długości, i tworzy paucker Wick: z niem złączone są wielkie jeziora: Port Kuryiski 15 mil długi, $4\frac{1}{2}$ szer. przy Memlu z Kuryiskim Nehrung; frische Haff (port świeży) przy Piławie z świeżem Nehrung; i frische czyli Szczeciński port (z trzema wypływami: *Diwenów, Swinemünde, Peenemünde*). Do morza wschodniego wpadaia następuiające rzeki: Memel, po polsku Niemen (który dwie mile za Tilżą dzieli się na Russe i Gilge), Pregel (z Alle i Deine), Passarge, Wisła (z Drwenc i Brdą (dzieląca się przy Montawie na dwie odnogi, z których iedna, *Nogat*, nrzy Elblagu wpada do frich Haff, a *Wisła* przy uściu Wisły (Weichselmünde) do morza wschodniego, *Stolpa, Rega, Persanta, Wipper, Odra* (do której wpada rzek około 30, n. p. *Oppa, Nyssa, Ohlau, Bartsch* (z *Queis*), *Bober, Warta* z *Notecią* i t. d. *Peena* do morza północnego wpływaią: *Elba*, do której wpływa *Saala* (z *Bodą, białą Elstrą, Unstrut i Ilm*), do której wpadaia *Havel* i *Alano*, a do tych *Sprea, Rhin* i *Dosse*; *Wezer* (z *Hennebergskimi* i *Lippiyskimi Werra, Pastane, Schlenjs, Hasel* i t. d.); *Ems, Ren* z *Ruhr, Lippą, Mozela, Nahą, Lanem, Saarą, Ahrą* i t. d. *Maas* koło *Julich* przeszedłszy, wpływa w *Ruhr* albo *Roer*. Do tych rzek należą następuiające kanały: wielki i mały Kanał Fryderyka (*Friedrichsgraben*) (dla uniknienia niebezpieczney żeglugi w porcie Kuryiskim), Kanał Bydgoski (łączy *Noteć* z *Wisłą*), kanał Fryderyka *Wilhelma* czyli *Müllroser* (łączy

Spreę z Odrą), kanał Finów (łączy Odrę z Hawlą), Plauenński (łączy Elbę z Hawlą dla krótszey żeglugi) i t. d. Także Kraffuhl, który Elbląg z Nogat łączy, i ważny kanał Kłodnicki w Szląsku, godne są wspomnienia. Jezior jest podostatkiem, n. p. Spirding w wschodniach Prusach (ma obwodu 12 — 14 mil), Drauzen, Gopło, Jezerych, jeziora Rupińskie, Ukerskie, Madueńskie, dwa Mansfelderskie jeziora, i jezioro Neuenburgskie.

Produkta. Rogate bydło (przeszło 7 milionów), konie (liczba nie wystarczająca 2 miliony), owce (przeszło 15 milionów), świnie, osły, muły, kozy, ptastwo, zwierzyna (nawet łosie i niedźwiedzie), bobry, pszczoły, iedwabniki, ryby (kawiar z ikry iesiotra); zboże wszelkiego gatunku, iarzyiny, manna, ziemniaki, tel-towska rzepa, warzywo, rośliny ogrodowe i kuchenne różnych gatunków, rzepak, owoce, wino, drzewo (z którego robią bardzo wiele masztów, desek, smoły, potaszu i t. d. co do innych krajów wyprowadzane bywa), len, konopie, tytuń, chmiel, cykorya, farba czerwona i inne rośliny fabierskie, kardy, koniczyna i t. d. Sól źródłana aż do zbytku, saletra, alun, witryol, węgle ziemne, torfy, siarka, bursztyn (częścią wyrzucony z morza wschodniego, częścią kopany z nadmorskich piaszczystych pagórków), marmur, alabaster, serpentyn, kamienie młyńskie, piaskowe i kwarcowe, łuppek, kamienie wapienne, porcelana, glina na fayki, glina garncarska, gips, galman, cynk, miedź, żelazo, ołów; srebro, złoto, kobalt, drogie kamienie, szlifierskie kamienie, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 11,027,838, Niemców, Słowian, Francuzów, Żydów i t. d. Religia jest bardzo rozmaita dla powszechney tolerancyi. Luterska jest panująca w Prussach wschodnich, Pomeranii, w Margrabstwie Magdeburkiem, Halberstadt, Minden, Ravensberg, w Marchii i t. d.; pomięszana w Szląsku, Kliwii, Erfurcie, Eichsfeldzie i t. d. Katolicka jest panująca w Poznańskiem, Paderborn, Mün-

ster, a pomięszana w Szląsku, Erfurcie, Eichsfeldzie, Kliwii, Neuenburgu, krainach niższego Renu i t. d. Kalwińską wyznaje dwór, panującą jest w Teklenburgu i Neuenburgu; pomięszaną w Kurmark, Magdeburgu, Kliwii i t. d. Menonici w Prusach i Berlinie, bracia Morawscy i Hussyci w Szląsku i Marchii; Unitaryści przy Andreaswaldzie; Herrnhuci, Żydzi i t. d. Liczne szkoły powiększają znacznie oświatę krajową. Mianowicie Uniwersytet w Berlinie, Wrocławiu, Królewcu, Hali, Greifswalde, Bonn, i t. d.

Przemysł doszedł do wysokiego doskonałości stopnia, i doznaje wielkiego wsparcia ze strony Rządu; dla tego znajdują się tu fabryki w różnych rodzajach, i dostarczają prawie wszystkich potrzeb mieszkańcom, a nawet i innym narodom udzielają. Najglówniejsze są: płótna, wełny i żelaza, prócz tego bawełny, skór, iedwabiu, papieru, złota, srebra, porcelany, zwierciadeł i szkła, tabaki, cukru, kapeluszy, cerat, obicia, fajansu, zegarków i t. d.; browary, fabr. octu, gorzelnie, blechy wosku, warsztaty statków wodnych i t. d. Położenie kraju nad morzem, iako i połączenie rzek spławnych kanałami handel znacznie powiększają.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny w płci męskiej i żeńskiej. Królem jest *Fryderyk Wilhelm III.* Dochody wynoszą 50 milionów Talarów. Dług 217,348,762 Tal. Siła zbrojna z milicją przeszło 368,000 ludzi, wojsko liniowe 157,000.

Podług nowego rozporządzenia, każda prowincya państwa jest pod rządem władz wojskowych, skarbowych i sprawiedliwości. W względzie wojskowym państwo podzielone na 7 wydziałów: (Prus, Brandenburgii i Pomeranii, Szląska, Wielkiego Xięstwa Poznańskiego, Saxonii, niższego Renu, Westfalii, w kazdey z osobna, Kommenda naczelna pod dowództwem Generała naczelnego dowodzi); a pod względem cywilnym składa się z 10ciu prow. następujących: Prus wschodnich, Prus zachodnich, Brandenburgii, Pomeranii, Szląska, W. Xięstw. Poznańskiego, Saxonii, Westfalii, Jülich, Cleve, Berg, niższego Renu. W kazdey z tych zarządza Najwyższy Prezydent wszelkimi interessami krajowymi, i ma zwierzchni dozór: nad religią, naukami, medycyną, od-

dzielne zaś Regencye, nad policją i interessami skarbowymi, a Sąd naywyższy krajowy sprawami sądowymi.

I. Prowincya Prusy wschodnie zamykają w sobie dwa obwody rządowe Królewiec i Gumbinnen.

1) W obwodzie Królewieckim iest m. s. *Królewiec* (Königsberg) przy uściu Pregli do Frische czyli świeżego Haff (składa się z trzech głównych części z 4ma przedmieściami i kilku obwodów, swobody nazwanymi, to iest: starego miasta, Löbenicht z dwoma przedmieściami, Kneiphof (wyspa), 4ta część iest zamek Królewski z swobodami, a 5ta cytadella Friedrichsburg, którą Król roku 1811 darował miastu na wystawienie handlowych budynków; ma Królewiec 269 ulic i placów, 4503 domów z 622 szpichlerzami i stajniami (z których się spaliło 14. Czerwca 1811 budynków 278.) Rachuiac żydów, iest tu mieszk. 63,869; 17 Kościołów, z których 2 Kalwińskie, 1 Katolicki i jedna Kaplica Menonitów, 1 Kościół polski, 1 Synagoga żydowska. — W mieście tém rezydnie naywyższy Rządca (Oberpräsident) Królewca i Gumbinnen. Jest naywyższy sąd krajowy, regencya, Kollegium handlu i admiralicyi Prus wschodnich; Akademia, niemieckie towarzystwo Królewskie, towarzystwo fizyczno-ekonomiczne, gimnazyum mieyskie, *Collegium Fridericianum*; szkoły woienne, Löbenichtskie, Kneiphofskie i Kalwińskie, szkoły mieyskie wyższe, seminaryum polskie, Królewski dom sierot z szkołą normalną do ćwiczenia się nauczycieli, szkoła prowincjonalna, kunsztów czyli budowli, publiczna biblioteka i t. d.; fabr. wełnianych materyy, bawełny, płótna, wstążek, żagli, tabaki, mydła zielonego, cukru, skór, rumu i likworu, iedwabiu i materyy półiedwabnych, metalu, fajansu; blech wosku, farbiernia i t. d., znaczny handel. Miasto *Pillau* (Piława) na małym wybrzeżu z fortecą i portem, 4518 mieszk., wyższa szkoła mieyska, połów iesiotrów, robienie kawioru; handel morski, warsztat statków. *Wehlau* przy uściu Alli do Pregeli, 2697 mieszk.; sławne traktatem z r. 1657. *Preuschisch Eylau* (pruski i t. d.) sławne bitwą dnia 7. i 8. Lutego r. 1807 stoczoną. *Friedland* 2118 mieszk., sławne potyczką d. 14. Czerwca 1807. *Braunsberg* nad Pasargą 5798 mieszk., gdzie gimnazyum Katolickie, normalna szkoła dla ćwiczenia nauczycieli; fabr. wstążek adamaszkowych, cienkich nici i znaczny handel. *Frauenburg* przy uściu rzeki Baude do Frische-Haff (świeżego) 1392 mieszk., Kościół katedralny Biskupstwa Katolickiego Warmińskiego; grób Mikołaja Kopernika (który umarł 1543) w Kościele katedralnym, kunsztowna wieża wodna Kopernika. *Memel* przy wpływie Dangi w odnogę Kuryyską, północne Pruskie miasto, port, 5111 mieszk., wyższa szkoła mieyska, sąd handlowy i marynar-

ki, spust okrętów, zbroiownia, gorzelnia, wyrabianie burstyńny, fabryka mydła, handel. *Heiligenbeil* towarzystwo do wynagrodzenia szkód gradobicia, *Crossen* dom emerytów duchowieństwa katol. *Lauck* posiadłość Hrabów Dohna, którzy według ustawy familiynéy z r. 1621 pod żadnym pozorem danin chłopskich podwyższać nie mogą, dla tego są tu wieśniacy maiętni, maią szkoły wybornie uposażone, instytuta lekarskie z szpitalem dla chorych i ubogich. Od naydawniejszych czasów, ile tylko archiwum familiyne zasięga, nie pamiętaią tu, aby iakiego winowaycę śmiercią karano; processa są bardzo rzadkie, moralność wszędzie panuje. *Heiligelinde*, (święta Lipka) cudownym obrazem N. P. znakomite miejsce.

2) W obwodzie *Gumbinnen* są miasta: *Gumbinnen* nad Pisą 5246 mieszk., stolica regencyi Litewskiéy, Królewskie gimnazyum Fryderyka zwane, publiczna biblioteka; fabr. sukna i pończoch. *Insterburg* przy złączeniu się rzeki *Angerapp* i *Inster*, odtąd *Preglę* nazwaney, 5253 mieszk., jest tu naywyższy sąd kraiowy, wyższa szkoła mieyska. *Tylża*, przy uściu *Tylżycy* do *Memel*, 8248 mieszk., gimnazyum Królewskie, gorzelnie, łowienie łososiów, handel drzewem, masłem, woskiem, zbożem, uprawa lnu. Pokóy 7. i 9. Lipca 1807. Wieś *Gross-Jägerndorf*, sławna potyczką dnia 30. Sierpnia 1757.

II. Prowincya Prusy zachodnie zamykają w sobie obwody regencyi Gdańska i Kwidzyna.

W obwodzie regencyi Gdańska m. s. *Gdańsk* (*Danzig*) przy uściu *Raduny* i *Mottławy* do *Wisły* 53,81 8miesz., fort, stolica Prezydenta naczelnego obwodów Gdańska i Kwidzyna (*Marienwerder*), oraz regencyi obwodowej Gdańskiéy; towarzystwo badaczów natury z obserwatoryum, towarzystwo fizyczne, biblii, publiczny gabinet naturalny, Luterskie gimnazyum akademiczne z publiczną biblioteką i t. d.; cukiernia, distyllacya wodek i likworów, warzelnia witryolu, potażu i saletry; fabr. sukna, galonów, korduannu; warsztat okrętów, handel znaczny. Przy oblężeniu w roku 1813 spaliły się na większey części przedmieścia; straciło także to miasto 6go Grudnia 1815 r. przez wysadzenie się prochowni do 100 domów, 2 kościoły i 47 ludzi. W pobliskości są zjednoczone miasta *S. Woyciecha*, *Stolzenberg*, *Schidlitz* (*Szydlic*) i *Stara Szkocya* 8218 mieszk., gimnazyum akademiczne. Forteca *Minda* czyli *Weichselmünde* (*Wisły* uście) przy uściu zachodniego ramienia *Wisły* do morza wschodniego i z tamtéy strony rzeki *Neufahrwasser*, terażniejszy port *Wisły*. Dawniejsze opactwo mnichów *Cystersów* *Oliva* z miasteczkiem, pokóy 1660. *Gdańska góra* (*Danziger Höhe*), półwysep *Hela*, przylądek, który tworzy wybrzeże *Pauzkerwiick* zwane, gdzie wieś *Putziger Heisternest*, i latar-

nia morska. *Elbląg* nad spławną rzeką t. i., 19,710 mieszk., gimnazjum Luterskie, dom przemysłowy; fabr. lazuru, urztu (Weidasche), krochmalu, cukru, tabaki, mydła czarnego, barakanu, bawełny, warsztat okrętów, warsztat powrótnicki wyrabiający liny i cumy (Reperbahn) młyny oleyne, handel morski. *Marienburg* po polsku Malborg, nad Nogat 5694 mieszk., gdzie gimnazjum, 5 szkół elementarnych (z szkołą normalną jest także złączone seminarjum nauczycieli), browar, handel. Ruiny zamku mistrzów zakonu Teutońskiego. *Stargard* nad Fersą 2778 mieszk.

W obwodzie regencyi Kwidzyna są miasta: *Kwidzyn* (Marienwerder) nad Liebą i małym Nogat $\frac{1}{2}$ mili od Wisły 4227 mieszk., stolica regencyi niniejszego obwodu i wyższego sądu krajowego Prus zachodnich, z szkołą łacińską, gorzelnią; słynie tu uprawa gruntu. W pobliżności jest most na łyżwach 2700 stóp długi, a 16 szeroki. *Grudziądz* (Graudenz) przy uściu Thienki do Wisły, 4590 mieszkańców, fabr. tabaki i wozów; forteca t. i. bardzo ważna leży na wzgórku o $\frac{1}{4}$ mili od miasta oddalona. *Chełmno* (Kulm) nad Wisłą 3946 mieszk., Biskupstwo *Chełmża* (Culmsee), stolica Kapituły katedralnej Biskupstwa Chełmińskiego i obficyałatu Biskupiego. *Toruń* (Thorn) nad Wisłą 10,460 mieszk., gimnazjum Luterskie; fabr. mydła i pierników; handel zbożem i drzewem; tu się urodził roku 1473 astronom Kopernik.

III. Prowincya Brandenburg zamyka w sobie obwody regencyi Berlina, Potsdamu i Frankfurtu.

1) Obwód regencyi Berlina obeymuje w sobie miasto *Berlin* z pobliskimi okolicami onegoż. Stolica całego państwa Pruskiego z obu stron Spreą oblana, opasana jest częścią murem, częścią palisadami, ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mili i składa się z 5 miast: z właściwego Berlina, Koln nad Spreą, Friedrichswerder, Nowego czyli Doroty miasta i Friedrichsstadt z wielkimi przedmieściami: przedmieście Królewskie, Spandawskie (z *Neu-voigtland* za murami), Stralawskie i Ludwiki; 6540 domów, 133 ulic, 91 uliczek, 22 publicznych placów i rynków, 15 bram, 34 mostów, rachując żydów 3698, liczba ogólna mieszk. 193,592. Jest Berlin pierwszą rezydencyą Króla, stolicą najwyższych Kollegiów rządowych państwa, regencyi niniejszego obwodu, najwyższego sądu krajowego, sądu Kassacyjnego dla prowincyi Nadreńskich, obwodów regencyi Berlina, Potsdamu i t. d. Godne widzenia są: zamek Królewski rezydencyonalny z zbiorem kunsztów, gabinetem naturalnym i monet rozlicznych i t. d., zbroiownia, ludwisarnia, dom opery, menica, Akademia, teatr narodowy, Królewska biblioteka, Królewskie stajnie, obserwatoryum, Królewski dom Kadetów, Królewska Akademia rycerska, szpital Fryderyka,

charité, dom inwalidów, plac Wilhelma z 5 statuami Pruskich Generałów; Szweryna, Winterfelda, Ziethen, Zeydlie (*Seidlitz*) i Keith; ogród publiczny z statuą Xięcia Leopolda Anhalt-Dessau, długi most z statuą Xięcia Fryderyka Wilhelma Wielkiego; 27 Kościołów dla Lutrów, Kalwinów i Katolików, prócz tego Synagoga żydowska. Królewska Akademia umiejętności, Król. Akademia pięknych sztuk, wiadomości mechanicznych i budowli; Uniwersytet z ogrodem botanicznym, teatr anatomiczny i t. d.; 5 gimnazyów, do 250 szkół, szkoły wojskowe, Akademia lekarsko chirurgiczna dla wojska, szkoła leśnicza, instytut głuchoniemych i ślepych, szkoła leczenia bydła, szkoła sztuk i rysunków, szkoła budownicza, towarzystwo przyjaciół historii naturalnej, Akademia śpiewania. Fabr. jedwabiu, wełny, bawełny, płótna, kwiatków, złota i srebra, tabaki, cukru, porcelany, naczyń z masy szteingut zwanej, pieców, świec i inne; rudnica i t. d.; drukarnie, księgarnie i t. d.; bank Królewski, towarzystwo handlu morskiego, towarzystwo asekuracyjne morskie; domy ubogich i chorych, instytut wsparcia podupadłych obywateli; szkoła przemysłu, niedzielne szkoły, domy sierot, szkoła Ludwiki (dla płci żeńskiej), szkoła teyże (dla dzieci biednych stanu cywilnego), instytut Fryderyka (dla biednych żołnierskich dzieci, obadwa założone r. 1807), i t. d. Przed piękną bramą Brandenburgską z zwierzyńcem, jeden z najpiękniejszych ogrodów publicznych a przed bramą Kotbuską na wzgórkach zarosłym drzewami, *Hasenhaide*, jest pierwsze miejsce w Niemczech do Turniejów wojskowych. *Charlottenburg* nad Szpreą, miasto z letnim zamkiem Królewskim, ma 2 Kościoły, 440 domów i 3500 mieszk.

2) W obwodzie Regencyi Poczdańskiéy jest stolica *Potsdam* na wyspie rzeki Hawel z szerokimi i równymi ulicami; ma 1550 pięknych domów, wiele wspaniałych budynków, 24,970 mieszk. Przez miasto przechodzi kanał z rzeki Hawel; na tym 7 mostów się znajduje; druga rezydencya Królewska z zamkiem Królewskim w mieście i 3ma innymi zamkami za miastem (*Sonssouci*, ulubione mieszkanie Fryderyka II. z galerią malowideł i t. d. z nowym pałacem Królewskim i pałacem marmurowym); stolica regencyi i towarzystwa ekonomicznego; szkoła Kadetów, liceum, dom sierot wojskowych, fabr. broni, tabaki i t. d. *Neustadt Eberswalde* nad rzeką i kanałem Finów 3165 mieszk.; fabr. metalów. *Freyenwalde* nad Odrą 2540 mieszk., wody mineralne, kopalnia żelaza. *Neuruppin* nad jeziorem Rupińskim 6217 mieszk., gimnazyum, dom wartyków; fabr. sukna i mebli. *Neustadt* nad Dosą, fabr. zwierciadeł, Królewska stadnina. *Rheinsberg* 1356 mieszk., fabr. fajansu i szkła. W pięknym ogrodzie przy zamku Xięcia Augusta Pruskiego są pomniki bohaterów Pruskich. *Brandenburg* nad Hawlą 12,265 mieszk., gimnazyum, Akademia rycerska,

dom ubogich; fabr. wełny, płótna, kapeluszy, winnica; spław. *Spandau* przy złączeniu się Sprei z Hawlą, 6971 mieszk., cyradella; fabr. broni, browar. *Rathenau* nad Hawlą 4102 mieszk., fabr. sukna, bawełny i płótna. Pomnik Elektora Wielkiego, który w pobliżności przy mieście *Fehrbellin* Szwedów poraził r. 1675. *Charlottenburg* nad Spreą 3223 mieszk., z zamkiem Królewskim, pomnikiem i grodem zeszlętej Królowej Ludwiki. *Teltow* nad Teltową, obfitnie w rzepę; sławną pod t. i.; to miasto spaliło się po części r. 1801. *Treuenpriezen*, fabr. płótna i wełny. *Jüterbog* nad Angerbach, iarmarki lnu i wełny; przytém wieś *Dennewitz* sławna potyczką dnia 6. Września 1813. Wieś *Mögesin* z szkołą gospodarstwa wiejskiego. *Rudersdorf*, z kopalniami wapna. *Grossbeeren*, sławne bitwą dnia 23. Sierp. 1813. *Perleburg* nad Stepenicą, fabr. cykoryi. Miasto *Wittstok* przy uściu Glinz do Dossy, ma dom ubogich i inwalidów. *Hawelberg* obłany Hawlą, ma Kościół katedralny; dom ubogich, pończocharnią, handel drzewa, warsztat drzewa, warsztat statków. *Prenzlau* nad jeziorem i rzeką Uker 7843 mieszk., jest tu fabr. wełna, handel zboża. Miasto *Zehdenik*, nad Hawlą, gdzie Królewska huta żelaza, *Joachimsthal*, od którego gimnazjum Berlińskie t. i., które tu naprzód założone było, jest nazwane. *Schwedt* nad Odrą, zamek Królewski.

3) W obwodzie Regencyi Frankfurtskiej jest miasto stołeczne *Frankfurt* nad Odrą, 16,418 mieszk., stolica regencyi i najwyższego sądu krajowego, gimnazjum Fryderyka; fabr. iedwabiu, cukru, wosku, fajansu, handel i 3 jarmarki. Pomnik Xięcia Leopolda Brunświckiego. Rocznie przechodzi tu do 2000 statków przez Odrę. Miasto *Kistrzyn* (*Küstrin*) przy uściu Warty do Odry 5400 mieszk. Jest małe miasto z siebie, lecz ma wiele obszernych przedmieść, z których jedno leży z drugiej strony rzeki, gimnazjum, fabr. rasy i materyi różnych. *Soldin* nad jeziorem t. i. *Królewiec* (*Königsberg*) nad Reryką liceum. *Landsberg* nad Warty, 6144 mieszk., fabryka sukna, gorzelnia, dom poprawy i instytut pracowitości. *Sonnenburg* nad rzeką *Lenzen*. *Krosno* (*Crossen*) przy uściu Bobry do Odry 3258 mieszkańców; ma browar, gorzelnia, fabr. sukna, winnicę, spław. *Zulichau* 5402 mieszk., ma dom sierot, Królewskie pedagogium, seminaryum nauczycieli wiejskich, fabr. sukna, gorzelnia, winnicę, handel. *Luckau* nad Berstą 5400 mieszk., gdzie fabr. sukna, płótna, krochmalu, pudru; sławne potyczką 4. Czerwca 1813 r. *Guben* nad Nyssą tu sławną 5200 mieszk.; liceum; fabr. sukna, winnica. *Sorau* 800 mieszk., liceum, dom poprawy, waryatów i ubogich; fabr. sukna i płótna. *Lübben* nad Sprą i Berstą 3100 mieszkańców, liceum; fabr. sukna i płótna. *Calau* handel lnu i wełny. *Spremberg* na wyspie rzeki Spry; fabr. sukna, ogrodnictwo. *Kottbus* nad Sprą 5500 mieszk., fabr. sukna i

płótna, i browar piwa białego. Wsie *Zondorf*, bitwa 26 i 27. Sierpnia 1758 i *Knniersdorf* bitwa 12. Sierp. 1759.

IV. Prowincya Pomerania zamyka w sobie obwody regencyi, Szczecina, Stralsundu i Koslina (Coslin).

1) W obwodzie regencyi Szczecińskiéy (no większý częśći na zachód Odry, a po części na wschód teyże rzeki), m. s. *Szczecin* (*Stettin*) czyli *Alt-Stettin* nad Odrą, 25 575 mieszk.; forteca, stolica Prezydenta naczelnego obudwóch regencyi Pomeranii, regencyi i naywyższego sądu krajowego; zamek Królewski, arsenał, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, szkoła rysunków, statua Fryderyka II., warsztat statków; fabr. tabaki, skór, mydła, wełny, likworów, galonów, węzów i wemborków do gaszenia ognia, kuźnica kotwic, cukiernia, handel. Miasto *Anklam* nad Peeną niedaleko uścia rzeki *Trebel* i *Tollensee* 5640 mieszk., handel. *Demmin* nad Peeną 3806 mieszk., rybołóstwo, handel. *Pasewalk* nad spławniemi tu rzekami *Uker* i *Randów*, 4024 mieszk., handel. *Stargard* albo *Neustargard* nad spławnią *Ilną* 8569 mieszk., Królewskie i greningskie mieyskie gimnazyum, fabr. wełny. *Kamin* nad rzeką *Diwenow*, rybołóstwo, handel. Wyspy *Usedom* (gdzie miasto *Swinemunde* przy źródle rzeki *Swina* 2730 mieszk., port Szczeciński i wieś *Penemunde* przy początku *Peny*) i *Wollin* (gdzie m. t. i. nad *Diwenów* 2648 mieszk., rybołóstwo, handel).

2) W obwodzie regencyi Stralsundzkiéy m. s. *Stralsund* przy cieśninie *Gallen*, która wyspę *Rügen* od stałego lądu oddziela, 15,869 mieszk., stol. rządu, port, fabr. sukien, płótna, mydła, zwierciadeł i t. p. handel morski, poczta na statku parowym do *Ystadt* w Szwecyi. *Greifswalde* niedaleko spławniéy *Ryck*, gdzie Akademia, seminaryum nauczycieli wieyskich; fabr. tabaki, karbarya. *Wolgast* nad uyciem *Peeny*, port. *Barth* nad małą odnogą morską z portem, 3800 mieszk. Wyspy *Rügen* (z miastem *Bergen* i sławnymi górami kredzianemi *Stubbenkammer* zwanemi).

3) W obwodzie regencyi Köslińskiéy (na wschód Odry) miasto stołeczne *Kösslin* przy górze *Gollenberg* zwanej, 4726 mieszk., stolica regencyi i sądu naywyższego krajowego, szkoła łacińska; fabr. tabaki i skór, farbiernia, statua Króla Fryderyka Wilhelma I. Miasto *Kolobrzeg* (*Colberg*), $\frac{1}{2}$ mili od uścia *Persanty*, 6997 mieszk., forteca, port morski, karbarya, fabr. sarzy, handel. *Rügenwalde* nad *Wipprą*, 3814 mieszk., port, fabr. żagli i płótna, warsztat okrętów, handel, kąpiel morska. *Stolpe* nad *Stolpą*, przy uściu której jest portowe miasteczko *Stolpemunde* 5393 mieszk., szkoła mieyska, tokarnia bursztynu, handel morski. *Lauenburg*. *Butow*.

V. Prowincya Szląsk zawiera w sobie obwo-
dy regencyi Wrocławskiéy, Lignickiey i Opolskiej.

1) W obwodzie regencyi Wrocławskiej, m. s. *Wrocław* (*Breslau*) nad Odrą i Oławą (*Ohlau*), składa się z nowego i starego miasta i 5 przedmieść, ma 3625 domów, 78,135 mieszk., między którymi jest 4518 żydów; 26 Kościołów Katolickich, 7 Luterskich i 4 Kalwińskie, sala modlitw braci połączonych, Greków i Rossyanów, Synagoga; stolica regencyi, sądu najwyższego krajowego, Biskupstwa z Kapitułą katedralną i wikaryatem Biskupim, najwyższego urzędu górnictwa Królewskiego i t. d.; Akademia, teatr anatomiczny, obserwatoryum, szkoła woenna, gimnazyum Luterskie S. Elżbiety i S. Maryi Magdaleny, Kalwińskie gimnazyum Fryderyka, i gimnazyum Katolickie, seminaryum dla nauczycieli wiejskich i szkoła miejska (także dla Katolickich), szkoła Fryderyka Wilhelma dla żydowskich dzieci, szkoła prowincjonalnych sztuk, szkoła przysposabiająca do Akademii Królewskiej budownictwa w Berlinie, szkoła Królowey Ludwiki dla oficerskich córek, szkoły przemysłowe i t. d., towarzystwo Królewskie umiejętności i sztuk, towarzystwo oświaty krajowey, towarzystwo biblii, 14 publicznych bibliotek, 5 gabinetów monet i 5 zbiorów sztuk. Sławna księgarnia i drukarnia Wilh. Bogum. Korna, (w którego licznym składzie znajdują się najkosztowniejsze i najrzadsze dzieła literatury cudzoziemskiej, również manuskrypta wyborne na pergaminie przed wynalezieniem druku; tegoż znaczna drukarnia zatrudnia się bezustannie wydawaniem dzieł po większey części edukacyi młodzieży polskiej poświęconych. Posiada także wiele kosztownych osobliwości, szczególniey znaczny zbiór malowideł, gabinet monet i medalów, które chętnie każdemu obcemu oglądać dozwala); 13 szpitalów Luterskich, 4 Katolickich (prócz Klasztorów braci i siostr miłosiernych), 1 Kalwiński i 1 żydowski, szkoła domowego leczenia biednych; fabr. cukru, amidonu i pudru, Berlińskiéy farby, kapeluszy, przędzy Tureckiey, sukna, pończoch, iedwabiu, złota i srebra, lakieru, igieł, ołówków, zwierciadeł, pras, tabaki; druk sycu i kartunu, garbarnie, blech wosku; fabr. serwaseru, gorzelnia, szlifiernia szkła, ludwisarnia; odlew liter drukarskich, mennica, fabr. ałunu, octu, oliwy i t. d., handel znaczny. Przez zniesienie fortyfikacyi i zakładanie na to miast ogrodów i spacerów publicznych, miasto coraz większem i przyjemniejszym się staie. W ogólnosci miasto to jest środkiem handlu Szląskiego, i należy do pierwszych handlowych miast Niemieckich. Ma rocznie cztery iarmarki i dwa wielkie targi wełny. Miasto *Namysłów* (*Namslau*) nad Weydą 2738 mieszk., gdzie fabr. płótna i faiek drewnianych. *Brzeg* (*Brieg*) nad Odrą, 8565 mieszk., tymczasowe siedlisko sądu najwyższego

kraiewego, który do Opola przeniesionym był mą; Luterskie gimnazjum (*gymnasium illustre*), wolna szkoła dla ubogich; fabr. płótna, floru, cienkiego sukna, bai, blech wosku, handel. *Wohlau*, 1296 mieszk., fabr. płótna, adamaszku, sukna. Wieś *Molwitz*, potyczka roku 1741; *Leuthen* i *Lissa*, bitwa r. 1757. *Reichenbach* nad strumykiem *Peil*, 3236 mieszk., fabr. sukna, płótna i krochmalu. *Swidnica* (*Schwejdnitz*), m. wzmocnione nad *Weiseryc* (*Weisseritz*) 9917 mieszk., gimnazjum z szkołą elementarną dla chłopców i dziewcząt; fabr. sukna, raszy, pończoch, jedwabnych wstążek, skór, rękawiczek wybornych, papieru, druku na płótnie; jest tu jarmark wolny na nici. Miasto *Waldenburg* gdzie fabr. druku na płótnie. *Zobten* przy górze *Zobten*, na 2318 stóp wysokości, podobny do kręgla, na wierzchołku której jest Kościół, do którego wiele pielgrzymów uczęszcza. *Landshut* nad *Bobrem* 3000 mieszk.; fabr. druku na płótnie i kartunie. *Jawor* (*Jauer*) m. przy zaczynających się tu górach *Riesengebirge* zwanych, nad bystrą *Neissą* 4582 mieszk., jest tu wyższa szkoła mieyska; fabr. bawełny i płótna. *Hirschberg* przy uściu *Zacken* do *Bobru* 6228 mieszk., gimnazjum; cukiernia, fabr. płótna, rąbku, sukna i pończoch, druk na kartunie i płótnie. *Schmiedeberg* 3771 mieszk., fabr. tasiemek, adamaszku i towarów żelaznych, handel. *Greifenberg* nad *Queis* 2319 mieszk., fabr. cienkich płócien, handel nici, płótna i t. d. *Warmbrunn* 1851 mieszkańców, kąpiele ciepłe, rycina na szkle i kamieniach. Wieś *Krummhubel* przy górze *Schneekuppe*, gdzie wiele lekarstw z zbieranych na niej ziół wyrabiają. *Hohenfriedberg*, miasteczko sławne potyczką r. 1745. Miasto *Munsterberg* nad *Olawą* (*Ohlau*) 2412 mieszk., fabr. pluszu i manszestru, blech wosku; garncarze. *Frankenstein* nad *Pausebach* 4040 mieszk., huty saletry, fabr. serwaseru, blech wosku, fabr. sukna, płótna, kapeluszy słomianych. *Silberberg* 1528 mieszk., z sławną fortecą t. i. na górze; forteca ta jest wykuta w skale. *Glac* nad *Nissą*, 6742 mieszk., fort. gimnazjum Katolickie; fabr. pluszu, adamaszku, rożancy i skór, druk na płótnie. *Landeck* nad *Bielą* 1108 mieszk., ciepłe kąpiele, szlifiernia szkła. *Reinerz* 1560 mieszk., wody mineralne kwaskowe; fabr. sukna, płótna i papieru. Wieś *Kudowa*, gdzie wody mineralne. *Altwasser* wieś wody żelazne; wieś *Salzbrunn* $\frac{1}{2}$ mili długa 2000 mieszk. źródła mineralne. *Langenbielau* największa wieś w całym Szląsku 5970 mieszk. — Tu należą: Pośrednie Xięstwo *Oleśnica* (*Oels*) nad strumieniem t. i. 5500 mieszk., luterskie Gimnazjum (należy Xię. do Xiążęcia *Brunszwickiego*) *Trachenberg* (*Xięcia Hatzfeld*) m. t. i.; Posiadłości *Wartenberg*, *Militsch*, *Goschütz*, *Neuschlosz*, *Freyhan*, *Sulau* i t. d.

2) W obwodzie regencyi *Lignickiej*, m. s. *Lignica* (*Lignitz*) przy złączeniu się *Schwartzwasser* z *Katzbach*, 9,617 mieszk.; stolica regencyi, szkoła dla stanów wyższych, gi-

mnazjum Interskie; fabr. bawełny, płótna, koronków, skór, tabaki, blech wosku, fabr. iedwabnych pończoch, z nitek Syryjskiéy iedwabney rośliny, którą tu na około miasta utrzymują, blech, legumin dostatek. Miasto *Goldberg* nad *Katzbach* 5949 mieszk., wyższa szkoła mieyska, fabr. sukna, bai, flaneli, pończoch wełnianych i rękawiczek, handel owoców. *Bunzlau* nad *Bobrem* 3534 mieszk., Królewska szkoła sierot; fabr. garnków, sukna i płótna. *Głogów* (*Wielki Głogów*) m. z fortecą nad *Odrą* 11,183 mieszk., między. któremi jest 1900 żydów; stol. sądu naywyższego, gimnazjum Luterskie i Katolickie; blech wosku, druk na kartunie, fabr. tabaki, krochmalu kapeluszy słomianych, galmań. *Grünberg* miasto 8316 mieszk., gdzie wyższa szkoła mieyska, sukieniki, druk płótna, fabr. kapeluszy słomianych, winnica i owoce sławna. *Görlitz* miasto w bardzo pięknéy okolicy nad *Nissą* 8200 mieszk., towarzystwo umiejętności z biblioteką, zbiorem kart jeograficznych i kopersztynchów, aparatem fizykalnym, gabinetem minerałów i t. d.; gimnazjum, fabr. sukna, garbarnie, iedwabnictwo. Godnym jest pamięci Kościół *S. Piotra i Pawła* na skale, mający wielkie organy o 3250 piszczałkach, 82 rejestrach, 57 głosach i 3 manualach. *Lauban* nad rzeką *Queis*, 6091 mieszk., liceum, fabr. sukna i płótna. *Hernhuckie* miasteczko *Nieski*, 600 mieszk., seminaryum teologiczne i szkoła *Hernhutów*. *Wieś Flinsberg*, gdzie wody mineralne kwasowe. *Wieś Wahlstadt*, sławna potyczką dnia 8. Kwietnia r. 1241 (z *Mongołami*) i dnia 26. Sierpnia r. 1813 (potyczką nad *Katzbach*, właściwie iednak przy *Brechelshoff*, odką *Marszałek Blücher* przybiera tytuł *Xięcia Wahlstadt*). Tutay należą: *Xięstwo Sagan*skie (*Xiężny Katarzyny Fryderyki*) córki zmarłego roku 1800 *Xięcia Kurlandy i Sagan*, z m. s. *Sagan* nad *Bobrem* 4675 mieszk., gimnazjum Katolickie, wyższa i niższa szkoła ewangelicka (pospolicie *Xiążęca* zwana), fabr. koronek, wstążek, tasiemek, sukna, zwierciadeł, druk na kartunie i płótnie, blech); i *Carolath* (należące do *Xięcia Carolath*, z miastem *Bytom* (*Beuthen*) czyli *Nieder-Beuthen* nad *Odrą*, 2609 mieszk., fabr. kapeluszy słomianych, garnków, winnica, warsztat statków, spław. *Wieś Carolath* 600 mieszk. z zamkiem *Xiążęcym* rezydencyonalnym.

3) W obwodzie regencyi *Opolskiéy* która cały górny *Szląsk* zamyka m. s. *Opole* nad *Odrą* 4896 mieszk., stolica regencyi, szkoła łacińska Katolików; fabr. skór, płótna, gorzelnic, hodowanie pszczół. *Kosel* nad *Odrą*, 3269 mieszk., fort. *Raciborz* (*Rattibor*) nad *Odrą*, 3429 mieszk., stol. sądu naywyższego, fabr. płótna, broni i skór. *Gliwice* nad *Kłodnicą* i kanałem *Kłodnickim*, 2823 mieszk., stolica wyższego urzędu górniczego, rudnica, kopalnia węgla ziemnych. *Wieś Malapane* z hutami żelaznemi. Tutay należą *Xięstwa*: 1) *Nissenskie*, także *Grottkauskiem* zwane, którego

którego $\frac{1}{2}$ leży w Szlązku Austriackim i należy do Biskupa Wrocławskiego, z m. s. *Nissa* nad uściem Bielawy do *Nissy*, 11,000 mieszk.; gimnazyum Katolickie; fabr. broni, sukna, płotna; handel. 2) *Troppau* (Opawa) i *Jägerndorf*, których niektóre części leżą w Szlązku Austriackim, należą do X. *Lichtenstein*, z m. *Leobschütz*, albo *Lubschitz* 4000 mieszk., gimn. Katolickie. — Należy tu także powiat *Kaczer* czyli *Pruska Morawia* z miastem *Kaczer*, ma 1323 mieszk. i fabr. płotna. Nakoniec lenne majątności *Pszczyny* (*Pleß*) i *Bytomia* (*Beuthen*); w ostatniej miasto *Bytomia* 1771 mieszk., fabr. galmanu. *Tarnowice* 1731 mieszk., kopalnia żelaza, galmanu, srebra, ołowiu, szkła.

VI. Prowincya Wielkie Xięstwo Poznańskie. Ta prowincya nowa powstała, po rozwiązaniu się Xięstwa Warszawskiego, z większej części dawniejszego Departamentu Poznańskiego, części Bydgoskiego (którego druga część przyłączona do Prowincyi Prus zachodnich) i części Departamentu Kaliskiego. Graniczy Xięstwo Poznańskie z Królestwem Polskiem, z prowincyą Szląską, Brandeburską, Pomerańią i zachodniemi Prusami, i ma (podług Demiana 524 mil kwadr. i 772,000 mieszkańców. Celniejsza rzeka jest *Warta*, która z *Odrą* się łączy. *Brdą*, która wpada do *Wisły*. Kanał *Bydgoski* łączy *Brdę* z *Notecią*. Jezior jest dosyć wiele, ale nie zbyt znacznych, naywiększe z nich na granicy Polskiego Król. ciągnące się iez. *Gopło*. Grunt jest po większey części rowny, piaszczysty; gdzie niegdzie znajdują się bagniska, pagórki i lasy. Część północna jest nayżyzniejsza.

Prowincya ta składa się z następujących dwóch obwodów:

1) Obwód Regencyi *Bydgoskiej* zawiera część dawnego Departamentu Poznańskiego, 122,000 mieszkańców.

Bydgoszcz (*Bromberg*) jest stolicą i siedliskiem Rządu, w okolicy piaszczystey nad *Brahą*, przy początku kanału *Bydgoskiego*. Ma gimnazyum, rafineryą cukru, fabrykę skór i materyi, 7554 mieszkańców, którzy dosyć znaczny handel prowadzą. *Fordon*, nad *Wisłą*, nie bardzo dobrze zabudowane miasto, ma 1400 mieszk. *Inowrocław* ma 5 kościołów, 350 domów i 2900 mieszk.; między którymi 700 żydów handlujących sukniem. — *Gniezno*, dosyć źle zabudowane na równinie między jeziorami i pagórkami, ma gimnazyum, seminaryum, kościołów 7, prócz katedralnego, w którym zwłoki *S. Woyciecha* są zachowane, 570 domów, 4700 mie-

szkańców; z tych jest 700 żydów. Corocznie odbywa się tu ośmiotygodniowy jarmark na bydło i konie. *Wągrowiec* 1000 mieszk., klasztor Cystersów. *Powidz*, w okolicy gajtów, ma 700 mieszk.

2) Obwód Regencyi Poznańskiéj zamyka część Departamentu Kaliskiego i największą część Departamentu dawniéj Poznańskiégo. Liczba mieszk. wynosi 560.000.

Poznań nad Wartą, stolica i siedlisko rządu, jest porządnie zabudowane, część przedmieść leży za rzeką. Ma zamek na wzgórkach, gimnazyum, seminaryum, fabrykę sukna i tabaki, 24 kościołów, 1600 domów, i (z wojskiem) 25,000 mieszk., między którymi 4500 żydów. Najpiękniejszy budynek jest Kolegium Poiezuickie; po niem idzie nowy Kościół Katedralny, piękny Ratusz i Fara. Handel dosyć znaczny. *Stenzewo*, 900 mieszk. *Swarzędz*, nad jeziorem, z fabryką płótna i sukna, 2800 mieszk., z których połowa żydów. *Międzyrzecz*, w pięknej i bujnej okolicy położone, ma zamek, znaczne fabryki sukna, wydające corocznie za 80.000 Talarów towaru, 530 domów, 3700 mieszk., po większej części Niemców. *Szweryn*, ma 2 kościoły, 3400 mieszkańców, (800 żydów). *Wschowa*, na Szlaskiém granicy, ma gimnazyum, 4 kościoły, znaczne fabryki sukna i płótna, 7000 mieszk. (najwięcej Niemców), którzy zbożem, bydłem i wełną handlują. *Leszno*, jedno z celniejszych miast téj okolicy dla fabryk, które się w niem znajdują, ma zamek, piękny rynek, gimnazyum, 4 kościoły, wielką Synagogę, 1500 domów i 9100 mieszk.; między którymi do 3700 żydów i 250 sukienników. Miasto to znaczny prowadzi handel. *Rawicz*, w okolicy bagnistój i piaszczystój lecz bardzo porządnie zabudowane, ma gimnazyum, piękny kościół Luterski, 1070 domów, i 8500 mieszk., po większej części Niemców. Wyrabiają tu rocznie 14.000 postawów sukna, znaczną ilość skór, płótna; handel znaczny. *Bojanowo*, 2900 mieszk., z tych 250 sukienników. *Krotoszyn*, stolica Xięstwa t. i. do Xięcia Thurn i Taxis należącój; z fabryką sukna, skór i płótna, 4500 mieszk., którzy prowadzą handel wełną. *Zduny*, 5000 mieszk., znaczne fabryki i handel. *Ostrowo*, 3300 mieszk., z tych przeszło 100 są sukiennikami.

VII. Prowincya Saska zamyka w sobie obwody regencyi Merseburga, Magdeburga i Erfurtu.

1) W obwodzie regencyi Merseburskiéj miasto stołeczne *Merseburg* nad Saalą 8,823 mieszk., stolica regencyi, kościół katedr., instyt. dla akuszerok, browary. Nie daleko m. Lützen 1327 mieszk., sławne potyczką dnia 6. Listopada 1632 (gdzie padł na placu Gustaw Adolf) i d. 2. Maia 1813 (razem przy wsi *Gross-Görschen* zwanój). *Lauchstadt* 837 mie-

szkańców, kąpiele mineralne, żupy solne. *Durrenberg*, *Teuditz* i *Korschau*. Hala nad Saalą z miastami *Glauchau* i *Neumarkt* 23,873 mieszk., Akademia z ogrodem botanicznym, muzeum, obserwatorium i t. d., instytut górniczy, towarzystwo badaczów natury, dom sierot z Królewskim pedagogium, sławne gimnazyum i szkoła Królewska, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, biblioteka, sławna drukarnia biblii, misyonarze i t. d.; żupy solne; fabr. wełny, guzików, igieł, powozów, wozów, krochmalu, cukru z rzepy; w okolicy sieją podostatkiem iarzyiny i kminu. *Wettin* nad Saalą, 2702 mieszk., kopalnia węgla kamiennych. *Mannsfeld* z starym zamkiem. *Eisleben* 5096 mieszk., miejsce urodzenia Marcina Lutra (d. 10. Listopada 1483), w którego domu szkoła dla ubogich urządzona. Wieś *Rothenburg* nad Saalą, gdzie się znajduje huta miedziana, rafineryja saletry, budowla statków. *Querfurt* m. 2479 mieszkańców, jest handel końmi. *Naumburg* przy uściu Unstrut do Saali, 7700 mieszk., siedziska nadu wyższego krajowego obudwóch regencyi *Merseburg* i *Erfurtu*, szkoła katedralna, szkoła miejska; fabr. płótna, skór, mydła, jarmark, winnica. W pobliskości szkoła krajowa *Pforta* czyli *Schulpforta*. *Zeitz* nad białą Elstrą 7000 mieszk., fabr. kaźmierku i kartunu. *Heissenfels* nad Saalą 5010 mieszk., seminarjum nauczycieli; fabr. złota. *Eckartsberga* 9000 mieszk., fabr. wełny, wityrolu, ałunu, siarki. *Freyburg* nad Unstrut, winnica, kopalnia kamieni wapiennych, fabr. sukna. Początek równiny złotej wzdłuż Unstrutu i Helmy. *Artern* nad Unstrut 2677 mieszk., żupy solne. Wieś *Roszbach*, sławna bitwą 1757. Wieś *Auerstadt*, sławna potyczką dnia 14. Października r. 1806. Wieś *Kösen* nad Saalą; żupa solna. Miasto *Torgau* nad Elbą, 5000 mieszk., fort., garbarnie, sukiennictwo, handel przędzą; potyczka d. 3. Listopada 1760. *Wittenberg* nad Elbą, miasto warowne niegdys stolica obwodu Wittembergskiego; ma liceum, fabr. sukna, ferbiernia, garbarnia. Sławny grób Marcina Lutra i Melanchthona, których obrazy w naturalnej wielkości przez Łukasza Kranach malowane, zawieszony są na ścianach Kościoła; posąg bronzowy Lutra szczególniejszej piękności na podstawie z bloku granitowego 7 stóp wys. poniosło to miasto przez bombardowanie 1760, 1813 i 1814. znaczną stratę, w czasie ostatniego Kościoł zamkowy, jako i groby Lutra i Melanchthona bardzo wiele szkody poniosły, liczy 6725 mieszk. Z tąd nadano Generałowi Pruskiemu *Tauenzin* tytuł Hrabiego Wittenberg. Akademia tu-teysza jest złączona z Halską. *Annaburg* 1200 mieszk., instytut wychowawczy dla dzieci żołnierskich. Wieś *Moschwitz*, fabr. wityrolu, farb, krochmalu i syropu. *Wartenburg* nad Elbą, gdzie Blücher i York dnia 3. Paźdz. 1813 Francuzów zwyciężyli; dla tego Generał York przybiera tytuł Hrabiego York z Wartenburg. Pod rządem Króla Pruskie-

zo są: 1) Hrabstwo Stollberg, które jest podzielone między Hrabiów Stollberg - Stollberg (gdzie jest miasto *Stollberg* nad Harcem, 5000 mieszk., górnictwo) i *Stollberg - Rossla* (wieś *Rossla* nad *Helma* na równinie złożony 1900 mieszk.)

2) W obwodzie regencyi Magdeburgskiej miasto stołeczne *Magdeburg* nad *Elbą*, 36,647 mieszk., stolica Prezydenta naczelnego, regencyi i sądu najwyższego krajowego, cytadella. Kościół katedralny z marmurowym pomnikiem Rektora *Funko* (†. 1814), na cmentarzu S. Ducha piękny nagrobek *Basedowa*. 4 szkoły, seminarjum nauczycieli wiejskich; fabr. fajansu, glinianych naczyń, wełniana, bawełniana, iedwabiu i poledwabiu, płótna, wosku, kapeluszy, mydła, cykoryi, salamoniaku i inne, handel znaczny. Miasto *Schonebeck* 4214 mieszk., żupy solne, kapiel. *Burg* 7495 mieszk., fabr. sukna. *Ziesar* 1754 mieszk., fabr. sukna i płótna. *Stendal* nad *Uchtą* 4906 mieszk.; jest tu fabr. wełny i cerat. *Tangermünde* przy „” *Tanger* do *Elby* 3195 mieszk., ma browar. *Salzwedel* nad rzeką *Jetze*, tu spławna, 5932 mieszk., fabr. wełny, płótna, faiek. *Halberstadt* nad *Holzemą*, ma 13,088 mieszk., stol. Sądu apellacyynego, 3 szkoły główne, seminarjum nauczycieli, towarzystwo literatury, towarzystwo wynagrodzeń szkód gradobicia; fabr. wełniana, bai, flaneli, sarży; fabr. gałgasu, białych rękawiczek skórzanych, fabr. skórek Duńskich. Przy mieście *Spiegelberg* piękny ogród *Dziekana Spiegel*. Miasto *Ascherleben* nad *Einą* i *Wipperą*, 7758 mieszk., kopalnia kamieni piaskowych, fabr. fryzu i flaneli. *Quedlinburg* nad *Bodą* z 10,452 mieszk., gimnazyum; fabr. wełny, gorzelnia. *Barby* nad *Elbą*, w którą tu *Saala* wpada, 2814 mieszk., mieszkanie Biskupa *Hernhutów*, ich *Pedagogium*, *Obserwatoryum*, gabinet naturalny tychże i drukarnia. *Gommern* 1000 mieszk. Miasteczko *Gnadenau* albo *Gnadau*, osada *Hernhutów*, rękodzielnie. Wieś *Ströbek* czyli *Ströpke*, znana z mieszkańców, którzy bardzo dobrze grają w szachy. — Do tego należą tu pod zwierzchnictwem Króla Pruskiego zostające Hrabstwo *Wernigerode*, należące do Hrabi *Stollberg - Wernigerode*, z miastem *Wernigerode* pod górą *Brocken* 4013 mieszk., gdzie fabr. sukna, browar, gorzelnia.

3) W obwodzie regencyi Erfurtskiej miasto stol. *Erfurt* nad rzeką *Gera*, ma 21,331 mieszk., nieco wzmocnione dwiema cytadellami, stolica regencyi; Kościół kollegiacki z wielkim dzwonem, który waży 275 centnarów, *Akademia* z biblioteką, gimnazyum *Luterskie* z seminarjum nauczycieli, szkoła rysunków, *Akademia* pożytecznych wiadomości; *Turyngskie* towarzystwo biblii; fabr. bawełny, wełnianych materyy, indygo, wstążek, pończoch, tabaki, guzików metalowych, skór. *Langensalze* ma 5374 mieszk., liceum, *Turyngskie* towarzystwo wiejskie, fabr. krochmalu,

iedwabia i wełny, farbiernia, fabr. przędzonéy bawełny; handel anyżu, koryandru, urzetu, mazanarety, handel zbożem, kąpiel siarczana. *Tennstadt* 2600 mieszk., woda siarczana. *Heiligenstadt* nad Leiną i Giesledą 3226 mieszk., gimnazjum, towarzystwo biblii. Miasto *Muhlhausen* nad Unstrut i Schwemmotte 9322 mieszk., fabr. wełny, krochmalu, skór, farbiernie, handel anyżu i safloru. *Nordhausen*, 8629 mieszk., gimnazjum, fabr. serwaseru i witryolu, olej, handel owoców. *Ellrich* nad Zorgą, 2607 mieszk., z sławną iaskinią Kelle. *Schleusingen* nad Schleusą 1179 mieszk.; jest tu gimnazjum, kopalnia miedzi i żelaza, fabr. wełniana, papiernia. *Suhla* 5884 mieszk., gdzie fabr. broni, pilników, fabr. stali i palenie teyże, oraz fabr. barakanu.

VIII. Prowincya Westfalska zajmuie obwo- dy regencyi Münster, Minden i Arensburg.

1) W obwodzie regencyi Müsterskiéy miasto stołeczne *Munster*, forteca nad Aą nie daleko ~~od~~, 17.972 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, Biskupstwo z Kapitułą, Akademia, 3 gimnazyja, seminaryum Katolickich księży, szkoła leczenia bydła, teatr anatomiczny, szkoła rysunków, inkwizytoryat, znaczne manufaktury, handel. Z znaczniejszych budynków są: Kościół Katedralny, Kościół S. Lamberta, na którego wieży trzy żelazne klatki wiszą, i zamek z ogrodem botanicznym; (pokoy Westfalski 1643). Miasto *Warendorf* nad Ems 3730 mieszk., gimnazjum; fabr. płótna, bawełniana i iedwabiu. *Ibbenbüren* nad Planna 2000 mieszk., gdzie kopalnia węgla kamiennych. *Tecklenburg*. Należą tu także pod rządem Pruskim zostaiące następné kraie Xiążąt i Hrabów mediatysowanych, nazwanych zatem teraz Wazalami rzeszy. 1) Posiadłości Xięcia Salm-Salm i Salm-Kyrburg z miastem *Bachelt* nad Aą 3074 mieszk., fabr. kartunu, iedwabiu, żelaza; browar. *Aahaus* nad Aą 1300 mieszk. 2) Posiadłości Xięcia Salm-Horstmar z m. *Horstmar* i *Coesfeld* nad Berkel 2061 mieszk., fabr. płótna i wełny. 3) Posiadłości Xięcia Croy z m. *Dülmen* 1684 mieszk. 4) Część posiadłości Xięcia Looz-Corswaren; część druga zaś jest pod rządem Hannover-skim. 5) Hrabstwo *Steinfurt*, z miastem czyli zamkiem *Steinfurt* nad Aą z 1200 mieszk., *gymnasium illustre*. 6) Miiętności *Anholt*, *Gronau* i *Gehmen* (z miasteczkiem *Gehmen* nad Aa. 7) Hrabstwo *Recklingshausen* Xięcia *Arensburg*, z miastem *Recklingshausen* z warownym zamkiem.

2) W obwodzie regencyi Mindenskiéy jest stolica *Minden* nad Weserą, przez którą przechodzi most kamienny 600 stóp długi a 14 stóp szeroki; miasto wałami otoczone do przechadzek służącymi 8.959 mieszk., fort, stolica regencyi i sądu wyższego krajowego, gimnazjum, seminaryum nauczycieli, rafinerya cukru, blech wosku; fabr. świec wo-

skowych, mydła, skór, pończoch, tabaki, sukna i materyi. Bitwa 1. Sierpnia 1759 w pobliżu Westfalska brama czyli główny otwór, gór Wezerskich i wieś *Rehmen*, gdzie żupy solne. Miasto *Bielefeld* nad strumykiem Lutter, 5594 mieszk., gimnazyum, handel płótnem, blech. Miasto *Hersford* czyli *Hrvorden* nad Werrą i Aą, 5017 mieszk., gimnazyum, handel. *Paderborn* 5398 mieszk., Biskupstwo z Katedrą (z pod której, i przyległych domów, wypływa rzeka Pader, od której miasto ma nazwisko, z taką bystrością, iż o 20 kroków od swego źródła młyny obraca); gimnazyum. W pobliżności w lesie Teutoburskim r. 9. legie Rzymskie Warusa przez Herrmana porażone zostały. *Höxter* nad Wezerą spław. Nie daleko ztąd zamek *Corvey* nad Wezerą, stolica Biskupa Korweyskiego. Tu należą następujące pod władzą Króla Pruskiego zostające kraje: 1) Hrabstwo *Rittberg* Xięcia *Kaunitz* z miastem *Rittberg* nad Ems, 1346 mieszk.; fabr. mebli, płótna i nici. 2) Maiejności *Rheda* i *Witersloch* Hrabi *Bentheim - Tecklenburg*, z miastem *Rheda* 1188 mieszk.

3) W obwodzie regencyi *Arensbergskiéy*, jest miasto stol. *Arensberg* nad rzeką *Ruhr* 2745 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, towarzystwo doskonalenia ekonomii, gimnazyum. Miasto *Hamm*, przy złączeniu się *Asy* (*Ahse*, *Asse*) z *Lippą*, 2568 mieszk., tutaj odbywa posiedzenia Towarzystwo do rozkrzewienia gospodarstwa, reformowane gimnazyum *illustre* zwane, blech i handel płótna. Miasto *Unna* 2279 mieszk., żupy solne. *Soest* 5188 mieszk., posiada Archigimnazyum i prowadzi handel zbożem. *Iserlohn* nad rzeką *Baaren* 4500 mieszk., fabr. drótu mosiężnego, igieł, szpilek, haków, łańcuchów, wętek, tabakerek i lasek, kłamy i inne potrzeby do obicia komod; prócz tego są fabr. axamitu, sukna, papieru, blech nici, handel. *Altena* nad *Lenną* 3289 mieszk., fabr. stali, drótu żelaznego, igieł, szpilek, naparsztków, kółek do firanek. *Schwehm* nad strumykiem t. i. 2001 mieszk., wody mineralne; fabr. ljonu, bawełniana i wstążek, siamois; prowadzi znaczny handel. *Dortmund* nad *Emszrą* 4000 mieszk., archigimnazyum. Miasto *Brilon* 2472 mieszk. *Stadtberg* czyli *Marsberg* nad *Diemelą* 2227 mieszk., dom obłąkanych i chorych. *Werl* 2234 mieszk., żupy solne. *Olpa* 1544 mieszk., kuźnia miedziana. *Lippstadt* (w którym mieście Xiążęciu *Lippe-Detmold* część dochodów i praw zawarowano) nad *Lippą* 2660 mieszk., forteca, gorzelnia. Tu należą następujące kraje, zostające pod zwierzchnictwem Prus: 1) Hrabstwo *Witgenstein* podzielone między Xiążąt *Sayn-Witgestein-Berleburg* (z miast. *Berleburg* 1400 mieszk.) i *Sayn-Witgestein-Witgestein* (z zamkiem na górze *Witgenstein* pod którym leży miasto *Luasphe* nad *Lahną* 1200 mieszk.). 2) Hrabstwo *Hohenlimburg* z zamkiem i miasteczkiem *Limburg* albo *Hohenlimburg* nad *Lenną*.

IX. Prowincya Jülich, Cleve i Berg obeymuie obwody regencyi Kolonii (Cölln), Düsseldorf i Kliwii (Cleve.)

1) W obwodzie regencyi Düsseldorfskiéy miasto s. *Düsseldorf* nad Düsseldorf i Renem, 26,655 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, zamek, port wolny, Akademia umiejętności, kunsztów, gimnazyum zwane *illustre*, Obserwatoryum; fabr. tabaki, bawełny, axamitu, kaźmierłku, sukna, handel. To miasto składa się z trzech części z staroego, nowego miasta i *Karlstadt*. W nowem mieście znajduje się wiele pięknych domów i szeroka ulica lipami obsadzona. Jest to miasto ważne dla Reńskiego handlu, a port jego wielu statkom iest dogodny nad Renem. W pobliżności zamki Królewskie: *Jägerhof*, *Benrath* i *Bensberg*. Miasto *Elberfeld* nad Wipprą 20,000 mieszk., fabr. bawełny, blech, handel wexlowy znaczny. *Solingen* 9500 mieszk., fabr. stali, żelaza, bawełniana, linonu. *Muhlheim* nad Renem 3200 mieszk., fabr. axamitu i innych iedwabnych materyy, tabaki; handel winem, zbożem i t. d. Dolina długa na 2 mile *Barmen* nad Wipprą, w podłuż której rozciągają się domy fabryk rozmaitych, które się zdają bydź miastem długiem na milę; w środku iest miasto *Gemarke* 1800 mieszkańców, gdzie fabr. naczyń kamiennych. Wieś *Remscheid* 6000 mieszk., kuźnia żelazna i stali, młyny druciane, fabr. bawełniana. *Essen* m. 5970 mieszk., gimnazyum; fabr. broni i sukna, kamienne węgle. *Werden* nad Rhur 3472 mieszkańców, dom poprawy, fabr. sukna, fabr. przedzenia bawełny, węgle kamienne, kopalnia niebieskiéy farby, fabr. ałunu, kuźnia miedzi. *Crefeld*, 12,000 mieszk., fabr. axamitu, iedwabia, wełny, bawełny i inne; bitwa w roku 1758. Tutay należą: 1) majątności *Gimborn* i *Neustadt* Hra bi *Wallmoden* *Gimborn*. 2) Majętność *Homburg* Xięcia *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*.

2) W obwodzie regencyi Kliwiiskiey m. s. *Kliwia* nad *Kermisdal* o milę od *Renu*, złączone z niem kanałem sławnym, 6923 mieszk., stolica regencyi i sądu wyższego krajowego; fabr. siamoisu. Pół ćwierci mili od miasta leży bardzo piękny zwierzyniec sławnymi fontanami, źródłami i ulicami do przechadzek ozdobiony. Miasto *Wesel* przy uściu *Lippy* do *Renu* 8300 mieszk., fort z cytadellą *Blücher* zwaną; fabr. wełniana i linonu, oraz skór; handel prowadzi znaczny; komunikacya wodą z *Amsterdamem*. *Xanten* czyli *Santen*. *Goch* fabr. materyi i igieł. *Emmerich* nad *Renem* 3545 mieszk., gimnazyum Katolickie, manufaktury, handel. *Duisburg* nie daleko *Ruhr* i *Renu*, 4035 mieszk., Akademia, gimnazyum; fabr. wełny, nici, skór, tabaki, bawełny, kleiu i mydła, handel. *Meurs* czyli *Mors*, cytadella. *Geldern* 5000 mieszk.

3) W obwodzie regencyi Kolońskiéj iest warowna stolica *Kolonia*, (*Cologne*), (*Cöllu*), nad Renem 56,420 mieszk., stol. Prezydenta naczelnego, regencyi i wyższego sądu krajowego. Kościół katedralny; port wolny; fabr. bawełniana i naczyń kamiennych. Miejsce urodzenia *Rubensa* malarza. *Bonn* nad Renem, 10,000 mieszk. Uniwersytet, ze wszystkimi zbiorami i gabinetami do niego należącemi; Dyrekcyja górnicza, fabr. witryolu, serwaseru, ałunu, mydła.

X. Prowincya Wielkiego Xięstwa Niższego Renu obeymuie obwody regencyi Koblenc, Aachen i Trier.

1) W obwodzie regencyi Koblenciéj m. s. *Koblenc* przy uściu Mozeli do Renu, 14,691 mieszk., handel; rezydencyja Prezydenta naczelnego i sądu wyższego krajowego, Gimnazyum, katol. seminarium nauczycieli, handel winem. Za mostem rzeki Mozeli jest Kaplica Pocieszenia N. P. z cudownym obrazem, do którego zewsząd tłumy ludu się schodzą. *Andernach* nad Renem; 2000 mieszk. w pobliskości bardzo sławne kamienie młynne z lawy i popiół wulkaniczny, którym Niderlandczycy już od wieków swe groble utrzymują. *Goar* nad Renem, żegluga, handel, łowienie łososiów. *Bacharach* nad Renem, 1360 mieszk., uprawa winnic. *Kreuznach* nad Nahą, 6000 mieszk., kopalnia soli, która W. Xiąże Heski posiada pod zwierzchnością Króla Pruskiego. *Trarbach* nad Mozelą, winnica. *Siegen* nad Siegą 6000 mieszk., kopalnia zelaza i fryszerka. *Altenkirchen*. *Friedwald*. *Wetzlar* przy uściu rzek *Wetzbach* i *Dill* w Lahnc, 4278 mieszk., gimnazyum; aż do roku 1806 rezydencyja sądu kameralnego Państwa. *Thal Ehrenbreitstein*, u spodu góry wysokiéj 800 stóp, na której niegdys forteca *Ehrenbreitstein* stała, 2100 mieszk., fabr. tabaki, handel zbożem. *Engers* i *Cunosteingers* nad Renem. Tutay należy 1) część X. *Wied-Runkel*; z miastem stołecznem *Dierdorf* nad *Wiedbach* 1600 mieszk. 2) Hrabstwo *Neuwied* Xięcia *Neu-Wied*, z miastem stołecznem *Neuwied* nad Renem 5000 mieszk., pomiędzy którymi iest 450 *Hernhutów*; fabr. iedwabiu, bawełny, wełny, kapeluszy, obić, pończoch, mebli, blachy, aptecznych i kuchennych naczyń, płótna, tabaki; sprzętów stolarskich, galanteryi i skór, handel. 3) Ekonomie *Braunfels*, *Greifenstein* i *Hohensolms* Xięcia i Hrabi *Solms* z miastem *Braunfels*, 1200 mieszkańców. *Greifenstein*.

2) W obwodzie regencyi Aacheńskiéj m. s. *Aachen* (*Akwisgran*, po francuzku *Aix la Chapelle*), 33,000 mieszk., stolica regencyi, Kościół katedralny, kąpiele ciepłe; fabr. sukna, igieł, miedzi, mosiądzu, siodeł, powozów. Niegdys miejsce koronacyi i rezydencyi kilku Cesarzów Rzymsko-Niemieckich; pokóy 1748 r. Kongres 1818. Miasto *Stolberg*

fabr. mosiądzu i drutu. *Bunscheid* 4000 mieszk.; fabryki. Miasto *Jülich* nad Ruhr, 4000 mieszk., forteca. *Düren* nad Ruhr, 3700 mieszk., fabr. sukna i żelaza. Miasteczko *Montjoye*, 2950 mieszk., fabryka sukna. *Eupen* (Neau), 866 $\frac{1}{2}$ mieszk., fabr. sukna. *Malmedy*, fabr. skór i tektur gładkich papierowych, do prassowania sukna pospolicie używanych.

3) W obwodzie regencyi Trewirskiéy m. s. *Trier* (Trewir) nad Moselą 15,318 mieszk., stolica regencyi i Biskupa, towarzystwo uczonych, fabr. porcelany. W pobliżu liczne zabytki z czasów Rzymskich. *Saarbrück* nad Saarą, złączone mostem z miasteczkiem *S. Jana*, 3000 mieszk., *Saarlouis* (*Saarlibre*), nad Saarą 4000 mieszk. *Saarburg* 2100 mieszk. *Prüm*.

O Xięstwie Neuenburg i Neufchatel zobacz pod Szwajcaryą na końcu.

§. 9. Cesarstwo Austryackie.

Położenie, granice, obszerność. Cesarstwo Austryackie, prócz Królestwa Lombardzko-Weneckiego (zobacz Włochy), leży między 26° 12' — 44° 14' wschodniej długości, 42° — 51° północnej szerokości w umiarkowanej strefie Europejskiej, graniczy na wschód z Rosyą i Turcyą na południe z Turcyą, morzem Adryatyckim i Włochami (Lombardzko-Weneckie Królestwo) na zachód z morzem Adryatyckim, Włochami i Niemcami, na północ z Niemcami, państwem Pruskim, wolnym miastem Krakowem, Królestwem Polskiem i Rosyą. Obeymuje mil kwadr. 12,204 $\frac{1}{2}$; z których 3685 na Niemieckie kraie z Iliryą, 1529 na Galicyą, 6109 na kraie Węgierskie, a 844 na Włoskie wypada).

Grunt i klima. Po większej części jest pełno gór, które częścią są na granicach, iako to: Karpaty 120 mil ciągnące się wzdłuż granicy dawnej Polski i Sudety; częścią przez kraj się przerzynaiają iako to: Alpy, Retyjskie, Karniolskie, Norydzkie i Julijskie. Na północ tylko i wschód w południowo-wschodnich Węgrach, Sławonii i Galicyi znajdują się właściwe

pląszczyzny. Naywyższe znaiome góry są: Orteles 14,466 stóp, wielki dzwon (Grossglockner) 11,465 stóp, Hochhorn w Salcburgu, wysoka na 10,630 stóp; Terglou w Krainie, na 10,194 stóp; Kogel na 9100, góra Snieżna (Schneeberg) w niższej Austrii na 6870 stóp; wierzchołek Łomniecki w Węgrzech na 8316 stóp; Kriwan w Węgrzech na 7818 stóp; Stangalpe w Styryjskiej Marchii (Steiermark) na 7140 stóp; Budisław w Siedmiogrodzkiej ziemi, na 6888 stóp nad powierzchnią morza. W ziemi Siedmiogrodzkiej jest Wulkan z wyziewami siarczystymi Budesz. Nakoniec grunt Państw Austryackich leży po większej części w klimacie łagodnym, urodzajnym, a na południe zupełnie dogodny do uprawy owoców południowych: oliwy, wina, zboża, ryżu, i tylko w kilku nadbrzeżnych okolicach, Węgier i Sławonii, gdzie zaraźliwe bagniska powietrze zarażają, jest klima trochę niezdrowe; w górzystych krajach jest powietrze daleko zimniejsze, a zimy wcześniejsze i dłuższe niż gdzie indziej.

Wody. Tylko morze Adryatyckie z odnogą Triest, Quarnero i Cattaro oblewa brzegi i jest złączone wybornemi drogami z krajami Binneńskimi (Binnenländer). Wiele jezior kraje państwa Austryackiego posiadają, n. p. w Węgrzech na 24 mil kwadr. obszerne jezioro Platten i Neusiedler, które ma obwodu 10 mil; Wörth, Traun, albo jezioro Grudneńskie, Halstädtskie, Alter, Weisse, Osiach i Mühlstädter; w Krainie Cyrkniekie, obeymujące 3 mile kwadratowe i wiele iaskin i kanałów, przez które woda w pewnych czasach zupełnie upływa, a tak grunt czyni zdolnym do uprawy. W Czechach liczono dawniej do 20,000 jezior, w Galicyi 3859, w cyrkule Znaymskim w Morawii 468. Spławne rzeki są: Dunay (do którego wpadają *Inn, Ens, Traun, March, Raab, Leicha, Waag, Gran, Theiss, Drau, (Drave), Sau* (czyli *Save* z *Laibach, Unna* i *Kulpą*), *Pruth, Temes, Aluta* i t. d.), Dniester, Wisła, Odra, Elba (z *Moldawa, Egerą* i *Iserą*), Lisenzo, Zermagna, Cherka, Cettina, Naren-

ta, Sireth, Bystrzyca i t. d. Wiele kanałów posiada, n. p. kanał Franciszka, który łączy *Dunaj* z *Theifs*; kanał Terezyi, łączący *Dunaj* z *Sawą* i t. d.

Produkta. Mało Europejskich państw jest tyle od natury udarowanych w bogactwa i płody, iak kray Austryacki. Osobliwie zaś Węgry, niewyczerpaném źródłem narodowych bogactw przewyższają wszystkie Europejskie państwa. Znajduie się podostatkiem: domowego bydła, osobliwie koni, rogatego bydła, owiec, świń i prócz tego są kozy, osły, bawoły, zwierzyna, nawet niedźwiedzie, ostrowidze, wilki, łosie, tury, kozły dzikie, koziorożce, bobry, żółwie, ptastwo, morskie i rzeczne ryby (wyzina czasem do 15 cetnarów wielkości, kawiar), ostrzygi, perłowe muszle, pszczoły, iedwabniki, muchy Hiszpańskie, kokcynella; mayż, ryż, nasienie rzepy rozmaitey, mak, kopr włoski, rośliny ogrodowe i kuchenne, owoce, nawet południowe owoce, drzewo (z którego się wydobywa wiele potażu, sadzy, smoły, węgli, dębowek gallasu i t. d.), wino (w Węgrzech przeszło 100 gatunków, z których naylepsze w Tokaiu), oliwa, tabaka, chmiel (w Czechach naylepszy w świecie), len, konopie, szafran, lukrecya drzewa, musztarda, zioła farbierskie, mastyx, cykorya, rumbarbarum i t. d., złoto (z gór i rzek), srebro, miedź (także woda cement), ołów, cyna, żelazo, żywe srebro (przy Idryi osobliwie wydobywa się 16,000 cent. rocznie, co czyni dochodu 2 mil. złot. Reńsk.), cynober, kobalt, galman, arsenik, cynk, braunsztein, magnes, drogie kamienie, marmur, alabaster, serpentyn, kamienie piaskowe, kwadratowe, młyńskie, szlifierskie, piekielne, ziemia porcelanowa zdalna do wyrabiania faiek, i tak nazwana pieczęciowa ziemia, gips, wapno, asbest, ziemie farbierskie, piana morska, bursztyn, siarka, torfy, węgle kamienne, sól kopalna i morska, witryol, ałun, saletra, siarka, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców jest z Włoskiemi posiadłościami 28,270,027; z tych na Niemieckie i Iliryjskie prowincje

cye 9,465,000; na Galicyą 3,978,000; na Węgry 10,690,000. Niemcy, Słowianie (Sławaki, (Hanaki, Czechy), Polacy, Selblanie, Racowie, Illiryjczycy, Ruśniaki, Kroaty, Windy), Węgry, (Magiary, Jazygi, Kumani czyli Uzeni, Szekli, Scyty) Wołochy, (Kalibasi, Uskoci, Zyncarowie), Żydzi, Cygany lub nowe Węgry, Klemeńczycy (Illyryczycy). Armeńczycy, Greci czyli Macedończykowie, Wallonczyzy, Włochy, Francuzy, Osmanie. — Katolicka religia jest panująca; cierpią tu jednak i Protestantów (w Węgrzech stosownie do artykułu praw mają nawet mieć równe prawa z Katolikami), Greków (także Filiponów czyli Lipowenów) Armenczyków, Socynianów, Unitów, Menonitów, Żydów, Mahometan. — Akademie są w Wiedniu, Pradze, Pescie, i we Lwowie. (do tego jeszcze we Włoszech). Prócz tego wiele instytutów edukacyjnych i szkół.

Fabryki coraz bardziéy kwitną, i produkta surowe otrzymują (wyiawszy bawełnę, cukier i niektóre farbierskie materyały) z kraiu. — Dostarczają osobliwie płótna, żagli, towarów wełnianych, bawełnianych i iedwabnych, papieru, skór i futer, towarów żelaznych i szklanych, tabaki, cukru, olciu, mydła, krochmalu i pudru, wosku, z złota i srebra towarów, towarów miedzianych, mosiężnych, ołowianych, prochu, porcelany, fajansu, faiek, ałunu, wityolu, szmalty (Schmalte), cynobru, drewnianych sprzętów, likworu; budowla statków i t. d. handel jest kwitnącym.

Rząd monarchiczny w osobie dziedzicznego Cesarza *Franciszka I.* Dochody państwa dotąd 150 mil złot. Reńskich wynoszą. Siła zbrojna dochodzi w czasie pokoju 270,504 ludzi, w czasie wojny 535,394 ludzi. Flotta Wenecka składa się z 6 okręt lin., 7 fregat, 8 Bryg i 6 Galiot.

Podział. Cesarstwo Austryackie składa się z następujących państw:

I. Arcy - Xięztwo Austryackie,

1) Austrya niżéy rzeki Ens (niższa albo dolna Austrya), samyka 84 miast, 233 miasteczek, 4287 wsi, 354

mil kwadratowych i 1,048,000 mieszkańców, z miastem sto-
 łecznem wszystkich państw Austryackich i rezydencją Ce-
 sarza Austryackiego *Wiedeń* nad Dunajem i rzeczką Wie-
 deń; ma 7162 domów, 237,743 mieszkańców, między któremi
 jest żydów 1496, prócz 5000 woyska, które w garnizonie zo-
 staie. Jest tu stolica wszystkich administracji rządowych,
 Arcybiskupa i Akademii, pałac czyli zamek Cesarski z bi-
 blioteką, w której się znajduje przeszło 300,000 tomów
 różnych dzieł; skarbiec (w którym są ornaty i wiele in-
 nych rzeczy, ozdobionych złotem, perłami i drogimi ka-
 mieniami, kunsztowne rzeczy z złota, srebra, drogich ka-
 mieni, kryształu, słoniowej kości i t. d., n. p. piramidal-
 ny puchar wysoki na 2 łokcie, z iednéy sztuki kryształu,
 który się składa z 3 sztuk szrubowanych, z których każda
 jest osobnym kubkiem); gabinet naturalny i fizyczno-me-
 chaniczny (gdzie iest n. p. ręka z metalu, która na podło-
 żonym iéy papierze pisze trojakim charakterem to, cokol-
 wiek sobie kto życzy, maczając przytem piro w atrame-
 cie, kiedy tego potrzeba wymaga), zbiór starożytności,
 monet i medalionów. Główny kościół Arcybiskupa pod
 nazwiskiem S. Szczepana, z wieżą 435 stóp wysokości, 29
 Kościołów farnych Katolickich, 17 Klasztorów, 1 Luterski
 i 1 Kalwiska kaplica, 2 Kościoły nieunitów Greków, a 2
 dla unitów, i synagoga żydowska, i Mahometańska sala z
 Imanem; daley 4 zbroiownie, obserwatoryum, dom inwali-
 dów, szpital główny; na placu *Józefa* iest statua Józefa II.,
 na dziedzińcu zaś statua Maryi, i statua S. Trójcy nad
 kanałem. Akademia kunsztów z kilku zbiorami kunsztow-
 wnemi, n. p. Cesarska galerya obrazów w Belwederze; Aka-
 demia rysunków i ryciny, Akademia Józefa lekarsko-chirur-
 giczna, Akademia wschodnia, towarzystwo gospodarstwa
 wieyskiego, towarzystwo przyjaciół muzyki Cesarstwo Au-
 stryackiego, szkoła inżynieryi. *Theresianum*, Uniwersytet
 Cesarski, gimnazyum, politechniczna szkoła, główna szkoła
 normalna, instytut głucho-niemych i ślepych i t. d.; fabr.
 bawełniana, iedwabiu, koronek, wstążek, porcelany, obić,
 broni, igieł, obić papierowych, brązowych naczyń, wo-
 zów i inne; handel kwitujący. Na przedmieściu Leopold-
 skiem iest ogród bardzo piękny zwany Augarten, daley
 Prater i t. d. Sławne iest to miasto pokojem 14. Paźdz.
 1809 i Kongressem od Paźdz. 1814 do 10. Czerwca 1815 trwa-
 jącym. Cesarskie zamki letnie *Schönbrunn*, *Luxenburg* (z
 pięknym parkiem), *Hetzendorf*. Miasto *Baden*, 2335 mieszk.
 gdzie kąpiele ciepłe. *Neustadt* czyli *Wiedeńskie nowe miasto*,
 5355 mieszk., Akademia kadetów; fabr. sprzętów kuchen-
 nych. *Ips*, fabr. tygli chemicznych. *Krems* nad Dunajem,
 3563 mieszk., fabr. żelaznych stalowych towarów, axamitu,
 iedwabiu, bleywasu, jarmarki na musztardę i szafran. *Wies*
S. Veit nad rzeczką *Wiedeń*, gdzie pałac Arcybiskupi.

2) *Austrya nad Ens* (górna *Austrya*), gdzie miasto *Linz* nad *Dunaiem* 16,890 mieszk.; stolica Biskupa, główna szkoła normalna, instytut głucho-niemych; fabr. materyi wełnianych i bawełnianych, berlińskiéy farby, zieloney farby, prochu, iarmarki. *Steyer* przy uściu *Steyer* do *Ens*, fabr. wełnianą, broni i żelaznych sprzętów; w czasie potyczki pod dniem 7. *Maja* 1809 po większéy części się spaliło. *Ens* przy uściu *Ens* do *Dunaiu*, fabr. żelaza i stali. *Braunau* nad *Inn* 1648 mieszk., fabr. sukna. *Foklabruck* (*Weklabrvk*) nad rzeką *Wokla*, gdzie fabr. sprzętów drewnianych. *Schwanenstadt* z fabr. muszlinu i batystu. *Salzburg* nad rzeką *Salzach*, 13066 mieszk., prócz obcych, uczniów i woyska, gimnazjum, fabryki żelaza, kart, drutu, laku, pudru, krochmalu, tabaki, wełnianych i skorzanych towarów; warowny zamek *Hohensalzburg* na rozpadléy skale z *Arsenałem*. Zamki wiejskie *Mirnbell*, *Leopoldskron*, *Hellebrunn* i *Klessheim*. *Hallein* albo *Halle*, u spodu góry w sol oblitcy nad rzeką *Salza* 600 domów, 4600 mieszk., kopalnia soli, fabryka szpilek i towarów wełnianych. Miasteczko *Friedan* z fabr. kartonu. *Hallstadt* i *Ichel*, gdzie kopalnia soli, węgli kamiennych, alabastru i gipsu.

II. *Xięstwo Styryi*, leży na południe niższéy *Austryi* i zamyka 10 miast, 97 miasteczek, 5536 wsi, 400 mil kwadr. i 850,000 mieszkańców, z m. s. *Gratz* nad *Muhr*, ma 2656 domów, 31.652 mieszk., stolica Biskupa *Sekauskiego*. ma 2 zbrojownie, liceum, gimnazjum, zwane *Johanneum* (muzeum historyi naturalnéy i publicznych nauk), publiczna biblioteka; fabr. bawełny, iedwabiu, stali, żelaza, fajansu, iarmarki. Miasto *Radkersburg*, gdzie winnica, zamek na górze. *Cilli* nad rzeką *Sau* tu spławną. *Bruck*, forteca. *Leoben*, stolica Biskupa, handel żelaza. *Eisenerz* czyli *Inneberg* pod wysoką górą w kruszcze obfitą, gdzie groty rozmaite pełne skryształizowanych kropli żelaza, tak nazwanych kwiatków żelaznych. *Judenburg* nad *Muhra*. Miasteczko *Ausée*, gdzie warzelnia. Dalej jest *Mariazell*, sławne odpustami.

III. *Królestwo Illiryjskie*, z dwóch *Guberniy* złożone.

1) *Gubernia Laibach* zamyka dawniejsze *Xięstwa Karyntyi* i *Karniolii*; gdzie m. s. *Klagenfurt* (po *Karyncu Se-lanc*) nad *Glan*, nie daleko jeziora *Wordt* 7442 mieszk., liceum; fabr. bleywasu, cukru z ołowiu, grynszpanu; fabr. menningu sukna, iedwabiu, bawełny. Miasta *S. Andrzeia* (*St. Andréé*), stolica Biskupa. *Villach* przy uściu *Geil* do *Drau*, tutaj spławny. 3000 mieszk., fort., handel. *Lidibach* albo *Lublana* stolica *Królestwa Illiryjskiego*, a dawniey *Xięstwo Karniolii* nad spławną rzeką tegoż imienia, ma 20,000 mieszk., mieszkanie Biskupa, liceum, fabryka iedwabiu, skór, sukna, fajansu. *Auerberskie Xięstwo Gott-*

schee. Miasto na górze *Idrya* 3500 mieszk., kopalnia żywego srebra. Miasteczko *Adelsberg* z sławną grota. *Karlowitz* nad Cyrknickiem izeiorem, fabryka szkła. *Ferlach* fabryka broni. *Bleiberg* u spodu góry t. i. w której sławny ołów kopią. *Nowa Idrya*, bogata kopalnia żywego srebra. Sławny przesmyk *Pantoffel* po Niemieccku, po Włosku zaś *Ponteba* zwany.

4) Gubernia Triest (Gubernia nadmorska), z miastem *Triest* nad odnogą t. i. 1541 domów, 36,00⁺ mieszk., cytadellą, szkołą żegluga; wolny port, cukier, blech wosku; fabr. oleju, mydła, rosolisu, bawełny, iedwabiu, koronków, bleiwasu, weinszteinnu, skór, cukrowych owoców, konfitur, kart; dobra fabryka rumu, araku, essencyi pouczowéy; fabr. tak nazwanych *Pasten* (suszone mączne potrawy), farbiernia nici czerwonych, warsztat okrętów, fabryka czyli warsztat powroznicki do robienia lin okrętowych, kuźnia kotwic, ludwisarnia kul armatnych, handel morski, kompania assekuracyjna, domy kwarantany. *Capo d' Istria* na wyspie, która jest morzem złączona ze stałym lądem; 5119 mieszk., żupy solne, handel. *Revigno* czyli *Trevigno* na pół-wyspie, 9538 mieszk., z porty wyborne dla największych okrętów, budowla statków, rybołostwo. *Mitterburg*. *Berscheetz* port nad morzem Adryatyckiem. *Gorz* 9000 mieszk., mieszkanie Biskupa, gimnazyum, fabr. iedwabnych i skórzanych towarów. *Montefalcone*, gdzie źródła solne. *Polu* 846 mieszk., ruiny Rzymskiego Amfiteatru. Miasteczka *Tolmein* albo *Tulmino* i *Flitsch*, z mocnym pasem gór zwanym *Platzerklause*. Wyspy: *Cherso* z m. t. i. port, handel, złączona jest mostem z wyspą *Osero-Veglia*, ma wiele iedwabiu i małych rzeskich koni. Tu jeszcze należy część prowincyałnéy kroatyi na prawym brzegu rzeki *Sau*, gdzie są miasta: *S. Veit am Flaum* albo *Fiume*, przy wpływie rzeki *Reka* do izejora *Kwarnero*, 7576 mieszk., wolny port, gimnazyum; fabr. płótna, sukna, cukru, tabaki, skór, świec woskowych, potażu. Tu jest skład towarów Węgierskich, mających bydź na okręcie puszczanymi. *Buccaci* 1805 mieszk., wolny port, spust okrętów, rybołostwo; handel. Miasteczko *Porto Ré* mające port, i dwa kastele do obrony.

IV. Królestwo Dalmacyi, z miastem *Zara* na wybrzeżu ziemskim, 7409 mieszk.; jest tu cytadella, arsenał lądowy i morski, port wzmocniony; fabr. iedwabiu, skór, wełny, fabr. rosolisu, częste iarmarki, handel. *Spalatro* nad morzem, towarzystwo uprawy roli, port, plac składu towarów między Wenecyą i Turcyą; fabr. wełny, iedwabiu, skór, rosolisu; jarmarki. — Wyspy: *Arbe*. *Pago*. *Iesina*. *Lissa*. *Milit*, (*Meleda*.) z m. t. i. *Zupana* i t. d. — Do Dalmacyi należą także: 1) Dawna Rzecz-pospolita *Poglizza* przy górze *Mostor*, między rzeką *Clissa*, *Duare* i uściem rzeki *Xar-*

novizza i Cettina. Ten kraj górzysty obfituje w zboże, wino i bydło. Naczelnik mieszk., których jest 20,000, zowie się Wielkim starostą, (Großsgraf); bywa on wybierany co rok na seymnikach. Mieysce główne jest wieś *Pirin-Dubrava*. 2) Dawna rzecz pospolita Ragusa z miastem *Ragusa*, po słowiańsku *Dobronich* na półwyspie morza Adryatyckiego, pod górą Wergato, 15,000 mieszk.; fort., port, stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum; fabr. iedwabiu, budowla statków, handel. 3) Obwód w *Albanii* czyli *niższa Dalmacya* nad odnogą Cattaro, gdzie jest miasto stare wzmocnione *Cattaro* nad odnogą t. i. z 17 do niego należącemi wsiami, ma 26,206 mieszk. z największym, najznakomitszym i naysbezpieczniejszym portem na morzu Adryatyckim; trzy wielkie zatoki, handel.

V. Xiążęce Hrabstwo Tyrol, czyli Austria wyższa, m. st. *Innsbruck* między 7—8000 stóp wysokimi i przykremi górami, które pospolicie ieszcze w Maiu są śniegiem pokryte (r. 1812 ieszcze w Lipcu dnia 20.), nad Inn, 10,237 mieszk., gimnazyum, towarzystwo ekonomiczne. Miasto *Hall* nad rzeką Inn, tu spławna; 4000 mieszk.; fabr. bawełny; zupy solne. *Kufstein* nad Inn z fortecą, zbudowaną po większej części w skale. *Brixen* nad Eisak 3800 mieszk. *Lienz* przy wstępie do doliny Puster, fabr. mosiądzu, obicia; przytém tak zwany *Lienzer Klaus*, pas gór nad Drau. *Trient* nad Etsch 7000 mieszk., gimnazyum; fabr. iedwabiu. *Botzen* czyli *Bolzano* przy uściu Eisak do Etsch, 4 znaczne jarmarki. Roku 1809 zbroyną ręką wzięte, zostało po większej części spalane. *Roveredo* czyli *Rovereith* nad Etsch, 8000 mieszk., fabr. skór i iedwabiu. *Riva* czyli *Reif* nad ieziozem Garda, 3400 mieszk., fabr. drumli. Prowadzi handel znaczny. W bliskości jest bardzo wązka cieśnina *Kofel* czyli *Covolo* nad Brentą. — Do tego należą majątności *Vorarlbergskie*, między górą Art i ieziozem Boden, iako to: Hrabstwa *Feldkirch* czyli *Montfort*, *Bregencya* (*Bregenz*): *Pludenz*, *Sonnenberg* i majątność *Montrafon*, z miastem *Bregencya* (*Bregenz*) przy uściu rzeki Bregenz do ieziora Boden, 1951 mieszk., handel drzewa, sprzętów stolarskiej roboty, muszlinu. *Feldkirch* i *Pludenz* nad Jll. Zamek *Sonnenberg* na górze.

VI. Królestwo Czeskie ma mieszk. 3,114,428, między tymi 50629 żydów, z m. s. i fortecą *Praga* nad Moldawą, ma 3180 domów, 79683 mieszk. obywatelów, (61,000 Katolików, 2000 Protestantów i 9000 żydów w mieście żydowskiem); Królewski zamek, 46 Kościołów i kaplic, między którymi jest Kościół Metropolitalny S. Wita (*Veit*) (z kaplicą S. Wencesława), który dach jest wyłaczany i ozdobił pięknyymi szlifowanymi kamieniami drogiemi), Kościół Kapucynów (z kaplicą Loretańską, w której, pominiawszy inne rzeczy kosztowne, jest Monstrancya wysadzo-

na 6666 diamentami w kształcie słońca), 9 synagog i t. d., 68 pałaców, stolica Arcybiskupa, Akademia; Akademia umiejętności, towarzystwo oyczystéy ekonomii, towarzystwo hydrotechniczne, obserwatoryum, szkoła politechniczna dla ćwiczenia rzemieślników, Konserwatoryum muzyki, instytut głucho-niemych i ślepych, pensya Angielska dla szlachetnych panien, dom woyskowy i inwalidów, powszechny szpital dla chorych i t. d.; fabr. wełny, złota i srebra, iedwabiu, bawełny, kapeluszy, tabaki; szteyngutu, fabryka wyborna salamoniaku, rękawiczek, skór, platyny z srebra i okuwania skrzyń, guzików, mosiądzu, obić, likworów. papieru; ąrodek handlu Czeskiego. Nagrobek Astron. Tycho-Brahe († 1605). Przy niem Góra biała, na której stoczono potyczki r. 1620 i 1757; na pamiątkę pierwszy wystawiony iest kościół pod imieniem *Maria de Victoria*. Miasto to leży w dolinie po obu dwoch stronach Moldawy, przez którą przechodzi most kamienny długi na 1790 stóp, a 25 szeroki, 28 posągami Świętych ozdobny. Składa się ono z 4 części, starego miasta (gdzie się znajduje żydowskie miasto z 278 domami), z nowego miasta, z mniejszéy strony i Hraczyna na górze. Miasto *Jung-Bunzlau* nad Iserą, fabr. sukna i skór. *Melnik* nie daleko uýścia Moldawy do Elby, winnica. *Reichenberg* nad Nissą, fabr. sukna i pończoch. *Turnau* nad Iserą, młyn szlifierski kamieni drogich i podleyszych, kompozycya kamieni czeskich (naśladiąca kamienie drogic) i szkicł farbowanych. *Königgrätz* czyli *Königgrätz*, forteca, stolica Biskupa, fabr. sukna. *Trautnau* nad Aupą, fabr. sukna i płótna, handel. *Josephstadt*, dawniéy *Pless*, fort. *Kuttenberg*, miny srebrne. *Budweis* nad Moldawą, tu spławną, fort., stolica Biskupa; fabr. sukna, saletry. *Karlsbad* przy uýściu Tepel do Egry, kąpiele ciepłe; fabr. cyny, stali, szpilek, haczyków do haftowania, noży, nożyczek i innych sprzętów żelaznych, żelazo. *Eger* nad rzeką t. i., wody mineralne, kwaskowe, fabr. kapeluszy, skór, sukna, mydła. *Joachimsthal*, gdzie bogata kopalnia srebra i kobaltu; od tego mieysca maia talary swe imie. *Cieplice*, (*Teplitz*) kąpiele ciepłe, kopalnia węgla kamiennych. Fort. *Leutmeritz* i *Theresienstadt* nad Elbą. Wieś *Siedlice* i *Seidschütz*, wody mineralne gorzkie, z których wyciągają sól znaiomą. *Adersbach* z lasem labiryntowym, kamienny zwany, który przeszło 1½ staj długi iest, a ¼ szeroki, składający się z wielu tysięcy skał piaszczystych rozmaitego kształtu, stojące w bliskości siebie odosobnione i w prostéy linii, wysokie od 40 — 100 łokci, a grube od 10 — 16, oddzielone wodami południowemi, bieżąciami ku północy. *Kulm* (*Culm*), sławne bitwą dnia 30go Sierpnia 1813. *Nollendorf*, potyczką dnia 1. Września 1813 sławne. Z tad nadano Generałowi Pruskiemu Kleist imię Hrabiego Nollendorf. *Reichstadt* należy do Xięcia Franciszka Jozefa (syna Napoleona).

VII. Margrabstwo Morawskie, z m. s. i fort. *Ołomuniec (Olmütz)* nad Marchą 8595 mieszk., stolica Arcybiskupa, liceum, Akademia kraiova. *Berno (Brunn)* drugie m. st. przy uściu Zwitry do Szwarcawy, 27,101 mieszk., stolica Biskupa, szkoła Cesarska, towarzystwo Morawskie uprawy gruntu, badań natury i kraiu, dom ubogich; fabr. sukna, tabaki, fabryka spirytusu mydłanego; znaczny handel. Miasto *Nikolsburg*, handel. *Austerlitz*, bitwą dnia 2. i 3. Paźdz. 1805 sławne. *Iglau* nad Iglawą, fabr. sukna, papieru, szkła, potażu. *Znaym* nad rzeką Trają, fabr. tabaki i sukna, handel winem. *Hradisz* na wyspie rzeki March, nieco wzmoconione. *Kremsier*, fort., rezydencya Arcybiskupa Ołomunieckiego. Do téj Prowincyi należą ieszcze Szląsk Austryacki z miastem *Opawa (Troppau)* nad Oppą 9748 mieszk., forteca, gimnazjum Katolickie, fabr. sukna i mydła. *Jagerndorf* nad Oppą, fabr. płótna. *Jauernik*, fabr. wełny. *Freudenthal* nad strumykiem *Schwarzwasser*, fabr. sukna i pończoch, kopalnia żelaza. *Cieszyn (Teschen)* nad Olszą, gimnazjum Luterskie, fabr. broni i handel. *Bielsk (Bielitz)* (6. Lipca 1808 spalone), fabr. sukna. *Freystadt*. *Frydeck*. *Oderberg*, fabr. ceraty. W ogólności zawiera Morawia (ze Szląskiom) 119 miast, 178 miasteczek, 3667 wsi, i (bez Szląska) 414 mil kwadr., 1,372,000 miesz. Szląsk zaś 86 mil kwadr. i 246.600 mieszk.

VIII. Królestwo Gallicyi i Lodomeryi z Bukowiną, leży w stronie północno-wschodniej Karpatów i jest oblane wielu wielkimi i małemi rzekami, które z tych gór wypływają. Miasto stoł. *Lwow (Lemberg)* nad Połtawą, 2515 domów, 41,844 mieszk., między którymi jest 14,574 żydów, stolica Arcybiskupa Katolick., uniatów Ormiańskich, i Metropolity Greków uniatów; jest tu 2 gimnazyja, szkoła ewangelicka, szkoła akuszeryi, Uniwersytet (zrobiony z liceum w r. 1816 lecz bez fakultetu lekarskiego), szkoła hodowania pszczół i pomologii, szkoła Xięży Greckich uniatów; fabr. sukna, rosolisu, skór, płótna; handel. Miasto *Łanchut*, blech, płótna. *Jarostaw* nad Sanem, szkoła normalna; fabr. płótna, handel. *Samborz* nad Dniestrem, 1153 domów, 6373. mieszk., gimnazjum; fabr. płótna, sól warzonka. Miasto *Brody*, 1800 dom., 21,000 mieszk., między którymi jest 16,000 żydów; znaczny handel woskiem, skórami, futrami, koński, suszonymi owocami, anyżkiem i. t. d. *Bochnia* nie daleko Raby, kopalnia soli. *Wieliczka*, 3414 mieszk., żupy solne, szerokie na 1115 stóp długie na 6691 stóp, głębokie na 745 st., w których już przeszło 600 lat od r. 1253 sól kopią, i do 100 ludzi pracuje, rocznie 800,000 centn. Wiedeńskich wydobywając; tworzą one miasto podziemne, w którym są magazyny, stajnie i kaplice kute w soli. *Tarnopol* nad jeziorem. — W Bukowinie jest m. s. *Czernowice* nie daleko rzeki Prutu i 6000 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, liceum, główna szkoła,

szoła Kleryków Greckich nieuniatów, szkoła akuszeryi, handel.

IX. Królestwo Węgierskie (po odpadaniu części do nowego utworzonego Królestwa Illiryskiego), zamyka 6,109 mil kwadr. i 10,690,000 mieszk., podzielone jest na wyższe i niższe Węgry, a te na 4 cyrkuły, z tey i z tamtey strony Dunaju, z tey i z tamtey strony Theissy, które się znowu składają z Komitetów (*Gespannschaft*) i z kilku od tychże oddzielonych powiatów.

1) Niższe Węgry:

a) Cyrkuł z tey strony Dunaju, m. s. mocno obwarowane *Ofen*, po Węgiersku *Buda*, nad Dunajem, 22,523 mieszk., nieszlachty; ięst tu stolica Biskupa Greckiego nienniatów, pałac czyli zamek Królewski, w którym się znajduje korona Królestwa, Obserwatorium, ludwisarnia, fabr. noży, naczyń miedzianych, fajansu, iedwabiu, skór, tabaki, winnica; kąpiele ciepłe. Na przeciwko niego leży miasto *Pest*, gdzie akademia, narodowe muzeum węgierskie, gimnazjum Piarskie, Obserwatorium, instytut Angielski zakoniec (szkoła trudniąca się edukacją płci żeńskiej, szkoła leczenia bydła; fabr. złota i srebra, iedwabiu, bawłny, sukna, tabaki, skór, zwierciadeł i inne; sławne tu iarmarki. Miasto *Presburg* na lewym brzegu Dunaju; ma 1500 dom., 30,000 mieszk., zamek na górze leżący, który teraz w koszary został zamieniony. Jest tu Akademia, gimnazjum Luterskie i Katolickie, towarzystwo biblii; fabr. tabaki, skór, mosiądzu, drótu srebrnego i inne, winnica, handel; zawarto tu pokój dnia 26. Grudnia 1805. *Waltzen*, Akademia wojskowa Ludwiki, instytut głucho-niemych. *Kolotza*, stolica Arcybiskupa. *Tyrnawa*, dom inwalidów. *Neusohl* przy uściu Bystrzycy do Grany, stolica Biskupa Katolickiego, gimnazjum ewangelickie, kopalnia miedzi, fabr. główńi damasceńskich. *Kremnica*, obfita w miny złote. *Szemnice* 17056 mieszk. nieszlachty, Akademia górnictwa, gimnazjum Luterskie, Kollégium Piarskie; kopalnie, dostarczające złota, srebra, miedzi, arseniku i t. d. *Gran* nad Dunajem, forteca, kąpiele ciepłe. Miasteczko *Kekskomet* 24,616 mieszk. *Jasczbereny*, 12,000 mieszk. *Nagykörös*, 12,000 mieszk. *Felgyhaza*, 9100 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtéy strony Dunaju, gdzie miasto *Oedenburg*; w piękney okolicy nad jeziorem Neusiedler, ma 800 dom. i 12,000 mieszk., którzy z uprawy winnic i handlu (szczególnie bydła) żyją. Jest tu ewangelicko-Niemiecka szkoła miejska; fabr. cukru, sukna, noży, winnica; znaczne iarmarki bydła, kopalnia węgla kamiennych. Forteca *Komorno*. Miasto *Raab* przy uściu rzeki Raab i Rabinicy do Dunaju, stolica Biskupa, Akademia Królewska, archigimnazjum; fabr. sukna; sławne bitwą dnia 14. Czer-

wca 1809. Miasteczko *Kesztelei*, gdzie liceum filozoficzne, szkoła ekonomiczna zwana *Georgikon*, szkoła rysunków i muzyki, szkoła leśnicza i polowania, seminarjum nauczycieli wiejskich, instytut masztalerzy, szkoła miernictwa i inżynierów i t. d.

a) Wyższe Węgry.

a) Cyrkuł z téy strony *Cissy* (*Theiss*) z miastem *Erlau* na obudwóch stronach rzeki t. i. Ma bibliotekę, Obserwatorium Astronomiczne, 16,000 mieszk. Tu jest stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum, winnica, handel. *Kaschau* nad *Hernath*, stolica Biskupa, Akademia, archigimnazjum; fabryka znaczna sukna, tabaki, prochu, handel, *Eperies*, gimnazjum Katolickie i Luterskie; fabr. cukru, sukna i płótna, handel. *Saroz-Patak* nad *Bodrogą*, gimnazjum Katolickie i Kalwińskie, winnica. *Munkatich*, stolica Biskupa Greckiego Uniackiego; w pobliżności sławna forteca t. i. na górze. *Leutschau*, gdzie gimnazjum Luterskie i browar miodu. Miasteczko *Tokay*, sławne winnicą i *Schmolnitz*, kopalnią miedzi, wodą cementową, piędzmi miedzianymi, fabrykami topienia, i handlem płótna. *Miskolcz* 13500 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtéy strony *Cissy* fort. *Gross-Wardein* nad *Korosch*, stolica Katolickiego Biskupa, Greckiego Protopopa i Biskupa Uniatów, Akademia, archigimnazjum, winnica, handel, kąpiele. Miasto *Nowemiasto* i *Węgierskie Nowemiasto*, gdzie kopalnia złota, srebra i antimonium. *Debreczyn* 27,563 mieszk., Kollegium Kalwińskie, Katolickie gimnazjum, Kollegium Piiarskie; fabr. tabaki, mydła i saletry, faiek i cybuchów i t. d. W *Banacie* fort. *Temeswar* nad *Begą* i *Temesch*, stolica Biskupa Greckiego Nieuniatów, Katolickie gimnazjum; fabr. iedwabiu, żelaza i sukna; handel. Na woyskowej Węgierskiej granicy jest warowne miasto *Pancsowa* czyli *Panczowa*, 7097 mieszk.

X. Królestwo *Slawonii* leży między rzekami *Sau*, *Drau* i *Dunaiem*. Wschodni koniec jego stanowi *Syrmia*, która wraz z *Werowickim* i *Pozegańskim* obwodem z niem złączona, do Królestwa Węgierskiego wcielona została. Miasto stołeczne warowne *Eszek* nad *Drawą* 9356 mieszk.; fabr. iedwabiu, handel. Fort. *Peterwardein* nad *Dunaiem*, 3702 mieszk. *Semlin* nie daleko ujęcia *Sau* do *Dunaju*, 7089 mieszk., dom kontumacyyny. W tem mieście jest środek handlu między *Wiedniem* i *Konstantynopolem*. Miasto *Carlowitz* nad *Dunaiem*, 5596 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, gimnazjum dla Greków Nieuniatów, winnica.

XI. Królestwo *Kroacyi* z m. s. *Agram* czyli *Sagrab* nad *Sawą* 10,000 mieszk. nieszlachty, stolica *Bana* czyli *Wice-Króla Slawonii* i *Kroacyi* i stolica Biskupa, Akade-

nia Królewska, gimnazyum, handel. Forteca *Warasdin*, gdzie kąpiel ciepła. *Petrinia* nad Kulpą, szkoła wyższa, trywialna, jeometryczna i iliryyska narodowa. *Carlstadt*, forteca przy złączeniu się Kulpy i Korony 3224 mieszk., fabr. rosolisu, znaczny handel. *Zengh* czyli *Zeni*, szkoła Królewska, gimnazyum stolica Katolickiego Biskupa; port wolny, jarmarki wolne. *Carlabago*, port, handel. (Porównay w Królestwie Iliryyskiem Nro. 2)

XII. Wielkie Xięstwo Siedmiogrodzkie ze wszystkich stron wysokimi gorami otoczone, (które są łańcuchem Tatrów, a na zachodniéj stronie w złoto obfitują), jest podzielone z przyczyny trzech narodów, które je zamieszkują, na 5 części: na kraj Węgierski, kraj Szeklerski (to jest strażę granicy) i na Królewski kraj Saski. Miasto stołeczne ziemi Siedmiogrodzkiej jest *Hermannstadt* w kraju Saskim nad Zibiną, 13313 mieszk.; jest tu forteca, gimnazyum Luterskie; fabr. sukna, wełnianych kołder, skór, prochu. Miasto *Klausenburg*, warowne, 14.000 mieszk. m. s. Węgrów Siedmiogrodzkich, nad rzeczką *Schamosch*, stolica gubernii, Akademia Królewska, gimnazyum Katolickie, Kollegium Kalwińskie i Uniackie, szkoła Luterska. *Kronstadt*, 25000 mieszk., forteca, gimnazyum Luterskie i Katolickie, szkoła nowych Greków (nauczyciele są mnichy Greckie z gory Athos), włoska szkoła, fabr. sukna, handel. *Karlsburg*, dawniéj *Weissenburg*, cytadella na górze, obserwatoryum, gimnazyum Katolickie; fabr. saletry, fabryka merkuryuszu, znaczne młyny prochowe. *Maros Vasarhely*, 8500 mieszk.

XIII. Hrabstwo *Falkenstein* między *Alzey* i *Lautern*, pod górą do tego należąca *Donnersberg* (*Mons Jovis*).

Nakoniec należą tu: posiadłości ubocznyj linii domu Austryackiego. We Włoszech: *Toscana*, *Modena*, *Massa* i *Parma* (zobacz Włochy).

§. 10 Miasto Wolne Kraków.

czyli Rzeczpospolita Krakowska.

Między Austryackim Królestwem Galicyjskim i Królestwem Polskim, przy uýściu Rudawy do Wisły leży wolne miasto Kraków, z 4 części (Krakowa, Stradomia, Kazimierza i Kleparza) złożone, mające razem 2000 domów, 26,736 mieszkańców; stolica Ka-

tolickiego Biskupa, Senatora Królestwa Polkiego. Jest tu Akademia z biblioteką znaczną i 4 prywatnemi, obserwatoryum astronom., ogród botaniczny obfity w zioła, 2 gimnazya i wiele szkolek pomniejszych. Posiada 72 Kościołów, między którymi Kościół katedralny (na wzgórkę wewnątrz starożytnego zamku, na kształt cytadelli) z grobami większej części dawnych Królów Polskich i S. Stanisława; fabr. sukna, handel. Godny uwagi jest rynek doskonały kwadrat formujący, w środku stojący, w guście dawnym murowane, sklepy kupieckie, sukiennicami zwane, wygodne i okazałe składy towarów, ale je szpecą rozstawione po bokach nędzne kramy, zalegające rynek. Miasto jest pod opieką Prus, Austrii i Rosyi, uznane na neutralne, nie powinno być nigdy wojskiem obcem obsadzone, używa wszelkiej wolności handlu i spławu, która na Wiedeńskim Kongressie dla wszystkich prowincyi Polskich jest zapewniona. Religia jest Katolicka; jednak wszystkie inne wyznania są wolne, i w prawach Obywatelskich nie ulegają żadney różnicy. Władza prawodawcza jest w ręku reprezentantów 26 Gmin; władza wykonawcza należy do Senatu z 12 członków i Prezesa złożonego. W obwodzie wolnego miasta znajdują się: 1) *Krzeszowice*, miasteczko w piękney okolicy, mające mineralne wody i kąpiele; 2) *Mogiła* (Claratomba) z Opactwem Cystersów; 3) *Bielany* z Klasztorem Kamedułów. Rzecz-pospolita Krakowska obeymuje w sobie z miastem mil kwadr. 20 i 95,800 mieszk., między którymi 6600 żydów. Dochody około 1,204,688, a wydatek 1,145,760 złot. pol:

§. II. Królestwo Wielkiej Brytanii.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Wielkiej Brytanii z wielkich 2 wysp: Wielka Brytania (*Anglia i Szkocya*) i Irlandya, złożone, leży

od $49^{\circ} 55' 30''$ — $60^{\circ} 44'$ północney szerokości, a 7° — 20° wschodniej długości; graniczy na wschód z morzem północnem; na południe z kanałem, z cieśniną Calais i morzem Atlantyckiem; na zachód z morzem Atlantyckiem; na północ z morzem północnem. Obeymuje 5856 mil kwadr., to jest Anglia 2708, Szkocya 1634, a Irlandya 1514.

Grunt i klima. Północna i wschodnia część Wielkiej Brytanii jest górzysta, reszta jest płaszczyzną urodzajną. Znakomitsze góry są: Theviot między Anglią i Szkocyą, góry Derbyshire czyli Peak w Xięstwie Wallii, Szkoockie wyższe góry i t. d. Najwyższe góry są: Benevis wysoka na 4380 stóp; Benlawers na 4015 stóp. Snowdon w Wallii, 3456 stóp nad powierzchnią morza. Przyłądki: Landsend, Lizard, Dungsbyhead, Faro. W Irlandyi są także góry (n. p. Longfieldberger, Sliebh-Donard 3150 stóp wysoka), wiele bagnisk się tu znajdują i jeszcze więcey nieuprawnego gruntu, niżeli w Anglii właściwey. — Przyłądki: Kap północny, K. Clear. Klima jest tylko w górzystych i przykrych okolicach Szkocyi ostre, w innych zaś dla wilgotnego morskiego powietrza umiarkowane.

Wody. Odnogi w Anglii są przy uściu Themse i Humber, iako też kanał Bristol; w Szkocyi: Firth of Clyde i t. d.; w Irlandyi: Dundalkbay, Lough-Fogle, B. of Galway i t. d. Cieśniny: Cieśnina Calais i S. Grzegorza, który łączy morze Irlandzkie z morzem Atlantyckiem. Jeziora w Anglii: Winandermear z 17 wyspami; w Szkocyi: Loch-Lommond na 24 mil Angielskich długie, a 8 szerokie, z więcey, niżeli 30 wyspami, Loch-Nefs na 22 mil długie i t. d.; Longh-Neagh, Earn i t. d. Rzek w Anglii znajdują się do 50, po których pomniejszych statki pływać mogą; znaczniejsze z tych są: 1) Tamiza (z połączenia Tamy i Izy powstająca); 2) Trent; 3) Severne. W Szkocyi: Tay, Forth, które wpadają do morza północnego; Clyde i t. d. W Irlandyi celniejsza jest Shanon; która (przy Castle-Connel

zamienia się w rwiący strumień; którego środkiem ostre wierzchołki skał wystają) wpada do morza Atlantyckiego szerokością półtorej mili. — Barrów, (po złączeniu się z Nore i Sur, nazwana Rosse). Wiele kanałów bardzo pożytecznych, łączących morze Iryjskie z morzem północnem i najsławniejsze miasta fabryczne i handlowe.

Produkta. Zboże (niewystarczające), kartofle, warzywo, chmiel, reta, szafran, owoce, rumbardum, len, konopie, drzewo (lecz skąpo) i t. d.; rogate bydło, owce (z wełną bardzo delikatną), świnię, osobliwie dobre. kozy, osły, wielkie i mocne psy (zwane Dogge), krótki, koguty bitne (wyuczane do tego), ryby, osobliwie śledzie, ostrzygi; sól, ałun, wityrol, węgle kamienne, srebro, żelazo, ołów, cyna (najlepsza w Europie), miedź, kobalt, szkło zwierciadlane, marmur, alabaster, galman, tak zwana ziemia Walker i wodny ołów, kreda, torfy, kryształ, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców ma Anglia 20 $\frac{1}{2}$ milion. z których w Anglii i Szkocyi 14 a w Irlandyi 6 $\frac{1}{2}$ milion. Religia w Anglii i w Irlandyi Biskupia, a zaś w Szkocyi panuje tak nazwana presbiteryańska religia; lecz i inne wyznania w Anglii mają wolność odprawiać swe obrządki. Umiejętności i kunszt nadzwyczajnego w tym kraju doznają wsparcia. Jednakże mimo wielu szkół niedzielnych (w Wallii 200) w samym Londynie jest 90,000 dzieci bez nauki. W Stycz. r. 1821, było w Anglii 213 pism peryodycznych.

Fabryki doszły do najwyższego stopnia doskonałości; dostarczają najwięcej towarów wełnianych, bawełnianych, iedwabnych, żelaznych i stalowych, skór, płótna, papieru, szkła, porcelany, fałszywych pieniędzy obcych narodów, zegarków, narzędzi matematycznych i fizycznych i t. d. Cyna Angielska jest najlepsza, i najwięcej cynowych towarów wychodzi z Anglii. Handel najbardziej kwitnie i jest na całą prawie ziemię rozszerzony. Handel zewnętrzny zatrudnia 20,148 okrętów kupieckich.

Rząd jest prawami państwa (*Magna Charta, Habeas-Corpus* i t. d.) i zgromadzeniem stanów Państwa (Parlamentem zwanem który się składa z Izby Parów (307) i Izby Niższej deputowanych z obwodów (658) ograniczony. Tron jest monarchiczno-dziedziczny, tak płci męskiej jak i kobiecej. Królem jest złączonych Królestw Wielkiej Brytanii i Irlandyi *Jerzy IV.* Wydatki w roku 1821 wynosiły 68,358 395 funt. sterl. z których 46½ mil. przeznaczono na opłatę procentów od długu narodowego; dług zapewniony wynosił w Czerwcu 1821,—801, 565, 310 a niezapewniony 845,100,931 funt. sterl. Siła zbrojna r. 1821 w Wrześniu 68,000. Siła morską 590 okrętów wojennych o 120, aż do 4 armat, to jest 99 okr. lin., 34 fregat. i t. d., 22,000 marynków.

Podział.

A. Królestwo Angielskie składa się z 2ch części głównych, właściwej Anglii i Xięstwa Wales (*Wallii*).

I. Właściwa Anglia składa się z 40 krain czyli Hrabstw (*Shires, Counties*):

1) *Middlesex*, z miastem *Londynem* (*London*) nad *Tamizą* (*Themse*), 60 mil. angielsk. od iey uścia, m. s. państwa Brytyjskiego, rezydencya Króla i stolica Parlamentu z portem, największe miejsce handlu i najbogatsze na całej ziemi; długie jest na 1½ mili, a przeszło ½ mili szerokie, ma 8190 ulic, 105 publicznych placów, 146,309 domów; prócz 3121 dopiero się stawiających (między którymi jest 742 tak zwanych *Taverns*, 580 *Inns* czyli domów zajazdnych, 822 kawiarni, 5104 browarów i t. d.), 1,050,000 mieszk. Znamięty jest pałac Królewski rezydencyonalny *S. James* dom admirański, bursa, bank. *Tower* (stara forteca, po części więzienie dla sprzeciwiających się rządowi, z zbrojownią, mennicą, archiwum państwa, gabinetem kleynotów i t. d.); muzeum Brytyjskie, muzeum phelloplastyczne (w którym wielkości znaczney wystawione są modele budynków starożytnych, wszystkie z drzewa korkowego), godny podziwienia tak zwany dom Indyi wschodnich (z biblioteką i muzeum naturalnem i innych osobliwości z Indyi), 502 Kościołów, między którymi jest Kościół *S. Pawła*, długi na 500 stóp, a szeroki na 250; opactwo *Westminster*, długi na 360 stóp, w którym się Królowie koronują i cnowiają; jest ono godnem widzenia dla pięknie malowa-

nych okien, rozmaitych kaplic i pomników sławniejszych Anglików; 7 teatrów i t. d., wiele towarzystw uczonych, n. p. towarzystwo Królewskie umiejętności, towarzystwo geologiczne i t. d., 4050 szkół, między którymi jest 237 wolnych, 18 publicznych bibliotek, szkoła głucho niemych i ślepych; szkoła leczenia bydła i t. d., 600 kunsztmistrzów, między którymi jest 300 sztycharzów, 376 drukarzy i t. d.; 112 domów dla ubogich, wiele domów dla sierót, szkoła szczerzenia ospy krowiej, 17 szpitalów, 2 domy Inwalidów, wiele towarzystw przyjaciół ludzkości dla wspomnienia potrzebujących, cierpiących i ratowania z niebezpieczeństwa, towarzystwo misyonarzy, towarzystwo biblii; kuchnie zupy rumfordzkie; fabr. stali, złota, srebra, kapeluszy, zwierciadeł, mosiądzu, farb i inne, browary, warsztat okrętów. Korrespondencya handlu teraźniejszych kupców rozchodzi się po całej ziemi. Towarzystwo handlu Wschodnich Indyi, które wielkie bogactwa w Azji posiada, i inne towarzystwa handlu wewnętrznego i zewnętrznego. Królewskie letnie zamki *Kensington* i *Hamptoncourt*. Wieś *Chelsea*, dom inwalidów, fabr. porcelany, ogród botaniczny.

2) Essex, z miastem *Colchester*, nad Kolną; 2000 domów, 12,500 mieszk., 10 Kościołów, wielkie baraki dla wojska, starożytności Rzymskie, fabr. wełny i jedwabiu, połów ostrzyg.

3) Suffolk, *Ipswich*, m. nad spławną *Orwell*, ma port, 2200 domów, 12 Kościołów, 13,700 mieszk., miejsce urodzenia Kardynała *Wolsey*; gdzie *Newmarket* sławne ubieganiem się do mety konno.

4) Norfolk, z miastem *Norwich* przy wpływie *Winsberg* do *Yary*, ma 8800 domów, 45 Kościołów, 37,256 mieszk., Biskupstwo; fabr. wełny, jedwabiu, kapeluszy. Forteca *Jarmouth* przy uściu rzeki *Jare* do morza północnego, port, połów śledzi, których rocznie do 50 milionów tu wprowadzaia; handel, kąpiele morskie; pomnik Lorda *Nelsona*.

5) Cambridge, z m. t. i., ma Uniwersytet, 2 biblioteki, 13 Kolegiów, 1800 domów, 11,000 mieszk.

6) Hartford, z m. t. i., Kolegium-Wschodnio-Indyjskie dla członków towarzystwa Wschodnio Indyjskiego.

7) Buckingham, z m. t. i., fabr. papieru i koronków.

8) Oxford, z m. t. i., Akademia, i *Woodstock*, fabr. stalowych łańcuszków zegarkowych.

9) Gloucester, z m. t. i., nad spławną *Sewerną*, stolica Biskupa, sławny w gotyckim guście z wysoką wieżą, Kościół katedralny; fabr. szkła i igieł.

10) Monmoud, z m. t. i., spław, handel.

11) Hereford, z m. t. i., stolica Biskupa.

12) Worcester, z m. t. i., stolica Biskupa, fabr. porcelany, szteingutu, skórzanych rękawiczek, obić i inne. Miasteczko *Stourbridge*, sławne hutami szkła i żelaza, z kopalnią węgla kamiennych.

13) Warwickshire, z najsławniejszym (co się tyczy fabryk) w Anglii miastem *Birmingham* nad Trentą, wraz z miętnościami tu należącemi. Posiada 15,652 domów, (1814) 87,753 mieszk.; towary żelazne, stalowe, mosiężne i miedziane, maszyny parne, których działanie wyrównywa mocy 6—50 koni, a wartość rocznie 4 milionów funt. szterl. wynosi. *Redditch*, fabr. igieł, które przez 600 rąk przechodzą, nim się zupełnie ukończą. W *Soho* znajduje się tak zwany młyn menniczny przez Mateusza Boalton r. 1788 wystawiony; w którym maszyna parna porusza 8 innych maszyn, a te w jednej godzinie 30—34,000 sztuk pieniędzy wybiiają.

14) Northampton, z m. t. i., handel skór i koni.

15) Bedford, z m. t. i.

16) Huntingdon, z m. t. i., miejsce urodzenia Oliviego Kromwella.

17) Rutlandshire, z miasteczkiem *Okeham*, handlownem.

18) Leicester, z m. t. i., nad Sourą, 3300 dom., 23100 mieszk., fabr. bawełniana, wełniana i pończoch.

19) Stafford, miasto *Wolverhampton*, towary żelazne, miedziane. Niejakis *Wedgwood* wystawił tu sławną fabrykę szteingutu, masy kamiennéj zwaną *Etruria*. Przy *Bradley* znaczna fabr. żelazna, i od 40 lat pali się tam zaprawiony minami węgiel kamienny, który jeszcze dotąd nie potrafiłno zagasić.

20) Shropshire, z m. *Shrewsbury*, handel.

21) Cheshire, z m. *Chester*, stolica Biskupa, port, fabr. rękawiczek i faiek; handel sera, budowla statków. *Nortwich*, żupy solne.

22) Derby z m. t., fabr. porcelany, szteingutu, minii i inne.

23) Nottingham, z m. t. i., największa fabryka pończoch w Anglii; fabr. bleywasu i sławny jarmark.

24) Lincoln, z m. t. i., stolica Biskupa, biblioteka; fabr. kamlotu.

25) York, z m. t. i., stolica Arcybiskupstwa, którego Arcybiskup, drugi w Anglii mieszka w *Eischopestown*; fabr. kartunu; sławne iędzzeniom konnem do mety. Miasto

Hull, właściwie *Kingston upon Hull* przy ujściu *Humber*, fort., szpital marynarki; psy okrętowe *Dogges*; fabryka lanego żelaza, topielnia tranu, port, handel morski. *Leeds* nad *Airą*, fabr. sukna, żagli, materaców do podłóg, płotna i inne. *Sheffield*, fabr. towarów żelaznych i stalowych.

26) *Lancashire*, z miastem *Manchester* nad *Irwell*, 98,573 mieszk., fabr. aksamitu, manszestru, pliszu i fabryka piki, handel. *Liverpool*, drugie miasto handlowe w Anglii, z portem przy ujściu *Mersey*, 94 576 mieszk., towarzystwo literacko-filozoficzne, *Atheneum*, liceum, szkoła ślepych; fabr. zegarków, pończoch, tabaki, porcelany, cukru, farby *Cudbear* i inne fabryki, spust okrętów. *Stonphurt*, Kolegium Jezuitkie.

27) *Durham*, z m. t. i., na wzgórku, i prawie całkiem od rzeki *Weare* oblana, 1000 domów, 7500 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny.

28) *Nordumberland*, z m. *Newcastle* nad *Tyną* z portem przy mieście *Shields* czyli *Sheales*, gdzie kopalnia węgla kamiennych; fabr. żelaza i stali, huty szklane, fabr. witryolu, żupy solne, wyciąg złota srebra, warsztat powroźniczy do robienia lin okrętowych, dobry warsztat okrętów. *Berwick*, fabr. pończoch, handel, port. *Swalweel*, fabr. żelaza i stali, kotwic, łańcuchów i t. d.

29) *Cumberland*, z miastem *Carlisle*, nad *Edon*, ma 1400 domów, 12,500 mieszk., stolica Biskupa; fabr. wętek. Nie daleko stąd miasteczko *Keswik*, w którym wyrabiają najlepsze ołówki.

30) *Westmoreland*, z miastem *Kendal*, fabr. materii wełnianych i skór. Na zachód w morzu Irlandzkim leży wyspa *Man*, która ma swój właściwy Rząd; połów śledzi trudni 500 statków, i przynosi 200,000 funtów sterling.

31) *Kentshire*, z miastem *Cantebury* z Arcybiskupstwem, którego Arcybiskup jest najpierwszym Parem w państwie, i mieszka popolicie w Londynie; fabr. mydła, bawełny i wełny. Miasta portowe są: *Dover*, mocna fort; miejsce przewozu do Francji. *Chattam* z największym magazynem morskim, główne stanowisko floty Królewskiej. *Greenwich*, szpital morski, gwiazdopatr, przez który poprowadzony południk za najpierwszy przyjęto w Anglii, szkoła żeglugi. Miasteczko *Cravesand*, ogrody włoszczyzny dla Londynu i okrętów, najpierwszy port na *Tamizie*, odległy 22 mil angielskich od Londynu.

32) *Sussex*, z miastem *Winchelsea*, port, lecz teraz piaskiem zasypany; szpital żołnierzy morskich.

33) *Surrey*, część Londynu *Southwark* i zamek letni Królewski *Kew*.

34) Berksh, gdzie miasto *Reading*; przy uściu *Kennety* do *Tamizy*, ma 1800 domów i 10,800 mieszk. *Asthan*, 19,000 mieszk. Miasteczko *Windsor* z zamkiem Królewskim.

35) Hampsh czyli *Southampton*, z miastem *Portsmouth*, najlepsza forteca w Anglii; bezpieczny port, warsztat okrętów, Akademia morska, szpital ludzi okrętowych. Miasteczko *Spithead* czyli *S. Helens* z wyborynym portem. Wyspa *Wight* i wyspy leżące przy brzegu Francji: *Jersey*; *Guernsey*, *Alderney* i t. d.

36) Devonsh, z miastem *Exeter* nad *Ex*, ma wielki Kościół katedralny, wiele pięknych domów, 16 Kościołów, 19,000 mieszk. Fort. *Plymouth*, port, warsztat okrętów, Królewski szpital morski, magazyny morskie i znaczny handel.

37) Sommersetsh, z miastem *Bristol* nad *Avon*: po Londynie i Liverpoolu najznakomitsze i najbogatsze miasto handlowe w Anglii; 1814 rachowało 71,279 mieszk.; ma fabr. szkła, tygli chemicznych z miedzi i żelaza; fabr. szrotu patentowana, kopalnia ołowiu i węgla, fabr. wełny, faiek i bardzo dobra fabr. cukru, mosiądzu i farb; budowała statków; instytut rzemiosł dla biednych niewidomych; port, handel prawie 2000 okrętami prowadzi. Miasto *Bath* z 25,000 mieszk., ciepłe kąpiele, stolica Biskupa.

38) Wiltsch, z miastem *Salisbury* czyli *New-Sarum*, stolica Biskupa z godnym widzenia gockim Kościołem katedralnym; fabr. stali, towarów wełnianych, pergaminu, kornek; 9500 mieszk.

39) Dorsetsh, z miastem *Dorchester*, stol. Biskupa; fabr. wełny, browar. Półwysep *Portland*, gdzie kopalnie kamienne.

40) Cornwall, z miastem portowem i handlowem *Falmouth*, stacya statków, wypływających do Portugalii, Wschodnich Indyi i Południowej Ameryki. Wyspy *Seilly* czyli *les Sortingues*, zbiór 245 do 6 niezamieszkałych wysp i skał.

II. Xięstwo Walii (*Wales*, *Wallis*) podzielone na północne i południowe. M. s. *Pembroke* z wyborynym portem *Milford* z 4000 mieszk., handel. Miasto *Swansea*, gdzie port, kopalnia węgla kamiennych, miedzi; główne miejsce handlu Wales. Wyspa *Anglesey* z bogatemi minami miedzianymi, które przynoszą rocznie 300,000 szterlingów.

B. Królestwo Szkockie podzielone jest na wyższy kraj i niższy i jeszcze pospoliciey na południową Szkocyą, średnią i północną, 33 Hrabstw.

K

1) W południowey Szkocyi jest m. s. Królestwa *Edinburg* ieżno z naypiękniejszych lecz razem (dla nieregularności domów w starem mieście) iedno z naybrzydszych miast w pobliskości odnogi *Forth*, 7 mil angielskich obwođu mającý, z *Leith*, 102,987 mieszk. liczące. Jest tu kwitnąca Akademia, instytut głuchoniemych, asyln dla ślepych, towarzystwo uczone, n. p. towarzystwo *Wernerskie* badaczów natury (zebrane na część *Wernera* mineraloga *Saskiego*); fabr. skór, szkła, porcelany, papieru, mydła, krochmalu, farb, wódki i t. d., handel. *Leith* z portem *Edinburgh*, oddalone od niego na $\frac{3}{4}$ mili angielskiej, huty szklane, warsztat okrętów, kuźnia kotwic, rafinerya cukru i soli. Handel i Akademia. *Glasgow* nad *Clyde*, drugie miasto w Szkocyi, ma 108,850 mieszk.; fabr. bawełny, płótna, wstążek, barakanu; prócz tego fabryki szkła, szteingutu, *Cudbear*, fabr. nici i skór. Miasto *Andrews*, Kollegium, port. *Paisley* nad rzeką *Cart*, fabr. bawełny, iedwabiu, skór, mydła, płótna, nici, żelaza i inne. Miasteczko *Carron*, kopalnia zelaza, ludwisarnia.

2) W średniey Szkocyi miasto *New-Aberdeen* z stolicą Biskupa, Akademią; ma port, fabr. sukna, płótna, nici, pończoch, i znaczny prowadzi handel. *Campbeltown*, na półwyspie *Kantyre*, z portem. Miasto handlowe *Perth* nad *Tay*, szkoła handlu, fabr. linonu, bawełny, skór i inne; blech, połów łososi. Część wysp *Hebrydyjskich* przy brzegu zachodnim, iako to: *Mull*, na której wiele się trudnią wyrabianiem sody. *Staffa*, gdzie iaskinia *Fingala* z sławnymi bazaltowymi słupami.

3) W północney Szkocyi *Inverness* nad uściem *Nesy* (która nigdy nie zamarza) do *Muray*. *Frith* jest m. s. wyższego kraiu *Szkockiego*, z warownym zamkiem i portem, fabr. bawełniana, wełniana, lnu, konopi, lin i inne. Wyspy *Hebrydyjskie* *Lewis*, *Harris* i t. d. Wyspy *Orkadyjskie* w liczbie 67, z których 29 jest zamieszkałych, innych zaś używają na pastwiska. Naywiększa jest *Pomona* czyli *Mainland*, z miastem *Kirkwall*. Wyspy *Shetlandzkie* (46 większych, 40 mniejszych zdalnych do paszy i 80 opok); nayceluiejsze są *Shetland* i *Mailand* z miasteczkiem *Lerwick*.

C. Królestwo *Irlandzkie*, które 1307 mil kwadr. i 4.600.000 mieszk. zawiera, składa się z 4ch części głównych, a 32 Hrabstw.

1) *Leinster*, m. s. Królestwa jest *Dublin*, po *Irlandzku* *Balacleigh* z dobrym portem nad *Liffey* i odnogą ma 15,645 domów, 167,899 mieszk., stolica *Wice-Króla* i *Arcybiskupa*, *Prymasa państwa*, Akademia, szkoła medycyny, Akademia *Królewska* umiejętności; fabr. bawełny, jest tu do-

bra fabr. szkła, krochmalu, cukru, tabaki i linonu; órodek handlu Irlandzkiego, osobliwie płótnem, zbożem, mięsem, towarów wełnianych i bawełnianych.

2) Ulster, z miastem handlowem *Belfast* nad odnogą, port, rafinerya cukru. *Londonderry*, stolica Biskupa, ma port, fabrykę płótna, 1600 dom., 20,000 (10,000) mieszk. Pałac Biskupi ozdobiony jest malowidłami sławnych Włoskich malarzów.

3) *Connaught*, z miastem handlowem i portowem *Sligo* i *Galway* nad odnogą t. i.

4) Munster czyli Mounster, z miastem *Waterford*, stolica Biskupa; jest tu port, rafinerya cukru i soli, fabr. płótna, flint, szkła i innych towarów z żelaza, miasto to prowadzi znaczny handel, łowienie ryb jest znaczne, a śledzi mnóstwo prawie niewyczerpane. *Cork*, drugie miasto Irlandzkie, 87,000 mieszk., stolica Biskupa; port, tkarnia, palenie whisky dobry browar porteru, fabr. szkła, mydła, świec, żagli, żelaza, prochu, płótna, warsztat okrętów, handel.

Do Króla Angielskiego należą także:

1) Forteca *Gibraltar* na wybrzeżu ziemskim, przy cieśninie Gibraltarskiej, w Hiszpanii, pod górą na 1400 stóp wysoką i bardzo przykrą z strony lądu; ma 4000 mieszk., prócz osady; port.

2) Wyspą *Helgoland* na morzu północnem, 420 domów, 2000 mieszk., między którymi jest 350 Lootsów, sławna strażą wszystkich okrętów, płynących do Jody, Wesery, Elby, Eideru i Jeveru, pałacami się węglami na ugorze tak we dnie, iako i w nocy, tak że od 6 mil w nocy widać. Sławna i z połowu ryb i raków.

3) Wyspy *Malta*, *Gozzo* i *Comino* (zob. Włochy).

4) Porty i wybrzeża wysp Jouskich.

Posiadłości Anglii w innych częściach świata są:

1) W *Azyi*: posiadłości kompanii wschodnio-Indyjskiej czyli Bengal, Bahar, Orissa, Bombay, części Coromandelu i Malabaru, wyspy Ceylon, część Sumatry, Borneo i t. d., i wyspą Xiążęcia Wales.

2) W *Afryce*: Senegambia, wyspy Bulam, rozmaite miejsca na brzegach złotych i brzegach niewolników, wyspa S. Heleny, Kapland, Maskaronska wyspa Isle de France, wyspy, Mahé czyli Sechelle i wyspy Admiranty.

3) W *Ameryce*: Kraie Hundsonshai czyli Labrador i Newwales, wyspy Newfoundland, półwysep Nowa Szkocya z wyspą Cap Breton, nowy Brunzswig, część Kanady, nowy

Albion i t. d. W *Ameryce południowej*: kolonie Demerari, Essequebo i Berbice w Guianie; wyspy Jamaica, Barbados, wyspa S. Trócy (S. Trinidad), Grenada, S. Wincetego, Dominika, Antiqua, S. Lucyi, Tabago, niektóre z wysp Panny Maryi, Bahama czyli Lukayskie i Bermudas czyli Sommera wyspy.

4) W *Indyach południowych* wszystkie wyspy odkryte na-przód od Anglików, osobliwie część brzegów wschodnich Nowey Hollandyi, i wyspy Norfolk i t. d., razem 101,532 mil kwadr. 95,220,000 mieszk. Do tego Król Angielski jest razem Królem Hannowerskim.

§. 12. Królestwo Duńskie.

Części, z których się składa; położenie, granice, obszerność. Do państwa Duńskiego należy Królestwo Duńskie, wyspy Faroer i Islandya; Wyspy wspomniane leżą 54°—57° północney szerokości, a 25° 10'—30° 10' długości. Islandya leży od 63°—67° pół. szerokości, 353°—1° dług. Dania składa się z lądu stałego i wysp, graniczy na wschód z morzem Wschodniem i Niemcami; na południe z Elbą i Niemcami, na zachód z morzem Północnem (u Duńczyków morze zachodnie); na północ z Kattegatem. Wyspy Faeroer i Islandya leżą w północno-zachodniej Europie. Obszerność całego państwa wynosi 2453½ mil kwadr.

Grunt i klima. W Danii jest grunt równy, ma nieco pagórków, ale nie ma gór; powietrze jest umiarkowane lecz nieco wilgotne. Wyspy Faeroer, są to skały pokryte ziemią na łokieć, klima jest umiarkowane. Islandya jest bardzo górzysta i skałista; niektóre wierzchołki gór są okryte ustawicznie lodem i śniegiem; inne są wulkaniczne, iako to: He-kla 4300 stóp wysoka, Krabla, Leihnrukur i t. d. Pomiędzy źródłami gorącemi jest najsławniejszy Geiser, które codziennie przez kilka minut dymiącą się wodę do 90 stóp w powietrze wypuszcza.

Wody. W Danii jest Kattegat czyli odnoga Kodańska, która rozłącza Norwegią, Szwecyą i Danią; Lymfiord, [długa odnoga na 20 mil i Schlei. Trzy cieśniny: Sund czyli Oeresund, Bełt wielki i mały łączą morze wschodnie z północnem. Rzeki w Danii: Elba, Guden, Schwentine, Eider i t. d. Kanał Schleswig - Holsztyński oddziela Holsztyn od Schleswig, i łączy morze wschodnie z północnem.

Produkta w Danii naywięcej takie są, iakie w strefie umiarkowaney północnych krajów Europy znajdować się zwykły; a mianowicie: Bydło rogate, konie, owce, świnię, bekasy, łyoki, papugi, nurki, pszczoły, ryby, ostrzygi, raki morskie, zboże, chmiel, tabaka, len, reta, drzewo, alun, torfy, węgle kamienne, wityrol, wapno, kreda, ziemia zwana *Walker* i porcelanowa, marmur, kamienie młyńskie, bursztyn, sól, wody mineralne. Na wyspach Faeroe bydło, osobliwie owce, morskie ptaki, ryby, węgle kamienne. W Islandyi rogate bydło, owce, psy morskie, ryby, ptaki zimorodki, sól, siarka, torf, mech do iedzenia, od kilku lat także ięczmień, ziemniaki, rzepa.

Mieszkańców ma 1,862,000. Panująca religia jest Luterska: lecz i inne wyznania religii chrześcijańskiej mają wolność odprawowania swych obrządków.

Fabryki coraz bardziej zakwitaia; lecz braknie im zdatnych ludzi, ponieważ zatrudniaia się naywięcej uprawą produktów naturalnych. Dania handluie z wszystkimi częściami świata.

Rząd jest monarchiczny samowładny, a po wygaśley linii płci męzkiej spada na płeć żeńską. Królem Duńskim jest *Fryderyk VI.* Dochody 8,500,000 złot. niem. Dług wartości 110 milion. Tal. ^{cała} lądowa 20,000 ludzi. Siła morska 3 okręty ⁱⁱ⁻ niowe, 4 fregaty, 1 Kutter i pomniejszye st^{al.}

Części:

I. Królestwo Duńskie, wyiąwszy Xięztwa, jest podzielone na Dyecezye czyli Gubernie d^{iecezyalne} Stifter, Stiftsamter).

1) Dyceczya Seeland składa się z 52 wysp; nayznakomitsza jest Seeland, przez Sund od Szwecyi oddzielona, a przez Bełt od wysp fińskich; ma 127 mil kwadr. i 296,000 mieszk., jest długa na mil 12 a 10 szeroka, m. s. całego państwa rezydencya Króla i forteca *Kopenhaga*, po Duńsku *Kiøbenhavn*, na obudwóch brzegach cieśniny Seeland i Amak; przed okropnem bombardowaniem Anglików od dnia 2—5 Września 1807 było w niem 5156 domów, 95,000 mieszk., między którymi 2400 żydów; wyborny port, 3 zamki Królewskie, 21 Kościołów, 3 Portugalskie, żydowskie synagogi, prócz Niemieckich, 22 szpitalów, 30 domów dla ubogich, bursa, zbrojownia. Godna widzenia jest wieża okrągła, na 150 stóp wysoka, 54 szeroka; wchodzi się na nie w kształcie ślimaka; dla tego można na nią także koniami z wozem wiechać i ziechać. Między publicznymi placami jest najpiękniejszy rynek Fryderyka z postumentem Króla Fryderyka V. Stolica Biskupa Luterskiego, Akademia z biblioteką, teatrem anatomicznym, ogrodem botanicznym, gwiazdopatrzem i t. d.; kilka Akademii, towarzystwo uczonych i inne do polepszenia dobra obywatelskiego; szkoła katedralna, szkoła dla dzieci Weteranów, szkoła marynarki, Instytut misyi (*Collegium de cursu evangelii promovendo*), muzeum starożytności, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. sukna, bawełny, jedwabiu, kartunu, porcelany, cukru, tabaki, bronzu i inne; handel znaczny. Królewskie zamki letnie: *Friedrichsberg*, gdzie zbiór malowideł i wielka Królewska stajnia, *Friedrichsberg*, *Frendensborg*, *Hirschholm* i *Jagerpreis*. Miasto *Helsingør* nad Sundem, fabr. kapeluszy słomianych, broni i cukru, druk na kartunie; port. W pobliżności Kościół *Kronenburg* na wybrzeżu ziemskim nad Sundem, w którym płacą cła okręty przez Sund przechodzące. *Roschild* (*Røeskilde*), gdzie grób familii Królewskiej w Kościele S. Trójcy. *Korsør*, forteca nad Bełtem wielkim, port, handel, przejazd przez wielki Bełt do Nyeborg w Finii. *Sorøe*, Akademia umiejętności polityczney, prawa, matematyki. Do tego wyspy: *Amak*, na której jest część Kopenhagi. *Bornholm* w pobliżności którego znajduje się 5 wysp ziemnych (*Ertholmen*) pod wspólnem nazwiskiem *Christiansøe*, gdzie forteca, port, połów dorszu, kablionu, śledzi i psów morskich. *Samsøe*.

2) Dyceczya Fyen czyli Funen składa się także tylko z wysp. Na Fyen czyli Funen, (która, co do wielkości, druga jest z wysp Duńskich, ma bowiem 10 mil dług. a 8 szerok. i 8 mil kwadr. rozległa, mieszk. 110,000 między Bełtami, jest m. s. *Odensee* nad kanałem długim na 1 milę, który podług do *Odensefoehrde* wpływa, stolica Biskupa, seminarjum, nauczycieli; fabr. skór, rękawiczek, cukru, tkanin, hand., spław. *Nyeborg*, forteca nad wielkim Bełtem, przejazd do *Korsør*. Wyspa *Langeland*.

3) W Dyecezyi Laaland są wyspy *Laaland*, nayżyzniejszy kray w Danii, i *Falster*.

4) Dyecezye na Półwyspie (czyli wyspy utworzone kanałem Schleswig-Holsztyńskim) *Jütland*, podzielone na właściwy *Jütland* i Xięztwo *Schleswig*. W północney *Jütlandyi* są 4 Dyecezye:

a) *Aalborg*, z m. t. i. nad *Lymfiord*; fabr. jedwabna, rękawiczek, broni, cukru, handel, stolica Biskupa.

b) *Wiborg*, z m. s. *Jütlandyi* *Wiborg*, nad rybnem ieziozem *Asmild*, ma 3 Koscioły, 4000 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny, iarmarki.

c) *Aarhuus*, z m. t. i. nad *Kattegatem*, stolica Biskupa, port, handel, 850 domów, 6000 mieszk.

d) *Ribe* czyli *Ripen*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel. *Kolding*, fabr. sukna, handel; przejazd przez mały Bełt do *Assens* przez *Fünen*. *Fridericia*, fort, tylko ta jedna w *Jütlandyi* nad małym Bełtem, port, fabr. sukna.

Południowa *Jütlandya* czyli Xięztwo *Schleswig* ma mil kwadr. 162 i 228,000 mieszk., kanał *Kiel* i *Eider* oddzielają je od *Holsztyńskiego*, z m. s. *Schleswig* nad odnogą *Schlei*, z zamkiem *Gottorp*, gdzie szkoła wyższa, instytut głucho-niemych; fabr. fajansu, szteingutu czyli naczyń wyrabianych z masy kamiennej. *Flensburg* (nad odnogą *Flensburgerwick*), główne miasto handlu tego kraiu, port; fabr. cukru, żagli, handel. *Hasum*, szkoła wyższa; fabr. tabaki i inne. *Tondern*, port, koronków fabr. bawełniana; fabr. tabaki i skór. *Eckernforde*, port, dom inwalidów. Forteca *Friedrichsort*, przedtem *Christianspreis*: *Tonningen* nad *Eider*, port, handel. Wyspa *Alsen* (z miastem *Sonderburg*, szkoła wyższa i zamek *Augustenburg*). *Ar-rö*, *Femern*, *Sylt*, *Fohr* i t. d.

Xięztwo *Holsztyńskie*, leżące między morzem wschodniemzachodniem, *Elbą*, *Eiderą* i kanałem *Kiel*, ma 144 mil kwadr. i 325,000 mieszk. M. s. i forteca *Glückstadt* nad *Elbą* i *Rhin*, 5178 mieszk. i portem. Miasto *Kiel* 7075 mieszk., port, Akademia, wyższa szkoła, rafinerya cukru, handel, jarmark (kopertą nazwany), początek kanału *Schleswig-Holsztyńskiego*. *Rendsburg*, forteca nad *Eider* 7572 mieszkańców. *Plon*. — Tu należą także majątności *Pinneberg*, wieś *Blankenese*, połów na ieziorze. Miasto handlowe *Altona* nad *Elbą* z portem, 2227 domów, 23,085 mieszk., między którymi 2400 żydów; gimnazyum akademiczne; towarzystwo patryotyczne dla X. *Holsztyńskiego* i *Schleswig* warsztat okrętów, handel morski. — Hrabstwo *Ranzau* z miasteczkiem *Elmshorn*, spław na *Elbie*.

Xięztwo *Sasko-Lanenbourg*, z miastem *Ratzeburg* na wyspie w ieziorze utworzonej t. i. (część należy do W.

Księcia Meklenburg-Strelie); szkoła katedralna, młyny, miedzy i mosiądzu, handel. *Lauenburg* nad Elbą i *Steckenitz*, na której towary sprowadzone Elbą do Lubeki przewożą, z 350 dębami i 3283 mieszk., cło na Elbie, spław. *Möllen* nad *Steckenicą*, mające 228 domów i 1596 mieszk.; leży tu grób Tylla Eulenspiegel zwanego.

II. *Faeroer* (*Oer* znaczy po Duńsku *wyspy*) na morzu północnem; 90 mil na zachód od Norwegii, a w południowo-wschodniej stronie 70 mil od Islandyi oddalone; oprócz pomniejszych wysp, rachują ich do 25, z których 17 tylko jest zamieszkałych. Największa jest *Stromöe* z miastem *Thorshavn*, port, miejsce targów ze wszystkich wysep.

III. Wyspa Islandya, leży ku północnemu biegowi, na 120 mil od Norwegii a na 27 od Grenlandyi; zawiera 1405 mil kwadr. i (w r. 1808) 48,063 mieszk. m. s. *Reikiawik*, 500 mieszk., stolica rządu dycezalnego, Królewski gwiazdopatr; towarzystwo biblii, port; fabr. wełny. Miasto *Reinkinrik* dawniej *Skalholt*. *Bessastad*, port; jedyna szkoła w Islandyi.

Do Danii należące kraje są:

W *Azyi*: *Trankebar* z *Dansborg*; niektóre faktoryje w *Malabar* i 3 wysp *Nikobar*; w *Afryce*: *Christiansburg*, *Friedensburg* i t. d. w *Gwinei*: w *Ameryce*: Kolonie w Grenlandyi, wyspy *S. Tomasza*, *S. Krzyża*, *S. Jana*, z częścią wysp *Krabben*. Ogółem 339½ mil. kwadr. 96,000 mieszk.

§. 13. Królestwo Szwedzkie i Norweskcie.

Położenie, granice, obszerność. Szwecya i Norwegia leży [od 24° 50'—41½ długości, 55° 32'—71° 10' szerokości; graniczy na południe z morzem wschodniem i odnogą *Botnicką*; na wschód z morzem wschodniem, odnogą *Botnicką* i *Rossyą*; na północ z morzem północnem, na zachód z morzem północnem, *Katteгатem* i *Sundem*. Obadwa Królestwa rozległe są na 16,155 mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, a na północ znajdują się od wieków śniegiem okryte Alpy, których wysokość często do 8000 stóp dochodzi. Zna-

czniejsze góry są: Kiolen (*Tjällen*) z dwoma odnogami *Sevebirget* i *Dofre Field* (długi Field). Przedgórze: Nordcap. Znajduje się tam także wiele jezior, bagien, lasów i t. d. Powietrze jest po większej części zimne, lecz czyste i zdrowe.

Wody. Morze wschodnie tworzy odnogę Botnicką i jest złączone cieśniną Sund z odnogą północną Kattegat. W Norwegii są odnogi: Svinesund, Christianiabai i t. d. Mnóstwo jezior, iako to: Malar, Hielmar, Wener, Wetter i t. d. Rzek pod nazwiskiem Elfen jest niezliczone mnóstwo. Znaczniejsze atoli wymieniają się, w Szwecyi: Motastrom, Gothaelf, Dalelf, Tornea i t. d.; w Norwegii: Glommen, Drammen, Torridal i t. d. Kanały, n. p. kanał Trollhatta.

Produkta. Srebro, żelazo, miedź, kryształy, marmur, wapno, magnes, asbest, kobalt, alun, siarka, wiotryol, saletra, sól morska, źródła mineralne i t. d.; w znaczney ilości lasy, nieco zboża, lnu, konopi, tytuniu; bydło liche i niewystarczające na potrzeby kraiove; Reny, wiele zwierzyny, także wilki, niedźwiedzie i t. d.: ryby osobliwie śledzie i łososie.

Mieszkańców jest tylko 3,307,206 (w Szwecyi 2,424,000, a w Norwegii 885,000). Miasta albowiem w tym kraju rzadko więcej iak 4,000, a najwięcej tylko 300 mają mieszk. Panującą religią jest Luterska tylko; inne chrześcijańskie wyznania są cierpiane, lecz nie używają praw obywatelskich.

Fabryki są nieznaczne, osobliwie w Norwegii, wyjąwszy obrabianie metalów i drzewa. Prowadzą handel osobliwie z Anglią, Portugalią, Hiszpanią, Lewantem, Wschodniemi Indyami, Ameryką i t. d.

Rząd dziedziczny w linii męskiej; przez Szym Szwedzki i Storting w Norwegii (do którego szlachta, duchowieństwo, mieszczenie i wieśniacy należą, a w których ręku prowadawstwo zostaje), tudzież przez Radę Stanu jest moc Monarchy ograniczona. Terazniejszy Krol jest Karol XIV, (Jan) (dawniej

Bernadotte). Dochody państwa wynoszą 12 milion. złot. niem. Siła zbojna lądowa złożona z 60,000 (144,000) ludzi; flota zaś z 11 liniowych okrętów, 10 fregat., i kilku mniejszych statków. Prócz tego flota do straży granic przeznaczona ma 200 drobnych statków. —

Podział.

A. Królestwo Szwedzkie składa się z 4ch części głównych:

I. Szwecya na 5 prowincy podzielona:

1) Upland, z m. s. państwa i rezydencyą Króla *Stockholm* przy uściu jeziora Malar do morza wschodniego, wystawione na wyspach i półwyspach, z wybornym portem; 6000 domów, 62,830 mieszk., między [którymi 160 żydów, 290 ulic, 22 kościoły, 13 mostów, 2 teatru; ma półczwartey mili w obwodzie, zamek Krolewski, w Włoskim guście wystawiony, z biblioteką zawierającą 30,000 książek, i Muzeum, dom admiralicyi, zbrojownia, bursa; na placu *Nordermala* jest statua Króla *Gustawa Adolfa*, a na rynku właściwego miasta postument *Gustawa III.*; towarzystwo uczonych, Akademia wojskowa, dobre szkoły i fundusze dla ubogich, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. iedwabiu, bawełny, wełny, płótna, cukru, porcelany, fajansu, skór, tytoniu, złota i srebra, lakieru i inne; ludwisarnia, warsztat okrętów; naysilniejsze miasto handlowe w Szwecyi. Letnie zamki Królewskie: *Ulricstul*, *Drottningholm* (galerya obrazów, zbiór monet i medalów, gabinet naturalny), *Haga*, *Carlsberg* (z Akademią wojenną, tak dla wojska na lądzie, iako tez na morzu). Miasto *Upsala*, stolica Arcybiskupa, Prymasa państwa (który iednak ma swój pałac w *Gamla*, (starym) *Upsalu* i dawniey on tylko koronował Króla), Akademią z biblioteką, obserwatorium astronomicznem i ogrodem botanicznym, w którym jest pomnik *Lineusza*; seminarjum predykantów, szkoła katedralna. *Dannemora*, naysławniejsza kopalnia żelaza w państwie z 25 górami kopalniami; pospolicie wydobywają kruszcu od 50 do 80 C., do czego trochę miedzi, ołowiu i srebra przybywa. *Oeregrund*, port, handel.

2) *Westmannland*, gdzie miasto górnicze *Sala* czyli *Salberg* na górze z naybogatszymi minami srebra w Szwecyi, która rocznie do 2169 Tal. czystego dochodu przynosi. Znajduje się tu stary zamek i dobre gimnazjum. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel, osobliwie żelaznymi i mosiężnymi towarami.

3) Dalarna, Dalekarlia czyli Thalland, z miastem górniczem *Falun*, kopalnia miedzi, która należy do pewnego towarzystwa: fabr. faiek, tytuniu.

4) Nerike czyli Niederreich, miasto *Oerebro* nad jeziorem *Hielmar*, towarzystwo uprawy roli, port, kopalnia żelaza, handel.

5) Sodermannland, z miastem handlowem *Nykoping*, gdzie port, fabr. sukna, safianu, mosiądzu; ludwisarnia. *Eskiletuna*, fabr. stali. Zamek letni Królewski *Gripsholm* na wyspie w jeziorze *Malar*.

II. Gotlandya czyli Państwo Gotyckie jest podzielone na:

1) Wschodnią Gotlandyą z miastem handlowem *Linkioping*, stolicą Biskupa. *Norköping* przy uściu *Motali* do morza wschodniego, port, warsztat okrętów; fabr. mosiądzu, naparszków, tabaki, gwoździ, sukna, skór, cukru. *Calmar*, forteca, stolica Biskupa, port, fabr. wełniana; sławne Unię Kalmarską. Dobra *Finspange*, fabr. żelaza, działolejnia. Wyspa *Oeland* i *Gethland*, z miastem handlowem *Wisby*, stolica Biskupa i port.

2) Południowa Gotlandya, gdzie miasto *Karlskrona* z warownym morskim portem, w którym ma stanowisko zwyczajne flota wojenna, warsztat okrętów, szpital dla matków. *Malmo* nad *Sundem*, port; fabr. sukna, cukru, ponczoch, kapeluszy, skór, tabaki; połów, handel. *Lund*, forteca, Akademia, stolica Biskupa, seminarjum predykantów. *Landskrona* z portem warownym nad *Sundem*, fabr. tabaki i skór, handel. *Helsingborg*, fabr. kapeluszy i wstążek; handel, wody mineralne. *Halmstadt*, fabr. wełniana, handel. Wyspy *Hween* i *Ween* na *Sundzie*.

3) Zachodnia Gotlandya z miastem handlowem nadmorskiem *Gothenburg* nad uściem rzeki *Gotthaelf* do morza północnego, 19,542 mieszk., jest tu wiele kanałów przez które 24 mostów przechodzi, port, stolica Biskupa, Królewskie towarzystwo umiejętności, dom zwany *Seemannshaus*, wystawiony dla kalek wojska morskiego, i osób celujących zdatnością z pomiędzy tychże, szkoła żołnierska; fabr. sukna, obić, cukru, zwierciadeł, iedwabiu, żagli, 4 warsztaty okrętów; połów śledzi; po Sztokholmie najsłynniejsze miejsce handlu Szwedzkiego, ma 120 własnych okrętów, którymi aż do Indyi wschodnich towary wysyła. *Marstrand*, port.

III. Norland czyli Nordland, gdzie miasto handlowe *Gesle* nad *Botnicką* odnogą, 5620 mieszk., stolica Biskupa; fabr. płótna, żagli, tabaki, cukru; warsztat okrętów.

IV. Laponia (*Lappland* czyli *Sameland*), zamieszkała od Laponczyków, prowadzących życie pasterskie.

Znajduie się tu mała liczba osadników z Szwecyi, Finlandyi i Niemiec. Wieś *Asele* i *Kengis*, kopalnia żelaza, nad *Ardą*, ostatnia w stronie północnéy.

B. Królestwo Norwęgskie podzielone iest na następujące ekonomie:

1) *Aggerhuus*, z m. s. Królestwa *Chrystyania* nad odnogą *Kattegatu*, z 11,040 mieszk., Akademią, Królewską szkołą kadetów lądowych, szkołą katedralną, wolną szkołą rysunków, stolicą Biskupa, Kollegium woren morskich; fabr. sukna, płótna, safianu, prochu, papieru, żelaza i inne; handel 50 własnymi okrętami, które czasem same się tylko do wschodnich Indyi udają. Forteca *Friedrichsstadt*, gdzie port i handel, i *Friedrichsstein*, na 3,0 stóp nad morze północne wzniesione; fabr. tabaki, handel żelazem i drzewem. Miasto *Kongsberg* na górze nad *Louven*, fabr. zabawek dziecinnych; sieją i hadują tu wiele rhabarbarum.

2) *Christiansand*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel drzewem. Forteca *Christiansholm* i *Friedrichsholm*.

3) *Bergen*, z miastem handlowem i fortecą *Bergen* nad odnogą *Waag*, 18,080 mieszk., port, stolica Biskupa, szkoła Królewska, towarzystwo składek i wsparcia dla wiernych służących; fabr. cukru i fajansu; powszechny plac jarmarków kraiowych.

4) *Drontheim*, z miastem t. i. 'przy uściu *Nid* do odnogi morskiéy; stolica Biskupa, towarzystwo wolnych kunsztów, port; fabr. cukru, juchtów i saletry, rafinerya cukru i soli morskiéy, handel. *Boeraas*, 2gie Królewskie miasto na górze z bogatą kopalnią miedzi.

5) *Nordland* z *Finmarken* i *Laponią*. Lapończykowie, którzy się zowią *Same*, iest naród włóczący się z swymi *Renami*, które zaspokajają najpierwsze ich potrzeby, bez roli, znają iednak nieco mechanicznych kunsztów. Tu są wierzchołki naydaley posunięte na północ w Europie, *Kap* północny na wyspie *Mageroe* i *Kap Stat*, miasto *Wardoe* założone roku 1787 na wyspie t. i.; forteca *Wardoehuus* i *Maeso*, naydaley na północ leżące w Europie, i port w Norwęgskiéy *Laponii*.

Jedyna Kolonia iest wyspa *Barthelemy* w *Indyach Wschodnich*.

§. 14. Cesarstwo Rossyyskie.

Położenie, granice i obszerność. Państwo to jest niezmiernie wielkie; zawiera dziewiątą część zamieszkałej ziemi, a dwudziestą osmą całej kuli ziemskiej. Od wschodu na zachód jest długie na 2100 mil; na jednym końcu jest południe wtenczas gdy na drugim zegar 11 godzinę i 15 minut w nocy pokazuje. Państwo Rossyyskie obeymuje podziały Europeyskie i Azyatyckie. (Osadowienia w północno-zachodniej Ameryce są prywatnemi i dotąd ieszcze rządowi wspólnemu nie podległe). Leży prócz wysp na morzu wschodniem i posiadłości w Ameryce od $39^{\circ} 15'$ — 208° , a z temi do 227° długości i $43^{\circ} 20'$ — 78° szerokości; graniczy na północ z Norwegią i morzem Lodowatem, na wschód z oceanem wschodnim, na południe z państwem Chińskiem, ieziozem Aral, wolną Tartaryą, morzem Kaspyjskiem, krajami Kaukazkiemi, z morzem Czarnem i Azowskiem i Turcyą, Galicyą, Królestwem Polskiem, Prusami, morzem wschodniem. Szwecyą i Norwegią; a obeymuje prócz wysp i posiadłości w Ameryce mil kwadr. 345,230, z czego przypada na Rosyą Europeyską z Polską 70000 (lecz w samey nawet Rosyiy jest niewiadoma granica i kilka guberniy znajduie się; których połowa w iednój części świata, a połowa w drugiej leży), a na Azyatycką 276,877 mil kwadratowych.

Grunt i klima. Tak wielka rozległość Państwa każe się domyślać znaczney różnicy klimatu. Większa część Europeyskiej Rosyi, jest niezmierną równiną przeplataną wzgórkami; gdyż góry Alaunskie i ciąg karpat są tylko właściwie wzgórki; a północna Syberya jest raczey kraiem płaskim niż górzystym. Z gór, które Rosyą przerzynają, znacznieysze są: góry Kaukaskie, Uralskie (które na północy służą za granicę między Azyą i Europą i nazywają się w téj stronie Werchoturyskiemi czyli Jugorskiemi; naywyższa jest Pawdinskoe-Kamen 6347 stóp wysoka); góry Altai, Balkarskie i t. d. Powietrze jest

ostre (prócz na południu), lecz zdrowe. W Syberyi jest zima długa z nuygwałtowniejszymi mrozami.

Wody. Rosyą oblewają 4 morza: 1) Ocean północny z odnogami; białem morzem, Karyiską, Obyiską, Jenizeyską i Lenayską, do których wpadają rzeki *Dźwina, Petszora, Oby, Jeniseia, Lena* i t. d. 2) Ocean wschodni z tak nazwaną drogą *Cooks* czyli *Behringska*, z odnogami: Anadyrską i Penszynską, z morzem Kamszatskiem i Ochockiem; 3) Morze Czarne i morze Azofskie, które się z sobą łączą cieśniną Feodosia, do których wpływają rzeki *Dunay, Dniepr, Bog, Dniester, Kuban, Don* i t. d. 4) Morze wschodnie, z odnogami Rigską, Finnicką i Botnicką, do których wpadają rzeki *Wisła, Mołdawa, Dyna, Newa, Kymmena, Uteä* i t. d. Znaczniejsze jeziora są: morze Kaspijskie, do którego wpada rzeka *Wolga* (która na 400 mil bieży), *Ural, Terek* i t. d.; jeziora *Ladoga* (292 mil. kwadr.) *Oneiga, Peipus, Pewerder, Saima, Aral, Niebieskie, Baikalskie, Altińskie* i t. d. Kanały: 1) *Wisznei - Wolotszok*, który łączy morze wschodnie z morzem Kaspijskiem; 2) kanał *Ladoga*, który łączy *Wolchów* i *Newe*, dla uchronienia niebezpiecznego spławu na *Ladodze*; 3) kanał *Maryi*, łączący *Wolgę* i *Newę* i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, drzewo, tytuń, bawełna, owoce, a na południe olej i figowe drzewa, drzewka kaparowe, gdzie niegdzie wino wyborne, leguminy różne, zioła fabierskie, korzenne i t. d.; rogate bydło, owce, świnie, konie, łosie i reny, niedźwiedzie lodowatymi (białe zwane), zwierzęta z drogiem futrem (sobole, lisy, kuny, gronostaie i t. d.), wielbłądy, pszczoły, iedwabniki, ryby (z których kawiary przedni i karuk) i t. d.; żelazo, miedź, złoto, srebro, sól, szkło moskiewskie, marmor, saletra, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 55,746,000, z których jest w Rosyji Azyatyckiej tylko 11,376,000. Składają się z rozmaitych narodów: Rosyianie, Kozaki, Polacy, Lapończycy,

Finniczycy, Lettowie, Estowie, Kurowie, Tszerelemi, Mordwini, Wotiaki, Teptiarzy, Wogule, Ostiaki i t. d.; narody Tatarskie, Baszkiery, Kirgisy, Jakuci, Czuwasze, Buchary i t. d.; daley Wołochy, Gieorczycy Czerkessy, Samojedy, Tungusi, Kałmuki, Buraty, Jakagirowie, Czukczowie, Koryiaki, Kamszadczycy, Kurowie, Aleutowie i t. d. Zydy, Niemcy, Szwaycary, Szwedzi, Armeńczycy, Hinduzi, Japończycy i inni osadnicy.

Główna i panująca religia jest Grecka; iednak się znajduią i inne wyznania, iako to: Protestanci, Mahometanie, Lamaici, Szamanici, czciciele Boga Fetisz i t. d., i mają wolność odprawywania swych obrządków. — Umiejętności i kunszta rozszerzają się bardzo w terażniejszych czasach przez rozmaite instytuta i zakłady; iednak znajduią się liczne narody, które nie znają pisma.

Rękodziela i fabryki od Piotra I. zaszczerpione, pod Katarzyną drugą wznosić się zaczęły; a teraz coraz bardziej się rozszerzają, i dostarczają iuż od dawna, skór osobliwie (w czem im dotąd żaden Europeyski Naród nie wyrównał; 1384 garbarni trudnią się ich wyprawą). świec, mydła, grubego płótna, mat, rozmaitych rzeczy z metalów i t. d., i inne artykuły, służące do wygod bardziej potrzebnych, niż zbytku. Handel rozszerza się coraz bardziej; prowadzą go morzami, spławnemi rzekami i kanałami, szczydłami w zimię i t. d.

Rząd nieograniczony monarchiczny; następstwo jest dziedziczne, nawet w linii niewiast. Terażniejszy Cesarz jest *Alexander I.* Wszyscy Xiążęta i Xiężniczki z domu mają tytuł Wielkich Xiążąt i Wielkich Xiężnych. Dochody przeszło 215 (280) milionów rubli. Długów, które ma to państwo, nie tak obca pożyczka, iak raczey krajowe papiery są przyczyną. Tych do 577 milionów rubli cyrkuluie w kraju. Siła lądowa 863,000 (z milicyą krajową 1,499,538) ludzi. Siła morska 289 okrętów, iako to: 32 okrętów liniowych, 18 fregat., 61 mniejszych

statków, flotta po wybrzeżach krążąca z 226 żagli złożona.

Części:

Guberniy Europejskich iest 40.

1) Moskwa, z miastem dawnem i pierwszą stolicą państwa t. i. nad Moskwą i Negliną, z obwodem placu 1 $\frac{1}{2}$ mili niemieckiej, 11,314 domów, 312,991 mieszk., zamek Cesarzowski rezydencyonalny (*Kremlin*) z kościołem katedralnym, w którym się Cesarze namaszczają i koronują; 307 Kościołów, między którymi iest 2 Luterskie, 1 Kalwiński, 1 Katolicki, 1 Ormiański i t. d.; kilka Kollegiat rządowych, stolica dwóch Arcybiskupów, Akademia, Akademia szlachecka, gimnazyum, szkoła handlu. Cesarzskie towarzystwo badaczy natury, towarzystwo biblii; dom podrzutków z szkołą dla 5000 dzieci (z których 3000 na wsi); fabr. iedwabiu, chustek, bawełny, płótna, kapeluszy, papieru, cukru, sycu, szalów, fabr. laku, porcelany, fajansu i inne. Środek handlu wewnętrznego. Po bitwie pod *Mozajskiem* dnia 14. Paźdz. 1812 miasto było zapalone w 500 miejscach, i dnia 20. ogień zupełnie ustał; tylko $\frac{1}{4}$ miasta pozostała, z 2600 kamienic około 200, a z 8000 domów drewnianych do 500. Część nawet Kremlina wysadzona była podczas reterady Francuzów dnia 23. Paźdz. Miasto *Troiekoj-Serwiew* z największym i najwspanialszym Klasztorem w Rosyi, przy którym iest Cesarzski pałac, 9 Kościołów murowanych, biblioteka i seminaryum dla 200 duchownych. Wieś *Gorenki*, ogród botaniczny, zkąd się rozpoczynają i kierują podróże botaniczne po Rosyi; towarzystwo phytograficzne.

2) Gubernia Petersburgska, z m. s. Państwa drugim i rezydencyonalnem Cesarza *Petersburg* nad Nową i wielu kanałami, z fortecą i portem, obwodu ma 3 $\frac{1}{2}$ mil niemieckich, 7683 domów, 271,137 mieszk., między którymi iest 18,000 Niemców, 2300 Francuzów, 1800 Szwedów i t. d., 13,000 Katolików, przeszło 20,000 Lutrów, 1700 Kalwinów i Anglikańskiéy religii przychylnych i t. d., 56 Kościołów Greckich, 7 Luterskich i t. d., zgoła Kościoły wszelkich wyznań, w których odprawują służbę Bożą w 14 ięzykach. Godne widzenia są: pałac Cesarzowski, osobliwie zamek rezydencyonalny z eremitażem, pałac Tauryski, pałac Michałowski, pałac Marmurowy (w którym się ani kawałka drzewa nie znajduie; powleczoney iest marmurem; podłoga zaś, ramy u okien, drzwi i t. d. z lanego mosiądzu, dach miedziany; miasto belek i desek użyto żelaza), Kościół S. Jzaka (najwspanialszy i największy Kościół w państwie Rosyiskiem), Kościół Matki Boskiej Kazañskiej, 3 teatra Cesarzskie; posąg Piotra Wielkiego, magazyny, budynek 12 Kolegistów państwa, dom admiralicyi, dom podrzutków (z szkołą dla 300 dzieci oboiej płci), szpital żołnierzy

ładowych i morskich, maytków i t. d., szkoła kadetów morskich i lądowych, szkoły artylerji inżynierji, szkoła handlu Dymidowa zwana, szkoła budowli okrętów, szkoła płci żeńskiéy, szkoły Niemieckie, seminaryum Greckie; instytut pedagogiczny, gimnazyum gubernii, seminaryum wojskowych Popów, dom sierot wojskowych dla chłopców i dziewcząt, szkoła leczenia bydła, szkoła dramatyczna dla obojej płci młodych Rosyanów i niższych klass ludu, szkoła uprawy roli, wyższa szkoła fizyki, histeryi naturalney, jeometryi, ięzyków i t. d., szkoła Jezuicka, skassowana; szkoła głucho-niemych i ślepych i t. d. Cesarska Akademia umiejętności z biblioteką, gabinetem kunsztów, płodów naturalnych, monet i medalów, gwiazdopatrzem, ogrodem botanicznym, gimnazyum i t. d.; Cesarska Akademia budowli, rzeźby, malarstwa z zbiorem malowideł i innemi kunsztami, z funduszem dla 300 młodych kunsztmistrzów, Cesarska Akademia medycyny i chirurgii i t. d.; towarzystwo biblii; fabr. obić, bronzu, złota i srebra, iedwabiu, porcelany, szkła, witryolu, tabaki-inne; warsztat okrętów z szkoła budowania okrętów; znaczny handel morski i lądowy. Kłasztor *S. Alexandra Newskiego*, stolica Arcybiskupa Petersburgskiego, z seminaryum duchownych i znaczną biblioteką. Cesarskie zamki letnie: *Peterhof*, *Oranienbaum* (gdzie korpus kadetów morskich), *Carskois-Sieto* (gdzie liceum dla ćwiczenia urzędników), *Gatschina*, *Ropscha*, *Kamennoi-Ostrów*, *Tschesme*, *Pawłowski*, *Katharinenhof* i t. d. Miasto *Kronstadt*, forteca z portem dla okrętów wojennych, warsztat okrętów, szkoła dla sterników, gimnazyum ewangelickie, lazaret morski. *Schlusselfurg*, forteca na wyspie Newy, fabr. sycu. *Narwa*, forteca, port, warsztat okrętów, handel.

3) Nowogród, z m. s. *Nowogród wielki* (Nowogród wielki), przy wpływie spławnyéy Walchów do jeziora Ilmeńskiego, ma 1540 domów, 6 $\frac{1}{2}$ Kościoły, 10,000 mieszkańców, z których wiele jest Niemców, stolica Arcybiskupa; fabr. żagli, garbarnia, spław, handel. *Staraia Russa* nad Polisią, *Waldai*, *Tichwin*.

4) Oloneż czyli Petrozawadzka nad jeziorem Onega, ludwisarnia; fabr. skór; wody mineralne. Miasto *Olonez*, stolica Biskupa Greckiego, fabr. nici.

5) Twer, z m. s. i fort. t. i. przy złączeniu się Twerzy z Wolgą, stolica Arcybiskupa, Akademia rycerska, seminaryum księży (dla 600 uczniów), gimnazyum, szkoła płci żeńskiéy; fabr. płótna, terpentyny, skór, powrozów, handel. Miasto *Wischnei-Wolotschok*, kanał, handel hurtowy. *Torszok* nad Twercą; fabr. skór, korduanu i inne, handel znaczny.

6) Plesków czyli Psków, z m. s. t. i., stolica Biskupa Greckiego, seminaryum, handel.

L

7) Smoleńsk, z m. s. i. fortecą t. i. nad Dnieprem, seminaryum xięży, gimnazyum, szkoła żołnierska; fabr. płótna, skór, iedwabiu, kapeluszy, handel. Miasto to prawie całe się spaliło podczas bitwy dnia 17. Sierpnia 1812; od niego Xiążę Rosyyski Kutuzów (umarł 28. Kwietnia 1813) miał przydomek *Smoleńskoi*.

8) Tula, z m. s. t. i., gimnazyum; fabr. broni, ierchy, laku, cukru z rzepy, spiritusa, Berlińsk. farby, handel.

9) Kaługa, z m. s. t. i. nad Oką, ma wiele fabr. skór, cukru, witiolu, osobliwie płótna do zagli.

10) Jarosław, z m. s. t. i. przy uściu Katorosli do Wołgi, Biskupstwo, Greckie, Atheneum (wyższa szkoła), szkoła szlachecka, dom podrzutków; fabr. płótna, iedwabiu, papieru, lin, minii, bleywasu, witiolu, skór; handel.

11) Kostroma, z m. s. t. i. nad Wołgą, Biskupstwo Greckie; fabr. mydła, płótna, iedwabiu.

12) Władimir czyli Włodzimierz, z m. s. t. i., ma 250 domów, 1500 mieszk., Biskupstwo Greckie, ogrodnictwo, tkalnia iedwabiu.

13) Niżnei - Nowgoród czyli Niższy Nowogród, z m. s. t. i. przy uściu Oki do Wołgi, fort, Biskupstwo Greckie i seminaryum kaznodziei i nauczycieli; topią tu wiele żoju; fabr. miedzi i żelaza. *Makariew* nad Wołgą z sławnym Klasztorem i wielkim iarmarkiem sześciotygodniowym.

14) Wołogda, z m. s. t. i. nad rzeką t. i., ma 52 kościoły, 1700 domów, 11,000 mieszk. Jest tu stolica Biskupa, seminaryum teologiczne; fabr. szkła, kryształu, iedwabiu, żagli, laku, bleywasu, skór i inne; handel.

15) Archangel, z m. s. t. i. przy uściu Dźwiny do morza białego, stolica Arcybiskupa, warsztat okrętowy; fabr. żagli i lin okrętowych; handel; skład handlu Sybirskiego. *Kola*, port, połów wielorybów i sztokfiszu. Tu należy także: część Laponii Ruskicy, wyspa *Soloweckoi* i inne wyspy na białem morzu; prócz tego dwie wyspy *Nowaia-Zemlia*, zamieszkała renami, niedźwiedziami białymi i morskimi, lisami i t. d., i tylko na południe zawiedzają ją strzelcy i rybacy Syberyjscy. Dalej na południe znajdują się wyspy *Waigacz*, między któremi a lądami jest cieśnina *Waigacz*.

16) Tambów, z m. s. t. i. nad Cną, stol. Bisk. Greckiego, szkoła szlachecka, rafinerya witiolu i ał. r.; fabr. żagli, witiolu, sukna, handel. *Lipeck*, nad Woroneżą, mieszk. 6.000. Jest tu kopalnia Cesarska żelaza, która 1500 ludzi zatrudnia, i prócz innych towarów z żelaza lanych, dostarcza dla floty armat i innych rzeczy do uzbroienia potrzebnych.

17) Woronesz, z miastem warownym t. i. przy uściu Woroneszy do Don; Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, szkła, siarki, zagli; handel.

18) Rjasan, z m. s. *Pełeslawl-Resan* nad Trubeszą, korytem Oki, Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, szkła, siarki, zagli; handel.

19) Kursk, z m. s. t. i., seminaryum duchownych, gimnazyum; fabr. skór, wosku i inne, handel.

20) Orel, z m. s. t. i.; fabr. płótna i mydła, handel, kopalnia kamieni piaskowych.

21) Ukraina Słobodzka czyli Charków, z m. s. *Charków*, Akademia, gimnazyum, philotechniczne towarzystwo, Kolegium Biskupie, szkoła wydziałowa, szkoła płci żeńskiéy; fabr. obić, tkanki z wełny i płótna.

22) Jekaterynosław, z m. s. t. i., fort. i miasto portowe *Azów* na wyspie iednéy rzeki Don i *Taganrok*, handel. Kolonia Ormiańska *Nachtsziwan*.

23) Cherson, z m. s. t. i. nad Dnieprem, forteca, port, ludwisarnia, warsztat okretów. Miasto *Odessa*, port, szkoła żeglugi i handlu, gimnazyum, szkoła płci żeńskiéy, warsztat okretów; fabr. sukna i iedwabiu, handel. *Oczaków* przy uściu Dniepru, handel.

24) Bessarabia, z miastem *Kiszynew*, stol. rządu. Forteca *Chocim* nad Dniestrem. *Bender*, *Tigino* nad Dniestrem, *Ismail*, *Smil* nad Dunaiem, fabr. skór i szagrynu. *Kilia* czyli *Kilia nowa* przy uściu ramienia Dunaiu do morza czarnego, port, handel. *Akkiermann*, czyli *Białogród* przy uściu Dniestru do czarnego morza, port, handel.

25) Simferopol czyli Taurya, z miastem *Simferopol*. *Feodosiu* (Teodosia) czyli *Kaffa*, wolny port, muzeum starożytnych pomników greckich; fabr. tabaki; Kompania assekuracyyna, handel. *Baktszisarai*, fabr. safianu, flint i noży. Forteca *Orkapi* czyli *Perekop*, gdzie jeziora słone. Półwysp *Taman* z miastem *Fanagoria* czyli *Taman*.

26) Czernichów, miasto *Czernichów*, gdzie cytradella, stolica Greckiego Arcybiskupa, feminaryum, atheneum, instytut edukacyyny Cesarski, szkoła Cesarska rzemiosł. *Neszyn*, cytradela; fabr. iedwabiu, iarmarki. *Gluchów*, rafinerya saletry, iarmarki.

27) Pułtawa z m. t. i. forteca, handel. *Krementschluk* nad Dnieprem, fabryka saletry, handel. *Lubny* szkoła leczenia była i ogród zioł lekarskich, dla aptek koronnych.

28) Ryga czyli Inflanty, z m. s. i forteca *Ryga* nad Dzwina, port, liceum, gimnazyum mieyskie, szkoła katedralna, szpital morski; fabr. cukru, pudru, amidonu,

zwierciadeł, gwoździ, papieru i inne, handel. *Dorpat* czyli *Doerpt*, gdzie Akademia i gimnazjum, handel. Wyspa *Oesel*.

29) *Reval* czyli *Esthland*, z miastem wzmocnionem *Reval*, szkoła katedralna, gimnazjum, towarzystwo biblii, szpital morski i lądowy, port wojenny i kupiecki; fabr. pudru, zwierciadeł, skór, pończoch, kartunu, kapeluszy i inne, handel. Wyspa *Nargun* z morską latarnią.

30) *Wiburg*, z warownym miastem *Wiburg*, stolica Biskupa, port, handel. *Frydrieshamm*, forteca, port, handel.

31) Wielkie Xięstwo Finlandzkie, z miastem stoł. *Abo*, po Finicku *Turuu*, 11,300 mieszk., stolica Biskupa, Akademia, port, cytadella; fabr. wstążek iedwabnych, sukna, barakanu, płótna, tabaki, cukru; warsztat okrętów, handel. *Lovisa*, port, handel. *Tawastehuus*, a nie daleko od niego zamek *Kronborg*, *Sweaborg*, zbudowane na 7 wyspach i bardzo obronne miasto, z 2 portami, miejsce stanowiska galerów, warsztat okrętów. *Helsingfors*, miasto warowne, port; fabr. żagli i płótna na worki, handel. *Björneborg*, port, fabr. sukna, handel. *Nystadt*, port, handel. *Kuopio*. *Waza*, port, warsztat okrętów; handel. *Ulea* czyli *Uleaborg*, port, warsztat okrętów; fabr. tabaki, handel. *Tornea* na końcu odnogi Botnickiéy, port, handel. Wyspy *Aland* z 80 przeszło koło nich leżącemi wysepkami skalistemi; główna wyspa *Aland* przy wchodzie do odnogi Botnickiéy.

32) *Mitawa*, dawniéy *Kurlandya* i *Semigalia*, z m. s. *Mitawa*, po Inflantsku *Jelgawa*, gimnazjum akademiczne, handel. Miasto portowe i handlowe *Windawa* i *Libawa*.

33) *Wilno*, z m. s. t. i., nad spławną *Wilią*, ma 40 Kościołów; (między którymi także Mahometańsko-Tatarski Meczet się znajduje), 21,000 mieszk., z których 5000 żydów. Jest tu stolica Metropolity Greckiego i Katolickiego Biskupa, Uniwersytet, Obserwatorium, Towarzystwo Dobroczynności, Katolickie główne seminaryum, Kollegium piarskie, handel.

34) *Grodno*, z m. s. t. i. nad *Niemnem*, Cesarski Uniwersytet, szkoła Kadetów; fabr. iedwabiu, axamitu, sukna, wozów, broni i inne, iarmarki, handel. Miasto *Brześć* nad *Bugiem*, stolica Biskupa Greckiego, Akademia żydowska. *Słonim*.

35) *Mińsk*, z miastem t. i. (w Sierpniu 1809 prawie się całe spaliło).

36) *Witebsk*, z m. s. t. i. nad *Dzwiną*, fabr. skór, handel. *Połock* nad *Dzwiną*, stolica Biskupa Greckiego Unia-tów, handel.

37) Mohilów, z warowną stolicą tego imienia, nad Dnieprem, stolica Arcybiskupa Greckiego i Katolickiego, seminaryum Greckie, Kościół Luterski, synagoga, fabr. skór i żelaza, handel.

38) Wołyń, z m. s. *Zytomierz*. Miasto *Nowogród-Wołyński*. *Dubno* z sławnymi iarmarkami (kontrakty).

39) Kamieniec - Podolski, forteca t. i. nad Dniestrem, stolica Biskupa Katolickiego i Ormiańskiego.

40) Kijów, z warownym, m. s. t. i. nad rzeką Dnieprem, przez który przechodzi most ze statków. Składa się to miasto z 3 odłączonych od siebie części, z starej fortecy Peczersk (z sławnym klasztorem Greckim) z właściwego Kijowa i Podola. Tutejsze fabryki co do piękności i trwałości najlepszej zagranicznem wyrównają, handel (po większej części spalone w Lipcu 1811.)

41) Białystok, z m. s. t. i. nad rzeką Białą, gimnazjum, handel. Miasto *Bielsk* nad Narwą. *Supraśl*, stolica Biskupa Greckiego Uniatów.

Do żadnej Gubernii nie należą kraje Kozaków Dońskich, Kozaków morza Czarnego (Czarnomorskich) i Kozaków Nadbogayskich. Zostają pod najwyższym rządem Rosyjskim, mają jednak swój własny rząd arystokratyczny.

Gubernie Azyatyckie są:

1) Astrachanska, z miastem stoł. *Astrahan* na wyspie Wołga, ma 3500 domów, 30,000, a z cudzoziemcami tu przybywającymi dla połowu 70,000 miesz., stolica Rusko-Greckiego i Ormiańskiego Biskupa, seminaryum Greckie, 57 kościołów dla 5 wyznań; fabr. iedwabiu, bawełny, fabr. iuchtu, sałianu, szagrynu, mydła, handel, rybołostwo. *Uralskoi Gorodok* przy uściu Tszagi do Uralu, forteca; miasto główne Kozaków Uralskich.

2) Georgiewsk czyli Kaukazyja, m. s. *Georgiewsk*, forteca *Kislar* czyli *Kislaer* nad Tereką, gdzie handel kwitnie, i *Mosdok*, gdzie winnica, iedwab, gorzelnia.

3) Tiflis, dawniej Gruzynia, po Rosyjsku Georgia, część Karbneli i Kachety, z m. s. *Tiflis* nad Kur, szkoły publiczne dla dzieci wyższego stanu; fabr. wełny, bawełny, materyy pół-iedwabnych i wstążek, handel, kąpiele ciepłe. forteca *Telawi* i *Sygnach*. — Od roku 1810 należy tu także Xięstwo Imireta (po Rosyjsku Meliteni) z 20,000 familiami, które do tego roku należało jako dziedzictwo pewnemu czarykowi (Mepe) greckiego wyznania, który mieszkał w mieście stoł. *Kotatis*, (*Kotaisi*, *Kotais*) nad rzeką Fachs, stol. Metropolity Greckiego. Do tego należą po-

wiaty: Szwanety nad rzeką Laszgur i Engura, i Radsza nad rzeką Dszedszan, która wypływa do rzek Rion, z miastem stoł. *Ratsza*, stolica Greckiego Biskupa, i fort. *Oni* nad Fachsą, handel kwitnący. Carowi Imiretu hołdowały dotąd: 1) Mingrelia na północ Imirety, czyli kraj Czara Tszadiana lub Dadniana, Xiążęcia Greckiego, z tytułem: Xiążę morza Czarnego, którego zwyczajna rezydencja zimowa jest w mieście *Raczia*, a letnia niekiedy w *Taqueri*, obadway nad rzeką Hippus; miasto *Isgnur*, miejsce główne handlu na morzu czarném. Należały do niego także powiaty Odyszki nad morzem czarném, i Leczkom, gdzie jest najznakomitsze miasto Mingrelii *Zalikara* i miasteczko *Goni*, znakomite handlem. 2) Guria czyli Guriel na południe Imirety, należy do Czaryka dziedzicznego, który mieszkał w mieście *Tihioyge* czyli *Pghites* z dobrym portem. Tutaj należą także kraje Czerkiesko-Kabardyjskie, które obejmują kraje Czerkayskie i Kabardę, które się dzielą na wielką i małą, składają się z małych majątności, częścią połączonych ugodami, a częścią podbitych. Znajdują się tu tylko miasteczka i wsie. Wazalami czyli poddanemi są: a) część północna Abchazi (wschodnia należy do Turcyi). Absny i Abchazy prowadzą życie spokojniejsze od innych Kaukazyjczyków, trudnią się paszeniem bydła, i obrałiaia po części żelazo i t. d. Biedni ich Xiążęta nie są zabezpieczeni prawem panowania; dla tego rząd jest powierzony w niektórych powiatach najstarszym z ludu. Większa część nie odprawia swych obrządków religijnych publicznie. Xiążęta tylko i szlachta są obeznani z Islamem, lub Grecką religią. b) Państwa Czegów (*Dsziki*) i Balkar czyli *Bassiany* z pokolenia Tatarsko-Noghayskiego, z właściwemi Xiążętami w małych wioskach. Zamykają następujące kraje: c) Państwo Karabulaków czyli *Arsztów* nad rzeką *Marżan*, gdzie wieś *Boko*. d) Państwo Galgarów czyli *Inguszów*, między źródłami *Sundszy* i strumyką *Kumbalajskim Jerreku*. e) Części *Ossetii*, *Kistyi*, *Jurkmanii* i t. d. Pretensyi swej do téj prowincyi zrzekła się Persya w traktacie pokoju r. 1813 z Rosyją zawartym, i jeszcze prócz tego ustąpiła *Daghestan* (to jest kraj górzysty) i *Leshistan* (to jest kraj *Lesghiów*); pierwsze jest częścią wschodnią nad morzem Kaspijskiem, ostatnie częścią zachodnią górzystą. Części szczególne są:

a) Chaóstwo (Xięstwo) *Tarku* nad morzem Kaspijskiem i nad rzeką *Osen* i *Manassa*, jest pod rządem dziedzicznego Xięcia *Mahometan*skiego, który ma tytuł *Szamal*, jest wazalem Rosyjskim, mieszka zaś w *Tarku*; ma to miasto 1200 domów, 10,000 mieszk., między którymi są kupcy *Ormiańscy* i *Georgiyscy*. Do niego należą wsie *Noghayskie* i niektórzy *Rusko-Tureccy* wazale. b) Państwo *Haydakskie* z obu stron rzeki *Buamp*, należące

do Xięcia dziedzicznego Mohometanńskiego, który ma tytuł: Uzmei, (Hemse), i mieszka w wsi *Ahmet-Kent*, którego syn od wszystkich kobiet państwa tego pierściami bywa karmiony, dla wzbudzenia w swym przysłym Panu miłości i zaufania. Powiaty Wazalów są: Akusza z wsią t. i., ma 1000 gospodarzy; i Kubasza z miastem warownym t. i. nad Koisą, ma 500 domów, 6000 mieszk. Są tu potomkowie Europejczyków chrześcijan; teraz zaś jest sekta Mahometanńska bez obrzezania i wstrzymywania się od wina; fabr. broni, pancerzy, złota, srebra, obić kapeluszy, handel. c) Maiętność *Thabersseran* (*Tabasseran*) należy do 5 Xiążąt dziedzicznych, z których najstarszy Rustom z tytułem: Kadhi (Bei) *Tabasseran*, ma największą część; wszyscy mieszkańcy w mieście *Tabasseran*, obmurowanem, które jest środkiem handlu między Persją i *Daghestanem*. d) Państwo Awarskie nad rzeką *Koifu* i *Axaią* zostaje pod panowaniem Mahometanńskiego Xiążęcia dziedzicznego, który ma tytuł: *Muzal* czyli *Nuzal Awar Chan*. Mieszkańcy Awaryi są to potomkowie dawnego sławnego narodu tegoż imienia, dzielą się na Xiążąt (Bei), Szlachtę (*Tszenkab*), którzy nie są do rządzenia używani i nie z matki Xiążęcej rodziny (zrodzeni), pospółstwo. M. s. *Awar* czyli *Chunsag* (to jest miasto *Chana*) ma 6000 domów, 4000 mieszk., dostarcza cienkiej materii wełnianej i szalów. e) Maiętność *Gazi Kumuk* czyli *Gazi-Kumyk* podzielona między 4 Xiążąt dziedzicznych, z których jeden ma sobie wymierzone niejakieś pierwszeństwo nad innymi. Miasto *Kazamisiz*, fabr. wełny, żelaza i stali. f) Kilka wolnych niepodległych państw: państwo *Czaer* czyli *Szeer*, którego mieszkańcy są strasznymi rozbójnikami, pod panowaniem słabego Xiążęcia; państwo *Duszer*, którego mieszkańcy są pasterzami i rolnikami bardzo gospodarzami, niewdawiający się w obyczaje rabusiowskie swych sąsiadów; państwo *Anzug*, nie ma ani Xiążąt, ani szlachty, zostaje pod rządem najstarszych, z powiatami *Dedo* i *Unzo* i t. d. g) *Derbent* z stolicą tego imienia, cytadella, port morski, tkalnia iedwabna, handel. Miasto nadmorskie *Nisabat* czyli *Barahun* nad uściem *Jolammy*. h) *Kuba* z miastem obmurowanem t. i. nad *Delą*, fabr. broni. Na górze *Peszparmak* (górze pięć palcy) jest Kościół Grecki *Ghyttr-Ilija*, który bywa od chrześcijanów, żydów i mahometanów odwiedzany jako miejsce pielgrzymki i odpustów. Do tego należy państwo *Saliam* z miastem t. i. na wyspie rzeki *Kur*, znakomite rybołóstwem, które *Han* tamtejszy rocznie za 60,000 rubli w srebro dzierżawi. i) *Baku* z miastem t. i. obmurowanem nad morzem *Kaspijskiem*, z pięknymi meczetami, gospodami, sklepami; z najlepszym portem na morzu *Kaspijskiem*, obfite miejsca w *Naftę*. k) *Szamachi* z miastem handlowym t. i. l) *Szebki* czyli *Kabała* nad rzeką średnią *Alasan*,

z miastem stoł. *Nuch* i miasteczkiem *Akdoz*, handel produktami krajowemi. iedwabiem, ryżem, bawełną i t. d.

4) *Saratów*, z m. s. t. i. nad *Wołgą*, ogród botaniczny; fabr. lniana, skór; iedwabiu, lin, rybołostwo, spław. Miasto *Herrnhutów Surepta* nad *Wołgą*, fabr. płótna, iedwabiu, bawełny, tabaki i inne, handel.

5) *Pensa*, z m. s. t. i. nad uściem *Pensy* do *Sury*, garbar., fabr. mydła, handel.

6) *Simbirsk*, z m. s. t. i. nad *Wołgą*, rybołostwo. Miasto *Stawropol* nad iednym ramieniem *Wołgi*, forteca drewniana, *Samara* nad *Wołgą*, garbar.; handel.

7) *Kazan*, m. s. t. i. nad *Kazanką*, którą o 4 werszty (mile rosyyskie) ztąd wpływa do *Wołgi*, stolica *Greckiego Biskupa* z seminaryum, *Akademiją*, gimnazyum, szkoła żeglugi, towarzystwo przyjaciół literatury oyczystey; fabr. sukna, skór, mydła, płótna i inne, warsztat okrętów, handel. To miasto starodawne prawie się całe spaliło dnia 3. Paźdz. 1815.

8) *Wjütka*, z m. s. t. i., stolica *Greckiego Biskupa*; handel.

9) *Orenburg*, z m. s. t. i. nad *Ural*. główny skład towarów z środka *Azyi* i *Rosyyi*. Fort. *Ufa*. Do tego przyłączają ieszcze kray *Kozaków Uralskich* z miastem stoł. *Uralsk*, handel; i hordę małą i średnią *Kirgisów*.

10) *Permia*, z m. s. *Perm*, gdzie kopalnia. Miasto *Kungur*, fabr. skór i mydła, handel. *Elaterinostaw*, fort.; najwyższe górnictwo nad wszystkimi kopalniami w *Syberyi* i *Permii*, szkoła górnictwa; fabr. metali, czyszczenie złota; prassy kopersztychów i kart. *Niżnei-Newiańsk*, fabr. blach żelaznych. *Irbicc* czyli *Irbit*, walay iarmark.

11) *Tobolsk* (z guber. *Tomsk* i *Jrkutsk*, i częścią *Permii* i *Syberyi*) z m. s. t. i. nad *Irtyszą*, forteca, stolica *Arcybiskupa Rusko-Greckiego*, z seminaryum, szkoła polspolstwa, którą nawet *Tatarzy* zwiedzają, i w której uczą ich ięzyka, dom szczepienia ospy; fabr. skórek cięłych, handel, skład skórek zamiast podatków skarbowych. Miasto *Berezów* nad rzeką *Soswa*, Oby. *Pelinu*. *Omsk*.)

12) *Tomsk*, z m. s. t. i. nad *Obą*, fort., handel skór. Miasto *Jeniseisk*, handel; *Koływan* nad *Obą*. *Lokiewsk*. *Taruchańsk*, dawniocy *Mangasea* przy uściu *Turuchan* do *Jenisei*.

13) *Irkutsk*, z m. s. i fort. t. i. przy uściu *Irkuty* do *Angory*, stolica *Greckiego Arcybiskupa* z seminaryum, szkoła marynarki, biblioteka; fabr. sukna, handel. Miasto *Kiächt* przy granicy *Chiński* z fortecą mierną, miey-

scie główne handlu między Rosyją i Chinami. *Nertszynsk*, fort., granica Chin, szkoła woenna, miny złote i srebrne. *Jakutsk* nad Leną, handel, chów bydła. *Oleńsk* przy uściu Olenki do morza Lodowatego, miasto naydaléj leżące na północ w Rosyi. *Ochock*, port nad morzem Ochockim, warsztat okrętów, handel. — Na północ wschodnią leży kraj Czukczów, którzy od roku 1812 zaczęli się poddawać pod panowanie Rosyjskie. — Na północ Syberyi odkryto niedawno kraj nadbiegunowy, w którym znalezione znaczne szczątki Mamutów. Hedenstrom nazywa ten kraj Nową Syberyją. Do téj gubernii należy półwysep Kamczatka z wielu Wulkanami i miastem *Niżna Kamczatka*, i *Bolszereczkoi*, port, handel. Daléj na morzu Lodowatem, Wyspy: Uyćcia Lemy i Lechów archipelagus; wyspy Niedźwiedzie i Krzyżowe, a na Wschodnim morzu wyspy Aleutyckie, Kawalang czyli Lisów, wyspy Kuryliskie i t. d.

§. 14. b. Królestwo Polskie.

Położenie, granice, rozległość. Królestwo Polskie leży między $35^{\circ} 20'$ — $41^{\circ} 40'$ dług. wsch. $50^{\circ} 10'$ — $55^{\circ} 8'$ szer. półn. Graniczy na półn. z Prussami zachodnimi i wschodnimi; na wsch. z Cesar. Rosyjskiem; na połud. z Królestwem Galicyi i obwodem wolnego ms. Krakowa; na zach. z Szląskiem i W. X. Poznańskiem: zajmuje mil kwadr. 2115.

Grunt i klima. Grunta Polski po większój części urodzayne, ku granicom Szląska i w Augustowskiem miejscami piaszczyste. Cały kraj od strony północno-zachodniej jest nieprzerwaną równiną, ku morzu Bałtyckiemu pochyłoną, w Sandomirskiem i Krakowskiem wznoszą się góry, wolno zniżających się Karpatów odnogi. Między temi nayznaczniejsze; 1) Łysa góra 1920 stóp nad poziom morza Bałtyckiego wzniesiona, na niej był klasztor XX. Benedyktynów. 2) S. Katarzyny góra 2000 stóp wysoka tu jest klasztor PP. Bernardynek. — Powietrze w całym kraiu zdrowe, klima umiarkowane, mróz od 16° naywyżey do 25° , ciepło zaś do 26° Romiura dochodzi.

Rzeki, jeziora. Liczne rzeki i rzeczki w różnym kierunku przeryniają kraj Polski, z tych jedne od dawna żeglowne, inne spławne tylko, niektóre spławnymi łatwo staćby się mogły. *)

I. Wisła żeglowna bierze początek z góry Skałki w X. Cieszyńskim, jest najważniejszą rzeką Królestwa: przepłynąwszy blisko 100 mil (od źródła do uścia), wpada dwoma Korytami, Nogaś i Karpowka zwanemi, do Frischhaf, trzeciem Leniwka łączy się z morzem Bałtyckiem za Gdańskiem. Z nią łączą się pomniejszych rzek i rzeczek około 80. Wyliczymy te których uście przynajmniej do Królestwa należy.

a) Z lewego brzegu: 1. Szreniawa uście pod Koszycami. 2) Nida żeglowna, pod Nowem miastem czyli Korczynem. 3. Kamienna spławna, pod Pawłowicami. 4. Pilica żeglowna, wypływa pod ms. t. i. wpada pod Mniszewem. 5. Bzura spławna, wpada na przeciw Wyszogrodu.

b) Z prawego brzegu: 1. San żeglowna, wpada poniżej Sandomirza, wypływa zaś z gór Bieszczad. 2. Wieprz żeglowna, wpada pod Stężycą. 3. Drwęca spławna, pod Złotoryą.

II. Narew żeglowna, wypływa w Litwie blisko m. s. Słonima, z nią łączy się przy ms. Wiźnie rzeka Biebrza spławna; Pissa przy Nowogrodzie; Omulew przy Ostrołęce; Wkra pod Ponikowem.

III. Bug rzeka żeglowna, wypływająca nie daleko Oleska na Rusi połączona z Nurcem pod ms. Nur, wpada do Narwi pod ms. Serockiem, a łącznie obiedwie wpadają do Wisły pod Zakroczymem.

IV. Warta żeglowna, źródło ma pod Kromolowem, uście do Odry pod Kistrynem: do niej wpa-

*) Żeglownemi nazwałem rzeki po których statki ze zbożem płynąć mogą; spławnymi te po których drzewo tylko w tratwach, szczepach, lub belkach spuszczaią.

da Ner; Prosna kilka mil spławna, wypływa pod Buczyną na granicy Szląskiej, wpada do Warty pod Pyzdrami.

V. Niemen po Niem. Memel, wypływa w Litwie, wpada do Curisch Half dwiema odnogami Russa i Lilia. — Jezior pomniejszych znaczna liczba w Augustowskiem, i w Podlaskiem; znakomitsze zaś są: Sleszyńskie w obw. Konińskim, część Gopła w powiecie Radzieiowskim. — Wody mineralne zagranicznym nie ustępujące, w Goździkowie Woiew. Sandomirskiem, w Myśliwczowie Woiew. Kaliskiem.

Płody. Zboże w różnych gatunkach w znaczny obfitości udaie się w Polsce, i jest głównym artykułem handlu wychodowego. Drzewa w niektórych okolicach ledwie na potrzebę starczy, w wielu jednak miejscach jest znakomitą gałęzią handlu. Nayznakomitsze puszcze są: Ostrołęcka, Nowogrodzka i Audrzeiowska. — Zwierząt dzikich nie braknie; z swojskich, podostatkiem bydła rogatego, świń, koni trwałych, owiec w gatunku ulepszonym, (szczególniey w Woiew. Kaliskiem w Sulisławicach); drobiu, ptaków, pszczoł, i ryb tak rzecznych iak stawowych nie mało. Z rzeczy kopalnych, wyborne żelazo, miedź, cynk, ołów, marmur, gips, alabaster, węgle ziemne, kamienie młyńskie, i t. d.

Mieszkańców liszą około 3.438,000 w 483 miastach i miasteczkach, 21576 wioskach. Są w większej części Polacy, na Szlachtę (60,000). Mieszczan i Włościan podzieleni. Znaczna liczba Niemców, po miastach rzemiosłami i handlem, po wsiach rolnictwem trudniących się. Nie wielka liczba Greków, toż Tatarów. Francuzi i Włochy coraz się zmniejszają, Żydów 230,000 uciąża przemysł miast.

Religia Katolicka Rzymska doznaie szczególney Opieki Rządu, wszystkim innym wyznaniom zabezpieczona wolność publicznego odprawiania swych obrządków. Są więc pod opieką Rządu Kalwini, Ewanie-

licko-Auszpurskiego wyznania, Grecy, Filiponi, Menonici, Machometanie, Żydzi.

Przemysł i oświecenie. W skołatany tylko kłęskami kraiu, przemysł dopiero od ustalenia pokoju krzewić się począł. Dobroczynność wspaniałego Monarchy, ciągle zabiegi Rządu do wzniesienia go znacznie się przykładają. Do rozszerzenia oświaty służą pod Styrem Kommissyi Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego instytut naukowe nowo założone, lub stósowniej urządzone. Uniwersytet Krolewsko-Warszawski r. 1816 założony. Szkoł wojewódzkich 12 Liczba Szkół Wydziałowych, Podwydziałowych, Elementarnych mniejskich i wiejskich, rzemieślniczych niedzielnych, i t. p. coraz się powiększa.

Rząd, skarb, siła zbrojna. Król. Polskie na zawsze z Cesarstwem Rossyyskiem połączone, ma własne prawa i Konstytucyą. Cesarz Rossyyski jest oraz Królem Polskim. W niebytności swojej mianuje Wice-Króla lub Namiestnika, tym jeżeli nie jest który z Wielkich Xiążąt Rossyyskich, tedy wybór pada na Polaka. Król posiada władzę wykonawczą w całej rozciągłości. Władzę prawodawczą dzieli z Seymem z 2 Izb, Senatorskiej i Poselskiej złożonym. Senat w którym xiążęta rodziny Króleskiej zasiadają, złożony z Wojewodów, Kasztelanów, Biskupów, nie może przewyższać połowy członków Izby Poselskiej. Izba Poselska z 77 Posłów od szlachty w powiatach wybranych i 51 Deputowanych z tyłuż okręgów gminnych składa się. Co dwa lata, na wezwanie Króleskie, zgromadza się Seym na dni 30. Król może go przedłużyć, odroczyć i zupełnie rozwiązać. Seym naradza się nad projektami do praw, nad ułożeniem Budżetu przychodu i rozchodu i nad wszystkiemi przedmiotami, przez Króla podanemi. Projekt w obu Izbach przyjęty idzie pod zatwierdzenie Króla, to uzyskawszy staie się prawem. — Rząd jest w osobie Króla, który część władzy zlewa na Namiestnika. Nad wykonaniem Wyroków Króleskich, lub Postanowień

Namiestnika w Radzie Stanu, czuwa 15 Kommissy Rządowych pod naczelnictwem właściwych Ministrów 1. Ministra Wyznań Relig. i Oświecenia Publi. 2. Sprawiedliwości. 3. Spraw Wewnętrznych i Policyi. 4. Woyny. 5. Przychodów i skarbu. Szósty Minister Sekretarz Stanu. — W każdym Województwie jest Kommissya Wojewódzka — w obwodzie Kommissarz delegowany — w miastach urzędy municypalne — w gminach woytowie. — Wymiar sprawiedliwości poruczony sędziom pokoju, sądom cywilnym i policyi, Ziemiańskim, Zjazdowym, Handlowym (w Warszawie, Kaliszu, i Lublinie), Grodzkim (do spraw kryminalnych), Appellacyynym i Trybunałowi Naywyższemu. — Dochód Królestwa w r. 1819 wraz z remanentem z r. przesz. wynosił 66,347,366 zł. p. — Siła zbroyna pod naczelnictwem N. W. X. R. Konstantego składa się ogółem z 30,000 ludzi.

Podział. We względzie Religyynym dzieli się Królestwo na 7 Dyecezyj od województw nazwiska biorących, i 8, Arcybiskupstwo Warszawskie. Dyecezye dzielą się na Dekanaty, te zaś na parafie.

We względzie politycznym dzieli się na 8 Województw; 39 Obwodów, 77 Powiatów, 51 Gmin.

I. Województwo Krakowskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obwód Kielecki, ms. stoł. obwodu i Województwa Kielce, w przyjemny okolicy wśród lasów r. 1173 przez Biskupa Krakowskiego wybudowane. Ma kollegiatę z kamienia ciosowego, pałac Biskupi, Seminarjum, Dykcyą główną i szkołę górniczą, szkołę Wojewódzką. — *Chęciny* łomy marmuru, kopalnia ołowiu przy którym nieco srebra znajduje się. Wieś *Czarnów* obfituje w ołów, *Miedzianogóra* w żelazo i miedź. W *Bialogonie* huta do odłączania srebra.

2. Obw. Miechowski, m. s. t. i. nie wielkie ale w pięknym położeniu, ozdobione wspaniałym kościołem i klasztorem Bożogrobców. Oyczyzna Macieja Miechowity (ur. 1456) — *Słomniki*, *Szkalmierz*, wieś *Zarzyce* miejsce urodzenia Stan. Konarskiego Pijara, sławnego w dziejach oyczystych męża. Wieś *Raclawice* bitwa d. 4. Kwiet. 1794.

3. Obw. Olkuski, m. s. t. i. znakomite niegdyś kopalniami, z których wydobywano srebra 6000 grzywien, około

5000 cetnarów ołowiu, woda kopalnie zalała od niepamiętnych czasów, a miasto odtąd upadać zaczęło. Inne miasta, *Pi-lica* blisko źródła rz. t. i. *Szczokociny* bitwa 6. Czerwca 1794. *Kromołów* przy źródle Warty. *Lelów*, *Zarki*, *Siewierz*. *Wieś Dąbrowa* kopalnia cynku, *Łgota* kop. galmanu znakomite.

4. Obw. Stobnicki, m. s. t. i. nie wielkie, ma klasztor XX. Reformatów. Inne ms. *Szydłów*, *Pińczów*. *Wislica* pamiętna w dziejach oyczystych statutem przez Kazimierza W. na zjeździe w tem mieście nadanym r. 1347. *Nowe-Miasto* inaczey *Korczyn*, *Pacanów* sławne ogórki, *Oleśnica* gniazdo sławney familii Oleśnickich.

II. Woiew. Sandomierskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 6 Okręgów gminnych.

1. Ob. Sandomierski, m. s. stoł. Obwodu *Sandomierz* przy uściu Sanu do Wisły, niegdyś wielkie i zamożne. Było dawniey muram i wałami wzmocnione, dla tego pamiętne w kampanii r. 1809. Inne ms. *Zawichost*, *Staszów* piękne i fabrykantami osiadłe miasto. *Raków* sławne szkołą i drukarnią arianów, po wypędzeniu ich roku 1659 podpadło.

2. Ob. Opatowski, m. s. t. i. ma piękną kolegiatę i wiele porządnych domów, szkoła Podwydziałowa. Inne ms. *Ostrowiec* w bliskości Łomy marmuru. *Cmielów* fabr. fajansu. *Solec*; *Wąchock* szkoły wydziałowe XX. *Cystersów*.

3. Ob. Radomski, ms. stoł. Woiew. *Radom* nad rzeką Mleczną, liczy 2700 mieszk. Szkoły Woiewodzkie pod Styrem XX. *Piarów*, wiele domów nowo murowanych, kilka kościołów. W Radomskim najwierniey staropolskie zwyczaje zachowują. Inne ms. *Kozienice* porządnie w miłym położeniu zabudowane, puszcze tegoz nazwiska pamiętne łowami Królów Polskich. *Zygmunt I.* tu się urodził. *Zwoleń* znakomite grobem Jana Kochanowskiego († 1584). *Magnuszew* fabr. sukna. *Sieciechów* ozdobne starożytnym klasztorem XX. *Benedyktynów*, którzy tu szkołę Podwydziałową utrzymują. *Wieś Czarnylas* dziedziczna niegdyś J. Kochanowskiego.

4. Ob. Opoczyński, ms. st. *Końskie* porządnie zabudowane, fabr. żelaza, bryczki tu robione znane w całej Polsce. *Opoczno* ulubione niegdyś mieszkanie Kazimierza W. z powodu blizkich lasów. *Przysucha* fabr. żelaznych rzeczy, poiazdów i t. d. *Radoszyc* tu 18 Listop. 1794 rozszły się szczatki woyska Polskiego; w bliskości fryszerki i piece żelazne. *Gielniów* miejsce urodzenia S. Władysława. *Wieś Gozdziów* porządnie zabudowana, dobre urządzone kąpielami żelaznemi znakomita. *Samsonów* i *Suchedniów* fabr. szabel, noży, bagnetów, blach i t. d.

III. Woiew. Kaliskie dzieli się na 5. Obwodów, 11 Powiatów, 8 okręgów gminnych.

1. Obw. Kaliski, ms. st. obw. i Woiew. *Kalisz* jedno z nayporządniejszych miast Królestwa. W piękny równinie nad dwiema odnogami rz. Proсны zabudowane miasto, z dwóch stron pasmami pagórków otoczone, w okolicy naywznieczniejszey, w łąki i rozległe pastwiska obfitey, ulubionem było niegdyś Xiążąt Wielkopolskich mieszkaniem. Mieczysław stary tu pochowany. Uwagi godnym iest Pałac Rządowy na posiedzenia Trybunału i umieszczenie całego Sadownictwa przeznaczony, dom Korpusu Kadetów, Kościół Ewangelicki z porządnym obok domem dla Komisyi Woiewódzkiéy przeznaczonym, piękny gmach dla szkoły Woiewódzkiéy nowo zbudowany, Probostwo S. Mikołaja kosztem znacznym terazniejszego Proboszcza (który iest oraz Rektorem szkoły Woiewódzkiéy) odnowione i przyozdobione, wielki dom na fabr. sukna przeznaczony, z wspianiałe kościoły parafialne, 3 klasztory, kościół Grecki. Piękny ogród publiczny z wielo prywatnemi do koła otaczając Kalisz, upiékrczają miłe z siebie położenie iego. Liczy teraz około 13,000 mieszk. między którymi do 3000 żydów. Prócz szkoły Woiewódzkiéy pod styrem pełnego zasług w stanie Nauczycielskim X. Przybylskiego, iest Korpus Kadetów, szkoła mieyska, szkoły i pensye płci żeńskiey, drukarnia, zakład litografii, znaczna fabr. sukna, pończoch, płócien farbowanych i t. p. Niedaleko ms. leży w. *Zawodzie* pamiętna porażka Szwedów 1702. Ms. *Opatówek* pięknym pałacem i ogrodem przyozdobione. *Stawiszyn* dosyć porządnie zabudowane. *Warta* nad rz. t. i. szkoła Podwydziałowa XX. Bernardynów. *Unieiów*. *Błazi* piękný ogród.

2. Obw. Koniński, m. s. Konin nad rz. Wartą Kolumna Dunina, fabr. sukna. *Koło* nad rz. Wartą odtąd żeglowną. *Pyzdry*, *Stupca*, *Kleczew*, dosyć porządne i osiadłe miasteczka.

3. Ob. Sieradzki, m. s. Sieradz dosyć obszerne, znakomite scymem r. 1383 na którym Jadwigę córkę Ludwika, Królową Polską obrano. *Szadek*, *Łask* kollegiata z grobem S. Bogumiła.

4. Ob. Wieluński, m. s. Wieluń porządnie zabudowane ozdobione kilka pięknymi kościołami, a osobliwie XX. Piarów którzy tu szkołę Wydziałową utrzymują. *Działoszyn* nad rz. Wartą. *Praszka* w okolicy obfitey w rudę żelazną. *Częstochowa* na stare i nowe ms. podzielona, stara porządnie zabudowana na rz. Wartą, Nowa o ½ mili odległa od starcy sławna *Jasną górą* na której klasztor XX. Paulinów z cudownym obrazem N. Panny, który miał bydź przez S. Łukasza malowany, a tu z *Bełza* sprowadzony. Klasztor zbudował Bolesław Xiążę Opolski r. 1389 XX. Paulini dla zabezpieczenia się od rabunków opasali fossą i murem, tym sposobem zrobili małą twierdzę, w której kilkakroć mę-

źnio się Polacy bronili, zawsze prawie cudownym sposobem ocaleni. *Przyrów* kościół S. Anny.

5. Ob. Piotrkowski, m. s. Piotrków porządnie zabudowane, niegdyś znakomite Trybunałem i Seymami. Ma kilka kościołów, między temi nayznakomitszy Dominikański i XX. Piarów pod których dozorem Szkoła Wydziałowa zostaje. Liczą w ogóle 3600 mieszk. *Wolborz* niegdyś pałac Biskupów Kujawskich. *Sulejów* opactwo cystersów, szkoła podwydziałowa. *Radomsk* sławne kaszą. *Konieczpole*. *Gidle* sławne cudownym obrazem N. Panny w kościele XX. Dominikanów. *Wieś Myśliwczów* wody mineralne.

IV. Woiew. Lubelskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Ob. Lubelski, ms. st. obw. i Woiew. *Lublin* nad rz. *Bystrzycą*, należy do piękniejszych miast Polski. Liczy 10000 ludności. Kościół wspaniały katedralny, klasztor sióstr miłosierdzia, kilka pięknych kościołów i domów murowanych przyozdabiają miasto. W środku rynku odnowiony przez Króla Stanisława Augusta Ratusz pamiętny w dziejach oyczystych ostateczną Unią Litwy z Polską roku 1569. Szkoły Woiewódzkie, szkoła podług sposobu *Lankstra* urządzona, seminaryum, towarzystwo naukowe woiew. Lubelskiego. Inne ms. *Lubartów* nad rz. *Wieprzem*, pałac Xiążąt *Sanguszków*. *Opole* szkoły wydziałowe XX. Piarów; wspaniały pałac z officynami. *Puławy* nad rz. *Wisłą* 3000 ludn. o nich powiedział *Krasicki*, „*Godne Monarchów Puławy*“ wspaniała rezydencya Xiążąt *Czartoryskich*, godne zwiedzenia, świątynia *sybilli* gdzie zbiór starożytności Polskich, zamek z ogrodem angielskim, oranżerye, grotty, biblioteka, instytut nauczycieli wiejskich. *Wieś Piotrawin* wskrzeszeniem *Piotrawina* przez S. Stanisława znakomita w. *Sobieska wola* dziedziczna niegdyś familii *Sobieskich* w. *Babin* sławna rzeczpospolita *Babińska*.

2. Ob. *Krasnostawski*, ms. st. *Krasnystaw* nad rz. *Wieprzem*, ma wiele domów murowanych, żadnego żyda. W zruinowanym teraz zamku tutejszym, mieszkał niegdyś *Arcy Xiąże Austryacki Maxymilian*, wzięty w niewolę pod *Byczyną* przez *J. Zamoyskiego* r. 1588. Inne ms. *Chełm* kościół katedralny *Biskupa Grecko Uniackiego*, kollegium i szkoła wydziałowa XX. Piarów, *Łęczna* iarmarki walne na konie i woły.

3. Ob. *Hrubieszowski*, ms. st. *Hrubieszów* szkoły wydziałowe. *Dubienka* pamiętna potyczką r. 1792. *Tyśzowce* sławna konfederacya tegoż nazwiska, za *Jana Kazimierza* tu zawarta r. 1655. *Tomaszów*, *Horodło* nad rz. *Bugiem*, tu nastąpiło porównanie szlachty obojga narodów.

4. Ob. *Zamoyski*, ms. st. *Zamość* porządnie zabudowane, forteca. Inne ms. *Szczebrzeszyn* szkoła woiewódz-

ka Zamoyskich, klasztor siostr miłosierdzia. *Biłgoraj* cecli sitarzy. *Janów, Tarnogród*.

V. Woiew. Płockie dzieli się na 6 Obwodów, 6 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obw. Płocki, ms. st. obw. i woiew. *Płock* nad rzeką Wisłą, iporzadnie zabudowane, 5400 mieszk. Szkoła woiewódzka, kościół katedralny, 5 klasztorów, tu są groby Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego Królów Polskich. Inne ms. *Płońsk, Żukroczym, Wyszogród* iabr. zagli.

2. Obw. Pułtuski, m. s. *Pułtusk* nad rz. Narwią, Pałac Biskupi, seminarium, szkoła woiewódzka pod dozorem XX. Benedyktynów, bitwa r. 1706. *Serock* przy zbiegu Narwi z Bugiem.

3. Obw. Lipnowski m. s. *Lipno, Dobrzyń* kopalnia węgla kamiennych. *Skąpe* bogaty kościół i klasztor.

4. Obw. Mławski m. s. *Mława* nad rz. Mławką, klasztor XX. Missyonarzy. *Raciąż, Żuromin*.

5. Obw. Prasnyski, ms. *Prasnysz, Ciechanów* iarmarki znaczne.

6. Obw. Ostrołęcki, m. s. *Ostrołęka* nad rz. Narwią; pięknie zabudowane, ale przez pożar znacznie uszkodzone. Tu się zaczyna puszcza Ostrołęcka. *Myszyniec, Ostrów, Andrzejów*.

VI. Woiew. Mazowieckie dzieli się na 7 obwodów, 15 powiatów, 15 okręgów gminnych.

1. Obw. Warszawski, ms. st. obw. woiew. i całego Królestwa *Warszawa* na lewym brzegu rz. Wisły założona: Nie należy do rzędu starożytnych miast Polski, pierwszą o niem wzmiankę znajdujemy pod r. 1224. Od czasów gdy Zygmunt III. w niem rezydencją swoją założył, wznosić się zaczęło; wszystko zaś co rząd dla przyozdobienia Warszawy zrobił od r. 1817 do dziś, dziełem wieku zdaie się: Opustoszałe pałace, wyporzadzone i przyozdobione, nowe pobudowane, kościoły upiękrzone, wszystkie prawie domy odnowione. Wiele nikczemnych domków zniesiono, a na ich miejscu albo nowe powstały kamienice, albo place publiczne urządzono. Rynek nowego i starego miasta przez zniesienie Ratuszów rozprzeźrzeniony, zamek Królewski znacznym kosztem od strony Krakowskiego przedmieścia odsłonięny i przyozdobiony, przez co posąg Zygmunta III: Króla nowej nabył okazałości. Pałac Kazimirowskim zwany z ruyn świetnie wzniesiony i na umieszczenie Uniwersytetu Królewskiego przeznaczony. Na miejscu kościoła XX. Dominikanów na Krakowskiem Przedmieściu, wznosi się wspaniały dom Towarzystwa królewskiego Przyjaciół

Nauk, który będzie trwałym pomnikiem gorliwości i poświęcenia się dla dobra kraju JW. Staszica Radcy Stanu Dyrektora przemysłu Narodowego. Kościół S. Alexandra Newskiego wybudowany na pamiątkę pierwszego wjazdu do stolicy N. Cesarza i Króla Alexandra I., tudzież na pamiątkę wskrzeszenia Królestwa. Prócz tego wiele domów Rządowych i prywatnych albo przyozdobiono albo na nowo wybudowano. Blizko 100 pałaców zdobią miasto, między którymi Pałac Rządowy niegdyś Krasieńskich, Pałac Saski obadwa z ogrodami publicznymi, Brylowski, Jabłonowski teraz na Ratusz przyrządzony: z 34 kościołów naywspanialsze, XX. Misyonarzy, Bernardynów z piękną facyatą, XX. Piarów, Katedralny, Ewangelicki. — Towarzystwo Królewsko-Warszawskie Przyjaciół Nauk. — Tow. Dobroczyńności; Rolnicze; Muzyki; Tow. do układu książek elementarnych, Uniwersytet Królewski, 3 szkoły wojewódzkie, tyleż wydziałowych; szkoły podwydziałowe, elementarne według sposobu Lankastera, szkoły niedzielne, nowo urządzona szkoła żydowska, blizko 100 szkół i pensy niższych i wyższych dla płci żeńskiej. Kilka Bibliotek publicznych, Galerya obrazów Ossolińskiego, Muzeum, Gabinet hist. naturalney, ogród botaniczny. Szpitale wybornie urządzone, mianowicie Dzieciątka Jezus ogromnym kosztem przez X. Bandouin założony. Fabr. kart, wybornych kapeluszy, tabaki, kobierców, sukna, kazimirków, materyy bawełnianych, powozów co do mocy równających się Angielskim, co do gustu wyborniejszych, z walne iarmarki każdy po 3 tygodnie, S. Jańskie kontrakty. Ludności teraz liczą w Warszawie wraz z przedmieściem Pragą 110,000.

Okolice Warszawy ozdobne bardziéj sztuką niż z natury. *Lazienki* ulubiona rezydencya letnia Stanisława Augusta Króla, przez Niego wybudowane i upiękzone, tu jest posąg Jana III. Króla, z iednego kamienia wystawiający Króla na koniu siedzącego, dwóch Turków pod nogami iego. *Wilanów* z pomnikami rycerzy Polskich. *Belweder* letnia rezydencya N. W. X. Konstantyna. *Królikarnia*, *Bażantarnia*, *Mokotów*, *Powązki*, *Marymont*, *Bielany* gdzie klasztor Kamedułów. Między Warszawą i Wolą jest miejsce Elekcyi Królów Polskich, dziś trudne do rozpoznania.

Inne ms. w tym obwodzie *Błonie*, *Czersk*, nad rz. *Wisłą*, dawna stolica książąt Mazowieckich. *Nadarzyn*, *Warka* zwycięstwem Czarnieckiego nad Szwedami pamiętne. *Góra Kalwarya*. *Wieś Raszyn* bitwa d. 19. Kwietnia 1809. *Jeziorna* papiernia.

2. Ob. Stanisławowski, ms. *Stanisławów*, *Mińsk*, *Siennica*.

3. Obw. Rawski ms. *Rawa* nad rz. *Rawką*, szkoła wodwydziałowa. *Skierniewice* pałac niegdyś Arcybiskupów Gnieźnieńskich, fabr. sukna. *Stryków* oyczyzna Macieja Strykowskiego.

4. Obw. Łęczycki ms. *Łęczyca* nad rz. Bzurą, porządnie zabudowane, z iedney strony dla błot niedostępne, dla tego na twierdzę przeznaczone było, teraz iednak mury zwalone a fossy zasypane. Szkoła wydziałowa.

5. Obw. Sochaczewski ms. st. *Łowicz* nad rz. Bzurą, obszerne i porządnie zabudowane, stolica Xięstwa t. i. do N. W. X. Konstantyna należącego. Seminaryum Nauczycieli wiejskich i miejskich, szkoła wydziałowa XX. Piiarów, seminaryum duchowne, Kollegiata wspaniała. Wieś *Nieborów* pałac Xiążąt Radziwiłłów z galerją malowideł i pięknym ogrodem. *Arkadya* ogród Angielski ogromnym kosztem przez Xiężnę Radziwiłłową przyozdobiony, świątynia słońca znaczną ilość starożytności greckich zajmuie. Ms. *Sochaczew* nad rz. Bzurą, od żydów zamieszkała.

6. Obw. Gostyński m. s. *Kutno* obszerne, w większą części żydami zamieszkała. *Gostynin* z zamkiem opustoszałym w dzieiach iednak narodowych znakomitym.

7. Obw. Kuiawski ms. *Włocławek* nad rz. Wisłą, obszerne i porządne. Kościół katedralny, seminaryum, szkoła wydziałowa XX. Piiarów. *Brześć kuiawski*, *Kowal* znakomite ms. urodzeniem Kazimierza W. Króla. *Radzieiów* niegdys sławne szkołami XX. Piiarów.

VII. Woiew. Podlaskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Ob. Siedlecki, ms. st. obw. i Woiew. *Siedlce* pięknie zabudowane, pałac spustoszony. Szkoła podwydziałowa. *Węgrów* szkoła podwydziałowa, seminaryum.

2. Ob. Łukowski, m. s. *Łuków* szkoła wojewódzka XX. Piiarów, i konwikt Szaniawskich. *Zelechów*, *Garwolin*, *Stężyca*, wieś *Gołębiów* konfederacya za Króla Michała Korybuta, ms. *Maciejowice* nad Wisłą bitwa 10 Października 1794.

3. Ob. Bialski, m. s. *Biała* szkoła wydziałowa.

4. Ob. Radzyński, m. s. *Radzyn*, *Międzyrzec*, *Kock*, *Włodawa* iarmarki na woły.

VIII. Woiew. Augustowskie dzieli się na 5 Obwodów, 7 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Ob. Łomżyński, m. s. *Łomża* nad rz. Narwią, niegdys obszerne i wspaniałe, od ostatniego zburzenia przez Szwedów dotąd podzwignąć się nie może. W pięknem i dla handlu korzystnem położeniu miało niegdys znaczna liczbę kupców i rzemieślników. Królowa Bona często tu przemieszkowała. Sławna niegdys szkoła XX. Piiarów, zamieniona teraz w szkołę wojewódzką. Inne ms. *Tykocin* nad rz. Narwią, piękny kościół i klasztor XX. Missyonarzy

szkołę podwydziałową utrzymujących. Statua Stefana Czarnieckiego. Tu August II. wznowił order orła białego roku 1705.

2. Ob. Augustowski, ms. stoł. obw. i Wojew. Suwałki, bardzo porządne choć małe miasto. *Szczucin* szkoła podwydziałowa, *Wizna* przy uściu Biebrzy do Narwi.

3. Ob. Seyneński, ms. *Seyny* szkoła wydziałowa tu teysza ma bydź do stopnia szkoły wojewódzkiej podwyższona. *Sereis* fabr. sukna i płocien.

4. Ob. Kalwaryjski, m. s. *Kalwarya* nad Szeżupą.

5. Ob. Maryampolski, m. s. *Maryampol* nad rz. Szeżupą, szkoła XX. Maryanitów. *Prony* nad rz. Niemem huta szkłauna i papiernia.

§. 15. Państwo Tureckie.

Położenie, granice, obszerność. Turcyja również jak Cesarstwo Rosyjskie obeymuje prowincye Azyatyckie i Europeyskie, które pod 34° — 68° długości, 29° — 48° szerokości leżą, a powierzchnia 42,282 mil kwadr. obeymuje, z czego przypada na Europeyską 9225, na Azyatycką 24,262 a na Afrykańską 8795. Turcyja Europeyska graniczy na północ z Rosyją, Ziemią Siedmiogrodzką, Węgrami i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, morzem Adryatyckiem i śródziemnym, na południe z morzem śródziemnym, na wschód z Rosyją, morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską i Archipelagiem; Azyatycka Turcyja graniczy na północ z morzem czarnem na wschód z Persyą, na południe z odnogą Perską i Arabią, na zachód z między-morzem Suez, morzem śródziemnym, cieśniną Dardanelską, morzem Marmora i cieśniną Konstantynopolitańską.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, częścią ostremi skałami, częścią wzgórkami przerznięty, w niektórych okolicach piaszczysty i bagnisty, po większej części urodzajny, ale źle uprawny. W Euro-

pie są góry Emineh - Tagh czyli Bałkan (*Hae-mus*), z wielu odnogami, góry greckie Lacha (*Olymp* 6120 stóp wysoka, przy niéy dolina *Tempe*), Kissapos (*Ossa*), Messowo (*Pindus*), Lukara (*Parnass*), Sagara (*Helikon*) i t. d. W Azji: *Olymp*, *Teurus*, z odnogą *Libanon* (8949 stóp wysoką) i *Antilibanon* i t. d. Na północ i w okolicach górzystych jest powietrze ostrzejsze; niż na południe, gdzie daley niż na 1000 mu¹ wadr. jest zima bez śniegu, lodu, szronu i t. d. Szkodliwy jest wiatr *Samum* zwany; także zagraniczne choroby i trzęsienia ziemi, pustoszą często Powiaty.

Wody. Morza: morze czarne, *Marmota* czyli *Mare di Marmora*, Archipelag i morze Syryjskie. Odnoży: *Golfo di Rodosto*, *di Salonichi*, *di Napoli*, *di Romania* i t. d. Cieśniny: *Konstantynopolitańska*, *Hellespont* czyli cieśnina *Dardanelska*, *Euripus*. Jeziora w Europie: *Rosova*, *Copais* i t. d.; w Azji *Beni-skie*, *Wan*, morze martwe (*See Lots*, morze *Sadum* i *Amur*), *Genesaret* (morze *Tiberias*) i t. d. Rzeki w Europie: *Dunay* z *Sawą*, *Morawa*, *Prut*, *Aluta* (*Olt*) i t. d. uýcia do morza czarnego; *Marrica* i t. d.; w Azji: *Eufkrat* (*Phrat*), *Tygrys*, a po złączeniu się tych dwóch rzek *Szat al Arab* (rzeka *Arabska*), która wpada do odnoży *Perskiéy*, *Meindera* (*Meander*, *Oront El Azi*), *Jordan* i t. d.

Produkta. Turcyja jest od natury bardzo opatrzo-na, i rozmaitością płodów nie ustępuje żadnemu Europejskiemu Narodowi. Lubo daleko mniejsza część uprawianą tylko bywa, wydaie jednak więcéy, niż mieszkańcy zpotrzebować mogą, i wywóz produktów przewyższa ich nawóz do kraiu. Zboże, ryż, wino (grona i rodzenki drobne (*Korynty*), południowe owoce, oliwa, bawełna, tytuń, *mastyx*, manna, mak, szafran, galas, drzewo, żywice i t. d.; rogate bydło, bawoły, konie, osły, muły, wielbłądy, dromedary, owce z wełną cienką, podobną do iedwablu, także z wiel-

kimi i tłustymi ogonami, owce Angoryjskie, gazelle, zwierzyna, iedwabniki, pszczoły, muszle purpurowe i t. d.; złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, sól, marmur, ziemia do pieczętowania, ziemia farbierska, kamienie szlifierskie, piana morska, ałun, siarka, źródła mineralne, źródła nafty i t. d.

Mieszkańców 24 072,000, z których w Europie 9,482,000³ w Azji 11,000,000, a w Egipcie 3½ mil.; Osmani (Turcy), Greci, narody Słowiańskie (Bulgario- wie, Serwianie, Raicowie, Kroaci, Bośniaki), Wołochy, Arabowie, Kurdy, Turkomany, Durży, Armeń- czykowie, Żydzi, Frankończycy (Europejczycy), Cygany i t. d. Panująca religia jest Mahometańska, której głową jest Mufty. Cierpią tu iednak i inne wyznania. Postępek w naukach u Turków jest bardzo szczupły, iednak mają swoje szkoły i Kolegia. Co się tyczy kunsztów, naywięcey ćwiczą się w budowlu, ogrodnictwie i muzyce; malarstwa, rzeźby i ryciny wcale nie znają. Naywięcey u nich Grecy celują w naukach.

Fabryki są po większey części w ręku chrześcian i żydów; fabr. sukna, materyy iedwabnych, bawełny, obić, skór, stali, miedzi i inne. Turecka farbier- nia przędzy i t. d. Ten zaś tak ważny handel prowadzą Grecy, Armeńczycy, Arnauci i Żydzi.

Rząd samowładny despotyczno-dziedziczny w linii męskiej. Wielkim Sułtanem (Wielkim Panem czyli Cesarzem Osmańskim) jest *Mahmud II.*, urodzony 1785, ma w sobie połączoną naywyższą władzę świecką i duchowną. Dwór jego nazywa się wysoką Portą. Naypierwszy Minister państwa i Minister woyny jest Wielki Wezyr. Woiewodowie na prowincyach zowią się Beglerbegs, Paszowie i Sandszaki; iednak w niektórych prowincyach mają Woiewodów i Agów rządzących samowładnie dystryktami do nich należącymi. Niektóre nawet części nie chcą uznawać Sułtana za swego Pana, lecz słuchają swego Woiewody. Powszechne obrady państwa odprawiają się w Dywanie (dom radny pań-

stwa). Dochody (prócz dochodów skarbu Cesar-
skiego) wynoszą 30 (40½ milionów) złot. niem. Siła
lądowa podług Griffitha ma wynosić 388 400, podług
Marsigly zaś tylko 220,440 ludzi. Siła morska z o okrę-
tów liniowych, 15 fregat i 32 mniejszych statków.

Części:

Podział Turcyi Europejskiej podług książek i
kart ieograficz. na Rumelią, Macedonią, Serwią, Bulgaryą
i t. d., jest wcale Turkom nieznany. Znaią oni tylko,
prócz Konstantynopolu i Adryanopolu, 2 Województwa
(Beglerbeglike), które się dzielą na Sandszaki, te znowu na
obwody mniejsze. Dla łatwiejszego wyszukania miast na
mapach, należy uważać, że Województwa Rumelii 1. 2 i
8 do Rumelii czyli Romanii należy, 3—7 do Bulga-
ryi, 9 i 10 do Macedonii, 11 12 i 27 do Serwii, 13 i
15 do Liwadii, 14 do Morei, 16—25 do Albanii; 8 Po-
dwojewództw (Sandszak) Bosniackich należy do Bosnii,
do którego pospolicie liczą także Herzegowinę, Dal-
macyą Turecką i Kroacyą.

M. s. państwa Tureckiego i rezydencya Sułtana jest
Carogród, Konstantynopol (Stambuł, Istambuł) z wybornym
portem; miasto ma obwodu 2½ mil Niemieckich, prócz 7
przedmieść; 88,185 domów (z których 16 Paźdz. 1816 1500,
a kupieckich kramów do 3000 się spaliło; 500,000 (1 mi-
lion) mieszkańców. Godnemi uwagi są: Seray (pałac re-
zydencyonalny Sułtana, ma otwodu i milę, z ogrodami,
salami Dywanu, maształniami, rywsztunkami, pomieszka-
niami dla 10,000 ludzi i t. d.), Eski - Seray, stary Se-
ray, obwodu ma ¼ mili Niem., mieszkanie strąconych z
tronu Sułtanów, Xiążąt i Xiężniczek zmarłych Sułtanów),
siedm wież (cytadella, więzienie, skarbiec), 485 meczetów,
Dszania (między któremi jest najstarsza i najsławniejsza
Zofii; jest długa na 290 stóp, szeroka na 270, znajduje się
w niej 170 marmurowych statuów, podłoga i wschody są
także marmurowe; na około niej są Kaplice, gdzie spoczy-
wają zwłoki Sułtanów i ich familii, w których dzień i noc
lampy palą, a w niektórych godzinach iałmużny ubogim
rozdaia), a przeszło 5000 pomniejszych Meczetów; 23 Gre-
ckich Kościołów z Patryarchą, 3 Ormiańskie Kościoły z
Arcybiskupem, 9 Katolickich Kościołów i 6 Klasztorów z
Biskupem, Klasztor z 300 Indyjskimi Fakirami, kilka Sy-
nagog, 40 gospód (Khan) Seraie dla karawan (bezpłatno
austerye dla podróżnych, w których iednak o naczyniach
domowych i iadle samemu starać się trzeba), 150 łaźni pu-
blicznych, Bazary (wielkie domy kupieckie z dwoma boga-
tymi sklepami, z których pewna liczba rzemiosł przeczno-
na, n. p. dla handlarzy iedwabiu, złotników i t. d.; zamy-

kałą i e na noc); 518 szkół, w których uczą bezpłatnie i ćwiczą młodzież, 1255 szkół dla dzieci, w których podobnie uczą bezpłatnie czytać, pisać, rachunków, religii; Akademia, w której dają astronomii, fortyfikacyi, artyleryi, nauki o żegludze, i eometrii i ieografii; szkoła matematyki i morska, publiczne biblioteki, gimnazyum Greckie i t. d.; fabr. broni, bawełny, iedwabiu, safianu, szagrynu i inne; znaczny handel morski i lądowy, do którego między Greckimi mieszkańcami należą Ormianczykowie i Zydzi, oprócz tych Włochy, Franzuzi, Rosyanie, Anglcy i t. d. Na przedmieściu *Pera* mieszkają Poślowie Europeyscy, Kurryery i t. d. Miasto *Edrene (Adryanopol)* nad Marycą, *Seray, Bazary*; fabr. iedwabiu i skór, turecka farbiernia nici, handel.

I. Województwo Rumeli ma 27 Podwojewództw (*Sandschake*):

1) Wisa, z m. s. t. i., obfituje w wino i owoce ogrodowe, i miasteczko *Indsigis*, w pobliskości którego są mieszkania w skale wykute, do których się wchodzi wschodami i drabinami.

2) *Kirkkilissa (Kirk-Ekklesia)*, z m. s. t. i., winnica.

3) *Silistra*, z m. s. t. i. nad Dunajem. *Warna* (Władysław IV. Król Polski), port, stolica Metropolity Greckiego, handel.

4) *Nikopoli*, z m. s. t. i. nad Dunajem, stolica Greckiego Arcybiskupa: Miasteczko *Siston (Szystowa, Szystab)* nie daleko Dunaju, handel. Sławne pokojem 1791. Miasto to spaliło się w Kwietniu 1812.

5) *Widin (Widdin)*, z m. s. t. i. nad Dunajem, fort., stolica Pod-Woiewody i Greckiego Arcybiskupa.

6) *Czirmen*, z m. s. t. i., zamek.

7) *Sofia* (po Bułgarsku *Triadica*) z m. t. i., m. s. *Rumeli* nad Boianą, stolica Woiewody i Greckiego Arcybiskupa, cytradella. *Filiba (Philippopolis)* nad Marycą, z wielu łaźniami, meczetami, gospodami dla karawan, stol. Greckiego Arcybiskupa, tkalnia wełny, handel.

8) *Galipoli*, z m. t. i. nad cieśniną Dardanelską, stol. Pod-Woiewody *Baszy Kapudan*, który zarządza innemi do Woiewody (*Baszy*) należącemi przedmieściami. Jest tu stolica Greckiego Arcybiskupa, port, handel. Zamki czyli *Dardanelle* nad *Helespontem*, po turecku *Kilidbar* i *Boshas-Hecarlere* (inne są w Azji). Wyspy: *Kirid (Kreta)* z m. s. *Kanea*, stol. Greckiego Biskupa, port, handel - w roku 1810 bardzo zostało uszkodzone okropnem trzęsieniem ziemi. *Semadrek (Samotrace)*. *Limiie (Lemnos)*

Illegi (*Delos*), króliki się tylko na niędy znajdują. Bara (*Paros*). Bogcza (*Tenedos*), klucz do cieśniny Dardanel-skiej. Midilli (*Lesbos*). Sakis (wyspa mastyxowa, da-wniej *Chios*). Sozam (*Samos*). Rodos (*Rhodus*). Santorin czyli *S. Erini*, w której znajdują pucołanę.

9) Salonik (*Tessalonia*), z miastem warownem i han-dlowem t. i. nad odnogą t. i. z 70,000 mieszk., stol. Greckiego Arcybiskupa, wyższa szkoła żydowska, nazwana Ho-ra, w której jest do 200 nauczycieli, a przeszło 1000 uc-zniów od 4 do 10 lat i wiele sali do zbioru księzek prze-znaczonych; fabr. bawełny, sukna, obić, safianu. W po-bliskości jest Aiozoros (*Monte Santo, Athos*) na 5900 stóp wysoka, z 65 klasztorami i 6000 prawie z wszystkich naro-dów Europejskich, religiantami.

10) Kostendil (*Giustendil*), z m. t. i., miny złote i srebrne, kąpiele siarczyste.

11) Uskub, z m. t. i.

12) Tirhala, z m. t. i. Miasto *Jeniszehr (Tarissa)*, stol. Greckiego Arcybiskupa, 2 meczety, turecka farbiernia ni-ci; fabr. safianu, handel, winnica. *Czatabtcha (Pharsala)*, stol. Greckiego Arcybiskupa, turecka farbiernia nici.

13) Egribos (*Negroponte*) z wyspą t. i.; która jest złączona z stałym lądem mostem. Miasto *Atina (Ateny)*, 12,000 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, towarzy-stwa przyjaciół muz, liceum, uprawa roli, mydlarnia, port, handel. *Livadia*, zamek obronny. stol. Greckiego Metro-polity, handel. Wsie *Castri (Delphi)* i *Istifa (Theby)*.

14) Morea (dawniej *Peloponez*), półwyspa daleko się ciągnąca, która jest złączona z stałym lądem, cieśniną na 6 mil szeroką. Miasto *Anaboli (Napoli di Romania)*, fort., port, stol. Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel, przy-tęm wyspa Czamlicza (*Hydra*) z najlepszymi marynarza-mi w Turcyi samymi Grekami. *Militra, (Misitri)* w po-bliskości którego są ruiny Sparty, i powiat górzysty, za-mieszkały od mężnych *Mainotów*, którzy żyją z rozboju tak lądowego, iako też morskiego. *Mengesza (Napoli di Malvasia)*, port, stol. Greckiego Arcybiskupa. *Baliaba-dra (Patras)*, port, handel. Miasteczko *Kordos (Korynt)* przy wejściu do półwyspy, zamek obronny z 360 wieżami, port, stol. Greckiego Arcybiskupa.

15) *Ainabachtli (Enebekt, Lepanto)*, z m. s. t. i. nad odnogą t. i., do którego wejścia jest obronne zamkami, na-zywającemi się małemi, Dardanellami, zamek obronny, port.

16) *Karli Ili*, miasto *Prevesa*, fort., port. *Wathi*, war-sztat okrętów, handel. *Wunicza (Woniza)* nad odnogą Narda (*Arta*), stol. Greckiego Arcybiskupa, cytadella, port.

17) Janina, z m. t. i., handel, znakomite powstaniem i uporną wojną od r. 1820 do 1822 przez Ali Depedeleny Baszę z portą toczoną.

18) Delouia, z miastem wzmocnionem t. i.

19) Avlona (Vallona), z m. t. i. nad odnogą, przy *Sassena*, połów.

20) Ilbessan, z zamkiem t. i. i miastem Duracz (*Durazzo*) nad morzem, port, zamek obronny.

21) Iskenderie (Skutary) z m. t. i. nad jeziorem *Biana*, fort., stol. Baszy i Biskupa Katolickiego, handel. Czetin (*Cettigne*), miejsca główne Karatag czyli *Montenegro*, zamieszkałe od mężnych *Montenegrów*. Olgun (*Dulcigno*), port, cytradella, stol. Biskupa Katolickiego, handel; morscy rozbojnicy.

22) Ochri (Ochrida), z m. t. i., miny srebrne i siarki.

23) Perserina (Prisrendi), z m. t. i.

24) Feldszterin (*Usiterna*), z m. t. i. *Kossowa*, miny srebrne.

25) Dukagin, z miasteczkiem t. i.

26) Aladszachisar, z m. t. i.

27) Semendra (Semendria), z fort. t. i. nad Dunaiem. Forteca *Belgrad* czyli *Grecki-Białogród* przy uysciu Sawy do Dunaju, 30,000 mieszk., 100 meczetów, środek handlu między Węgrami i Turcyą. *Posorowca* (*Passarowitz*), nad Dunaiem. *Karagiofcza* (*Kargoiewacz*), stolica rządu Serwiskiego. Podług umowy w Listopadzie 1815 obsadzone są Serwiskie fortece Turkami, którym iednak w kraiu osiągdź nie wolno, i na odwrót żadnemu Serwianowi w Turcyi. Każda familia płaci rocznie dukata, a prócz tego każda głowa piastra. Serwianie mają pewnego Agentą przy Dywanie, a w przypadku wojny wystawują się z 12,000 ludzi.

II. Woiewództwo Boénii bierze imię od rzeki t. i., która płynie koło Hersek, Klis i Jawornik; zawiera w sobie 8 Pod-Woiewództw, iako to:

1) Bosnii, z miastem *Bosna Serai* (*Seraiewo*) nad *Milaską* stol. Baszy, ma 65,000 mieszk., 100 meczetów, zamek, kopalnią żelaza; fabr. broni i pałaszy, handel. Fort. *Gradiška* (*Gradyczka*).

2) Klis (Klissa), z zamkiem obronnym t. i., nie daleko od morza *Adryatyckiego*.

3) Kirka, z miastem *Kenin* (*Knin*) nad uysciem *Kirki* do morza *Adryatyckiego*.

4) Iawornik (Zwornik), z m. t. i. nad Dryng, wysoki zamek. Fort. *Trawnik*, stol. Baszy.

5) Hersek, z m. s. *Taszlica (Plewie)*, stol. *Beglebegliku*.

6) *Rohissa*.

7) *Poszega*.

8) *Rahowicza*.

Do tego należą nakoniec pośrednie kraie, które mają swych Panów (Hospodarów), jednak zależących od Sułtana; wyznają oni religią Grecko-Chrześcijańską.

1) Xięstwo Mołdawskie, po Turecku *Bogdan*, z m. s. *Jasz* czyli *Jassy*, rezydencya Hospodara, stolica Greckiego Arcybiskupa, 5000 domów, z których tylko około 200 jest murowanych, 14,063 mieszk.

2) Xięstwo Wołoskie, po Turecku *Eflak*, z m. s. *Bukarest*, 42,000 mieszk., rezydencya Hospodara, stol. Greckiego Metropolity, liceum, towarzystwo uczonych. Sławne pokojem dnia 28. Maja 1812.

Turcy a Azyatycka zawiera następujące części główne:

1) *Anadoli* czyli *Natolia (Levanta)*, dawniey mała *Azja*, z m. s. *Kiutahia* czyli *Kutaia*, stol. Baszy, kąpiele ciepłe. Miasto *Brusa* i *Bursa* pod górą *Olympus* zwaną, 100,000 mieszk., stol. Ormiańskiego i Greckiego Arcybiskupa; fabr. iedwabiu, muszlinu i inne, handel. *Angora* czyli *Anguria*, zamek zbroyny; fabr. szalów. *Eskiudar* czyli *Skutary* nad kanałem *Konstantynopolitańskim*, zdaje się bydź jego przedmieściem. *Ismir* czyli *Smirna*, 150,000 mieszk. (z których r. 1814 wymarło podczas powietrza 40,000, tak dalece, że 800 domów, których mieszkańcy wymarli, są puste), towarzystwo Greckie zachęcające do nauk i sztuk, gimnazjum Greckie; port, fabr. obić i inne, najznakomitsze miasto handlowe *Natolii*. Miasto straciło dnia 10go Czerwca 1811 przez pożar wszystkie tak zwane *Sciała* (w których przedawano zagraniczne i swoyskie towary, i gdzie rzemieślnicy wszelkich gatunków mieszkali), a meczety, kilka wodociągów i magazynów, wiele domów, bud. farbierni i fabr. mydła. *Konia*, zamek obronny, stol. Baszy i Greckiego Metropolity, handel. *Pergamo*, fabr. pergaminu. *Sinope*. *Cerasonte*. *Siwas*, zamek obronny, stol. Baszy. *Tarabasan (Trapezus)* nad morzem czarnem, stol. Greckiego Biskupa; farbiernia fabr. miedzi, budowla statków. Azyatyckie zamki *Dardanelskie*. Wyspa *Cypr* zamieszka od 37,000 Chrześcian i 47,000 Turków, z m. s. *Nikusia*, stol. Baszy, Greckiego Arcybiskupa i Or-

miańskiego Biskupa; fabr. bawełny i korduanu. Miasto Maassa (*Famangusta*), port.

2) Soria, Soristan (*Syrya*) Szam, z. m. s. *Halep* czyli *Aleppo*, 200,000 mieszk. (między którymi jest 24,000 Chrześcian, a 280 Europejczyków), zamek obronny, stol. Baszy, Greckich Patryarchów, Biskupa Ormiańskiego, Jakobickiego i Maronickiego; fabr. mydła, złotych drutów, złotych frandzli, iedwabiu i bawełny, główny skład towarów Perskich, Indyjskich i Tureckich. Ich port jest *Eskienderum* czyli *Alexandrette*, po Turecku *Sconderun*. Miasto *Acre* czyli *St. Jean d'Acre* (*Ptolomais*) pod górą Karmel, stolica Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel bawełny; napróżne dwumiesięczne oblężenie pod Napoleonem Bonapartem w roku 1799. *Damaszek*, 200,000 mieszk., stol. Baszy i Greckiego Patryarchy; Ohany i Bazary; fabr. szpad, bawełny, iedwabiu, mydła. — Należy tu także dobrze uprawny powiat Palestyna, z m. s. *Jeruzalem* czyli *Solima* na 4 pagórkach z zamkiem obronnym *David*, $\frac{3}{4}$ mili obwodu, 20,000 mieszk., między którymi jest żydów 11,000, chrześcian 7000; meczety, Kościoły (20) Ormiańskie i Greckie, Klasztory Ormiańskie i Katolickie (Ormiański zawiera w sobie prócz cel dla Xieży do 100 izb dla pielgrzymów, odwiedzających grób Chrystusa; stol. Greckiego Patryarchy i Ormiańskiego Arcybiskupa; handel relikwiami, krucyfixami, różańcami i t. d. Miasto *Gaza*, port. fort., stol. Greckiego i Ormiańskiego Biskupa; handel, miejsce połączenia handlu między Syryą i Egiptem. Wieś *Bethlehem*, z wielkim Klasztorzem dla Franków i Ormiańczyków; w Klasztorze Ormiańskim jest pod chórem Kościoł podziemny, w którym się Jezus miał urodzić. — Tu należy jeszcze kraj Druzów, należący do Porty, mający swego Emira Turcyi hołdującego, który mieszka w mieście *Deir* czyli *Dair al Kama*. Klasztor Maronitów *Mar Hanna*, gdzie Arabska drukarnia.

3) Mezopotania czyli *Al Dzesira* (jest to wyspa czyli półwyspa), z m. s. *Kara Emid* czyli *Diarbeki* nad Tygrysem, z 500,000 mieszk., stol. Baszy, Nestoryańskiego Metropolity i Jakobickiego Patryarchy; fabr. safianu, korduanu, płótna, bawełny, handel. Miasto wzmocnione *Mossul*, *Mossol* czyli *Mozul* nad Tygrysem, stol. Baszy i Patryarchy Nestoryańskiego; fabr. płótna, bawełny, obić i inne, garbarnia, kamieniarnia, handel.

4) Georgia Turecka (*Sa Atabego*), z miast. s. i fortecą *Akaleyke* czyli *Agheleyghe*, stol. Baszy, handel.

5) Turkomania czyli Armenia Turecka z Kurdistanem i Irak Arabi (czyli Irak - Babeli), z miastem *Arserum* czyli *Ercerum* z 150,000 mieszk., stolica Baszy •

trzech bńńczukach, Arcybiskupa Ormiańskiego i Greckiego Biskupa; fabr. towarów miedzianych, handel. *Was* nad jeziorem t. i., stol. Baszy. *Kierkuk*, zamek, stol. Baszy. *Szerecur*, na skale, w której sã domy wykute, do których się wchodzi po wschodach od 15 do 20 stopni. *Bagdad* nad Tygrysem z 100,000 (20,000) mieszk., cytradella, stol. Baszy; fabr. iedwabiu i bawełny, handel. *Basra* czyli *Bas-sora* nad rzekã Szat al Arab, z 50,000 mieszk. Mieysce skłãdu wszystkich towarów, które z Indyi i Persyi do Konstantynopolu idã i na odwrót.

O osadach Arabskich, Egiptu i krajów pod harczem stojących: *Tunis*, *Tripolis* i *Algier*, zobacz w Azyi i Afryce.

R o z d z i a ł D r u g i.

A Z Y A.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Azya leży od $43^{\circ} 33'$ — $207^{\circ} 40'$ długości, a $1^{\circ} 7'$ — 78 szerokości, graniczy na zachód z Europą (Ural, Don), morzem Azowskiem, cieśniną Feodosyą (Kaffa), morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolińską, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską, morzem śródziemnym i między morzem Suez; na południe z morzem Indyjskiem i jego odnogą; na ~~zachód~~ z oceanem wschodnim, a na północ z morzem lodowatym. Obeymuie mil kwadr. 768,057. *700050*

§. 2. *Góry.* W środku są główne góry wszystkich gór Bogdo - Oola, których pomnieysze czyli ramiona są: *Altai, Mussart z Mustag i Imaus*: góry Saianiskie; daley góry Uralskie, Kaukazus, Taurus z górą *Macis (Ararat)*; góry Gatyiskie i t. d. Nayznaiomsze podgórze są: K. Comorin i Romania na południe, Czukotskoinois na północno-wschodnią i Kap Lodowy nad morzem lodowatym. — W wielu okolicach, osobliwie w środkowej Azyi, w wielkie pustynie piaszczyste i stepy, n. p. *Gobi* czyli *Szamo*.

§. 3. *Morza.* 1) Morze lodowate z odnogami *Karyską, Obiską, Jenizeyską i Lenayską*; 2) Morze wschodnie czyli morze spokojne, którego części są: *Archipelag północny z odnogą Anadyrską i Kamszacką; Lam* (morze Tunguskie czyli Ochockie (z odnogami *Penszyńską i Iszygińską*, morze *Japańskie*; odnoga *Korea, Whanghai* (morze złote), *Nankin; Archipelag południowy.* 3) Ocean In-

dyiski, którego części są: morze *Arabskie* i *Perskie*, z odnogami *Arabską* (morzem czerwonym), *Perską*, *Sindyiską* i *Kamboyską*; odnoga *Bengalska*, *Archipelagi Indyjskie* z odnogami *Tunkin* i *Siam*.
4) **Morze śródziemne.**

§. 4. *Cieśniny*. Cieśnina *Waygacz* między wyspami *Nowaia-Zemia* i *Syberją*; 2) Cieśnina *Kuka* czyli *Bering* między *Azyą* i *Ameryką*; 3) Cieśnina *Sund* między *Sumatrą* i *Jawą*; 4) Cieśnina *Malaka* między *Sumatrą* i *Mulaką*; 5) Cieśnina *Selan* (*Ceylon*) między wyspą *Selan* i wschodnimi *Indyami* z tej strony *Gangesu*; 6) Cieśnina *Ormus* łączy morze *Perskie* z odnogą *Perską*; 7) Cieśnina *Babelmandeb* łączy morze *Arabskie* z odnogą *Arabską*; 8) Cieśnina *Dardanelaska* prowadzi z *Archipelagu* do morza *Marmora*, tak iak 9) Cieśnina *Konstantynopolitańska* z morza *Marmora* do morza *czarnego*; 10) Cieśnina *Feodozja* (*Kaffa*) z morza *czarnego* do morza *Azofskiego*.

§. 5. *Jeziora*. Morze *Kaspijskie*, *Aral*, *Bajkał*, *Kokonor*, morze *martwe*, *Wan* i t. d.

§. 6. *Rzeki*. *Wołga* i *Ural* wpływają do morza *Kaspijskiego*; *Amu* i *Syr* do *Aral*; *Orond*, *Baradi* i t. d. do morza *śródziemnego*; *Kuban*, *Kisil-Imakit*. d. do morza *czarnego*; *Eufkrat* czyli *Phrat* z *Tygryssem* do odnogi *Perskiej*; *Indus* (*Sind*) do morza *Perskiego*; *Ganges* i *Burremptur* do odnogi *Bengalskiej*; *Menam-Kom* do *Ceszu* *Indyjskiego*; rzeka *żółta* i *niebieska* do jeziora *Nankin*; *Anadyr* do morza *Kamszackiego*; rzeka *Oby* (z *Irtysz* i t. d.), *Jenisey*, *Lena* i t. d. do morza *lodowatego*.

§. 7. *Klima*. Południowe brzegi *Azyi* z wyspami leżą z tamtej strony *zwrotnika Raka* w strefie *gorącej*; główna część *kraiu* z brzegami *wschodnimi* i *wyspami* w strefie *umiarkowanej*; *północne*

brzegi z tamtej strony koła biegunowego w północnej zimnej strefie, której działania aż ku środkowi umiarkowanej sfery się rozciągają. Dla tego podzielono Azyą na 3 części na południową, średnią i północną. Azya południowa od 40° północnej aż 1° południowej szerokości, ma powietrze gorące i wilgotne, i tylko w stronie północnej ku gorom umiarkowańsze i czyste; na południe wieje często wiatr duszący, *Samum* zwany. Są tu tylko dwie pory roku; na północ Równika od Czerwca do Września pora dżdżysta, a od Września do Maia jest pora bardzo sucha; na południe zaś Równika przeciwnie się dzieje. Średnia Azya czyli Wyższa Azya, ponieważ się składa z wysokiego i szerokiego pasa ziemi, który na południe i północ otoczony jest górami śnieżnymi, tudzież wielu górami przerznięty, pod 40 — 60° szerokości, ma po większej części suche i ostre powietrze, gorące lato (do 40° stopami Romiura, mało co dżdżyste i ostrą zimą. Azya północna czyli Rosyjska pod 60 — 78° szerokości ma najwięcej bardzo zimne (do 43° Romiura), a w pobliskości morza wilgotne powietrze, które tylko podczas krótkiego lata nieco się rozgrzewa.

§. 8. *Produkta* w wielkiej obfitości, osobliwie na południe korzenie (gwoźdźki, kwiat muskatołowy, gałki muskatołowe, cynamon, pieprz, imbir), opium, rumbabarum, kassia, manna, kamfora, mastyx, gumma, galas, aloe, kadzidło, mirta, drzewo oleyne, kawowe, sago i drzewa morwowe, cukier, bawełna, wino, herbata, pisang, daktyle, trzcina cukrowa, szafran, pomarańcze, granaty, betel, areka, ananas; limony, melony, cedry, cyprysy, drzewo Teek i sandałowe, trzcina Bambusowa, kokos, ryż, mais, korzonki Jam; słonie, dromedary, wielbłądy, reny, bawoły, rogate bydło, konie, owce z wielkimi ogonami, kozy z wielbłądzą siercią, nosorożce, gazelle, cybety, zwierzęta futrowe, małpy, lwy, tygrysy, szakal (schakal), węże olbrzymie, skorpiony, papugi, strusie, rajske ptaki, iaskółki (z których pewien gatunek dostarcza pożywnego gniazda), iedwabniki, perły, kro-

kodyle, żółwie; złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna, żywe srebro, magnez, marmur, nafta, sól, saletra, tynkał, ambra, sól amoniacka, drogie kamienie i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 300 (580) milionów. Rachują do 29 narodów: Turcy i Tatarzy, Grecy, Syryczycy i Armeńczykowie, Arabcy, Persy, Hindusi, Tybetanie, Malaicy, Birmani, Siamicy, Anamicy (Tunkinczycy, Kochińczycy, Kambojcy i t. d.), Chińczycy, Czerkessy, Georgijczycy, Mongolowie i Kałmuki, Tunguzi z Mandszuami i Koreanami, Japończycy, Finijczycy (Wotjacy, Czeremissy i t. d.), Somojedzi, Ostyacy, Koryjacy, Kamszadalczycy, Aleuci i Kuryle; do tego jeszcze Europejczycy, Afrykanie, Żydzi i t. d. Kształt, kolor, sposób życia i t. d. jest bardzo różny; na północ mali a od zimna brunatni, na południe po większej części kształtni i piękni, z resztą biali, żółci, brunatni, ciemnobrunatni i wcale czarni. Głównych języków jest od 7 do 8. Prócz religii Chrześcijańskiej, Mahometańskiej i Żydowskiej wyznaje wielką część religiję Bramińską, Lamańską i Szamaniską; znajdują się tu także czczący ogień (Persy) i t. d. Co do umiejętności i kunsztów celują Hindusi, Chińczycy, Japończycy, Bucharyczycy, Persy i t. d.; w Chinach i Japonii są drukarnie z literami nieporuszalnemi (na wzór Stereotypów); wielu narodom jednak całkiem jest obca znajomość sztuki pisania. Jedne narody żyją w miastach i po wsiach, bawią się uprawą gruntu, mają rzemiosła, kunszt, fabryki i prowadzą handel (Turcy, Ormianie, po części Tatarzy, Arabcy, Mongole, Tunguzi, Persy, Hindusi, Malaicy, Chińczycy, Japończycy); inni nie mają stałych siedzib, ale włączają się po pastwiskach z swą trzodą (Nomadzi; n. p. Tatarzy, Arabcy, Kałmuki, Mongole, Tunguzi); inni nakoniec trudnią się polowaniem dzikich zwierząt, rybołóstwem, i mają po części trzody Renow (Somojedzi i t. d.)

§. 10. Azja z natury swojej podzielona jest na 3 części: Azją północną, średnią i południową. Północna Azja czyli Rosyjska obejmuje: 1) kraj

N

zachodnio-Uralskie czyli Azyatyckie. Kapczak z kraiami Kazan, Astrachan, Gruzynia; 2) kraie w Uralu czyli Ruskie gubernie Ufa i Permia; 3) kraie wschodnio-Uralski czyli Syberyą z półwyspą Kamszatka i północnym Archipelagiem. Średnia, wyższa czyli Chińsko - Tatarska Azya jest częścią wschodnią, gdzie państwo Chińsko-Tatarskie czyli Chiny, Mongo-le, Kalmuki i Tybet; częścią zachodnią na wschód i zachód morza Kaspijskiego, gdzie wolna Tataryya, z których nie jedno należy do Państwa Tureckiego i Perskiego. Południowa Azya obeymuie na zachód zachodnią półwyspę (małą Azyą czyli Natolią), kraie Eufkrat (do państwa Tureckiego), kraie zachodnie Indus (Persyą) i wielką półwyspę południową (Arabiją); a na wschód półwyspę z tej strony Gangesu (Burremputer) czyli wschodnie Indye, w znaczeniu ścisłym i pospolitszem, i półwyspę z tamtej strony rzeki z wyspami południowo-Azyatyckimi od Selan aż do Marianów.

§. 1. O Azyatyckiej Rosyi i Azyatyckiej Turcyi (zob. w Europie).

§. 2. Kaukazya czyli kraie Kaukazkie.

Położenie, granice i obszerność. Kaukazya czyli między - morze Kaukazkie (między morzem Kaspijskim i morzem czarnym) leży od $40^{\circ} 32'$ — $45^{\circ} 4'$ szerokości, a $54^{\circ} 40'$ — 66° długości, graniczy na północ z Rosyą, na wschód z morzem Kaspijskim i Persyą, na południe z Persyą i Turcyą, na zachód z morzem czarnym. Obszerna jest na 3778 mil kw.

Grunt i klima. Główne góry są: Kaukazus (w Azyi *Jalbus* nazwane, lodowatą grzywą), długie na 95 mil, a szerokie od 16 do 53; najwyższe wierz-

chołki mają Elbrus i Kasbekska - Gora (Georgska *Mqinwari* i Ossetyjska *Zevisti-zus* i *Urschoch*), która podług Wiśniewskiego ma być wysoka na 16.700 stóp Paryzkich. Między temi górami znajdują się doliny urodzajne, a w niektórych tylko okolicach pilnie je uprawiają. Godne uwagi są tam źródła szumiący głos wydające i góry powiększające się z czasem. Powietrze na południo-wschodzie jest ciepłe; na północno-zachodzie są krótkie lata z wielkimi upałami, a długie i bardzo ostre zimy.

Rzeki. Kuma, Terek, Kur, które wpływają do morza Kaspijskiego; Kuban do morza Azowskiego i czarnego; Fachs (*Łasz* czyli *Rion*) wpływa do morza czarnego i t. d.

Produkta. Rogate bydło, owce, konie, wielbłądy, kozy, zwierzyna, ptastwo, osobliwie bażanty, jedwabniki, pszczoły; wino, owoce, południowe owoce, zboże, ryż, proso, szafran, szaflor (saflor), tabaka, len, konopie, bawełna; retła, lasy; sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, piasek złoty (z Rionu), srebro, marmur, węgle kamienne, nafta, wody mineralne.

Mieszkańców do 800,000. Główne religie są Grecko-Chrześcijańska (jednak z nie wszystkimi obrządkami chrześcijańskimi) i Mahometańska. Znajdują się także Żydzi, Ormianie, po części Uniaci Katolicy; wiele jest Kaukazyjczyków, którzy nie znają obrządków religijnych, ani nie mają nauczycieli religii. Głównem ich zatrudnieniem jest chów bydła i uprawa roli; wielu żywi się z łupieztwa, mało zaś z rzemiosł i handlu.

Główne części są:

I. Ironistan czyli Ossetia, kraj Ossy czyli Ossetty. Cała Ossetia obeymuje kraje między rzeką Wyższą Rioną, Arguną i Urupą. Jedna część należy do Rosyi, a druga płaci daninę Czorkassom; inni jeszcze są wolni pod rządem Zwierzchników swoich (Eldar); niektóre pokolenia mają swych wspólnych Hanów w wsi *Ahmed* czyli *Szyn*. Do wolnych krajów Ossetów należą: Tagata, Dugorya, Donifarza, Badilia, których mieszkańcy do-

starczą strzelby, pałaszów, noży i t. d., uprawiają najlepszą tabakę i prowadzą nią znaczny handel.

II. Kistya czyli Kistetya na wschód i północ Ossetyi. Mieszkańcy Kistyi czyli Ingusy częścią pod najwyższym rządem Rosyjskim, częścią płacą daninę Czerkasom, częścią pod samowładnymi Xiążętami; niektóre pokolenia uznają swych najstarszych za sędziów i rządców. Xięstwo Czetszen z obu stron rzeki Nizszy-Argun zasługuje na wspomnienie, którego rządcą ma tytuł: Aslan-Bei (Lwi Xiąże,) mieszka we wsi Czetszen, i rozmaite państwa Lesgiskie jako poddane sobie posiada.

III. Kray Kumyków czyli Tartarya Kumykiska w wschodniéj Kaukazyi nad rzeką niższą-Sundsza, pod najwyższym rządem Rosyjskim, a po części pod (z określoną władzą) dziedzicznymi Xiążętami i Panami (Beis czyli Biis). Najznakomitsze Xięstwa są: 1) Axai z wsią t. i., głównem schronieniem rabusiów Kaukaskich. 2) Andreewa czyli Endery z miastem t. i., rozbóynicy naddroźni, handel niewolnikami; wolne państwa narodów Kaukaskich.

IV. Kray Truchmański czyli Turkomania, zamieszkała hordą Truchomanów, którzy po większej części zależą od Xiążęcia Szyrwańskiego, a po części są także wolni, niepodlegli.

V. O kraiach Czerkesko - Kabardyjskich, Daghestan i Lesghistan, Georgii czyli Giurdistan zobacz na str. 166., a o Tureckiéj Georgii zobacz na str. 188.

§. 3. T a r t a r y a.

Położenie, granice i obszerność. Tartarya, zwana także Czagatai, leży od 68—96° długości, a 35—48° szerokości, graniczy na północ z Azyą Rosyjską; na wschód z Chinami, na południe z państwem Chińskiem, Indyjskiem i Perskiem, na zachód z Persyą, Rosyą i morzem Kaspijskiem. Obeymuje mil kwadratowych 31,260.

Grunt. Na wschód bardzo górzysty; tu się znajduje Mustag czyli Imaus. Na południe są góry Gauryckie i Handukesz. Na zachód są pagórki i doliny, na północ po większej części stepy.

Morza. 1) Morze Kaspijskie, długie na 165 mil, a szerokie od 24—60. 2) Morze Aral czyli Orle, także morze niebieskie, obeymuie mil kwadr. do 450. 3) Rozmaite jeziora solne i jeziora step.

Rzeki. 1) Sir (*Sir-Darja*) czyli Sichon (niegdyś *Jaxartes*.) 2) Amu - Darja czyli Uln (*Gihon* niegdyś *Oxus*) od poczęcia swego Harrat, z *Soghd* i t. d. 3) Kisil - Darja. 4) Syr, ostatnie 3 wpływaią do morza Orlego (Aral).

Produkta. Konie, wielbłądy, rogate bydło, owce^ś zwierzyna, zwierzęta drapieżne, iedwabniki; zboże bawełna, rumberbarum, len, konopie, tabaka, wino, owoce, południowe owoce, leguminy, na drzewie im zbywa; żelazo, miedź, ołów, piasek złoty, sól, karbioł, szmaragdy, kamienie lazurowe.

Mieszkańców do 4,000 000; pokolenia Tatarskie także Persowie, Hindus, Zydzi, Cygany. Główną religią iest Mahometańska. Zwyczajnem zatrudnieniem Nomadów iest paszenie bydła i rozbóy, lecz Buchary i Czaskenci uprawiaią rolą i trudnią się ogrodnictwem, rzemiosłami, tkaniem iedwabiu i wełny i t. d., i prowadzą znaczny handel.

Rząd iest rozmaity. W niektórych powiatach są Sułtani mniej lub więcej wolności mający i Chany z linii Czingischanów czyli Xiążąt Kirgijskich; w niektórych pokoleniach Nomadów (*Ułusi* i *Ordas*) rządzi Starszyzna (*Starszyni*) i Murzowie dziedziczni.

Główne części są:

1) Chowarasm z następującemi częściami: Truchmienia czyli Turkomania na południe rzeki Jemba, między morzem Kaspijskiem i Orlem, nie zniają ani miast, ani miasteczek, ani wsi, obsadzone są te prowincye Nomadyjskimi Turkomanami, wyznaią religią Mahometańską, nie mają ani Xiążąt, ani szlachty, pod rządem starszych, biedny ale mężny. Port Mangiszlak nad morzem Kaspijskiem, do którego zawiiają okręta kupieckie Rosyjskie. Chanat Chiwa (*Kijewa*) nad rzeką Amu, którym zarządza Chan z krwi Kirgijskiry, nie mający żadney mocy, obowiązany zawsze podpisywać i stwierdzać uchwały Rady stanu,

złożoney z wyższych urzędników państwa, których Prezydent zowie się *Inak*, zawiera z części: a) Państwo *Chiwa* z m. s. *Chiwa* nad kanałem *Amu-Daria*, z wałem z gliny utworzonym, ma 3000 chat, 30 meczetów, 10,000 miesz., stol. regencyi. *Urgenz* czyli *Nowy Urgencz* nad kanałem *Amu*, z 1500 mieszkańców. b) Państwo *Konratu* czyli *Kray Konratów* lub *Tartarów Orlich* nad morzem *Orlem* i rzeką *Kizel*; od roku 1792 zostaje pod rządem dwóch z pomiędzy siebie wybranych *Begków*, którzy *Chiwie* daninę płacą. Miasto główne *Konrat* nad uściem rzeki *Amu*, mieszkanie zimowe *Aralów*, opasane wałem wysokim na 12 łokci *Rosyjskich*, a długim na 3 mile. Forteca *Koptszak*, zamieszкана od 1500 *Usbeków*.

2) *Kokan*, od roku 1799 szczęśliwą wojną bardzo rozszerzony, obeymuie prócz *Taszkentu*, państwo *Turkhestan*, część *kraiu Kirgiskiego* i *Bucharei*, z 60,000 zbroynemi ludźmi; od roku 1808 poddane *Szahowi Bucharu*. Miasto *Thaszkent* nad kanałami rzeki *Syr*, ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mil *Niemieckich*, 11,000 chat, 40,000 miesz., trudnią się tkaniem bawełny i iedwabiu, ludwisarnia i fabryka lanego żelaza; fabr. prochu, mennica. *Taras* albo *Turkestan* nad rzeką *Syr* 1000 chat, 6000 miesz. Do tego ieszcze *Wyższa Orda* (*Ulussa*) *Karakalpaków* (niższa należy do *Rosyi*), *Półnomadowie*, religii *Mahometańskiej*, zostają pod rządem własnych *Hanów*, których panowanie iest określone przez *Chodszów* (*Duchowni mianujący się zowią następcami Mahometa*).

3) *Wielka Orda Kirgizów* (*średnia i mniejsza iest pod opieką Rosyjską*), zamieszкана włóczącemi się pokoleniami, zostają pod rządem swego własnego *Hana*.

4) *Wyższy* czyli *wschodni Bucharest* (niższy należy do *Chin*), zamieszкany pilnymi mieszkańcami, którzy się trudnią gospodarstwem i rękodziełami, i prowadzą znaczny handel z *Chinami*, *Indyami*, *Persyą* i *Rosyą*; pod samowładnymi *Chanami* albo *Schakami* z rodu *Gingiskana*. Miasto *Buchara* nad *Soghłą*, zamek *Chana* (*Bazary*) skład towarów, fabryki, handel. *Samarkand* nad *Soghłą*, meczety, kąpiele, fabryki, stolica wyższej szkoły *Mahometańskiej*.

§. 4. A r a b i a.

Położenie, granice, obszerność. Półwysep *Arabia* czyli *Czesyra al Arab* leży od $50^{\circ} 25'$ — 76° długości, a $12^{\circ} 20'$ — 36° szerokości, graniczy na po-

łudnio-wschodzie z morzem Arabskiem, na zachód z morzem czerwonym czyli Arabską odnogą, która się łączy z poprzedzającą, cieśniną Báb-al-Mandeb (Brama umarłych), na wschód z odnogą Perską, która się łączy z morzem Arabskiem, odnogą Ormus, na północ z Turcyą Azyatyczną. — Obeymuje mil kwadratowych 45,218.

Grunt i klima. Wyjąwszy niektóre pasma gór, n. p. Sinai, Horeb, składa się kray z płaszczyzny i wiele step piaszczystych nieurodzajnych. Powietrze w niższych częściach jest nie do wytrzymania w lecie gorące, i chłodzone tylko bywa często wiejącami wiatrami i chłodem nocnym. Wiatr Samum często wieje.

Rzeki. Eufkrat na granicy północnej, Wadisebi, Aftan i t. d.

Produkta. Konie w najlepszym gatunku, dzikie osły, wielbłądy, bawoły, owce, lwy, tygrysy, szakale i t. d.; ryż, manna, cukier, wino, bawełna, kawa, balsamiczne drzewa, akacyowe drzewo z Arabską gumną, południowe owoce, myrty, aloe, kadzidło i t. d., sól, żelazo, ołów, karniol, onyx, agaty i t. d.

Mieszkańców do 11 milionów, po większej części Arabów, Osmanów, Turkomanów, Armenczyków, Żydów. Panująca religia jest Mahometańska, w której jednak w nowszych czasach Wehabici czyli Wachabici wielki robią uszczerbek, im bowiem wielka część Arabii się poddała; cierpią tu jednak Chrześcian, Żydów i t. d. Jedni uprawiają ziemię, inni włóczą się z swemi trzodami (Beduici), inni znowu bawią się rzemiosłami, wielu żyje z rabunków i łupiestwa; Beduini są pod rządem Szeiksów (Szlachty) czyli Emirów (Xiążąt), z których się wielu łączy i uznają za Pana najmocniejszego z pomiędzy siebie. Naywięcej władzy ma Iman Jemen. Sułtan Turecki posiada miasta Czidda i Jambo z kilku wyspami, i ma prawo zostawiać załogę w Mecce i Medynie i t. d.

Dzieli się na 6 prowincyi:

1) *Yemen* pod rządem *Imana Yemy* i wielu niepodległych *Szechów*, gdzie jest miasto *Sana*, rezydencya *Imana*. handel. *Mochha* czyli *Mokka* z portem, do którego zawiaiają okręty kupieckie Indyjskie i Europejskie, z 5000 mieszk.

2) *Hadramuth* zostaje pod rządem kilku *Xiążąt* samowładnych, z miastem *Dafor* na końcu wielkiej odnogi, i wyspy *Sokotorah*, która dostarcza najlepszych aloesów.

3) *Oman*, gdzie miasto *Rostak*, rezydencya *Imana Omany*. *Maskat* 25,000 mieszk., stol. Szechy, z portem na morzu Perskiem; skład wszelkich towarów, które wyprowadzają z Perskiej odnogi, albo do niej wprowadzają. Wyspa *Bahrein* z połowem pereł (zostaje w rękę *Wehabitów*).

4) *Lachsa* czyli *Hadsiar*, z wielkim miastem *Lochsa* nad *Aftanem*, rezydencya Szechy.

5) *Nedsied* (kray górny) i *Jemama* (kray niski), gdzie miasto *Duma* i *Dregeh* (*Drehyeh*) z 2500 kamienicami, stol. *Wechabitów*, posiadających całą *Nedsied* i część *Omanu* i *Hediaczu*, przeszło 30,000 mil kwadr. rozległości i 6—7 milionów mieszkańców; wojsko wynosi 2—300,000 ludzi. Z tymi złączyli się *Beduini* w wielkich pustyniach między morzem czerwonym i Perską odnogą, od ostatniego końca *Arabii* do *Alepu* i *Damaszku* mieszkający. Jednak po śmierci najwyższego rządcy *Soud* (*Schuld*) 1814 wybuchły rozruchy, gdy się wielu o panowanie ubiegało. *Basza Egipski*, *Mehmed Ali*, dnia 15go *Stycznia* 1815 pobił ich i ledwie nie uiarznił pod miastem *Tarabe*.

6) *Hediac*, miasto *Mekka*, miejsce urodzenia *Mahometa* z świątynią *Kaabe* czyli domem Bożym, (który podług mniemania *Mahometanów* ma tam stać, gdzie stał dom *Abrahama*), do którego rocznie wiele tysięcy pielgrzymów przychodzi, gdyż każdego *Mahometanina* jest obowiązkiem, przynajmniej raz w życiu to miasto zwiedzić; skład towarów *Syryjskich*, *Egipskich* i *Indyjskich*. *Medina*, w którym jest grób *Mahometa* w *Meczecie* wielkim, przyozdobionym wielu kosztownymi rzeczami, n. p. dwoma *dyamentami* nadzwyczajnie wielkimi. *Czidda* i *Jambo* z portem i *Arabską odnogą*, handel znaczny.

Do tego należą pustynie, n. p. *Syryjskie*, gdzie jest wieś *Tadmor* z wspaniałymi ruinami dawnego miasta *Palmyra*; pustynia *Czesira*, gdzie miasto *Anah* nad *Eufratem*, rezydencya *Wielkiego Emira*, który co do potęgi pierwsze ma miejsce po *Imanie Jemy*.

§. 5. P e r s y a.

Położenie, granice, obszerność. Persya czyli Iran leży od 61—91° długi, a 26°—41° 45' szerokości, graniczy na północ z państwami Kaukazkiemi i Rosyiskiem, z morzem Kaspijskiem i Bucharyą, na wschód z Hindostanem, na południe z morzem Indyjskiem i z odnogą Perską, która się łączy z morzem poprzedzającym, cieśniną Ormus, na zachód z odnogą Perską, państwem Tureckiem i Rosyiskiem. Obeymuie mil kw. 37,240 (podług Oliwiera 59,400).

Grunt i klima. Północne kraie są górzyste i zimne. Tu się znajdują śnieżne góry Sanamis, Soliman, Taurus, Ararat czyli Macis (z których największa jest na stóp 12.000) i t. d. W innych okolicach znajdują się wiele pustych, piaszczystych i solnych step (n. p. Gedrozya, sławna wyprawą Alexandra), także bardzo urodzajne okolice. Na południe są długie lata i pogodne, ale powietrze tak suche, że od Maia do Listopada żadney rosy nie bywa, nawet obłoków, mgły ani zgoła żadnych waporów wilgotnych dostrzedz nie można.

Morza. Prócz morza Kaspijskiego tak zwany Durrah, długi na 26 mil, iezioro Eriwan i t. d.

Rzeki. Sind, Ilment (te wpadają do morza Indyjskiego), Kur (do morza Kaspijskiego) i t. d.

Produkta. Pszenica, ięczmień, leguminy, ryż, guma w różnym gatunku, zioła farbiarskie, szafran, len, konopie, reta, indygo, manna, balsam, mastyx, tabaka, bawełna, morwy, morwowe drzewa, oliwa, pomarańcze, cytrynowe drzewa, trzcina cukrowa, wino, drzewo, n. p. dęby, buki, niższe buki, iodły, sosny, iesiony, palmy i t. d.; wszystkie Europeyskie zwierzęta, n. p. konie (lekkie i żwane), osły, muły, owce (w gatunku tłustych ogonów), także lwy, lamparty, tygrysy, szarańcze, iedwabniki, perły i t. d.; żelazo, miedź, ołów, marmur, ziemia porcelanowa, nafta, asfalt, mum, (kosztowny balsam górny), sól, tuskiza i t. d.

Mieszkańców 22 (39) milionów; prócz właściwych Persów są Parsy (Guebowie, Gaury; ogień czczący), Afgahni, Kurdzi, Turkomani, Cygany, Baniany, Żydzi, Armeńczykowie, Rosyanie i t. d. Religia Mahometańska jest panującą; cierpią tu jednak Ormian, Greków, Hindusów, Żydów, Ismailitów, Suzysów, Zabiów i Parsów (którzy czczą słońce jako obraz niewidomego Boga). Mają bogato uposażone *Madresy* czyli szkoły, w których uczą czytać, pisać, gramatyki, nowy Arabskiej i Tureckiej, retoryki, poezyi i filozofii. Astrologia u nich, najpierwsze ma znaczenie, i dla tego najzyskowniejszą jest umiętnością, każda osoba znakomita ma swego wróżka. Sztuki są jeszcze w bardzo nędznym stanie; dostarczają porcelany, skór, safianu, szagrynu, towarów miedzianych, drewnianych, iedwabnych i bawełnianych, kobierce, materyi przeplatanych złotem i srebrem, szali z kamelotu, subtelne a mocne materye z włosów kozich i t. d.

Handel, który wewnętrzną woyną podupadł, prowadzą Ormiańczykowie, kupcy Indyjscy i Europejscy.

C z ę ś c i :

Persya obeymuie 3 państwa: Iran, Kabulistan i Beludzystan.

I. Iran (22,000 mil kwadr. 16 milionów mieszkańców) pod rządem Króla *Feth-Ali-Schach* (po rusku *Babachan*) następujące 10 prowincyi zawiera:

1) Aderbiczan (Azerbaiczan), z miastem *Tauris* nad rzeką Spincza i *Aczi* z 250,000 mieszk., 300 seraiów karawańskich, 250 meczetów, działoleynia, fabr. iedwabiu, główny skład towarów Perskich i Indyjskich.

2) Ghilan, z miastem *Reszt* czyli *Husum* nie daleko morza Kaspijskiego, fabr. iedwabiu. *Ensily* czyli *Sinsili* nad morzem Kaspijskiem, handel.

3) Mazanderan czyli *Thabresten*, z miastem *Ferrabad* nad morzem Kaspijskiem, handel. *Astrabad* nie daleko uścia Kargany do morza Kaspijskiego, tak iak *Balsrusz*, miasto handlowe.

4) Irak Adszemi, gdzie miasto stołeczne zachodniocy ersyi *Teheran*, w zimie ma 45,000 mieszk., w lecie zaś z

przyczyny niezdrowego powietrza, pochodzącego z niezliczonych bagnisk, prawie puste; Królewski pałac i 4 bazyry. Miasto *Ispahan* (dawniej *Aspadana*) z rozwalinami do dwóch mil obwodu mającemi otoczone, ma 400.000 mieszk., piękne pomniki budownictwa, wspaniałe ulice z pięknych drzew złożone i ogrody. *Kom* z kilku świętymi grobami. *Kaszan* z wielu kąpielami, seraiami karawanów (Karawanseraiami), meczetami; fabrykami sprzętów miedzianych, złota, srebra, stali, pałaszy, szabel, iedwabiu i bawełny. *Kasbin* z 60,000 mieszk., fabryki obicia, materyi bawełnianych i iedwabnych; sprzętów do uprawy roli, stali, szabel.

5) Chuzystan czyli Susistan (Kurdistan), z miastem stoł. *Szuster* czyli *Toster* nad rzeką t. i., fabr. iedwabiu. Do tego należy czasem *Derhistan* czyli *Dahistan* (*Dehestan*) z miastem *Saae* czyli *Zaawek*.

6) Farsistan czyli Fars, gdzie miasto *Sziras* nad rzeką step *Karemdesze*, z cytadellą *Art*, mającą 4000 domów, 20,000 mieszk., handel szkła i esencyi różowej, emalierów, fabrykantów broni; prowadzi handel kosztownemi żywicami, nazwanemi mumią z *Sziras*. W pobliskości wspaniałe ruiny *Persepolis*, które kilka mil obeymują. *Abuszauer* czyli *Bundes Abusz* (od Angielskich maytków nazwane *Buszir*) z portem, składem Perskich i Indyjskich towarów. *Yezd* czyli *Jesd*, stolica Parsów. Wyspa *Karek* czyli *Charecz*, port nie zły.

7) Laristan (Lurestan), z miastem *Lar*, towary iedwabne.

8) Kerman (Karamania) z miastem stoł. *Kerman* czyli *Sirczan*, ma 18,000 mieszk., tkalnię wełny, skład handlu Perskiego z Bagdadem. Miasto *Gomroun* czyli *Bender-Abbas* z najlepszym Perskim portem, nad cieśniną *Ormus*, skład towarów Indyjskich. Wyspy *Ormus*, pod rządem Szeika z m. t. i., handel, i *Kiszmisz* czyli *Quoixama*.

9) Khorassan z m. s. *Merzehehed* czyli *Thus*, oyczyste miasto sławnego poety *Ferdoussi*.

10) Irwan czyli Erywan z miast. tegoż i. i Klasztorem *Etchmiazin* czyli *Idszmiasin*, rezydencya pierwszego Ormiańskiego Patriarchy.

II. Państwo Kabul albo Kabulistan zawiera 29,000 mil kwadr., 19 milion. mieszk. (Afganie panujący Naród, Kizybalsze albo Persowie, Hindusi) i ma 60 milionów złotych niem. dochodu. Te w sobie mieści prowincye:

1) Zedszestan albo Sistan z miastem *Sarend*.

2) Kaudahar z m. s. t. i. mocna forteca, handel,

3) Balk z państwem Tocharistan, po większą część od Bacharów zamieszkałem; ma dwa handlowe miasta *Balk*, gdzie fabryka iedwabiu, i *Anderab*.

4) Kabul czyli Kabulistan z miastem handlów. *Kabul*, letnia rezyduencya Szacha, *Chagia-al-Mulk*; w r. 1811 podczas wielkiej bitwy spaliło się po części.

5) Ghasna, z m. s. t. i. od Mahometanów Indyjską Medyną zwane, dla wielu grobów Mahometańskich Świętych.

6) Piszauer albo Peszauer z m. s. t. i.

7) Kaszmir, z m. s. *Serinagar* czyli *Kaszmir* nad Behałą, fabr. szalów, 200,000 mieszk.

8) Dshorsan.

9) Chorasan albo Korassan, m. s. *Ileri* 100,000 mieszkańców.

10) Arrochadsch, m. s. *Rochadsch*.

11) Ghaur z m. s. t. i.

III. Państwo Beludszów albo Beludszystan mieści w rozległości 3000 mil kwadr., mieszk. 3,000,000 którzy się dzielą na właściwych Beludszów i Brahów. Prócz tego mieszkają tu Hindusi, Parseni i inni. Kray ten składa się z 6 prowincyi:

1) Ihalawan i Sarawan z m. s. *Kelat*, mieszkanie *Kan Muhmuda*.

2) Mukran i Luz.

3) Kucz Gundawa.

4) Kohifan.

5) Puszcza Beludszystan.

6) Sind, 1811 zostaje pod rządem despotycznym zych braci, którzy utrzymują do 40,000 woyska. Forteca *Hydrabad* nad Indus. Miasto handlowe *Tatta* czyli *Sind*, na wyspie *Sind*, gdzie wspaniałe grobowce Królów.

§. 6. Indye Wschodnie.

Położenie, granice, obszerność. Indye wschodnie czyli Hindustan obeymują w obszernem znaczeniu południową Azyą między Persyą i Chinami,

obie półwyspy w stronie wschodniéy i zachodniéy Gangesu i wszystkie wyspy na morzu Indyjskiem od wysp Lahdiwiskich do Maryańskich, a czasem Chiny i Japonią. W ścisłym zaś znaczeniu tylko kray między Indus i Burremputer, i prowincyą na wschodniéy stronie wymienionéy rzeki, z półwyspą z téy strony Gangesu czyli półwyspy Gatyiskiey. W rozumieniu témie bierzemy. Leży przeto ten kray od 85° — 110° $13'$ długości, a 7° $56'$ — 33° szerokości, graniczy z Persyą, Bucharyą, Tibetem, Nepaulem, Aszamem, Birmą i Indyjskiem morzem z odnogą Bengalską i zachodniéy Indyi. Obeymuie mil kwadr. 69,750, a podług *Le Goux de Flaix* 72,720.

Grunt i klima. Na północ są odnogi Himalaya (śnieżne góry) między niemi naywyższa z znanych do tąd gór Dhawalagiri albo Dholagir (biała góra) wysoka na 20—27000 stóp. a przeto Wyższa od Czymborasso, którą do tąd za naywyższą uważano: Belur, góry Hindu - Koi (góry Xieżyca), Kontaisse, Soleiman, Garrau, a na półwyspie łańcuch gór Ghauts (*Gates*, to iest pasmo) które czynią godne zadziwienia odmiany, iako to: gdy na brzegach wschodnich czyli Koromandlu lato, na zachodnich czyli Malabarze zimę, to iest wiatr i deszcz, i na odwrót. Z resztą iest grunt po większéy części bardzo urodzayny, tylko przy uściu niektórych rzek bagnisty, a powietrze na północy zimne i umiarkowane, na południu bardzo gorące, łagodzone iednak bywa deszczami, padającemi kilka miesięcy i wiatrem Monsoen zwany.

Wody. Ocean Indyjski tworzy tu 3 odnogi, Bengalską, Kambayską i Sindyjską. Cieśnina iest tylko iedna Palk zwana, na półn. wschód Selanu. *Rzeki:* Sind czyli Indus, Ganges (z *Jumna*), Burremputer (*Brumaputer*), Saraczuwa, Padder, Nerbudda (*Narbada*), Godawery i t. d.

Produkta. Ślonie, nosorożce, gatunek nayroślejszych tygrysów, hieny, lamparty, szakale, małpy, woły, bawoły, konie, wielbłądy, owce, kozy Bezoar,

gazelle, woły zwane Zebu, wampry, pawie (których tu jest odczynna), papugi, ptak krawcem zwany (Schneidervogel), olbrzymia czapla, jedwabniki, kokcynelle, perły, muszle olbrzymie, ryby, węże z postacą okularow i olbrzymie, krokodyle i t. d.; zboże, ryż, kukurudza, cukier, pieprz, imbir, drzewa kokosowe, owoce, wino, południowe owoce, chlebowe owoce, drzewa z kosztowną żywicą, kardamomy, ialappy, indygo, mak, betel, arekapalmy, trzcina bambusowa, palma mączna, benzoe, drzewo pokostowe, drzewa orle, migdały (parasole zwane), drzewa sandałowe, drzewa bawełniane i wełniane, drzewo Teek zwane, bawełna, konopie, szafran, kamfora, badyan, mak (z którego opium wyrabiają); ignamen, sassaparille i t. d.; sól, żelazo, miedź, ołów, złoto, srebro, cynk, siarka, saletra, dyamenty, onix, rubiny, szafiry, ametysty, turkizy i t. d.

Mieszkańców rachują do III milionów (a podług *Le Coux de Flaix* 184 milionów), składają się z rozmaitych ludów 1) Hinduzi, pierwotni mieszkańcy którzy się dzielą na 4 stany, a te znowu troskliwie na różne odnogi; Braminowie księża, uczeni i t. d.; Czutri-Nairowie czyli Raiahputy rządcy i żołnierze; do tego Marattowie, Seikizi i Czadowie; Wassierowie (Baniani, Komitizi i Chatty), kupcy; na koniec Shuterowie, rolnicy, rzemieślnicy, lekarze i t. d. Naybardzieję pogardzają kastą Pariochu, którym nawet nie wolno mieszkać z innymi, chociaż są użyteczni do posług, iako to: za sługi, kucharzy, garbarzy, szewcy i t. d. 2) Afghani czyli Patani, których odnogą są Rohitlanie (to jest mieszkańcy gór). 3) Mogołowie czyli Mongoły, Mahometanie z różnych krajów. 4) Parsy czyli Guebi. Dalej: Persowie, Arabowie, Ormiańczykowie, Chińczykowie, Żydzi, Europejczycy, osobliwie Anglicy, Portugalczycy, Francuzi, Hiszpanie, Duńczykowie, Szwedzi, Niemcy i t. d. Powszechna religia jest Braminów. W niektórych okolicach znajduje się jednak wiele Mahometanów, Parsów, Żydów, Chrześcian różney sekty i Lamaici. Seikowie mają religią, składającą się z Deizmu, mito-

logicznemi podaniami tak mahometańskimi iaki i hindostańskimi upiękzonego. Umiejętności są u Indyanów w bardzo małym obrębie, lecz natomiast fabryki mają daleko wyborniejsze, n. p. przednie kartuny i muszliny, kolorowe płótna, iedwabne materye (w przeszło 124 gatunkach), roboty metalowe i t. d. Handel jest bardzo ważny, po większey części w rękę Anglików.

Podział, stosownie do panujących mocarstw, Azyatów i Europeyzyków, jest ułożony.

A. Państwa Azyatyckie:

I. Kraie Seików czyli Sikhów obeymują prowincye Lahor czyli Pundszab, części Multan, Sind, Dehli i Agra. 4150 mil kwadr., 4,600,000 mieszk. Rząd jest w rękę wielu niepodległych Xiążąt, Raiahmi czyli Sirdarami zwanych, którzy z sobą dla powszechnego dobra złączeni. Ich rządcą naczelnym był w roku 1813 sławny wojownik Runjet - Sing. Pierwszem mieyscem jest *Amretsir* (*Amrita - Saras*, Staw nieśmiertelności, obszerny na 135 angielskich mil kwadr. w którego środku znajduje się Świątynia *Guhro - Gowind - Singh* poświęcona, żywiąca w swym przybytku 600 Akalieh czyli Xięzy) wielki handel szalów, szafranu i t. d. Miasta: *Lahor* nad rzeką Rawi z najpiękniejszym pałacem, który jest długi na 384 stóp, szeroki na 92 stóp a (rachując aż do terassy dachu upiękzonego kwiatami) 56 stóp wysoki, i meczet Cesarski (Wielkiego Mogoła) z budowlą okrągłą do 68 stóp mającą średnicy, na której w 4 zakątkach wznoszą się 4 minarety czyli wieże do 127 stóp wysokości. *Attok*, forteca nad rzeką t. i. *Multan* nie daleko uścia rzeki Junab do *Attok*, miasto handlowe z fortecą na górze.

II. Posiadłości Rasbutów i Czatów pod panowaniem Eramińskich i Mahometańskich Ranaów i Raiahów, z miastem i fortecą *Bhurtpur*, *Czypuhr* i t. d.

III. Państwo Marasdów czyli Marattów (Maraci), 16,804 mil kwadr. 28,342,928 mieszk. najpotężniejsi między wszystkimi Hindusami, naród bitny, zostający pod rządem wielu dziedzicznych xiążąt, którzy co do siły nie są równi, lecz węzłem towarzystwa z sobą złączeni, uznają za najwyższego rządcę Peszwah czyli Paiszwah, mniemanego Ministra Raiahy z familii dawney Sevaiec, który ma tylko tytuł Pana (Souverain), i żyje w Sattarah, będąc więźniem państwa z mierną pensją; zostaje także pod władzą Anglików, którzy nad bezpieczeństwem jego czuwają. Najznakomitsi są prócz Paiszwahu, *Ali Dschah Daulet Rao*

Scindia, Xiążę Udsyi, i *Bunsla*, rządca *Nagpuru*. Całe państwo składa się z państwa zachodniego *Punah*, państwa zachodniego *Bear* i niektórych chołdownicznych krain:

1) W zachodniem państwie są: miasto *Punah*, stolica i rezydencya *Paiszwaih* nad rzeką *Meta Sinoddi*. *Udsen* czyli *Ugein* nad rzeką *Sepra*, obfitującą w ryby, z zamkiem obronnym, stolica *Muhi Rai Sindia*, sławne miejsce handlowe i pielgrzyżnika *Braminów*, mających 84 Kościołów i obserwatorium. *Gwalior* z sławną fortecą, ufortyfikowaną przez naturę i kunszt, na skale wysokiej do 400 stóp, a miłą obwodu mającej, nad *Koharem*.

2) W wschodnim państwie są miasta *Nagpur*, stolica i rezydencya *Raiah Berary* i *Oryssy* nad strumykiem *Nad Nudde*, cytradella. *Szahpur* po większej części zamieszkałe od *Afghanów*, wyrabiających dobre towary żelazne. *Jagronat* z sławną bardzo starodawną pagodą.

3) Kraje hołdownicze, które od roku 1803 zależą także po części od *Anglików*, zawierają a) kraje *Raisbuttów* (Xiążęce) *Udipur* z miastem t. i. nad izeiorem *Raisaya*, stolica *Rajih* (z tytułem: *Ranna Udipuru*) z fortecą *Chitor* na górze. *Czudpur* z m. s. t. i. *Czinagar* z m. s. t. i., mającem ulice regularne i proste, dobre wodociągi i obserwatorium, rezydencya *Rajih*. b) Kraje *Bundel- i Rasbuttskie* (*Bundelkund*) pod panowaniem kilku *Raiahów*, z których najznakomitszy jest *Raiah* z *Bundele*, z tytułem: Xiążę *Singarów*, mieszka w mieście *Rua* czyli *Rawah*. Wielkie i ludne miasto *Punah* z kopalniami *dyamentów*.

IV. Państwo *Ghorka* nad *Gangesem* z miastem stołecznem rezydencyą tegoż i. Xięstwo *Sirinagar* z m. s. t. i. z 800 domami, handlowe *Raiahowi*.

B. Posiadłości Europejskie:

I. Posiadłości Wielkiej Brytanii, czyli raczej towarzystwa kupieckiego Wielkiej Brytanii pod najwyższym rządem Anglii, z wyspami obejmują 30,657 mil kw. i 50 milion (45,075,000 a podług *Le Goux de Haix* 66—70 mil.) mieszkańców. Są albo bezpośrednio, z których niektóre mają jeszcze *tytularnych Nabobów* krajowych; *pensyjonatów kompanii*, lub też pośrednio hołdujące kraje czyli tak nazwane *sprzymierzone*; z prawem czynienia załogów i innemi prawami kompanii. Podzielone są na *Prezydententwa* w *Kalkucie*, *Madras*, *Bombay*, *Benkulu* na wyspie *Sumatra*, *Ceylon*.

a) *Prezydententwo Kalkutskie* bezpośrednio tylko obejmie posiadłości:

1) *Bengalia*, gdzie jest miasto *Kalkutta* nad ramieniem *Gangesu*, *Augle* zwanym; stolica wszelkich posiadłości

Wielkiej Brytanii w (Indyach wschodnich i po Kantonie najznakomitsze miasto handlowe krajów wschodnich, rezydencya Generała Gubernatora Angielskiego, ma 7 mil obwodu, 500,000 mieszk., fortecę *William*, towarzystwo przykładające się do historii Azyatyckiej, starożytności, kunsztów i umiejętności, Akademia Mahometanów, piękny ogród botaniczny, teatr; wielu fabrykantów i kunsztmistrzów, budowla statków; 3 banki handlowe, 7 kampanii assekuracyjnych. *Dakka*, dostarcza najpiękniejszych muszlinów, kartunów i kwiecistych kwefów, główny iarmark materyy iedwabnych i bawełnianych. *Kossembar* nad *Hugletą*, fabr. iedwabiu i bawełny.

2) *Baliar* (część południowa należy do Marattów) z miastem stoł. *Patna*, ma 150,000 mieszk., z fortecą nad *Gangesem*, i tkalnią bawełny. *Rotasghar*, forteca na górze.

3) *Orissa* (część iedna należy do Marattów) z miastem stoł. *Kuttak* nad *Mahanaddą*, nie daleko morza. *Balasore*, port, fabryka bawełniana.

4) *Benares*, z m. s. t. i. ma 580,000 mieszkańców nad *Gangesem*, główne miejsce nauk Indyjskich z obserwatorium, również pielgrzynki *Hindusów*, fabryki materyy złota i srebra, gazy, atłasu, szalów i indygo.

5) *Auhd* (*Oude*) z miastem *Ellahabad*, nie daleko uścia do *Gangesu*. *Feisabad* czyli *Bungla* nad rzeką *Gorah* czyli *Dewah*, z wzmocnionym zamkiem. *Lukno* (*Laknau*) nad rzeką *Gumati*, fabr. indygo.

6) *Tipra* (*Tipora*) z m. s. *Kornillah*.

7) *Brytyjskie Assem* czyli *Aszam*, z miast. st. *Kor-gaun* czyli *Ghergong* nad *Burrecomputer*.

b) *Prezydenctwo Madras*:

aa) *Posiadłości bezpośrednie*.

1) *Madraski Jaghier* czyli *Cirkar*, z miastem *Madras* czyli *Madraspatnam* nad *Palierą* i rzeczką *Meleapur*, przez którą idzie most z 29 arkadami; najznaczniejsza kolonia Anglików w wschodniej i średniej części półwyspy *Ghatyskiej*, stolica Gubernatora Angielskiego, 300,000 (a podług *St. Croix* 817,000) mieszk., z mocną fortecą *St. Georg*, wybrzeżem; fabryką bawełny i szkła, handel znaczny. *Mallampuram* czyli *Meliapur* (*St. Tomasz*) nad *Buchtem*, stolica Biskupa Katolickiego; fabr. wełny. *Maweliewarom* czyli *Maweliepuram*, ruiny miasta starożytnego i bardzo wielkiego, z niezliczoną liczbą Kościołów, piramid, *Chauderiów* (publicznych gospód), sklepów i t. d., wszystkie w iedney skale wykute.

2) Karnatyk; z miastem i fortecą *Arkot* czyli *Arrukute*, i *Vellore* czyli *Welur*, oba nad Palierą; w pobliżu ostatego są godne uwagi Pagody z podziemnymi drogami.

3) Pięć cyrkarów linie nadbrzeżne: *Guntur* z m. s. t. i., fabryka bawełny; *Kondapilli* z bogatymi rękodzielniemi, miasto handlowe. *Masulipatnam*; *Ellor*; *Radszamundre*; *Czykakoł*.

4) Angielski Tanjor z miastem *Negapatnam* nad uściem iednego z ramion Kolaru, wybrzeże, fort., miasto handlowe. *Madevipatnam*, fabr. kobierców.

5) Mysore z ludnem miastem *Seringapatnam* na wyspie rzeki Kawery, ma 32,000 mieszk. Forteca *Ussore*, *Bangalore* i *Palakaczery* czyli *Palikat*.

6) Madura z miastem stol. *Tryczynapalli*, ważna forteca nad Kaweri, główna zbrojownia Anglików w téj okolicy. *Seringan* z sławnym Kościołem Hinduzów. *Madura* czyli *Pandimala*, handel. *Tinevelli*, forteca, handel. Kraina *Kallestri*, zamieszkała od rozbójniczych i bitnych *Kallierów* czyli *Koleriów* (*Cooleries*).

7) Angielska Marawa z m. s. *Ramanad* czyli *Ramanathapuram*, forteca nad rzeką Madura czyli *Veyarre*.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Państwo Golkonda z obfitemi kopalniami dyamentów; zostaje pod panowaniem Xiążęcia dziedzicznego Mahometanśkiego, z tytułem: *Nisam* (Król) Golkondy, także *Subah* (Wicekról) *Dekanu*, z m. s. i rezydencyonalnem *Hydrabad* czyli *Bagnagar* nad Musseyą z pięknymi budowłami i obszernymi ogrodami. Forteca *Golkonda* na górze, skład dobieranych dyamentów. Do tego państwa należą także Xięstwo *Adonizm* t. i.

2) Tanjor przy uściu rzek Kaweri i Kollaru, które Hinduzi jako święte uwielbiają, zostaje pod rządem *Raiahi*, który tylko miasto i fortecę nad Kawerij z małą częścią państwa posiada. O 2 Duńskie mile ztąd Król terazniejszy założył roku 1811 Czaram, to jest instytut, gdzie ubogich bezpłatnie karmi, z szkołami oraz dla Mahome-tańczyków, Pogan i Chrześcian.

c) Prezydentwo Bombay:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Ziemie Bombayskie z m. s. *Bombay* na wyspie t. i. forteca z 200,000 mieszk., stol. Prezydentwa, towarzystwa literatury, port, warsztat okrętów (na którym budują mieszkańcy krajowi, po większej części Parsy, okręty wojenne na koszt wschodnio-Indyjskiej Kompanii, które co do trwałości, a czasem nawet przedszy żeglugi celują nad Eu-

ropeyskimi; główny skład towarów Arabskich, Perskich i wschodnio-Indyjskich, rafnerya soli morskiej. Nie daleko tego miasta są wyspy *Elephanty* (Słonia) i *Salsette* (które od roku 1805 łączą się groblą z Bombaiem, z sławnymi pagodami w skałach wykutymi, z wielu grotami, sklepieniami, posągami, statuami, płaskorzeźbami i studniami. Miasto *Surat* nad Tappi, ma 600,000 mieszk., cytadellę, port; fabr. iedwabiu, płótna, złota, srebra i inne; handel znaczny. *Barocz* czyli *Brouch*, forteca, nie daleko uścia *Nerbuddy*, port, fabr. bawełny i achatu. Forteca *Amednagar*, fabryka towarów tkanych.

2) Angielska Sunda i Kanara czyli Bednur z miastem *Karwar* przy uściu *Aligi*. *Onore*, handel pieprzem. *Mangatur*, port wygodny, handel.

3) Niektóre miejsca nadbrzeżne na południe Kupu *Dilli*, gdzie miasto *Feliczery* z składem Malabarskich produktów. *Vaypur* czyli *Sultanpatnam*, port morski. *Krangonor*. *Audszengo*, forteca nad uściem *Madelapasza*, handel pieprzem.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Nowa Mysore pod panowaniem syna ostatniego *Hynder-Ali*, oddalonego od tronu *Rajaha* Mysory, z m. s. *Mysore*, forteca, rezydencja *Rajaha*.

2) Xięstwo *Kurga* pod panowaniem *Rajaha*, m. s. *Merkura*.

3) Kray *Kananur* czyli *Kolanada* (obfity w dyamenty, około których do 60,000 ludzi pracuje), pod panowaniem Króla albo Królowey z tytułem: *Kolastri* (*Bibbi*). *Kananur* z zamkiem warownym.

4) Kray *Kalikucki* pod panowaniem *Mahometanskiego* Xiążęcia, z tytułem: *Samorin*, z miastem nadmorskiem i handlowem *Kalikut*.

5) Państwo *Kochińskie* pod panowaniem bardzo słabego *Rajahy*, z tytułem: *Perumpadapil*, z m. s. *Tripantry* czyli *Tr:punetare*.

6) Państwo *Trawankor* pod panowaniem najmocniejszego Xiążęcia *Malabarskiego*, z tytułem: *Tripary* czyli *Bennati Sorubam* (Król białej ziemi), który prócz właściwego *Trawankor* (części *Kochinu*) posiada *Marawę* i *Madurę* pod najwyższym rządem *Angielskim*. Miasto st. *Trawankor* czyli *Tiruwan kodar*. zimowe mieszkanie Króla, a *Triwanderan* czyli *Tiruwandabaram*, letnie.

II. Posiadłości *Francuzkie*. Na brzegach *Koromandel* miasto *Pondichery*, wybrzeże, środek handlu *Indyjskiego* *Francuzów*, 40,000 *Malabarów* i 300 *familii* *mieszkańców* *białych* i *mieszkańców*; tkalnia *bawełny*.

III. Posiadłości Niderlandczyków. Na brzegach Koromandelskich miasto *Paliakato* z fortecą Geldern, wybrzeże, stolica Gubernatora, handel. Na brzegach Malabarskich miasto *Kochin* przy uściu Mangatty, forteca, port, stolica Gubernatora, tkalnia wełny, warsztat okrętów, główny skład Indyjskich towarów.

IV. Posiadłości Portugalczyków. Miasto *Goa* na wyspie, port, 2 zamki obronne, stolica Generał-Gubernatora i Arcybiskupa, handel. *Diu* na wyspie t. i., forteca; sławna obroną waleczną Portugalczyków roku 1539 i 1545.

V. Posiadłości Duńczyków. Miasto stoł. *Trankabar* (*Trinkbar*) z 15,000 mieszk., port fabryka bawełny, rafinerya soli morskiej, mieszkanie misjonarzy Luterskich. Między łóżami handlowemi najważniejsza jest *Sirampur* czyli *Friedrichsnagor* nad Gangesem. Tutaj mieszkający misjonarze wydali pismo święte w kilku językach wschodnich.

§. 7. Wschodnia półwyspa Indyy wschodnich z tamtej strony Gangesu czyli Pozaindyy.

Położenie, granice, obszerność. Pozaindye leżą od 108—127° długości, a 1—27° szerokości, graniczą z oceanem Indyjskim, Bengalem, Tybetem i Chinami. Obeymują 21,200 (46,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty; góry Anoupetumiu-, Assemskie i Arrakaniskie, Dalek, Landah, Kamrup i t. d. Na zachodzie jest przedgórze Negrais, a na południu K. Romania. I tu także znajdują się pustynie bągniste i piaszczyste. Powietrze na północy umiarkowane, na południu w lecie nieznośnie gorące, i tylko bywa chłodzone długo padającymi deszczami, i regularnie odmieniającymi się wiatrami, zwanymi *Monsoons*.

Wody. Ocean Indyjski z trzema odnogami: Chińską czyli Turecką, Siamską czyli Bengalską, Martabańską; dwie ostatnie łączą się z sobą cieśniną

Malakka. *Rzeki*: Irabaddi, Maikong (często też zwana *Menam Kong* i *Kiulong*), Thaluain (zwana także raz *Nukian*, a drugie *Lukian*), Siam, która jest złączona z *Maykiang Kambodia*), rzeką *Anan*; *Pegu* (*Bugukiun*, *Thauluand*), *Menam* (*Maygue*) i t. d.

Produkta takie po większej części, iak na półwyspie zachodniej: Słonie, bawoły, cybety (wydające piżmo, tygrysy, ptastwo, gniazda ptasze pożywne, ryby, iedwabniki; zboże, ryż, cukier, owoce z drzew i ogrodowiny, sago, mango, ananas, orzechy kokosowe, betel, areka, oliwa, wino, bawełna, indygo, pożyteczne i kosztowne gatunki drzew, osobliwie trwałe drzewo *Teek*, orle, *sapan* i *Kalambak*, drzewa gumowe, pokostowe i *Benzoe*, drzewa mydlaste i aloe (ostatnie dla zapachu i farby nazwane *rożowem*), drzewo migdałowe *Schirmmandel* (czyli z *zastoną* zwane), którego gałęzie zawsze horyzontalnie w równej odległości iedne nad drugimi leżą, (z bardzo przyjemnymi owocami), drzewa *babela* (którem się żywi owad *Gummilak* zwany); złoto, srebro, żelazo, ołów, cyna, drogie kamienie (osobliwie najlepsze *rubiny* w *Pegu*), sól, oliwa kamienna, ambra.

Mieszkańców do 30 milionów. *Birmami*, *Malaici*, *Chińczykowie*, *Portugalczykowie*, *Niderlandczycy*, *Ormianie* i t. d. Główna religia krajowa jest *Budhistyiska*; cierpią tu także wyznawających *Bramę*, *Mahometanów* i *Chińczyków*. Rząd po większej części jest monarchiczny.

Główne części: następujące 6 państw:

1) *Aszera* pod panowaniem samowładnego *Rajaha*; iedna część należy do *Prezydentwa Angielskiego Kalkutta*.

2) *Państwo Birmańskie*, którego części: *Ava*, *Pegu*, *Cassay*, *Arrakan*, *Meklay* i *Zachodni - Siam*, 10 625 mil kwadr. i 17 milionów mieszk. mające, są pod panowaniem samowładnego *Króla*, który mieszka w mieście stoł. *Ammarapuram* czyli *Imerapura*. *Rangun* nad *Syriana*, dla zwyczajnego iey wzbierania, całe na słupach zbudowane 300.000 mieszk.; z przyczyny handlu odwiedzią ie *Azyatycy* i *Europejczycy*.

5) Siam, 6500 mil kwadr. obejmujące, 190,000 (3 milionami) mieszk., pod panowaniem Króla, który mieszka w mieście stoł. *Sy-yo-thu-ya* (*Szulia*) na wielkiej wyspie rzeki Menam; wszystkie domy na mocnych słupach bambusowych są zbudowane; 119,000 mieszkańców. Wzdłuż brzegów leżą wyspy Mergui, oddzielone od stałego lądu cieśniną Forrest; najznajomsza z nich jest *Pulo-Pinang* (to jest wyspa orzecha Betel), czyli wyspa Xiążęcia Wales, należąca do Anglików, z dobrym portem i fortecą; główne miejsce handlu Malajskiego.

4) Półwysp Malaka obejmuje państwo Pakan, Czor, Queda, Patang, Sinkopur, Trangam, Pera, Ligor, Rio (którego mieszkańcy najwięcej się trudnią rozbójnictwem) i Malakka z miastem stoł. ich rządów, z których niektórzy opłacić się mają Królowi Siam. Miasto *Malakka* 12,000 mieszk., z których 5000 jest Chińczyków, i wyspa Riouw w cieśninie, Malakka należy do Niderlandczyków.

5) Cesarstwo Annam obejmuje prowincje Tunkin, (Tunquin), Kochinchina, Chiampa, Kampoia, Laos i Lac-tho, i ma w obwodzie 18,215 mil kwadr., mieszkańców 23 milionów. W Tunkin jest. m. stoł. *Bak-Kinh* 40,000 mieszk.; w Kochinchinie *Phu-Nuam* 30,000 mieszk., rezydencja Cesarza. Nie daleko stąd jest Bucht *Han* czyli *Turon*, jedyny port dobry w państwie.

6) *Ponthiamas*, z m. t. i., gdzie jest najznakomitszy port nad brzegami w Golfie Siam, pod Kampoią.

§. 8. Wyspy Wschodnio-Indyjskie.

Liczą 11 wysp i grup wysepek:

1) Wyspy Lakediwskie z lasami drzew kokosowych, pod panowaniem Xiążęcia Mahometańskiego. Naygodniejszą wzmianki jest *Lakondy*.

2) Wyspy Maldiwskie, jest to Archipelag, składający się z 1200 wysepek dosyć urodzajnych (najbardziej obfitujących w orzechy kokosowe i kauris), lecz nie wszystkie zamieszkałe, zostają pod rządem Sułtana Mahometańskiego. Naywiększa wyspa jest *Maldiwa* czyli *Male*.

3) Selan czyli Ceylon, jest obszerna na 1730 mil kwadratowych, oddzielona od Koromandlu cieśniną Palk, iednak wielu piaskami i mostem Adama z nim złączona. Z gór, które się na niej znajdują, jest nayznaiomsza *Adama*, wysoka na dwie mile Angielskie. *Produkta* ma następujące: naylepszy cynamon, owoce chlebowe, heban, ryż, cukier, betel, pieprz, mannę, kardamony, kawę, owoce tylko pod tropikiem się udające, palmy parasolowe; złoto, srebro, drogie kamienne, słonie (naywięcący wartości mające w Azji), małpy, konie, miodnik (Honigweiser), muszle perłowe, kauris i t. d. *Mieszkańcy*, których jest do miliona (po części wyznawiający religią Budhistyczną), dzielą się na dwa różne od siebie narody: Wedów i Singalezów. Anglicy wprowadzili tu roku 1815 swe prawo z potrzebnymi odmianami. Miasto *Kolombo*, forteca, port i *Trinkonomale* przy uýściu Mawelagongi, która tu tworzy wyborny port, w którym liczna flota w każdéy porze roku bezpiecznie na kotwicach stać może; dla tego jest głównem miejscem zbierania się flot Angielskich w Indyi.

4) Wyspy Andamańskie, obfitują w drzewo zdatne na budowle okrętów i inne rzeczy; bawełnę i t. d.; osobliwie wielka i mała Andaman, na którey jest Angielska kolonia *Cornwallis* z pięknym portem i miejscem wyguania winowayców z Bengalu.

5) Wyspy Nikobaryjskie zostają pod naywyższym rządem Duńskim, zamieszkałe od Malaiów. Znakomitsze są: *Nankaweri*, *Komarły*, *Nikobar*, *Trinkutte*.

6) Wyspy Sundyjskie, z których naywiększe są: *Sumatra*, *Java*, *Borneo* i wyspy *Celebskie*.

a) Sumatra od Jawy, oddzielona cieśniną Sunda a od Malakki cieśniną Malakka, ma 602 mil kwadr., z górą *Ophir*, wysoką na 12,160 stóp nad powierzchnią morza, dostarcza nayprzedniejszego zboża, nieco srebra, miedzi, żelaza, saletry, soli i t. d., drzew kokosowych, betel, areka, kawy, indygo, owoców chlebowych, ananasów, południowych owoców, kassyi, pieprzu, bawełny, imbiru, kamfory, gummy, benzoe, manges, pisang, trzciny bambusow-

wędy, ryż, orzechów muskatelowych, goździków, drzew iedwabnych, bawełnianych, teek i żelaznych i t. d.; słońców, bawołów, nosorożców, cybetów, małp, tygrysów, pszczoł, iedwabników, indyjskich gniazd ptaszyc, ryb, ambry i t. d. *Mieszkańcy*, których iest do 4,500,000, są Badda, Orang-Kubuh, Orang-Gugih, Malaici, Europeyczykowie i t. d. Wyspa zawiera w sobie 17 państw, po części zależących od Anglików, Niderlandczyków; z tych największe iest Menangkabo, mające niektórych książąt wazalami. Głównem mieyscem Niderlandzkiego iest forteca *Padang*, stolica Gubernatora. Stolica posiadłości Angielskich czyli Benkulii iest forteca *Marlborough*, stolica iednego Prezydentwa.

b) Jawa obszerna iest na 2400 mil kwadratowych, ma 976,000 mieszkańców; ma też same produkta, co Sumatra, osobliwie kawę, cukier, imbir, indygo, bawełnę, drzewo, sapan, kurkumę, pieprz, gniazda ptasze, trzcinę Hiszpańską; drzewo truiące i t. d. Kraiowi Książęta są wazalowie Niderlandzcy, których miasto stoł. iest *Batawia* nad Tjilin czyli *Jakatrą*, z 160,000 mieszkańcami, między którymi iest 1500 Europeyczyków, 100,000 Chińczyków, prócz tego Jawańczycy, Armenczykowie, Persy i 17,000 niewolników murzyńskich, forteca namiestnika pierwszego, i towarzystwa uczonych; z wielu kanałami. Tu należą także wyspy *Orust* z wielkimi warsztatami okrętów i *Madura*, bardzo obfitująca w ryż.

c) Borneo, największa wyspa Azji, obeymuie mil kwadrat. 14,250, ma podostatkiem pieprzu, kamfory, imbiru, trzciny bambusowej, ryżu, bawełny, południowych owoców, benzoe, chlebowych owoców, orzechów kokosowych, mangos, sago, betel, drzewa do budowli i sandałowego, trzcin Hiszpańskich, małp, nawet z rodzaju *Orangutang*, tygrysów, bawołów, pszczoł, gniazd ptaszyc pożywnych, bezoar, złota, miedzi, żelaza, cyny, dyamentów, ambry. Między pięciu milionami mieszkańców znajdują się *Orang-Eidahani* (bardzo pracowici, ale bią ieszcze ludzi na ofiarę), *Baczuzi* (Biajos, *Dajakowie*, po większej części *Mahometanicy*) rybacy wędrujący znajdują się i na innych przyległych wyspach, Malaici, Chińczycy i t. d. To państwo należy do Sultanów *Borneo*, *Sambas*, *Banjermassing*, *Sulu* i t. d. Niderlandczykowie mają tam osadę z fortecą *Tatas*.

d) Celebes czyli *Makassar* (*Celebes* są to wschodnie brzegi a *Makassar* zachodnie), obszerna iest na 4270 mil kwadrat., obfitwie w ryż, orzechy kokosowe, drzewo sandałowe, bawełnę, słońciową kość, воск, złoto, dyamenty i t. d. Między 5 milionami mieszkańcami są *Makassarowie* (najwaleczniejszy naród w Wschodnich Indyach, trudniący się uprawą gruntu, rybołóstwem, tkaniem iedwabiu i weł

ny), Buggiyczków czyli Bonyiczków (Mahometanie), Boczusowie i t. d. Tu są państwa: Goach czyli Makasar Boni (które Anglicy roku 1814 zdobyli), Soprim i t. d., z których niektóre płaca daninę Niderlandczykom. Do tych należy miasto *Makassar* z portem i 90,000 mieszk., forteca *Rotterdam*, główny kantor handlowy i skład towarów. Do mniejszych wysp Sundzkich należą między innymi; *Banka* (która należy do Sułtana Palembang na Sumatrze), z minami cynowemi. *Timor* (należy do Niderlandyi), obficie w drzewo sandałowe, owoce chlebowe, tabakę, indygo, воск, perły, złoto, miedź. *Mieszkańcy* są gatunku Murzynów, Malaici, Chińczycy, Niderlandczyki, Portugalczykowie i t. d.; z miast. stoł. *Kouping* czyli *Kupang* z fortecą *Konkordya*. Wyspy *Pogkis* czyli *Nassau*, od ludu bardzo dobrego zamieszkane.

7) Wyspy Molukskie czyli Korzenne obemyiają w ścisłem rozumieniu wyspy: *Ternae*, *Tidor*, *Motir*, *Machian*, *Baczyan* i t. d.; w obszernem zaś do tego jeszcze liczą: *Gilogo*, *Geram*, *Amboina*, wyspy *Bauda*, *Timor* i t. d. Prócz kokosów, sago, trzciny cukrowej, mangos, owoców chlebowych i t. d. są gałki muszkatelowe i gwoździki korzenne głównymi produktami. Między mieszkańcami znajdują się Harafora (czyli Alfuryczycy, cichy naród, trudniący się prawie na wszystkich wyspach Wschodnich Indyi uprawą roli), Murzyni z długimi włosami, koloru miedzianego, Papuarowie szorstko-głowi, Portugalczykowie i t. d. Nad wielu wyspami panują kraiowi Sułtanowie, pod zwierzchnictwem jednak Niderlandczyków. Właściwie należą do Niderlandczyków wyspy *Amboina* z wybornemi plantacyami drzew gwoździkowych i gałek muszkatelowych, i to wysp *Banda*, których głównym produktem są gałki muszkatelowe. *Ternate* ma swego właściwego Sułtana, do którego należą także niektóre sąsiedzkie wyspy i północno-wschodnie brzegi *Celebes*. Do Niderlandczyków należy miasto *Ternata* i forteca *Orania* z magazynami i budowlami gubernii. — Roku 1812 odkryto także w południowej Azji wyspę *Masquarri-Eiland*, tak nazwaną od Gubernatora Angielskiego; polujący na psy morskie w południowym kole biegunowym złapali ich tam do 80,000 sztuk we 2 miesiącach.

8) Wyspy Suluh czyli Sooloo (*Solo*), których jest 60, obfitują w trzcinę Hiszpańską, sago, pieprz, kamforę, gniazda ptasze, mangos, wosk, bezoar, słoniową kość, perły i t. d.; pod panowaniem Sułtana.

9) Wyspy Filipińskie i Manilskie należą do Króla Hiszpańskiego, mają podostatkami zboża, ryżu, cukru, kawy, tabaki, bawełny, lnu, imbiru, cynamonu, pieprzu, kamfory, oliwy, sago, kakao, owoców chlebowych, indygo, drzewa orlego i hebanowego; koni, bydła rogatego, bawołów, gniazda ptasze pożywne, wosku, żółwiów, ryb, cybetów; pereł, piasku złotego, żelaza, ołowiu, siarki, saletry, żywego srebra i t. d.; z 3 milionów mieszkańców (dzikich Ygalottów z gatunku murzynów, białych i nieco oświeconych Tagalów (Bissajerowie, Haraforas, Alfuryczykowie), Malaitów, Chińczyków), ma podlegać milion Hiszpanom. Naywiększa wyspa jest *Manila* czyli *Luzon* z miast. stoł. *Manila* nad wielką odnogą, fort, stolica Arcybiskupa Katolickiego, Akademia, działolejnia, rafinerya cukru, handel. *Magindanao* czyli *Mindanao* obeymuje mil kwadr. 2400, obfituje w cynamon (którego iednak nie używają), ryż, kassya, drzewo do budowli, sago, tabakę, złoto, perły, wosk i t. d. Między kraioyemi Xiążętami nayważniejszy jest Sułtan z *Magindanau*. Hiszpanie posiadają także część tey wyspy z fortecą *Sambuamgam* (*Samboangon*).

10) Wyspy Karolińskie czyli Nowo-Filipińskie z wyspami *Pelew* (*Palaos*) pod naywyższym rządem Hiszpańskim, bez obsady. Naywiększa wyspa z Karolińskich jest *Hagolen*; pomiędzy wyspami *Pelew*, jest *Kurarara* z stolicą Króla, i *Orlong*, ustąpiona Anglikom, ale nimi nie osadzona.

11) Wyspy Maryańskie lub Łazarza (*Lazarus*), też Ładrony czyli Złodzieyskie, których jest 15, należą także do osad Hiszpańskich, mają podostatkami rogatego bydła, koni, dzikich świń, ieleni, ryb, palm kokosowych, drzew chlebowych, ryżu, kukurudzy, kakao, cukru, indygo, bawełny, owoców południowych, ananasów i t. d. Główna tylko wy-

Wyspa *Guaham* czyli *Guam* jest zamieszкана. Miasto główne *Agana* czyli *S. Ignatio de Agana*, port, stolica Hiszpańskiego namiestnika.

§. 9. C h i n y.

Państwo Chińskie składa się z zupełnie poddanych, i daninę płacących krain, obeymuie razem mil kwadratowych 202,109 (podług innych 163,000), z 166,500,000 mieszkańcami. Do pierwszych należą Chiny, od kraiovców Tsing (także Chumkue, to jest kraj centralny) zwane.

Położenie, granice, obszerność. Chiny leżą od 115° — 140° 50' długości, a 20° 9'— 41° 20' szerokości, graniczą na północ z Tunguzją i Mongolią (gdzie się ciągnie mur na 500 mil, przez góry wysokie od 2—300 stóp i głębokie doliny i rzeki, na wschód z morzem wschodniem i odnogą Koreyską, na południe z morzem Indyjskiem, odnogą Tunkińską i wschodniemi Indyami, na zachód z Tibetem. Obeymuie 81,343 (69,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Grunt jest bardzo górzysty, iednakowoż z przyczyny pilności, godney naśladowania mieszkańców, jest bardzo urodzajny. Klima na północ jest zimne, na południe lato gorące, po którym następuje zima z wichrami i ulewami bardzo wielkimi.

Wody. Morze wschodnie, tu zaś Chińskie, ma trzy odnogi: Koreyską, Hoanhay (morze żółte) i Tunkińskie. *Rzeki:* Hoangho (rzeka żółta), Yan-tse-Kiang (rzeka niebieska). Niezliczone z sobą powiązane Kanały, z których kanał Yun-ho czyli Królewski, od Kanton do Peking, jest długi na 150 mil.

Produkta. Złoto, srebro (nie bardzo używane), miedź, ołów, cyna, żelazo, kamienne węgle, porce-

łana i inne ziemie, cynober, drogie kamienie; zboże, ryż, owoce, południowe owoce, wino, rumbarbarum, bawełna, herbata (osobliwie sławna), cukier, kamfora, morwowe drzewa, pokost, drzewo woskowe, żelazne, gliniane, różowe i inne, trzcina bambusowa; wielbłądy, konie, woły, owce, zwierze bizam wydające. lwy bez grzyw, ielenie, dzikie świnie, bażanty, złotemi i srebrnemi zwane, złotobrewy (ryby), iedwabniki i t. p.

Mieszkańców 150 (198; 333) milionów: Chińczykowie, Tatarzy, Żydzi i t. d. Są tu 4 główne religie: Kong-fu-tse (*Konfucyusza*), Laokiun, religia Fo i Lamańska, oraz religią dworską będąca. Chrześcianom, Żydom i Mahometanom wolno czasami odprawiać swa nabożeństwa. Co do nauk i umiejętności, przewyższają Chińczykowie wszystkie narody Azyatyckie, wyjąwszy Japończyków. Ich fabryki znakomite dostarczają: materyy iedwabnych, kartunu, muszlinów, rozmaitych robót z słoniowej kości i lakierowanych, porcelany, papieru, zegarków i t. d. Handel prowadzą osobliwie z Indjami wschodniemi, Jawą, Manilą, Rosyą i Japonami. Europejczycy i północni Amerykanie wywożą także wiele produktów tak naturalnych, iako i kunsztownych.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny. Terazniejszy Cesarz zowie się *Kia-Ting*. 3. Września 1815 z religijnego fanatyzmu miano go z tronu złożyć. Dochody krajowe podług Barrowe 1.485,000,000 franków, podług Guines 709.277,670 liwrów. Siła zbrojna lądowa podług *Desguignes* 810,000, podług *Barrowa* 2,800,000 ludzi.

Podział. Dzieli się na 15 prowincyi mało co znanych. Miasto stoł. i rezydencyonalne jest *Szuntieng-fu*, czyli *Peking* z 700,000 (1 milion) mieszkańców, obeymuie prócz przedmieść 5 mil obwodu, składa się z 4 miast obmurowanych z wielu ulicami długimi, prostemi i szerokimi, które w nocy na końcach bywają zamykane kratami drewnianemi, a w dzień strzeżone żołnierzami, którzy mają pałasze przy boku i bicze w rękę; 10,000 pałaców, 5 publicznych ołtarzów, 33 Kościołów, 2 Kościoły Grecko-Rosyjskie, 4 Katolickie, 4 meczety, dom podrzutków, 6 cmen-

tarzów dawniejszych panów kraiu, wiele Cesarskich dworów, stolica towarzystwa astronomicznego i lekarskiego, Akademia umiejętności, obserwatorium i t. d. Miasta *Kiangning-fu* czyli *Nanking* z milionem mieszkańców, stolica Katolickiego Biskupa, znajduie się w niemi sławna wieża porcelanowa (wysoka na 200 stóp z gma piętrami; właściwie z lakierowanych cegieł); wiele bibliotek; fabryki iedwabiu. *Quang czeoufu* czyli *Kanton*, sławne miasto handlowe z portem, mające 75,000 (250,000; 1 milion) mieszkańców, z których trzecia część na 60.000 Szampanach czyli małych statkach na rzece *Tuho* (Tigris) żyje, i tworzy nieiako miasto pływające; środek handlu między Chińczykami i Europejczykami; instytut szczepienia ospy. Wyspy *Formoza* czyli *Tai-Quan* i *Hainan*. Półwyspa *Makao* oddzielona od stałego lądu zapadłym do połowy murem z mostem i portem t. i., należy do Portugalczyków pod najwyższym rządem Chińskim, za co rocznie płacić muszą 100,000 dukatów. Na południe teyże przy wchodzie do odnogi *Kanton* leżą wyspy *Ladrone*, których mieszkańcy od 25 lat swem rozbóystwem niespokoyność sprawują na morzu Chińskim; pojedynczo pływające okręty zabierają, a miasta i wsie po brzegach Chińskich rabują i palą.

Lenne kraie są:

1) Mała Bucharya, Wschodnia - Czagatai, Kaszgar czyli Kara-Kitai, 10,500 mil kwadratowych obeymująca, z których większa część składa się z pustyń piaszczystych Gobi, po Chińsku Szamo, zżymujących 400 mil długości, a 100 największej szerokości, mające kilka Oazów, Hamel, Lop i t. d., 300,000 mieszk., po większej części Muhametanów, trudniących się naywięcący prowadzeniem handlu karawanami. Miasto stoł. i handlowe *Jerken* nad rzeką t. i. i *Kaszgar*.

2) Mongolia, obeymująca mil kwadratów 53.130. Tu jest wielka pustynia Gobi, państwo Altai, i źródła rzek Oby (z Irtyszem) i Jenisei. Mieszkańców milion, którzy po części prowadzą życie Nomadyjskie, a wyznają Dalai Lamę. i są albo Dörbon - Oirat czyli Oirät w powiatach Songarei i Echuchunor czyli Choszotei, do których należą Choszoci, Songarowie, Derbeci i Torgoci, lub też Choit czyli Tymmiit, albo właściwi Mongołowie, Szarra zwani (żółci podług koloru płótna ich namiotów), i Kalkas - Mongołowie (od rzeki *Kalka*). Zostają pod rządem wielu Xiążąt podległych Cesarzowi Chińskiemu. Jeden z nich mieszka w *Urga* czyli *Kuroe*, nie daleko wielkiéy spławney rzeki *Toolafi* z 6000 portami czyli mocnymi namiotami, stolica Xięży Lamayskich, Kutuchta czyli Bogdokegem. Miasto *Czehol* czyli *Czyhol*, letnia rezydencya Cesarza. Nie daleko granicy Ro-

syiskiej jest miasteczko pograniczne i handlowe *Maimaczyn* czyli *Kitajska-Słoboda*.

3) Tunguzya czyli Amurland (kraj Amurski), z obu stron Amurem oblany, obeymuje 36,250 mil kw. 1,700,000 mieszk., po większej części Nomadów, i ma 2 gubernie.

a) *Tsytsykar*, gdzie między innymi narodami znajduje się Manczuzi i Dauryowie (Taguryowie, Solonowie), z miastem stołecz. *Tsytsykar* nad rzeką Nonni-Oufa, będąc miejscem wygnańców Chińskich, i *Ulussu-Mudan*, nayodleglejsze miasto Chińczyków ku granicy Rosyiskiej.

b) *Kirin*, w którym między innymi narodami znajduje się naród *Jupi*, trudniący się rybołóstwem, z miastem stoł. *Kirin-Ula-Choson*, rezydencya Wice-Króla Chińskiego, i półwyspy *Czoka* czyli *Sachalin-Ula*, także *Sagalia*, która jest odłączona od wyspy Japońskiej *Czika* czyli *Jesso* cieśniną *Peyrouse*.

Przewincya *Leaotang* 668,852 mieszkańcami; jest to dziedzictwo familii Cesarskiej, z m. s. *Mukden* czyli *Sziniang*.

4) Półwyspa Korea, obszerna na 4200 mil kw.; część iev północna dla gór śnieżnych *Szanbesan* jest zimna i nieurodzajna, lecz południowa część ma ginseng, ryż, bawełnę, len, tabakę, rogate bydło, konie, niedźwiedzie, kuny, sobole, ielenie, dzikie świnie i koty, iedwab, perły, krokodyle, złoto, srebro, ołów, żelazo i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 1,500,000, składają się z Manczutunguzów i Chińczyków, wyznających religią *Fo* czyli *Kong-fu-tse*, i trudnią się prócz uprawy ziemi i paszenia bydła, tkaniem lnu i bawełny i t. d. Nad tą wyspą panuje Król dziedziczny samowładny, hołdujący iako Wazal Cesarzowi Chińskiemu. Część oney tylko ma należeć do Cesarza Japońskiego. Miasto stoł. jest *King-ki-tao*, rezydencya Królowa, z sławną biblioteką, składającą się z pisanych i drukowanych książek, nad któremi pierwszym bibliotekarzem jest ieden z familii *Xiążęcý* wyznaczony. Miasto *Chosan* (*Czosan*) z portem morskim. — Na południe tey półwyspy leży dobrze uprawna wyspa *Quelpaert* (*Muza*), zamieszkała od mieszkańców niegościnnych z miastem *Moggan*.

5) Kraie *Sifanów* czyli *Tufanów* na zachód Chin podzieleni są na czarnych i żółtych *Sifanów*, podług odmiany koloru ich namiotów.

6) *Tibet* czyli *Tangut* (z *Nepalem* obeymuje 18,000 mil kwadrat. i 12 mil. mieszkańców), którego część południowa pospolicie nazywają *Butan*, a północną w ścisłym rozumieniu *Tibet*, jest zapewne naygórzystszy kraj w Azyi, po większej części z długimi i mroźnymi zima-

mi. Góry Mustag, odnoga Konańskich z wierzchołkami śnieżnymi i lodowymi. Także na północy znajdują się długie pustynie, i część pustyni Gobi. *Produkta*: Sarlub czyli ryczące bawoły z długimi grzywami (używane za granicą na oganiaczki do much i kitki), owce z cienką wełną (właściwe Tihetu), kozy dzikie (na zimę obrastają im piersi delikatną siercią wełniastą pod włosiem długim, które pospolicie kozy mają, te używają do tych sławnych szali i chustek), zwierzęta wydające piżmo, niedźwiedzie, lwy i t. d.; zboże, wino, owoce, południowe owoce, rum-barbarum, cokolwiek drzewa; złoto, ołów, żelazo, miedź, tynkal (z którego wyciągają borax), drogie kamienie, sól, ziemie farbierskie, marmur, węgle kamienne i t. d. Krajo-wa religia jest Lamajska (Szygiemuńska czyli Budhi-styjska), którą wyznaie cała Indya wschodnia aż do wyspy Ceylon z licznem duchowieństwem i wielu Kościołami, przeszło 100 milionów ludzi; ma ona wielkie podobieństwo do Katolickiej. Naywyższą iey głową jest Dalai - Lama (to jest wielka matka dusz), niepokalany, nieśmiertelny, przenikliwy i nymędrszy widzialny zastępca Bóstwa Bur-chan, i Tiszu (Bogdo-) Lama, których dusze po zmarn-ciu ciała przechodzą w inne ciała ludzkie. Ci zarządzają także krajem pod naywyższym rzędem Chińskim. Dalai-Lama rezyduje w mieście stoł. właściwego Tibetu *Laisa* czyli *Barantola* nad Burremputer, z wielkie szkoły, Katolickie hospitiu Kapucynów, drukarnia chińska z stojące-mi literami, sławna świątynia; handel karawanami prowadzony. Mieszka on także często w zamku na górze i Klasztorze *Putala*, który jest zbudowany na 4 piętra podług gustu Europejskiego, zamyka w sobie 10,000 pokoi, wiele dziedzińców, wysokie przysionki, terassy i kryte drogi. Tiszu Lama rezyduje w mieście *Tiszulamba* czyli *Trascilumb-a*. Inny nakoniec Lama, Daeb Raja, rezyduje w mieście stoł. Butan *Tassisudon* z wielkim pałacem, wielu świątyniami Lama i Klasztorami.

7) Kray Nepal, Nekpal czyli Napaul, obfituje w żelazo, miedź, złoto, srebro, bawełnę, drzewo, borax, rogate bydło, słonie, nosorożce, tygrysy i t. d. *Mieszkańcy* są: Hinduzi, wyznawający religią Bramińską czyli Lamityjską, a po części Njuarv, zapewne od Mongołów pochodzący. Kray ten jest opanowany od Raiaha, hołdującego państwu Chińskiemu. Miasto *Batgao* czyli *Knipo* 12,000 familij, i *Khatmandu* czyli *Jahé* 50,000 mieszk., miasto st. tego kraju. Zańcuch forteczny na granicy południowej jest odstąpiony kompanii Angielsko-Wschodnio-Indyjskiej pokojem 10. Maia 1815 teyże Kompanii także wolny przechód przez Napaul i Tartaryą do Chin, dozwolono.

8) Xięstwo Sokkum czyli Seguin między Nepalem i Butan, na granicy północnej Bengalu.

g) Lieukieu czyli wyspy Liqueos, rachują ich do 36, zos'ają pod rządem dziedzicznego Króla, zależącego od państwa Chińskiego. Główna wyspa Lieukieu czyli wielka Liquejo z miastem stoł. *Kingczing*. Na wyspie Jajarna (Czaczarna) jest stolica Koscielnego Xiążęcia dziedzicznego (Daire). Wyspy należące do Króla dziedzicznego są: Madszy - Kosima.

§. 10. J a p o n i a.

Państwo Japońskie (Japańskie) składa się z niezliczonej liczby urodzajnych i nieurodzajnych wysp, skał i piasków na wielkim Oceanie, które się w tych okolicach zowie morzem Japońskim, leży od 25—47° szerokości, a 144—169° długości a ma obeymować 8625 mil kwadratowych. Wszystkie wyspy mają góry przykre, których wierzchołki wiecznym śniegiem są okryte; znajduie się także w Nifon 5 gór wulkanicznych. Grunt bardzo pilnie bywa uprawiany.

Produkta. Złoto, srebro, miedź, cyna, żelazo, siarka, dyamenty, porcelana, cynober, pokost, kokos, drzewo papierowe, kamfora, herbata, owoce, południowe owoce, wino, musztarda, bawełna, tabaka, ryż i inne gatunki zboża, len, konopie; bawoły, kury z delikatnem pierzem i inne, bażanty, iedwabniki, pszczoły, muszle perłowe, ryby i t. d. *Mieszkańców* do 30 (50) milionów, co się tyczy kunsztów i nauk naybardziej postąpili w Azji. Główną religią jest Budhistyiska, z wielką liczbą Xięży i Kłasztorów; nie cierpią tu Chrześcian. Fabryki dostarczają materyy iedwabnych, bawełnianych i innych, porcelany wyborney, dobrych towarów żelaznych i stalowych, wybornych robót lakierowanych, naypiękniejszego papieru z pewnego gatunku kory, drzewa morwowego, bardzo szacownego, tombaku i t. d. Handel jest w nędznym stanie, gdyż pod karą śmierci jest zakazano Japończykom, zwiedzać obce kraie. *Rząd* jest podzielony między wielu małych

Xiążąt, którzy iednak zależą od naywyższego rządu Kubo Soma, to iest Cesarza, którego imie w całym państwie utrzymywane iest w naywiększey tajemnicy; i dopiero po iego śmierci dowiedzieć się można, iak się zwał. *Dairo* (głowa religii), który przedtem był rządcą duchownymi i świeckim, ma tylko tytuł dawney swęy mocy. Następcy z tych dwóch domów są dziedziczni, rownież iak wszystkie urzędy publiczne. Dochody podług *Schneegansa* 1698 milion. złt. pol. Siła zbroyna lądowa z kontyngensem xiążąt lennych 468,000 infanteryi a 58,000 kawaleryi.

Główne wyspy państwa tego są:

1) *Niphon* czyli *Nipon*, z m. s. *Jeddo* czyli *Edo* nad rzeką *Tonkay*, mające 730,000 domów a przeszło milion mieszkańców, między którymi iest wiele kunsztmistrzów, rzemieślników i kupców; rezydencją Kubo, którego pałac ma mieć $2\frac{1}{2}$ mili obwodu. *Miako* czyli *Kio* nad rzeką *Kamogawa*, przeszło 1 milion mieszk., rezydencya *Dairy*, handel.

2) *Kiusju* czyli *Saików* (*Ximo*), gdzie iest miasto handlowe *Nangasaki* z portem, iedyne miejsce, w którym *Niderlandczykowie* mający swój skład na wyspie *Desima*, (złączoney z tem miastem mostem) interessa swoje uskutecznić, a *Chińczycy* handlem trudnić się mogą.

R o z d z i a ł T r z e c i .

A F R Y K A .

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Półwyspa Afryka rozciąga się od $0^{\circ} 36'$ — 70° długości, a $34^{\circ} 25'$ połudn. = 37° północnej szerokości, wązkiem (bo tylko na 12 mil.), międzymorzem Suez styka się z Azyą; z innych zaś stron wszędzie morzem oblana, to jest: na zachód i południe morzem Atlantyckiem i Etyopskiem, na wschód Indyjskiem i Arabskiem, a na północ morzem śródziemnem. Obeymuje mil kwadr. 531,638.

§. 2. *Grunt* po większej części piaszczysty i suchy, z pustyniami, z których w 8—12 dniach ledwo wyiechać można. Nayznakomitsze góry są: pasmo w 10° północnej szerokości, góry Miesiąca czyli Alpy Habeszyńskie, które się na zachód od przedgórza Sierra Leona, a na wschód od przedgórza Gwardafui rozciągają. Na północ leżą góry Atlas, od zachodu na wschód się ciągnące. Prócz tego góry Kong, Lupata, góry śnieżne, na południe aż do przylądku dobrej nadziei i przedgórza śpilkowego (naydalszego na południe leżącego wierzchołku Afryki). Od głównych tych gór rozchodzą się odnogi na wszystkie strony, które się kończą na wielu przedgórzach. Ztąd znajdują się prócz wspomnianych przedgórzów na zachód Kap Negro, przedgórze 3 wierzchołków, przedgórze Palmów, przedgórze zielone i białe i t. d.; na wschód Kap Corrientes, Delgada i t. d.; na północ Kap Spartel, Bona i t. d.

Morza i odnogi. Morze śródziemne z odnogą Syrtyjską, morze Atlantyckie, morze Etyopskie z golfem Gwinea i morzem Kap, gdzie jest бухta Tafel i Fals, Ocean Indyjski z kanałem Mozambickim, z morzem Arabskim, z odnogą Arabską czyli morzem czerwonym.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Gibraltarska, szeroka na 3 mile, łączy morze śródziemne z morzem Atlantyckim, i cieśnina Babelmandel (brama umarłych) łączy morze Arabskie z odnogą Arabską i morzem czerwonym.

§. 5. *Wody.* Jeziora: Marawi, Fiddre, Aquilunda, Dembea i t. d. Rzeki: Nil, Senegal, Gambia, Niger, Zaira, Coanza, Danda, Sofala, Zambese i t. d. Inne zaś są nadbrzeżnemi i rzekami step.

§. 6. *Klima* gorące, ponieważ Afryka leży po większej części w gorącej strefie; przy brzegach wilgotne i gorące, tylko na północy nad morzem śródziemnem umiarkowane wiatrami morskimi i górami Atlas. W wielu okolicach wieje wiatr gorący i duszący, zwany Harmattan czyli Samum.

§. 7. *Produkta.* Lwy, pantery, lamparty, hieny, szakale, zebry, girafy, słonie, wielbłądy, gazelle, cybety, małpy, konie, owce z delikatną wełną, rogate bydło, bawoły, kozy, papugi, pawie, flamingi, strusie, węże, pszczoły, ryby, krokodyle; zboże, osobliwie pszenica i ryż, wino, kawa, cukier, bawełna, oliwki, południowe owoce, daktyle, owoce chlebowe, farba czerwona, indygo, drzewo morwowe, maślane, hebanowe, ananasy, melony, ambra, kassya, maniok, pieprz, listki senesowe; guma, tamarynda, tabaka, indygo, mastyx; złoto, srebro, miedź, drogie kamienie, saletra, salamoniak, sól, wody mineralne i t. d.

§. 8. *Mieszkańcy.* Liczba ich wynosi 102,412,600 (80—120 milionów). Są lub mieszkańcami (pierwotnymi): Kabyłowie czyli Berbery, Kopty, Negry, Kafry (z Callami i Szangallami) i Hottentoci; albo też

przychodnie z innych narodów; Arabowie z Habe-szynczykami i Nubiyczykami, Turkami, Żydami i Europejczykami. Kolor mieszkańców jest na północy biały, w środku czarny, na południe żółtobrunatny. Mieszkańcy (od 8—12 północnej szerokości) co do religii są Mahometanami, czcicielami bóstwa Fetisz (węzów i t. d. z Xiężmi i bez Xięży), czcicielami gwiazd; są jednak i Chrześcianie (n. p. Kopty w Abissynii i Egipcie), Żydy i t. d. cierpiani. — Nauki kwitną tylko w Fez, Marokko, Kairo i t. d.; i tylko Abissyńczykowie mają książki w swym języku z własnym pismem. — Głównem ich zatrudnieniem jest paszenie bydła (osobliwie wielbłądów na północy); niektóre tylko okolice dostarczają skór i t. d. za granicę. Handel jest albo morski (i wprawdzie mówiąc tylko w rękach Europejczyków i w Rzeczypospolitej północno-Amerykańskiej), albo karawanami, po większej części niewolnikami (których dawniej do 200,000 rocznie wyprowadzano), słońsiwą kością, złotem i t. d.

§. 9. *Podział.* Afryka dzieli się na:

1) Północną Afrykę: Egipt, Barbaryą, Fez, i Marokko, Biledulgerid i Sahara.

2) Średnią Afrykę: na wschód Nubia, Abissynia i brzegi Adel i Ajan; wewnątrz Nigrycyja, a na zachód Senegambia, i wyższa Gwinea.

3) Południową Afrykę: gdzie na zachód Niższa Gwinea; wewnątrz państwa Szagga, Galla, Kaf-frow i t. d.; na wschód brzegi Zangwebaru, Mozambik, Sena i Natal, kray brzegu południowego i Hot-tentotów.

4) Wyspy na wschodniej i zachodniej stronie,

§. I. E g i p t.

Położenie, granice, obszerność. Egipt czyli Misr leży od 23—31° 40' szerokości, a 45—55° dłu-

gości, graniczy na północ z morzem śródziemnem, na zachód z Barką i Saharą, na południe z Nubią, na wschód z odnogą Arabską (czyli morzem czerwonym, które od czerwonych żył ziemi purpurowey gór Egipskich rozciągających się wzdłuż brzegów tak jest nazwane, blisko 30 stóp i 6 cali wyżej leży od morza śródziemnego), i Arabią, z którą się styka między-morzem Suez; i obeymuie 8795 mil kwadr.

Grunt i klima. Wiele pasm gór przerzyna kray, które po części są gołe, tak iak grunt będący po większey części piaszczysty i spiekły. Klima jest bardzo gorące, i tylko w niższym Egipcie nieco umiarkowane dla bliskości morza. Lecz i tu znajduie się wiatr Szamsyn (Samum) i okropne morowe powietrze panuie.

Rzeki i ieziora. Jedyna rzeka jest Nil, która swymi wylewami rocznymi kray bardzo użyźnia. Dziei się na rozmaite odnogi i wpada do morza śródziemnego. Do iezior należą: Möris czyli Birkat Korun (iezioro Charona), ma obwodu do 30 mil, Menzale, 6 iezior solnych czyli w Natrum, inaczey Soude zwane, obfitujących i t. d.

Produkta. Rogate bydło, bawoły, wielbłądy, owce, konie, osły, lwy, tygrysy, hyeny, krokodyle, ichneumony czyli szcuchy Faraonowe, ibis, pszczoły, iedwabniki, ryby, kury (ieszcze iak w dawniejszych czasach w przeciągu 6 miesięcy w 386 piecach na to sporządzonych wylęgaia się); zboże (pospolicie 25 do 30 ziarn pełne, w dobrych zaś latach po 50, a rzadko kiedy do 150 ziarn), ryż, cukier, roślina papyrus, len, konopie (nieużywane iednak do przędzenia, lecz mieszane z ziołami miejsce opium zastępujące), wino (z użyciem także gron), liście senesowe, szaflor, indygo, lotus, daktyle, bawełna, oliwa, południowe owoce, tabaka, soda, guma, siatka, saletra, natrum (Soude), salamoniak, węgle kamienne, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 3,500,000 Kopty (potomkowie dawnych Egipcyanów), Turki (do tego Mameluki z kraiu

leżącego między morzem czarnem i Kaspjyskiem), Arabowie, Żydzi, Greci, Armeńczykowie, Negry i Europejczycy. Religia krajowa jest Mahometańska; cierpią tu jednak Chrześcjan i Żydów.

Rząd. Egipt jest Turecką prowincją pod rządem Baszy, opierającego się dotąd mocą oręża; w roku atoli 1811 zupełnie prawie dowódcy Mameluccy (Beis) wygubionemi zostali. Także w wyższym Egipcie są rozmaici niepodlegli Arabscy Szechowie (Królikowie). Teraz zarządzający Egiptem *Mahomed Ali* Basza, stara się wszelkiemi sposobami obok umocowania swojej potęgi, rozkrzewić nauki w Egipcie i wznieść kraj ten do stopnia kultury, w jakim był przed wiekami. Zakłada fabryki, stara się o związki handlowe z narodami Europejskimi. Z jego rozkazu niedawno ukończony kanał, Kamanich, z Kairu do Alexandryi prowadzący.

C z ę ś c i :

I. Nizszy Egipt czyli Bahri składa się po większej części z wysep, tworzących się podczas wylewu Nilu. Miasto *Alexandria* czyli *Skanderik* z dwoma portami i dwoma cydadellami, mającemi 20,000 mieszk. Jest tu stolica Patryarchy Greckiego, handel. *Raszid* czyli *Rozetta* ma 40,000 mieszk., fabryka płótna, bawełny, oleju lnianego i sezamowego, skład główny handlu między Kairem i Alexandryą, ponieważ wszystkie towary idące w górę Nilu tutaj przyprowadzone byź muszą. *Damiat* czyli *Damiette* ma 80,000 mieszk., gospody, handel. Wieś *Abukir* czyli *Bikir*, gdzie zamek obronny, port; pamiętna bitwą morską 1. Sierpnia 1798.

II. Średni Egipt czyli Wostani, z miastem stoł. całego Egiptu *Kairo* czyli *Kahira* nad Nilem, mającym przeszło 300,000 mieszk., 300 meczetów, 2 Kościoły Greckie i 12 Koptyiskich, 2 Katolickie Klasztory, 36 Synagog, publiczne łaźnie, gospody (Khaus) i t. d., zamek, port; fabr. kamlotu i obicia; środek handlu między Turcją Europejską, północną Afryką, morzem śródziemnem, Arabią, Indyami i Abissynią. Przy mieście *Gizek* znajdują się piramidy i pole mumiów. *Fajum*, fabr. wody różannej i szali. *Suez* na zachód Arabskiéj odnogi, port, spust okrętów.

III. Wyższy Egipt czyli Said, z miast. stoł. *Girge* nad Nilem, stolica Beia i Koptyiskiego Biskupa, szpital oyców *de propaganda fide*. *Assuan* z Kataraktą Nilu (w szerokości 3000 stóp i 7—8 wysokości, nawet przy odpadnie-

niu wody) i wyspą Nilu Elephantine, w pobliżu której znajduje się kopalnia kamieni, z której dobywają najwięcej granitu, użytego do zbudowania większej części Kościołów Egipskich, Greckich i Włoskich. *Kosir*, port nad odnogą Arabską, handel. *Luxor* czyli *Lukoreen*, ruiny dawnych Tebów.

§. 2. Barbarya. (Berberya.)

Barbarya obeymuje wszelkie północne brzegi Afryki leżące na zachód od Egiptu, kawał ziemi zawierający 16,448 mil kwadr. wzdłuż przecięty od Atlasu. Grunt jest piaszczysty; częścią obfitujący w wody i urodzajny, częścią suchy i niepłodny.

Klima ciepłe i zdrowe. Obfituje w następujące *produkta*: ryż, zboże, daktyle, oliwki, migdały, figi, melony, bawełnę, wino, cukier, liście senesowe, szafran, południowe owoce, drzewa korkowe, tytuń, wyborne jagody, kapry; konie (po Arabskich najlepsze w świecie), owce, pszczoły, osły, wielbłądy, dzikie świny, dromedary, lwy, tygrysy, małpy, strusie, saletrę, żelazo, ołów, miedź, sól, nieco srebra i złota, mineralne wody i t. d. *Mieszkańcy* są Maurowie (z pokolenia Arabów), Barberycykowie (dzielą się na 4 główne części: Amazyrgi czyli Szylha, Kabilowie, Taurik, Tibbo), Grecy, Osmany, Negry, Żydzi. Większa część wyznaje religią Mahometańską, jednak cierpią tu także Żydów i Chrześcian. Trudnią się rozbiciem morskim; dla tego też mają imię Barbaryi; od roku zaś 1816 żyją w zgodzie z wszystkimi mocarstwami Europejskimi, którzy im corocznie czynią podarunki. Państwa Trypolis, Tunis i Algier stoją nieiako pod najwyższym rządem Cesarza Tureckiego, mają jednak swych Deiów czyli Beiów, wybranych z pomiędzy tutejszych Tureckich Oficerów, rządzących na czele Dywauu.

Części prócz Marokko: 1) Państwo Tripolis, obszerne na 8837 $\frac{1}{2}$ mil kwadratowych, ma mieszkańców i mi-

lion, zostaje pod rządem Deia, któremu jeszcze przydany jest inny Basza. Mieszkańcy żyją po większej części z rabunków i łotrostwa. Miasto stoł. *Tripolis* z warownym zamkiem, 5 meczetami, jednym Kościołem Franciszkańskim z szpitalem dla chorych niewolników chrześcianinów i portem wzmocnionym, fabryką korduanu i materyy, handel. Hołdowniczym jest kraj Fesz an czyli Fessan, pod panowaniem Sułtana, mieszkającego w mieście stoł. *Mursuk*, który Baszy państwa Trypolis rocznie 400 niemieckich talarów (talar po złot. pol. 8) płaci iako haracz; albo wartość téy summy w złocie lub niewolnikach i t. d. daie. Mieszkańcy są albo Poganie, trudnią się paszeniem bydła, uprawą roli i prowadzeniem handlu ze wszystkimi okolicami prawie, w Azyi i Afryce. Pod najwyższym rządem Deja zostaje po większej części Barka (tak nazwany od miasta Tureckiego t. i.), przykry i pusty kraj bez wody, którego mieszkańcy żyją po większej części z rozboiu, gdzie jest miasto *Derny*, ruiny Cyreny i Oaza Jowisza Amona.

2) Państwo Tunis 3400 kwadratowych mil obeymuie, ma mieszkańców do 3 mil: zostaje pod rządem dziedzicznego Xięcia Maurów, który ma tytuł Beia, z Dywanem. Dochody wynoszą 200,000 dukatów, siła zbroyna lądowa 6000 kolorów pieszych; a 5000 jeźdców, siła zbroyna morska do 8 galer. Miasto stoł. *Tunis* nad ieziorem solnem, które jest złączone z pobliskiem morzem kanałem Goletta, ma 130,000 mieszk., między którymi jest żydów 30,000, wiele meczetów, publicznych łaźni, bazarów; fabryki płótna, aksamitu, kitayki, turbanów i inne, prowadzi handel znakomity. Miasto handlowe *Kairiwan* i *Suza*. Wyspy *Tabarza*, sławna połowem koralu, *Linosa* i *Lampedosa*.

3) Państwo Algierskie (Atskwezeire) 4218 mil kwadrat. obeymuie, z 2½ miliona mieszkańców, i pod panowaniem Deia zostaje, który oraz jest Baszą. Dochody wynoszą 670,400 piastrów. Pod czas oblężenia miasta Algieru dnia 27. Sierpnia 1816 przez floty Anglików i Niderlandczyków pod dowództwem Wiskonta *Exmouth*, przy którym połowa miasta z dwoma głównymi szanćami i forteca *Mallo* zburzone zostały, miał Dey pod bronią 40,000 Arabów i 18,000 Janczarów. Siła zbroyna morska złożona teraz tylko z jedney brygi 23 dział mającey, jedney *Göloty* z 14 dział, i połowy galery. Miasto stoł. *Algier* z fortecą, ma mieszk. 800,000, między którymi jest 10,000 żydów; łaźnie, 60 meczetów, Kościół Katolicki, synagoga, 6 szkoł wyższych Mahometaniskich (z których w jedney do 200 uczniów liczą); fabr. skór, iedwabiu i złota, port. Miasto *Oran* czyli *Waran* z cytadellą. Do Hiszpanów należy *Masalquivir* (*Marsakibir*) z portem, a do Francuzów *La Calle*, mające mieszkańców 400, port, połów koralu.

§. 3. Państwo Fez i Maroko.

Położenie, granice i obszerność. To tak nazwane Cesarstwo leży od 8 do 15° długości a 29—36° szerokości, graniczy na północ z cieśniną Gibraltarską i morzem śródziemnem, na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Saharą, a na wschód z Algierem. Obeymuie mil kwadr. 13,712.

Grunt, rzeki, klima, produkta. Prócz gór Atlas jest wysoka góra Abyła, na przeciwko góry w Hiszpanii Calpe, i Kap Spartel nad morzem Atlantyckiem. Wiele rzek przerzyna kraj, n. p. Sebu. Klima jest bardzo przyjemne, gdyż tu prawie wieczna wiosna panuje. Produkta są też same, co w Barbaryi, do której też ten kraj często inni Jeografowie liczą.

Mieszkańców jest podług Jacksona 17,886,600, iako to: Maurowie po większej części nomadujący Arabowie, niepodlegli prawie Berberyicykowie, Murzyni, niewolnicy, Chrześcianie Europejscy, kupcy i niewolnicy, Zydy. Panująca religia jest Mahometańska; cierpią tu iednak i inne. Rękodzielnie dostarczają safianu, towarów iedwabnych, kobierców, prochu, fuzyy, sukna, płótna, materacy z palm, mydła i t. d. Prowadzi znakomity handel, lecz rozbóynictwo morskie nie tak intratne, iak dawniey, gdyż Sułtan żyje w pokoju z wielu mocarstwami Chrześcianańskimi, od których daninę odbiera.

Rząd zostaje pod władzą monarchiczną Mahometańskiego Regenta, z tytułem Sułtana; jest nim teraz *Muley Soliman*. Dochody liczą do 2 milionów, wydatki do 600,000 złotych niemieckich. Siła zbrojna lądowa składa się z 36,000, pomiędzy którymi zawsze 6000 murzynów i 6000 Arabów w żołdzie stoi; reszta jest jazdy i artyleryi. Siła zbrojna morska podług *Sir Dris* liczy 10 fregat i 17 galiotów z 6000 maytkami.

Części: 1) Państwo Fez z miast. stoł. t. i. ma mieszkańców podług Jacksona do 380,000, 200 publicznych

gospod, 50 meczetów, szkoła wyższa z naybogatszą biblioteką w Afryce; fabr. turbanów, floru, iedwabiu, safianu; środek handlu tego państwa. Miasto *Mekines* ma mieszkańców podług Jacksona do 110,000, rezydencya Sułtana, meczety, łaźnie, Klasztory Franciszkanów, którzy wykupuia na wolność niewolników Chrześcijańskich. *Sala* czyli *Sale* ma 6000 mieszk., zamek, port. *Ierasz* czyli *Elaraisy*, forteca nad uściem Lukkos, port, mieszkanie Europejskiego Konsula handlowego. *Tetuan*, forteca, 20,000 mieszk. licząca, między którymi iest wiele żydów, z portem *Martin*, zamieszkałym od bogatych kupców.

Do Hiszpanów należą: *Tanger* czyli *Tanszer*, nad cieśnią Gibraltarską, zamek obronny, mieszkanie Europejskiego Konsula kupieckiego. *Ceuta* czyli *Sebta*, forteca, port, stolica Katolickiego Biskupa. *Velez de Gomera*, forteca, port.

2) Państwo Maroko (Marokesz) z miast. stołecz. *Maroko* czyli *Maraksz*; przed morowem powietrzem w r. 1799 było mieszk. 20,000, między którymi 200 żydowskich familii, mieszkających w osobnej części miasta, a podług Jacksona 270,000; zamek Cesarski (przy którym iest Lwia jama, iest to wielka i kręta iaskinia w ziemi, przedzielona ścianą, w téj środku są drzwi, które z góry otwierać i zamykać można; czasem wrzucaia tam ludzi, nayczęściej żydów); meczety, sklepy i t. d. Regularnie zbudowane miasto *Saira* czyli *Mogador* z zamkiem obronnym i portem, handel.

3) Państwo Sus, m. s. *Tarodant*, którego mieszkańcy wyrabiaia delikatne materye bawełniane (Haiks) i miedziane sprzęty.

4) Państwa Tremesen, Segelmessa, Dara i Tafi-let, z miast. t. i., 2500 domów, miejsce zgromadzania się karawanów idących do Nigrycyi.

§. 5. Państwo Biledulgerid

czyli Belad al Czerid (Sgherid, to iest kraj daktylowy), od Sus do Tripolis, iest po większej części pustynia nieurodzayna, która tylko gdzie niegdzie urodzayne ma grunta (Oazy). *Mieszkańcy*: Berberyicykowie, Arabowie, Murzyni, po większej części Mahometanie, żyia częścią iak Nomadowie, częścią osadniczo, i zdatnością do handlu innych przewyższa-

ią. Nayznakomitsi są mahometańscy *Mosselemis*, którzy się trudnią uprawą gruntu i handlem, i których Xiąże rezyduie w *Ileryku*. Poiedyncze części albo zależą od Maroko, Algier i Tunis, albo są niepodległe, n. p. *Gademes*, z m. s. t. i., handel.

§. 5. Sahara czyli pustynia.

Ta pustynia piaszczysta, po większey części krzemieniami, albo pogórkami usypanymi z ruchomego piasku okryta, leży między morzem Atlantyckiem, Maroko, Nigrycyą, Biledulgerid i Senegambią; iest na 600 mil od zachodu na wschód długa; obeymuie zaś 60,000 mil kwadratowych; obfituie w piasek złoty, daktyle, gumnę, mannę, sól kopalną, strusie, lwy, lamparty, małpy, gazelle, girafy, wielbłądy, owce, rogate bydło, konie, kozy, pszczoły, żółwie, ryby (*Kabliaus*) i t. d. *Mieszkańcy* iey są Maurowie, *Berberyczykowie* (*Tauriks*, *Tihbus*) i t. d.; częścią wyznają religią Mahometańską, częścią są poganie. Żyją po większey części tylko w namiotach i barakach; a trudnią się pasterstwem, polowaniem, rabusiostwem, kupiectwem.

Kray podzielony iest na 7 głównych pustyń czyli cyrkulów, między którymi nayznakomitszy iest *Zanhaga* na zachód, z mieszkańcami *Bojador* i *Blanc*. Tu iest port *Portendik* czyli *Port d'Addy*, teraz *Hikura*, i na 30 mil długi *Bay Arguin* z wyspą t. i., nad którymi obydwo ma mieyscami *Francya* władzę naywyższą rozpościera.

§. 6. N u b i a

graniczy na północ z Egiptem, na zachód z Nigrycyą, na południe z Habesz, a na wschód z odnogą Arabską; obeymuie od 12—15,000 mil kwadratowych; leży z obu stron Nilu, w pobliskości którego grunt

jest bardzo urodzajny; jest tu jednak wiele niepłodnych puszcz. *Produkta* ma następujące: rogacie bydło, konie, owce, wielbłądy, lwy, tygrysy, hieny, pantery, małpy, słonie, zboże, ryż, melony, tytuń, trzcinę cukrową, liście senesowe, len, trzcinę bambusową, wino, drzewo hebanowe i sandałowe, tamaryndę (drzewo), palmy, gumnę, sól, złoto, srebro i t. d.

Mieszkańcy są właściwie Nubiyczycowie (w ich języku Barabas), Arabowie, Negrowie, Turcy i Zydzi. Główną religią jest Mahometańska; wielu jest jednak poganów i Jakobitów Chrześcian.

Części: 1) Nubia Turecka i brzegi Habesz (*Abex*) czyli nowa Arabia, należy do Paszalik Czydda w Arabii, gdzie jest miasto *Suakem* czyli *Suakin* na wyspie, z którego teraz prawie tylko szczątki. Dalej miasto *Arkiko* nad odnogą Arabską, z dobrym portem.

2) Państwo Dungalą zostaje pod rządem [dziedzicznego Króla, któremu Król Sennaru daninę płaci, z m. st. i handlowem t. i. nad Nilem.

3) Państwo Sennaar czyli Fungi zostaje pod rządem Mahometańskiego Króla dziedzicznego (*Merque*), rezydnie w mieście t. i., które leży nad średnią odnogą Nilu. *Abawi* ma mieszk. 100,000 handlowne.

4) Państwo Dekin z m. s. t. i. nad odnogą Nilu Tacacz.

5) Państwo Darfur czyli Fur zostaje pod rządem Sułtana dziedzicznego, wyznającego religią Mahometańską, który panuje despotycznie, i któremu hołdują rozmaici Xiążęta. M. s. *El Faszet* (*Helfachet*). Miasto *Kobbeh* ma mieszk. 6000, którzy prowadzą znaczny handel. *Kubrabia*, fabr. bawełny i skór.

§. 7. Habesz czyli Abissynia.

Położenie, granice i obszerność. Ten kraj leży od $45^{\circ} 48'$ — 55° — 54 , a 7 — 16° północney szerokości, graniczy na północ z brzegami Habesz i Nubią, na wschód z odnogą Arabską, na południe i zachód z brzegami Adel i Ajan i Nigrycją; obeymuje mil kw. 15,300 (1800).

Grunt i klima. Większa część kraiu jest tak górzystą, iak Helwecya. Naywyższe góry są: Lamolmon, Ambo Gideon i Namera, których wierzchołki są okryte śniegiem. Powietrze w niektórych dolinach i wysokich okolicach jest bardzo nieprzyjemne. Od Maia do Września jest zima, to jest czas, w którym nieustanne deszcze.

Rzeki i Jeziora. Nil (który ztąd wypływa), Dender, Abiad, Takaze, Hawasz i t. d. Jeziora: Haik, Sawana i Tzana czyli Behr Dehibe (*Dembea*), przez którą Nil przepływa, z licznymi wyspami zamieszkałemi, z których iedney używają za więzienie państwa.

Produkta. Zboże, ryż, ogrodowiny, południowe owoce, wino, trzcina cukrowa, kawa, korzenie, bawełna, len, liście senesowe, trzcina bambusowa, tytuń, drzewo hebanowe; rogate bydło, konie, wielbłądy, owce, kozy, słonie, nosorożce, krokodyle, żubry, girafy, lwy, tygrysy, hieny, małpy, dzikie kozy, lisy. ielenie, sarny, dziki, gazelle, strusie, kazuary, wiele Europejskiego ptastwa, pszczoły, iedwabniki; złoto, srebro, żelazo, sól kopalna, marmur.

Mieszkańcy, których jest 1,800,000, są: Habeszynowie (którzy twarz i długie włosy na wzór białych ludzi, ale kolor bardzo w czarno wpadający mają). Agows nad źródłami Nilu, Szankalla, Gallas, Gurague, Gafates; prócz tego są tu Turcy, Arabcy, Żydzi (w prowincyi Samen, którzy podług Salta zowią się Falassami, nie mają Króla własnego, budują domy osobne, które dachami pokrywają. Religia panująca jest Chrześcijańsko-monofizytyczna czyli Jakobicka, z żydowskiemi obrządkami i święceniem Sabatu. Naywyższą głową Kościoła jest Abuna w Dobzan, iednak podległy jest Koptyiskiemu Patryarsze w Egipcie. Znajdują się tu także Żydzi, Mahometańczykowie (nazwani tutaj Gilbertis) i wyznawcy bóstwa Fetysz. Kunsztów nie znają, prócz rękodzielni, któremi się osobiwie żydzi trudnią, a fabryki skór, tkania i kuźni prawie nic.

Rząd monarchiczny pod Wielkim Negusz (Królem); roku 1805 panował *Ayto-Gualu*. Następca tronu jest z linii męskiej, dziedziczny atoli nie podług pierworodztwa, lecz podług wyboru.

Dzieli się na 22 bardzo małe znanych prowincyi, M. s. *Gondar* nad rzeką Kaha i Ameib, 10,000 familii, rezydencya Negusza. Miasto *Dobszan*, stolica Abuna. *Axum*, miasto koronacyi, z 300 domami, z znakomitami ruinami, między którymi znajduje się obelisk, wysoki na 80 stóp, wydrążony i wydziurawiony z jednego granitu.

§. 8. Wybrzeża Adel i Ajan

leżą nad morzem Indyjskiem od rzeki Mogadoszo aż do cieśniny Babelmandeb, od 3—14° północney szerokości. Są piaszczyste i bardzo gorące, w środku tylko urodzajne; obfitują w mirę, zboże, oliwki, pszczoły, owce, rogate bydło, słonie i t. d. *Mieszkańcy*: Arabowie i Maurowie, zostają pod rządem Xiążęcia Mahometańskiego; w środku są pokolenia Beduinów.

Najznajomsze miejsca są: *Auxa*, rezydencya Króla Adelu, gdzie także miasto portowe *Berbera*, handel do Mochby. *Brava*, miejsce główne Ajanu, z portem.

§. 9. Nigrycyja czyli Sudan,

w języku tamtejszych mieszkańców Afnu, Haussa czyli Afsna, obeymuje tę część Afryki, która leży z obu stron od zachodu za wschód płynącej rzeki Guin (*Gin, Niger, Joliba, Gilibi, Nil-il-Abid*, która to rzeka albo wywaporuje, albo wpada do morza, albo podług mniemania Mungo Parka do Congo wpływa), między Sahara, Senegambią, Gwineą, Zangwebar, Ajan, Habesz, Nubią i Egiptem. Ma mil kwadratowych do 80,000. *Grunt* jest poczęści górzysty,

n. p. góry księżycowe, góry Kong, a po części piaszczysty, jednak urodzajny przy rzekach *Niger*, *Bahr*, (*Wad-*) *al-Gazal*, *Bahr-al-azar*, *Bahr-Misselad*. Tu jest jezioro *Fidri*. *Klima* jest bardzo gorące, chłodzone jednak bywa regularną odmianą dni i nocy, deszczami i peryodycznymi wiatrami. *Produkta* są: lasy, palmy, liście senesowe, bawełna, ryż, guma, melony, manna, kawa, indygo, wielbłądy, rogate bydło, osły, muły, konie, owce, kozy, słonie, lwy, tygrysy, hieny, małpy, krokodyle, zaiadliwe węże, pszczoły, strusie, orły, ryby, złoto, miedź, sól i t. d. *Mieszkańcy* są poczęści Negrowie, a poczęści nie właściwi Negrowie, ale bardzo im bliscy. — Ci żyją albo włączając się na wzór Nomadów, albo osadniczo, wyznawiają bóstwo Fetisz albo religią Mahometańską. *Nayoświeceńsi* są *Haussanowie*, trudniący się tkaniem, farbowaniem i garbarstwem.

Znakomitsze państwa są:

1) *Burnu*, mieszkańcy są zupełnie Negrowie, zostają pod rządem Sułtana, wybranego z pomiędzy siebie, którego stolica t. i. leży nad rzeką *Gazellą*, ma mieszkańców 10,000, i wielki pałac Królewski obmurowany, wiele rynków, meczetów, szkół i t. d.; fabryka kołder z bawełny, płótna, wełny, z włosiów kozich i wielbłądzich, działołeynia (w której pracują Francuzi, zapewne podczas wojny w Egipcie zabrani), handluie z *Fezzan*.

Państwa hołdownicze są: *Haussa*, *Sudan* czyli *Afnu* zostają pod panowaniem Sułtana, z miastem głównem *Hausa*, które jest głównem miejscem handlu Maurów. Przy *Javur* zginął *Mungo Park* roku 1808, płynąc na dół *Nigru*.

2) *Tombuktu* czyli *Timbuktu* zostaje pod rządem samowładnego Sułtana Mauryckiego, nazwanego Królem *Bambarra* (roku 1800 panował *Wulo*), w rezydencji *Jinnie*, gdzie wyrabiają złote pierścionki, które są ozdobą *el Herrez* (niby relikwia, która się w niektórych częściach z alkoranu składa, i którą noszą w złotej figurze) i towary bawełniane. Miasto handlowe *Tombukta*, oddalone na 12 mil Angielskich od *Nigru*, ma mieszk. 25,000, 3 Królewskie pałace, wielki karawan *Seray* dla podróżnych; fabr. bawełny.

§. 10. Senagambia czyli zachodnia Nigrycyja

graniczy na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Gwineją, na wschód z Nigrycją, na północ z Saharą; obeymuje do 30,00 mil kwadr. W środku znajdują się pustynie piaszczyste, które przeplatają znaczne góry, po części urodzajne; nad brzegami składa się kray z równiny dość wilgotnej. Jest tu przedgórze sławne, zwane zielonem (*Cap. verd*). Główne rzeki wpadają do morza; Senegal czyli Saradok, Gambia i St. Domingo. *Produkta* są: mastyx, drzewo Szich (z którego wyrabiają wyborne masło), teak, hebanowe, kamieszowe i machoniowe, drzewa palmowe, kokosowe, migdałowe i małpochlebowe, tamarynda, południowe owoce, trzcina cukrowa, bawełna, pieprz, indygo, tytuń, ryż, kukurudza, proso, maniok czyli *cassave*, ananassy, wodne melony, pizang, aloe, gumma, kassia, konie, wielbłądy, owce, rogate bydło, lwy, pantery, hieny, tygrysy, lamparty, ostrowidze, słonie, bawoły, małpy, krokodyle, węże, papugi, strusie, pszczoły, ryby, złoto, miedź, żelazo, sól, ambra, marmur i t. d. *Mieszkańcy* są właściwi murzyni (n. p. Tulianie) i Negrowie (n. p. Jaloffy), którzy się bardzo różnią co do układu twarzy, koloru, włosów, sposobu życia, i t. d. Negrowie uznają bóstwo Fetisz, a murzyni mają religią Mahometańską, pomięszaną z Fetyską. Jedne narody bawią się nieco uprawą roli, rybołóstwem i paszeniem bydła; inne kupiectwem, a inne wyrabiają grube materye, maty, skóry, garnki i różne sprzęty żelazne.

Z krain, zostających pod panowaniem krajowem, są następujące naygodniejszymi zastanowienia: 1) Kray Fuliów zostaje pod rozmaitymi panami, którzy po części podlegają naywyższemu Kapłanowi Samba w *Agnam* czyli *Gumel* rezydującemu.

2) Kray Jaloffów, gdzie iest miasto *Hikarkor*, stol. wielkiego Jalof (Bur-Jalof).

3) Państwa Mandigoyskie, Galam, Bursali, Bambuk, Bondu, Bambarra, z miast. stol. *Sego*.

Europejczycy mają przy tych brzegach pojedyncze obwody, iako to: 1) Anglicy: wyspę *James*, która leży o kilka mil od uścia Gambia, z fortecą t. i. Wyspę *Dulam* z bezpiecznym i porządnym portem. Osada Kompanii Sierra Leona, zostaiący na stałym lądzie w państwie Wielkobulam, gdzie jest miasto *Preetown* nie daleko Kapu Sierra-Leona, i miasto *Georgebay*, najpiękniejszy port w Afryce, 400 domów, 1500 mieszkańców, zamek obronny, 4 szkoły. Forteca *Thornton*, szkoła woenna dla młodych Afrykańczyków. Miasto *Kingston* r. 1809 nowo założone. Kolonia Negrów Leicester.

2) Posiadłości Francuzów: Wyspa Senegal przy uściu rzeki t. i., z 7000 mieszkańcami, z fortecą *St. Louis*; handluje gummą. Wyspa Goree, z miastem t. i., 500 wolnych mieszkańców.

3) Portugalczycy mają miasto *Cachao*, czyli *Cachen* nad rzeką *St. Domingo*, z kilku twierdzami, stolicą Portugalskiego Gubernatora.

§. 11. Wyższa Gwinea.

Wyższa Gwinea czyli właściwa Gwinea ciągnie się od góry Sierra Leona do przedgórza Lope Gonsalva, między Nigrycją i odnogą Etiopską (odnogą Gwineyską), wzdłuż mil 420, a 80—130 szerokości. Wewnątrz jest wiele gór, lasami i śniegami okrytych; lecz nad brzegami ma grunt równy i niski. *Przedgórza*: S. Anny, Tagrin, Palmas, Monte, Laho, Apollonia, Tres Puntas (3 wierzchołków), S. Pawła, Lope, Gonsalvo, Negro i t. d. *Rzeki*: Szerbo, Mesurado, Sestro, Formoso, Sueira da Costa, Volta, Formoso czyli Bennin, Zaire, Coanza czyli Quanza i t. d. Gorące klima bywa chłodzone deszczami częstemi, wiatrem morskim, obfitującym w rosę, i równością dni z nocami. — *Produkta* są: kukurudza, ryż, zboże, maniok, proso, pizang, jams, melony, dynie, ananasy, pieprz, imbir, cukier, tytuń, indygo, południowe owoce, bawełna, daktyle, kawa, gatunek drzew muszkatelowych, bawoły, rogate bydło, owce, świnie, kozy, słonie, dromedary, lwy, tygrysy, pan-

tery, małpy, szakale, antilopy, sarny, papugi, węże olbrzymie, iaszczurki, krokodyle, żółwie, wielkie mrówki (termity), ryby, wieloryby, sztokfisz, konie rzeczne, złoto, srebro, sól, żelazo, ambra i t. d. *Mieszkańcy* początkowi są koloru czarnego; godni są wspomnienia *Quaqua*, *Amina*, *Tembu*, *Soko*, *Fidah*, *Ibo*, *Ribi* i t. d. Ich religie są niemniéj rozliczne, iak ich *Fetisze*, przy których *Kościółach* pospolicie są szkoły.

Części: 1) *Sierra Leona*. Obwód ten rozciąga się od *Cap Verga* do rzeki *Mszurado* czyli *S. Pawła*, państwa w nim są następujące: *Bourbon*, *Bulm*, *Silm* i t. d., i wiele wysp, n. p. *Los idolo* czyli *Los*, na której Anglicy mają swe faktorye i wyspa *Lampartów*.

2) Wybrzeże *Malaghetta* czyli ziarnowe (brzegi pieprzowe), ciągnące się od rzeki *Sierra Leona* do przedgórza palmowego, gdzie są państwa *Mutombo*, *Mann*, *Sanguin*, *Folgin* i t. d.

3) Wybrzeże zębowate albo słoniowéy kości, aż do podgórza z wierzchołków, z państwami *Druin*, *Laho*, *Isini* i t. d.

4) Wybrzeże złote aż do rzeki *Volta*, z państwami: *Tonauwah*, *Assiante*, *Akim* czyli *Axim*, *Aquapin*, *Akra*, *Zabba*, *Sabu* i t. d. i Rzeczami pospolitemi *Krobbo* i *Fanthee*.

5) Wybrzeże niewolnicze aż do podgórza *Lope Gonsalvo*, z państwami: *Dahomet* czyli *Dahomei*, *Benin* (z miastem *Arebo*, w którym naywiększy handel prowadzą z Europejczykami), *Popo*, *Koto*, *Biafara* i t. d.

Na złotem wybrzeżu posiadają Europejczycy niektóre obwody, iako to:

1) Anglicy: *Cubo Corso* czyli *Cape Coast*, forteca główna tych brzegów, stolica Gubernatora, i główne miejsce Angielskiego handlu. Fortecla *Annamabuh*, *Commendo*, *Dikskove* i t. d.

2) Niderlandczycy: Forteczki *Elmina* czyli *St. Georg della Mina*, stolica Generał-Gubernatora; *Konradsburg*, *Friedrichsburg*, *Badenstein*, *Orange*, *Nassau*.

3) Francuzi: *Fort François* i t. d.

4) Duńczycy: *Christansburg*, *Friedensburg*, *Princenstein* i t. d.

§. 12. Niższa Gwinea czyli brzegi Kongo

rozciąga się od K. Lopez do K. Negro w długości mil 240; graniczy na północ z Gwineą wyższą i Nigrycją na wschód z Nigrycją, na południe z Kaframi, a na zachód z morzem Etiopskiem. *Grunt, powietrze i produkta* nie różnią się od tych, które w §. 11. wymienione były. *Mieszkańcy* są Negrowie, lecz ich kolor wpada w oliwkowy (w *Loango* znajdują się białe Negry, nazwani *Dondos*); warg nie mają wywiniętych, a postawa ich jest mała. Znajduie się tam także wiele Portugalczyków. — Główna religia jest Fetyszostwo, lecz i religia Katolicka od wieków jest zaszczeplona.

Części: Państwa: 1) *Loango* z miast. stoł. *Loango* czyli *Buali*, rezydencja samowładnego Króla, z portem *Gabinde* czyli *Kabenda*, gdzie prowadzą handel znaczny niewolnikami.

2) *Kakongo*, z miast. stoł. Króla *Kingela*; z portem *Malemda* czyli *Malimba*, który często Europejczycykwie zwiedzają.

3) *Kongo*, z miastem Portugalskiem *St. Salvador* czyli *Kongo* 40,000 mieszk., Kościoły Katolickie, cytadella, z Królewskim pałacem. *Pemba* z 10,000 mieszkańcami, po większej części Chrześcianami, Królewska rezydencja.

4) *Angola*, z miastem Portugalskiem *St. Paul de Loanda*; ma 18,000 mieszk., stolica Portugalskiego Wice-Króla i Katolickiego Biskupa, z Katolickimi Kościołami i Klasztorami, i z portem cokolwiek utwierdzonym.

5) *Matamba*, z miastem *St. Maria de Matamba*.

6) *Benguela*, z Portugalskiem miastem portowem *St. Philipp de Benguela*, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. 13. Średnia Afryka południowa

nie znana jest prawie dotąd. Grunt jest nieurodzajną pustynią, okryty gorącym piaskiem. *Mieszkańcy* są

Negrowie, podzieleni na 3 główne narody. Na zachód mieszkają Szaggas (*Agagi*), naymężnieysi i nayokrutnieysi Negrowie, którzy się teraz i w Kongo znajdują, a w Matamba panują; na wschód Galla, którzy nie uprawiają gruntu, ani nie mają stałych mieszkań; ich głównem zatrudnieniem iest wojna i rabusiostwo; a na północ Kafry (heretycy, albowiem Mahometanie wszystkich tak nazywają, którzy ich religii wyznawać nie chcą). Nayodlegleysze miejsce w głąb południowej Afryki, do którego się dotąd Europeyzykowie przedarli, iest kraj Beetjuanów (u Barrów *Booszoanas*, dawniej *Briquas*), których miasto stoł. *Litäku* (*Leetako*), w bardzo urodzayney okolicy leżące, w nowszych czasach wojną domową spustoszone zostało. Podobni im są także Barrołuwie, którzy wyszli iuż z dzikości i graniczą z nimi, mieszkają oni nad brzegiem *Melippo*, i znaczny postępek uczynili w wielu kunsztach.

§. 14. Kraie na brzegach Wschodnich

są po większey części nizina; dla tego wystawione na częste wylewy morza. Głównieysze produkta mają: zboże, ryż, bawełnę, cukier, południowe owoce, kosztowne gatunki drzew, aloes, domowe zwierzęta, złoto, ambrę i t. d. Mieszkańcy są częścią Kafry (po większey części poganie), mało Chrześcian częścią Arabowie Mahometańscy. Portugalczykowie, którym prawie wszyscy tamteysi Królowie podlegają, mają swoje posiadłości wzdłuż wybrzeża, rozproszone po różnych miejscach. Kraie te dzielą się na 4 wybrzeża:

1) Wybrzeże Zanguebar czyli Zanzibar, od Kap Delgado aż do brzegów Ajan; w tych są państwa: *Magadoxo* z m. s. i. fort. t. i.; *Jubo*, *Melinde* z Portugalskiem miastem portowem t. i. i wielkiem miastem *Mombaza* z dobrym portem, w którym prowadzą znaczny handel słoniową kością, miodem i woskiem; *Quiloa* i t. d., i wyspy: *Pemba*, *Zanzebar*, *Monsia* i t. d.; od niedawnego czasu zostaie

ieszcze pod rządem Gubernatora Imamu Oman w Arabii panującego.

2) Wybrzeże Mozambickie od Cap del Gado do rzeki Cuamo, zamieszkałe Arabami, Maurami, Negrami, Parsissami (z Azji) i t. d., gdzie są państwa: *Mongallo*, *Bororos* i t. d.; i wyspy Mozambickie, gdzie jest kanał i miasto stoł. Portugalskie t. i. z wybornym portem i fortecą, środek Portugalskiego handlu na tem morzu, stolica Portugalskiego Gubernatora.

3) Brzegi Sena od brzegów Mozambickich aż do rzeki Ducha świętego, gdzie są państwa: *Monomotapa* z miastem Portugalskiem i fortecą *Senna* nad Zambesą; *Sofala* z miastem portowem t. i., rezydencya Króla podległego Portugalczykom: *Sabia*, *Biri* i t. d.

4) Brzegi Natai czyli Lagoa, począwszy od buchtu Świętego ducha aż do kraiu Hottentotów.

§. 15. Południowe brzegi czyli kray przyładowy

rozciąga się od południowego wierzchołku Afryki do kraiu Kafrow, a obeymuie mil kwadratowych 6035. Kray ten przerzynają góry w rozmaitych położeniach, iako to: góry śnieże, Niewveld, Lupata i t. d.; prócz tych są ieszcze Tafel (na 3150 stóp wysoka), góra Diabłą i Lwią zwana, i wiele przyładków, iako to: przyładek dobrej nadziei czyli Kap tylko, lub iednem słowem: przyładek fałszywy, i przyładek szpilkowy (nayodleglejszy koniec południowy w Afryce) i t. d. Przy brzegach znajduje się wiele odnóg i bucht, n. p. St. Heleny, Tafel (właściwy port przyładkowy), bay (bucht) Fałszywy (w którym stawiają okręta, skoro w Tafelbai jest niebezpieczno) i t. d. *Produkta* są: sól, miedź, żelazo, zboże, owoce, południowe owoce, wyborne wina, ogrodowiny, drogie żywice, konie, owce, rogate bydło, osły, zebry, słonie, nosorożce, dzikie bawoły, lwy, pantery, hyeny, dzikie pszczoły, strusie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są żółtawi Hottentoci, Bu-

rzmani (Bostemany, to jest mężowie strzelający na zwierza i nieprzyjaciela z miejsca zasadzki w krzaku (bosie w ich języku), i Europejskie Kolonie, osobliwie Niderlandzkie, którzy się zatrudniają najwięcej paszeniem bydła, uprawą roli i winnicy. Ta Kolonia, która przedtem należała do Anglii, miała 1798 roku 61,947 dusz, między którymi było 25,000 niewolników, 14,447 Hottentotów; reszta 21746 byli Chrześcianie.

Miasto przyładkowe pod górami *Tafel, Iwa i Diabla*, nad buchtą *Tafel*, ma mieszkańców białych 6000, a czarnych 12,000, zamek obronny, warsztat okrętów; stacją podróży między Europą i Indjami. *Constanzia*, gdzie winnica,

§. 16. W y s p y.

I. Wyspy Wschodnio - Afrykańskie.

1) Wyspy Admiranty są niezamieszkałe, należą jednak do posiadłości Portugalskich. Mają podostatkiem świeżey wody, drzew palmowych, orzechów kokosowych, ryb i t. d. Najznajomsza jest *Kebella* czyli *Quebella*.

2) Wyspy *Mahé* czyli *Sechelles* obfitują w drzewo, w dobrą wodę, żółwie i t. d.; na nich jest mała osada Angielska, trudniąca się uprawą drzew muszkatełowych i gwoździkowych.

3) Wyspy Komorriyskie obfitują w rogate bydło, kozy, kury, ryż, palmy, południowe owoce, trzcinę cukrową i t. d. *Mieszkańcy* są po części czarni krajowcy, a poczęści Arabowie koloru oliwkowego; pierwsi są poganie, drudzy Mahometanie. Na wyspie *Aniouan* (*Joanna* czyli *Hinzuan*), zostającej pod panowaniem Arabskiego Xiążęcia, mieszkającego w *Maszadu* (*Machadon*), jest miejscem pospolitem wylądowania dla podróżnych Wschodnio-Indyjskich.

4) Wyspa Madagaskar, dawniej *St. Lorenza* czyli *Dauphin* zwana, naywiększa wyspa Afrykańska, obeymuie mil kwadrat. do 10,000. *Buchty*: sławniejsze są: *S. Augustyna*, *Antongil*, *Luc*. *Produkta* ma rozliczne, n. p. południowe owoce, trzcinę cukrową, korzonki *Jams*, trzcinę bambusową, wino, indygo, pieprz, imbir, kardamony, ryż, kukurudzę, bawełnę, rogate bydło, owce, iadwabniki, pszczoły, ryby, złoto, srebro, żelazo, miedź, drogie kamienie, saletrę, ambrę i t. d. *Mieszkańcy* (4 miliony, podług innych 1 milion tylko) są częścią koloru oliwkowatego; wzrostu wysokiego i piękney postawy, częścią *Malai*ci. Trudnią się naywięcęy uprawą gruntu, paszeniem bydła, rybołowstwem i polowaniem; znają także kunszt; robią siekiery, młoty, noże, dzidy oprawne żelazem, złote naramięczka, sprzęczki, zausznice i t. d., i prowadzą handel zamienny z mieszkańcami wscłodniej Afryki i Europeyckimi. Każda wieś ma swego *Pana*, który nią zarządza, i podług majątku mniej lub więcęy ma władzy nad swymi poddanymi. Naywiększa wieś iest *Aadawurante*, mogąca w potrzebie wystawić 10,000 woyska. Osada *Arabska Bombertoque* czyli *Bombetok*, prowadzi handel z *Mozambikiem* i t. d.

5) Wyspy *Maskareńskie*, iako to: *Isle Bourbon* (dawniej *Maskarenhas* czyli *Reunion* zwana), należy do *Francyi*, a *Francya* (*Isle de France*, dawniej wyspą *Moryc* zwana), należy do *Anglii*. Obfitują naywięcęy w tytuń, kawę, zboże, kukurudzę, bawełnę, gałki muszkatelowe, goździki korzenne, cukier, indygo, cynamon, chlebowe drzewo, kakao, trzcinę cukrową, rogate bydło i ptastwo, konie, kozy, świnie, owce i t. d. Na pierwszey są miasta *St. Denis* i *St. Paul*; na drugiej *Port Louis*, *Port Bourbon* i nowe miasto *Bourg Mahé* przy uýciu rzeki *Aigrettes*.

II. Wyspy Zachodnio-Afrykańskie.

1) Trzy wyspy orzeźwienia (zwane do 1810 i. *Tristan d'Acunha*) obfitują w ptastwo, ryby i t. d.;

teraz także w kawę; zboże i t. p. Od r. 1810 jest tam osada Amerykańska, która się stara o żywność dla okrętów, płynących do przylądku dobrej nadziei i wschodnich Indyi.

2) S. Helena wystaje na 2700 stóp nad powierzchnią morza, złożona z samych tylko słupów bazaltowych; posiadłość W. Brytanii na Oceanie Atlantyckim. Dawniej była głównem miejscem Angielskich żeglarzy Wschodnio-Indyjskich, i składem najkosztowniejszych towarów wszelkich krajów od Persyi aż do Chin, lecz od 18. Października 1815 zabroniono jest wszystkim okrętom obcym mieć jakie związki z tą wyspą, a nawet przybliżyć się do niej, z powodu, iż Napoleon Bonaparte jako więzien państwa tu zostawał († 1821). Jedno tylko jest miasto *James Town* (miasto *Sgo Jakóba*) w dolinie Jakób.zwaney, składające się z iedney tylko ulicy, ma mieszkańców 7000, między którymi jest 1500 żołnierzy i 600 wolnych murzynów; forteczka, mały port.

3) St. Ascension czyli wyspa Wniebowstąpienia należy do Portugalczyków, nie ma ani trawy, ani wody zdroiowej, ale port dobry, obfituje w ryby morskie i żółwie, mają być tam także i kozy, które tylko za napój mieć mogą wodę deszczową, zbierającą się w wydrążeniach skalistych i korzonkami się żywią. W roku 1816 osiadło tu kilka rodziny Angielskich z *St. Heleny*, z przyczyny zakazanego do tej wyspy okrętom zawiiania dla bytności na niej *Bonapartego*. Szaniec *Kokburn* nowo założony. W Kwietniu r. 1816 obsadzili Anglicy tę wyspę załogą woy-skową.

4) Wyspy Gwinei w odnodze Guinea; należą do Portugalczyków: *Fernando del Po*, wyspy *Xiązece*, *Annabon* czyli *Bonanno* i t. d.: obfitują w maniok, tytuń, ryż, owoce, trzcinę cukrową i t. d. *S. Tomassa*, obfitująca w cukier, południowe owoce, bawełnę, wino, woły, owce, świnie i t. d.; na niej jest miasto t. i. z cytafellą i portem.

5) Portugalskie wyspy zielonego przylądku czyli wyspy Cap Verd, jest ich 10, obfitują w rogacie bydło, konie, muły, owce, kozy, kury, żółwie, indygo, żelazo, sól, saletrę. *Mieszkańców* jest do 36,000; są tu mięszańcy Europejczyków z Murzynami, naybrzydsi ludzie podobni do Negrów, leniwi i głupi, ale gorliwi Katolicy.

Nayznakomitsze wyspy są: 1) San Jago czyli Sgo Jakóba, z miast. stoł. *Ribeira grande* i miasteczkiem *Porto Praya*, rezydencya Generał-Gubernatora tych wysp, z wybornym portem. 2) Del Fuego czyli wyspa ogniowa z wulkanem i miastem *S. Filipa*.

6) Wyspy Kanaryyskie, dawniey szczęśliwe; liczą ich 20, należą do Króla Hiszpańskiego. Na 151½ mil. kwadrat., 174.026 mieszk. liczą. *Produkta* mają następujące: zboże, południowe owoce, wino, orseille, mastyx, cukier, ogrodowiny, iams, daktyle, bawełnę, smoczą krew, korzenie orle (używaią ie do chleba), konie, osły, wielbłądy, muły, pszczoły, kanarki, ryby, kamienie do filtrowania i t. d. *Mieszkańcy* są pokolenia hiszpańskiego i normańskiego; bardzo gorliwi Katolicy.

Nayznakomitsze wyspy są: Kanarya, gdzie jest miasto *Palmas* 9440 mieszk., port. 2) Teneryffa, gdzie jest góra *Pico de Teyde*, dawniey wulkaniczna, wysoka na 11,208 stóp, podług Cordiera, z miastami *St. Cruce*, z 900 domów, 8390 miesz., rezydencya Gubernatora, towarzystwo ekonomiczne z znaczną biblioką, sławne stanowisko okrętów Wschodnio- i Zachodnio- Indyjskich z 2 forteczkami, środek handlu wysp Kanaryjskich z Europa i Ameryką, i *Christoval de Laguna* czyli *Laguna*, stolica Trybunałów. Podług południka tej wyspy rachowali dawniey pospolicie Holendrzy długość geograficzną. 3) Ferro, na której południk poprowadzony pospolicie przyjęto. 4) Palma z wulkanem obfituje w wyborny sok palmowy.

7) Wyspy Portugalskie Madera i Porto Santo, obfitujące w południowe owoce, drzewo machoniowe i różowe, wino, zboże, cukier, *urgela* (orseille), woły, owce, świnie, konie, kuropatwy, pszczoły i t. d. *Mieszkańców* jest do 100,000, są koloru czarniawego, Murzyni, Portugalczycy, Mulaci i Negry, wyznają religią Katolicką.

Miasto st. na Maderze jest *Funchal* z 2000 domów, 15,000 mieszk., portem i 4 forteczkami, stolica namiestnika i Biskupa; mają tu Anglicy swe faktorye; a na *Porto Santo* z miastem t. i., 600 mieszk., z portem wystawionym bardzo na wiatry południowe. Do téy należą wyspy niezamieszkałe *Salvages*, których grunt składa się z lawy, i żadnego drzewa nie wydaie.

8) Wyspy Azorskie, Tercerskie, Flamińskie czyli Flandryjskie; liczą ich 9. z 142,000 mieszkańcami, należą do Portugalii; obfitują w zboże, wino, len, konopie, cukier, gumę, miód, wosk, ałun, bydło, ryby, ostrzygi, muszle i t. d.

Nayznakomitsze wyspy są: 1) *Terceira* z miastem *Angra*, stolica Gubernatora i Biskupa, z portem porządnym, zasłanionym prawie od wszelkich wiatrów. 2) *San Miguel* z miast. st. *Ponta del Gada*, 12,000 mieszk., port, 3 forteczki; fabr. sukna, wełny, kapeluszków, iedwabiu.

R o z d z i a ł C z w a r t y .

A M E R Y K A .

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Ameryka leży od 209—360° długości, a 54° 5' szerok. południowej, 80° północnej szerok., graniczy na wschód z morzem Amerykańskim (Oceanem Atlantyckim), na południe z morzem Magiellańskim, na zachód z Oceanem Azyatyckim (morzem spokojnym); na północ dla wielkich śniegów i wiecznej zimy nie można oznaczyć zupełnie granic. Powierzchnia obejmuje do 753,000 mil kwadrat.

§. 2) *Góry.* Na téj części ziemi znajdują się, osobliwie na południe, największe w świecie góry. Z międzymorza Panama czyli Daria, które dzieli Amerykę na dwie wielkie półwyspy, północną i południową, ciągnie się ogromne pasmo gór *Cordilleras de los Andes* (właściwie *Antis*, to jest miedziane góry) aż do południowego wierzchołka; z tych gór jest 12 najwyższych, które są od 14,400—18,000 stóp wysokie; największa między niemi *Chimboraso*, ma 20,158 stóp wysokości. Wiele z nich (54) są wulkany, a większa część, nawet w gorącej strefie, jest pokryta wiecznym śniegiem. Toż samo pasmo ciągnie się także w północnej Ameryce, z rozmaitemi odnogami, n. p. *Sierra Madre*, *Sierra de la Greve*; *Apalachskie*, *Niebieskie*, *Allegańskie* i t. d.; jednak północno-Amerykańskie nie tak są wysokie i dzikie, jak południowe. W Ameryce są także najwyższe równiny na ziemi (*Plateaux*); cały środek Wice-Kró-

lestwa Meksyko, a prawdę powiedziawszy, cała Nowa Biskaia, składa się z ogromney płaszczyny, wzniesioney od 6000—8400 stóp nad powierzchnią morza. W północney Ameryce są płaszczyny od 8400 — 9000 stóp wysokie, iako to: w Królestwie Quito, a daley na północ w prowincyi Pastos. Nayznakomitsze przyładki są: Kap Lodowaty, Kap Xiążęcia Wales, Newenham, Mendocino, Corrientes, Charles, Farewell, Kap Horn (nayodleglejszy wierzchołek południowey Ameryki).

§. 3. *Morza i odnogi.* Morze Skandynawskie czyli północny Ocean, którego częścią iest morze zachodnie czyli Eskimowskie z odnogami *Eskimo, Hudson, James i Baffin.* Ocean Atlantycki z odnogami *S. Wawrzyńca, Meksykańską i Amazońską.* Ocean Zachodnio - Etiopski z morzami Brazylijskiem i Magelańskiem. Ocean Azyatycki czyli morze południowe z golfem *Panama* i morzem Kalifornijskiem.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Dawi, Baffin, Cumberland, Hudson, Kook czyli Bering, Kenaska i Magelańska.

§. 5. *Jeziora.* W północney Ameryce: jezioro Niewolnicze, Winipeg, Wyższe, Miszygan, Hurone, Erie, Ontario, Assinibole i t. d.; w południowey Ameryce: Marakaibo, Titikaka i t. d.

§. 6. *Rzeki.* W północney Ameryce: wpływająca z wspomnionych jezior *S. Wawrzeńca*, która przebiegłszy mil 600, przy uściu do morza tworzy odnogę *S. Wawrzeńca*; *Mississippi*, długa na 820 mil Niemieckich, do której wpadaia *Ohio, Missouri* i t. d., wpływa do odnogi Meksykańskiej; zwana *Parana*, do której wpada *Paraguay*; rzeka *Mackenzie*, *Miedziana*, *Cook*, *Riodel Norte* i t. d.; w południowey Ameryce: rzeka *Amazon* czyli *Maranhon*, która bierze swój początek z *Chimborazo*; wpływa do niej 60 rzek, wielkości Dunaju i

Nilu, n. p. *Ukaiala*, *Rurub*, *Madera* i t. d., płynie ona do 1000 mil wzdłuż, a przy uściu do morza jest szeroka do 40 mil; Rio de la Plata czyli rzeka srebrna, z początku zwana Parana, do której wpada *Paraguay*; rzeka Magdaleńska, Orinoko i t. d.

§. 7. *Klima* bardzo różne, ponieważ Ameryka leży w strefie gorącej, w obuch strefach umiarkowanych, i w strefie zimnej. W gorącej strefie jest upał znośniejszy, niż w Afryce, czego jest przyczyną wiatr morski, góry śnieżne chłodzące powietrze i wielkie rzeki. W zimie jest daleko zimniej w umiarkowanej strefie, niż w Europie; przyczyną tego są ogromne lasy i grunt nieuprawny. W gorących strefach do 28° półn. szerokości (idąc w górę) jest czas dżdżysty raz tylko do roku, to jest: od Czerwca do końca Września; w pozostałych 8 miesiącach nie pada nigdy deszcz. Okropne orkany czynią tam ciągle wielkie spustoszenia, osobliwie na wyspach Cukrowych.

§. 8. *Produkta*. Złoto, platyna, srebro, miedź, żelazo, dyamenty, kamienie Labrador i t. d.; kartofle, tytoń, kakao, ryż, kukurudza, zboże, maniok, piżang, wanilla, owoce, chlebowe owoce, kawa, cukier, bawełna, indygo, china, *ipekakuanha*, sassafras, sassa-parille, pieprz Hiszpański, sago, drzewa do budowy zdatne, drzewa farbiarskie, drzewa machoniowe, balsam Peruwiański, piment i t. d.; woły Bukel i Mossus zwane, rogate bydło, konie, lamy, wielbłądoowce (Vigogne), zwierzęta z drogiem futrem, białe niedźwiedzie, leniwce, małpy, lwy, tygrysy, sępy rzadkie, papugi, kolibry, alligatory, węże, także grzechotniki, kokcyneła, muchy muskito zwane, wieloryby, sztokfisz i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 30.900,000, podług Pana Morse 60 milionów. Są albo mieszkańcy tamtejsi pierwsiastkowi, Indyanie, koloru miedzianego albo czerwono-brunatnego, z kręcącemi się czarnemi włosami, bez brody prawie, z krótkiem i nader płaskiem czo-

łem, z długimi i wielkimi oczyma, styrczącemi policzkami i wielkimi wargami, mówiący rozmaitemi językami i wyznający różne religie; albo przyrodnie, Europejczycy i Negrowie (ostatnich przynajmniej 2½ miliona), z pomieszczenia których powstałi Mulatowie, Zambos i Mestyci. Dzieci z Europejczyków i tamtejszych rodaków spłodzone nazywają się Kreole. Wolni Indyanie, których liczba naywięcej do 3 milionów dochodzi, wyznają po większej części religią Fetysz z Xięźmi poczęści, będącymi razem prorokami i lekarzami; w Kraiach należących do Europejczyków i od nich zamieszkałych rozkrzewiona jest religia chrześcijańska z rozmaitemi wyznaniem, są nawet Kwakry, Hernhuty i t. d., daley Zydy i t. d. Jest tu kilka pokoleń Indyjskich, także w sztukach biegłych, n. p. mieszkańcy *Tlascalu*, którzy wyrabiają różne rzeczy z złota, galonki, hafty (wyszywanki), sukna, materye bawełniane, fajanse, broń i t. d.; są tudzież malarzami, amatorami muzyki i t. d. Europejczycy poszczepiali na tey części ziemi takie umiejętności, iakie się w Europie znajdują; prócz tego są tam drukarnie, gazety polityczne (w roku 1800 było ich do 400) i t. d. — Zatrudnienie Indyanów zasada się na polowaniu, rybołostwie i zbieraniu samych przez siebie rodzących się owoców (nawet tak zwaną ziemię *Lette* Ottomacy mieszkający nad Orinoko iedzą). Europejczycy trudnią się w swych osadach uprawą gruntu (także plantacją cukru, kawy, bawełny), chowem bydła, górnictwem, rybołostwem (stokfisz, wieloryby i t. d.), fabrykami, handlem.

§. 10. *Podział.* Ameryka dzieli się na 3 główne części: północną Amerykę, południową Amerykę i zachodnią Indyą.

Północna Ameryka dzieli się na część północną i południową. W północney części są kraie: 1) *nad Baffinsbai*, w wschodzie *Grenlandyi* i *Spicbergu*; brzegi północne i zachodnie są nieznałome. 2) *nad buchtą Hudsonem*; w wschodzie *Labrador* czyli *Nowey Brytanii*; na zachód *południo-*

wy-nowy i północno-nowy Wales, na północ kray Xiążę William (Princ William) zwany. 3) Wewnątrz kraie na zachód od nowego Walis aż do morza Lodowatego są mało co znane, albo wcale nie. Nad brzegami zachodnimi, między innemi jest Ameryka Rosyjska. W południowey części leżą: 1) Angielska Ameryka północna czyli Newfoundland (kray nowo wynaleziony), Kanada, Nowa Szkocya, Nowy Brunzwik i wyspy Bermudas. 2) Kraie wolnych Indyjanów. 3) Wolne państwo północno-Amerykańskie. 4) Hiszpańska Ameryka północna czyli Floryda, nowa Hiszpania.

Południowa Ameryka zawiera następujące 9 krain: Międzymorze Darią, Tierra firme, Guiana, kray Amazonek, Brazylia, Peru, Chili, Paraguay, Patogonia czyli kray Magielański, prócz wysp. Pospolicie dzielą ją na posiadłości Hiszpańskie, Portugalskie, Francuzkie, Angielskie, Niderlandzkie i na wolne kraie Indyjskie.

Do Indyy Zachodnich należą wielkie i małe Antylle i wyspy Bahama.

I. Północna Ameryka.

§. 1. Kraie nad zatoką Bafińską.

Zatoka Bafińska jest iedną z naywiększych odnóg morskich na ziemi, ma mieć powierzchni 21,000 mil kwadratowych. W środku iey leży wyspa James, ieszcze nie zupełnie odkryta, a której obszerność dotąd nie wyrachowana, a która tworzy na wschód cieśninę Dawis, na zachód cieśninę Bafińską. Nad tą odnogą leżą:

1) Grenlandya nad północnem morzem Atlantykiem, graniczy na zachód z cieśniną Dawis; należy do Danii. Strona zachodnia i północna dla wielkich

pól i gór lodowych jest nie do przebycia i dla tego nieznałoma; znaiomsza nam jest Grenlandya zachodnia i Grenlandya nowa, w których wierzchołek południowy zowie się Staatenhook, a przylądek naydaléy leżący na południe jest Farewell zwany. Wewnętrzne góry dochodzą częstokroć wysokości Alp, i są okryte wiecznym lodem i śniegiem. Znayduie się także na północ wulkan, który ieszcze roku 1783 nieiaki czas ogień wyrzucał. — Zresztą znayduią się na wielu miejscach gorące źródła, i ślady wygasłych wulkanów. Powietrze w zimie jest bardzo mroźne; lata są krótkie, ale często bardzo gorące. Produkta w niéy są: górne kryształy, asbest, marmur, kamień labrador, miedź, kamień tuf, miękkie kamienie, z których Grenlandczykowie wyrabiaią kotły, lampy i naczynia kuchenne, węgle kamienne, podostatkim iałowcu, warzecha (ziele), podostatkim rozmaitych iagód, drzewo do opału, mchy apteczne, reny, psy, woły, owce, białe niedźwiedzie, białe zaiące, małe ielenie, siwe i niebieskawe lisy, kury śnieżne, kruki, sokoły, wróble mające głos podobny do skowronka, ptaki zimorodki, ptaki nadbrzeżne i wodne, wieloryby (z tych Grenlandya jest sławna, i z téy przyczyny odwiedzaią ją Anglicy i Francuzi), psy morskie, kabliau, łososie, bobry, konie rzeczne i t. d. Prócz Duńczyków, których na 300 mil kwadr. jest 6046 będących, z których wiele w r. 1808 przez krosty wyginęło), mieszkaią tu niepodlegli mieszkańcy tamobylcy Eskimos zwani, którzy się trudnią polowaniem, rybołóstwem i t. d.; tych od roku 1721 zaczęto przywracać do religii Luterskiej; lecz od roku 1792 znayduie się tam tylko 5 aktualnych Miśsyi, które, nie wystarczaiąc na wielką tę massę ludu, nie wielki dotąd postępek w oświacie ludów tamtejszych nastąpił.

Duńcykowie mają tu 18 wielkich koloniy, i kilka mniejszych, a prócz tego składy handlowe, n. p. Julianaehaab, Christianshaab i t. d. Hernhuci założyli: Nowy - Herrnhut, Lichtenfels i Lichtenau.

Na południe Grenlandyi, na morzu Eskimowskiem są wyspy: Kumberland, Szczęśliwe, Króla Karola i t. d.

2) Spicberg, naydaley leżący kray na północ, w półkuli północney, składa się z wielu wysp, które w zimie dla lodu są nie do przebycia. Żadna tu roślina nie rośnie; z królestwa zwierząt znajduią się tu: niedźwiedzie, lisy, reny, ptastwo śnieżne i lodowe, krowy morskie, psy morskie, wieloryby, narwalle, sztokfisz i t. d. Od 30 lat są tu osadnicy Rosyjscy bawią tu jednak nieiaki czas i z innych narodów ludzie dla rybołostwa.

§. 2. Kraie nad zatoką Hundsońską.

Zatoka Hundsońska obeymuie do 14,000 mil kwadratowych; iey część południowa zowie się James, północna Baltońska, północno-zachodnia Welcome. Weyście do niey z morza północnego obsypane wyspami, zowie się cieśniną Hundsońską. Kraie nad nią leżące należą do gubernii Angielskiej Newfoundland:

1) Labrador czyli nowa Brytania, której część leżąca nad południowo-wschodnią odnogą Hundson zowie się Main wschodni (Ostmain), a brzegi zachodnie nad odnogą James, zowią Main zachodni (Westmain), obeymuie przeszło 20,000 mil kwadratowych, składa się z okropnych gór ogołconych z trawy i nieurodzaynych dolin, w których się tylko znajduią niskie iodły, sosny, świerki, brzozy, cedry i mchy do pokarmu zdadne. Prócz tego są reny, białe i czarne niedźwiedzie, wilki, lisy, ieże, łosie, ostrowidze, kuny, bobry, kuny wodne, zaiące, gronostaie, króliki, wieloryby, kabliau, psy morskie, łososie, szkło przedziwne, asbest, żelazo, miedź, górny kryształ, kamienie labrador i t. d. Dzicy (pospolicie w niezgodzie z sobą żyjący) *mieszkańcy*, są Eskimowie, Creeks czyli Kilistynos i t. d; także Hernhuć i kupcy Angielscy; gdyż towarzystwo handlowe Angielskie odnogi Hundsonskiej, któremu iedynie w tych

kraich handel prowadzić wolno, mając przywilej handlowania na rzekach wszelkich, które do odnogi Hundsońskiej wpadają, posiada tutaj następujące osady: *Xiążęcia Wales*, *Yorkfort*, *Richmondsfort* i t. d. *Hernhuci* mają swoje missye w *Nain*, *Ockak* i *Hoffenthal*.

2) Nowy Wales na brzegach zachodnich odnogi Hundsońskiej ieszcze nieprzyjemniejsze od Labradoru, z temiż samemi produktami. I tu są Eskimowie. Kraj dzieli się na nowy Wales północny i nowy Wales południowy, gdzie nayznakomitsze osady towarzystwa odnogi Hundsońskiej są następujące: *Fort Churchill* czyli *Xiąże Wales*, *Fort York*, *Fort Albany* czyli *Henley* i t. d.

§. 3. Angielska Ameryka północna

graniczy, co się tyczy stałego lądu, na północ z kraiami zatoki Hundsońskiej, na wschód z morzem Atlantykiem, na zachód z państwami wolnych Indyan, na południe z wolnem państwem; obeymuie mł kwadratowych z wyspami do 40,000 z 500,000 mieszkańcami. Należy do tego 5 gubernii:

1) Wyspy Newfoundland czyli *Terreneuve* (nowa ziemia), iesz to kraj górzysty, nieprzyjemny, z wielu bagnami, w których są następujące produkta: kukurudza, drzewo, niedźwiedzie, lisy, wiele psów, bobry, kuny wodne, łososie, pstrągi, kuropatwy, sikory, ptaki wodne wszelkich gatunków, wielka liczba *Muskitos* (much), a przy brzegach wieloryby, morskie świnie, psy, a osobliwie kabliau. Z Eskimów tamtejszych pierwsiastkowych mieszkańców, mało się iuż teraz pozostało.

Głównem miastem Anglików iesz *Placencya* (*Plaisance*), z portem porządnym i bezpiecznym, i z wybrzeżem, stolica Gubernatora.

2) Quebec czyli Angielska Kanada (albowiem wielka część Kanady zamieszkaną jest Indyami wolnymi); w nięj rozciągają się rozmaite odnogi gór: Landesheigt (głowa kraiu), góry Allegany, góry Apalachijskie czyli niebieskie, góry bez końca i t. d., wielkie jeziora: jezioro wyższe, Hurońskie, Miszygan, Erie i Ontario; i rzeki spławne: Niagara (z kaskadą szeroką na 1200 stóp, a na 137 wysoką), S. Wawrzyńca czyli Cataraguę i t. d. *Klima* jest nieco nieprzyjemne; zima zaczyna się od Października i trwa do Maia. Znajdują się tu ogromne lasy, ogromne ieszony, ginzeng, kukurudza, zboże, len, konopie, ogrodowiny, owoce, wino, chmiel, bydło, reny, niedźwiedzie, łosie, cybety, bobry, wodne kuny, zające (w zimie białe), psy (używane bardzo do ciągnięcia sanek i małych wózków), kolibry, żaby, wieloryby, ryby rzeczne, krokodyle, żółwie, węgle kamienne, żelazo, ołów, i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Irokiezi, Huronni, Nadowessierowie, Creeks i t. d.), Francuzi, Anglicy, Negrowie. Dzielą się na 2 prowincye: wyższą i niższą Kanadę, Każda ma swego Gubernatora.

Miasto stoł. niższej Kanady *Quebek* nad rzeką Sgo Wawrzyńca, na której w tem miejscu równie iak na morzu wpływ i odpływ dostrzedz można, liczy 15,000 mieszcz., ma forteczkę i port, w którym 100 okrętów liniowych wygodnie mogą spoczywać, stolica namiestnika i Biskupa Katolickiego, arsenał i t. d. W pobliskości jest równina Abraham, na której Generał Wolf zwycięzcą legł na placu 13. Września 1759. Miasto *Trois rivieres* przy uściu rzek Achapekahingan i Maurycego do rzeki S. Wawrzyńca, ma 1200 mieszcz. *Montreal* na wyspie zyzney, leżącej na jeziorze François, które rzeka S. Wawrzyńca tworzy, 12,000 mieszcz., forteca, handel. *York* nad jeziorem Ontario, stolica Gubernatora wyższej Kanady; jeszcze nie wybudowane. *Niagra*, dawniej *Newark*, połów ryb.

3) i 4) Nowa Szkocya i nowy Brunszwik, dawniej Akadya nad rzeką S. Wawrzyńca, St. John, Clyde i Croix. Zimy nie tak są przykre, iak w tamtych prowincyach. Są tu wielkie lasy, uprawiają kukurudzę, zboże, len, konopie; daley znajduią się łosie, zwierzęta z drogiem futrem, bobry, kuny wodne,

łososie, wieloryby, żelazo, węgle kamienne, wapno i kopalnie kamieni i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Mikmaks, Souriquois i t. d.), Anglicy, Niemcy.

W nowey Szkocyi jest miasto st. *Halifax* 12,000 mieszk., wyborym portem, zatoką Chebucto zwanym. Tu należy wyspa Cap Breton z obszernemi lasami, zwierzyną i z zwierzem drogie futra mającym, rybami osobliwie kabliu przy brzegach, węgle kamienne i t. d. W nowym Brunświgu jest miasto st. t. i miasto portowe *Shelburne* czyli *Port Roseway*.

5) Bermudas wyspy (letnie czyli Diable), liczą ich do 400, z których jednak jest naywięcej małych, nieurodzaynych i niezamieszkałych. Powietrze maia zdrowe. Znacznieysze *produkta* są: drzewa cedrowe, cytrynowe, pomaranczowe, morwowe, oliwne i bobkowe, len, konopie, tytuń, kukurudza, groch, bawełna, świnie, kaczki, kury wodne, ryby i wieloryby.

Naywiększa wyspa jest Sgo Grzegorza (*St. Georg*) z miastem stoł. t. i., z portem warownym stolica Gubernatora tey wyspy.

§. 4. Kraie wolnych Indyan

leżą w środku północney Ameryki i nad brzegami północno-zachodnimi, obeymują do 150,000 mil kw. Prócz wspomnionych w §. 3. Nro. 2. gór i ieszior, są ieszcze znacznieysze rzeki: Columbia, Bourbon, późniey Nelsonem nazwana, Missisippi z Miscurą, Oregal czyli rzeka zachodnia, Makencya, dawniey rzeka niewolnicza, rzeka min miedzianych i t. d. *Produkta* są: lasy brzozowe, bukowe, dębowe, sosnowe, iodłowe, cedrowe, iesionowe, lasy drzew woskowych, śliwkowe, drzewa iabłkowe i orzechowe, trzcina cukrowa, cyprysy, indygo, len, bawełna, tytuń, ryż, kukurudza, ginzeng, owoce, wino, ielenie, zaiące, sarny, dzikie woły, bawoły, reny i łosie, niedźwiedzie, tygrysy, lamparty, wilki, lisy, szczury podobne do bobrów, bobry, kuny lądowe i wódne, konie, kozy, kaczki, alba-

tros, orły, bażanty, kuropatwy, alligatory, ryby, wieloryby, żelazo, miedź, ołów, witryol, ałun, siarka, marmur, źródła solne, mineralne wody i t. d. Wiele *mieszkańców* są Nomadami; wielu także mieszkają wspólnie, i są pospolicie pod rządem Kacyków. Nayznaiomsze narody są: Szypiwery, Mohaki (Irokiezy, którzy od roku 1794 uprawiają grunta, trudnią się chowem bydła, a nawet przędzeniem i tkaniem, i mają już 7 szkół, w których się dzieci uczą czytać, pisać i rachować), Huroni, Nadowessierowie, Siwery, biali Indyanie czyli Akansas, Missurycczykowie, Ilinery, Cherokiery, miedziani Indyanie i t. d.

Na brzegach zachodnich północney Ameryki są:

1) Osady Rosyjskie, gdzie jest półwyspa *Alaska* czyli *Aliaska* i rozmaite wyspy w odnodze *Kenaisk* (sławna żegluga *Kooka*) i odnoga *Czugaskaia* (Xięcia *Williama Sund*), n. p. *Kodiak* z fortecą *St. Paul* i portem, główna osada Rosyjanów, których, dla złego obchodzenia się z kolonistami i mieszkańcami z strony urzędników towarzystwa handlowego Rosyjsko-Amerykańskiego z 50,000 dusz, którzy tu od 50 lat żyli, roku 1809 do 450 się tylko pozostało. Naynowsza osada którą Rosyjanie po wypędzeniu tamiecznych mieszkańców zdobyli jest *Sitka* czyli nowy *Archangiel* w *Norfolksund*.

2) Osady Brytyjskie nad *Nutką* czyli *Króla Grzegorza Sundem*, podzielone na *nowy Albion*, *nową Georgią*, *nowy Hannover*, *nowy Kornwallis* i *nowy Norfolk*, z wyspami: *Królowey Karoliny* (*Charlotte*), *Pitta*, *Xiążęcia Wales*, *Króla Grzegorza*, *Quadra* czyli *Wancouwera* i t. d.

§. 5. Zjednoczone Stany Ameryki północney.

Położenie, granice, obszerność. Stany zjednoczone graniczą na północ z nową *Szkocją*, z *Kanadą* *Angielską* i *wolną*, na zachód z wielkimi jeziorami *Kanadyjskimi*, z wolnymi krajami *Indyan* i nowym *Mexykiem*, na południe z odnogą *Mexykańską* na

wschód z morzem Atlantyckiem, leży od 29—49° szerokości; a obeymuie 52,191 mil kwadrat.

Grunt i klima. Grunt nad brzegami iest równy, lecz wewnątrz przerzynają kray na kilka części 4 odnogi gór bogatych w równey odległości, iako to: góry Niebieskie, Północne, Allegany i Laurel, które razem wzięte zowią się Apalachy czyli Allegany. Naywyższe szczyty tych gór są około 9660 stóp wysokie; Katskil ma 3417, a Killington 3327 stóp wysokości. *Klima* iest na północ zimne; im się zaś daley ciągnie na południe, tem iest ciepleysze, tak, że ku końcowi wcale zimy nie znają. Jednak wielkość upału i zimna iest nadzwyczajna. Nawet dwa razy więcey pada deszczu w Ameryce, niżeli w kraiach Europejskich, pod tymże stopniem zostających, gdy tymczasem w innych okolicach zbyteczna susza panuie.

Wody. Pomiedzy zatokami są nayznaiomsze: Ipswich, Massachuset, Frenchman i t. d. Znacznieysze ieziora są: Miszigan, Wyższe, Hurońskie, Erie, Ontario, Champlain, Oneida i t. d. Znakomitsze rzeki są: Missisippi z Ohio i Missura: Connecticut, Hudson czyli rzeka północna, Delaware, Susquehannah, Potowmak, Savannah, Panny Mاری. Prócz kanału James w Wirginii, pozaczynano i inne kopać.

Produkta. Ogromne lasy dębowe, iodłowe, sosnowe, sosny obfitujące w żywice rozmaitego gatunku, cedrowe, drzewa machoniowe, ogórkowe i grochowe, iodły balsamiczne, drzewa woskowe, mirtowe, guma, iesionowe, owocowe, tytuń, indygo, len, konopie, reta, sassafras, ginzeng, zioła fabierskie, sasparrille, ipecacuana, wino, kukurudza, ryż i inne zboża, Europejskie ogrodowiny, nieco bawełny, trzcina cukrowa, sumach, zwierzyna, niedźwiedzie, pantery, lisy, wilki, ostrowidze, opussummy, łosie, bawoły, bobry, tchórze, kuny wodne, kuny pospolite, bydło, owce, świnie, konie, osły, kozy, pszczoły, iedwabniki, żółwie, ryby, żelazo, ołów, miedź, cyna, złoto, srebro, węgle kamienne, alun, torfy, gips, saletra,

sól, glina, grafit, wapno, źródła naphty, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców w roku 1816. 7,289,000; z których 900,000 niewolników; Anglicy, Szwedzi, Francuzi, Niemcy, Szwajcary, Negry, Indyjanie (przeszło 2 — 300,000, n. p. Chactaws, Acaysas, Nadowessierowie, Chawanons, Onoudagoes i t. d.) W niektórych prowincjach wolno jest wszelką wyznawać religią, w innych naywięcej jest Kongregcyonalistów, Presbiteryanów i Metodistów (ostatni mają 2000 osiadłych kapłanów, a 400 nieosiadłych); w r. 1811 założyło także 50 Trapistów Kolonią na brzegu Missisipi. Zgoła znayduje się tam do 63 sekt religijnych i do 40 towarzystw Biblii, którzy po części do zachodnich państw staraia się pismo święte rozszerzyć. *Kunszta i umiejętności* wspierane są wszędzie, uniwersytetów liczy się 5, kollegiów 25, szkół 74, akademickich i inne instytuta naukowe, które do wyższych usposabiaia umiejętności, wiele towarzystw uczonych, bibliotek, zbiorów kunsztownych i gabine'ów naturalnych. *Fabryki* zaś i *handel* coraz bardziéy kwitną.

Rząd. Zjednoczone stany tworzą demokratyczne państwo wolne, których prowincye łączą się z sobą Kongressem (Posłowie z państw składaią dwie Izby: Senat i dom Reprezentantów), Prezydentem (który ma moc wykonawczą i jest pierwszym dowódcą lądowym i morskim i t. d.), i naywyższym trybunałem. Dochody państwa wynosiły roku 1816 19,915,431 dollarów, a dług Państwa 110 milionów dollarów. Wojsko regularne wynosi do 10,000 ludzi, z których czwarta część Artyleryi i Inżynieryi. Do milicyi krajowej było w roku 1809 2,290,000 spisanych. Siła morska 1816 złożona była z 4 okrętów liniowych, 25 fregat, 10 bryg, 202 statków działowych, prócz tego statki parne i drobniejsze gatunki wojennych szalup.

Po uzyskaney niepodległości (1783) składały się stany zjednoczone z 13 prowincyi, wzdłuż Oceanu Atlantyckiego leżących. Późniéy osadnicy Europejscy zajmowali kraie odleglejsze, a skoro osady ich do 60,000 lud. wzrastały,

przyymowano je do związku, tak dalece iż teraz wszystkich prowincyi liczą 22, prócz Obwodu *Kolumbia* do żadney prowincyi nie należącego, i prócz nowo wcieloney prowincyi Floryda, któręj Hiszpania ustąpiła stanom, przez traktat w Październiku 1820 r. przez stany Hiszpańskie zatwierdzony.

1) *New-Hampshire* z miast. stoł. *Concord* nad *Merrymaką*, z 1750 mieszk., stol. rządu prowincjonalnego i najwyższych rządów, Akademia. Miasto *Portsmouth* przy uściu *Piscataqua*, z 4700 domów, Akademia, port, w którym się zbiera cały handel morski tej prowincyi, połów sztokfiszów, warsztat okrętów. *Exeter* ma 1732 mieszk., Akademią, fabrykę żagli. *Dartmouth Kolegium*, naylepsza i naywazniejsza szkoła w państwie.

2) *Massachusetts* z m. s. *Boston*, 30,000 mieszk. zawierającym, z fortecą *William* i z portem, w którym się może mieścić 500 wielkich okrętów; Akademia umiejętności, towarzystwo lekarskie, historyczne i wsparcia nieszczęśliwych, bank; warsztat okrętów, fabr. żagli, lin okrętowych, wełny, lin, kapeluszy, gorzelnie rumu i t. d., handel znacznie rozszerzony. Miasto *Salem* z 7920 mieszk., 2 porty, gorzelnia rumu i t. d.; fabr. żagli, połów sztokfiszów, handel. *Newbury-Port* nad *Merrymaką*, która tu tworzy dobry port, i przez którą w pobliskości miasta idzie most łańcuchowy z żelaza, składający się z iedney arkady; długiey na 244 stóp, ma 4900 mieszk., połow, handel. *Cambridge* odłączone od miasta *Boston* rzeką *Charles*, 2900 mieszk., Akademia z obserwatoryum, biblioteka, muzeum, gabinet naturalny i t. d. Wyspy *Marthas Winyard* (sławna winnica *Martkas*), *Nantuket* i t. d. Do tej prowincyi należy obwód *Maine* z m. s. *Portland* nad portem porządnym i bezpiecznym, który jest częścią południową odnogi *Casco*, 3500 mieszk., handel. Miasto to r. 1814 Anglicy spalili.

3) *Rhode-Island* z m. s. *Providence* nad odnogą *Narrogaset*, 7000 mieszk., Akademia, port; fabr. lin, żagli, bawełny, sukna, rafinerya cukru, gwoździe, papiernie, warsztat okrętów, handel. Miasto *Newport* z 6100 mieszk., port, Akademia.

4) *Connecticut* z m. s. *Hartford* nad *Connectikutą*, 2100 mieszk., stolica seymu jeneralnego; fabr. wódki, tabaki, dzwonów, handel. Miasto *Newhaven* z 4000 mieszk., Akademia; fabr. liny i bawełny, handel, port. *Nowy Londyn* (*Newlondon*) nad *Thames*, 4700 mieszk.; fabr. kapeluszy, garnków; handel. Port (*Warrham*).

5) *Verment* z miasteczkiem *Rutland* z 1400 mieszk., stolica regencyi. Miasto *Bennington* nad *Wallomskok* z 4000 mieszk. *Windsor* nad *Connecticut* z 1600 mieszk., w którym na przemian z *Rutland* bywają jencralne seymiki.

6) Nowy Jork (New-York) z m. s. t. i., ma 100,619 mieszk., między którymi jest 617 Negrów, odmiennego koloru 7774; a obcych 6980, stolica regencyi, Akademia (*Columbian-College*), towarzystwo rozszerzenia pożytecznych umiejętności, towarzystwo lekarskie, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, kunsztów i rękodzieł, towarzystwo trudniące się wykupowaniem niewolników Negrów, bractwo Panny Maryi, opiekujące się biednymi wdowami i sierotami żeglarzy, towarzystwo popierające miernie zadłużonych, towarzystwo wspierania biednych przybyłych Anglików, także dla Niemców, towarzystwo kassowania pojedynków, ogród botaniczny, 2 szkoły rysunków, 2 banki, towarzystwo assekuracyjne, rafinerya cukru. Przy wybornem wybrzeżu piękne kaie, psy wielkie (*Dogges*), warsztat okrętów. To miasto handel prowadzi z Europą, wschodniemi i zachodniemi Indyami, Chinami i t. d. Miasto *Albany* nad Hudson, 4000 mieszk. *Westpoint* nad Hudson, szkoła wojenna. Wyspy *Long-Island* i *Richmond* czyli wyspy państw, gdzie miasto *Richmond-Town*.

7) New-Jersey (Niu Dżerse) z m. s. *Trenton* nad Delaware, 6000 mieszk., Akademia. Miasto *Perth-Amboy* nad Raritoną, 800 mieszk., wolny port. *Patterson*, fabr. *Newark*, handel księgarski.

8) Pensylwania z m. s. *Filadelfia* nad Delaware i Szuilkill, największe, najludniejsze i najhandlowniejsze miasto w wolnem państwie, z prostemi i szerokiemi ulicami, 13,000 domów, 130,000 mieszk., których atoli wiele co rok na żółtaczkę umiera; 30 Kościołów i domów do nabożeństwa przeznaczonych, między którymi 3 Angielskie Biskupie Kościoły, którzy tu mają Biskupa, 4 prebiteryańskie, 4 loże Kwaków, 1 Hernhutów, 2 Niemiecko-Luterskie, 1 Szwedzko-Luterskie, 1 Kalwinów Niemieckich, 5 Katolickich (między którymi 1 Niemiecki), loża dla Anabaptystów, 2 Kościoły Negrów, 1 synagoga żydowska. Dom roboty i poprawy, z którym jest złączony dom położniczy, sierot i cherych. Towarzystwo uwolnienia niewolników Negrów, towarzystwo ludzkości ratowania utopionych i t. d., iedno do wspierania obcych przybywających, towarzystwo ulżenia nędzy w publicznych więzieniach osadzonym, *dispensatorium* dla ubogich, dom obłąkanych i t. d. Akademia, gimnazjum pięknych kunsztów, towarzystwo Amerykańsko-filozoficzne do wzniesienia pożytecznych umiejętności, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, towarzystwo lekarskie, towarzystwo rozszerzania mechanicznych wynalazków i badań filozoficznych, towarzystwo chemiczne, 2 publiczne biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, teatr anatomiczny, szkoły Negrów; wielu kunsztuistrów; rafinerya cukru, fabr. pończoch, fabr. lin, papieru, kapeluszy, poiazdów; druk na kartunie, fabr. tabaki, garbar

nia, głośkoleynia, 41 drukarni, mennica rzeczy-pospolitéy, warsztat okrętów i t. d.; 3 banki uprzywilejowane, 0 assekur. kompanij, 2 towarzystwa ogniowe; handel, port. Miasto *Germantown*, 400 domów, fabr. pojazdów i płótna. *Lancaster*, 5000 mieszk., *Franklin-College*, fabr. wełniana, bawełniana, kapeluszy, żelaza, tabaki. *Pittsburg*, 3500 mieszk., huta szklanna, żelazoleynia, warsztat okrętów, skład handlu z Filadelfii, Baltimore i Alexandryi. *Bethlehem*, 550 mieszk., miasto główne Hernhutów w rzeczy pospolitéy, z wielu rzemieślnikami i rękodzielnikami. Inne kolonie Hernhutów są: *Nazareth* z pedagogium, *Christianbrun*, *Gnadenthal*, *Szenek* i *Gnadenhütten*. Miasto *Efrata* czyli *Dunkerstown*, stolica sekty Chrześcijańskiéy, nazwana *Dunkerską* czyli *Dumplerską*.

9) Delaware z m. s. *Dower*, 770 mieszk. Miasto *Newcastle* nad uściem Delawary do odnogi t. i., 1100 mieszk. *Wilmington* nad uściem Brandywiny do Delawary, 4800 mieszk., Akademia, rękodzielnia jedwabnych materyi, kartunu i t. d., handel mąką i t. d.

10) Maryland z m. s. *Annapolis* nad odnogą Chesapeake 1750 mieszk., Kolegium S. Jana (St. John), port. Miasto *Baltimore*, 30,000 mieszk., port na odnodze Chesapeake, stolica Katolickiego Biskupa z seminaryum, bursa, 14 Kościołów, Akademia prywatna, publiczna biblioteka, towarzystwo lekarskie, towarzystwo znoszenia handlu niewolnikami, towarzystwo Niemieckie dla dobra ubogich przybywających i t. d., warsztat okrętów; fabr. żelaza, gorzelnia rumu, rafinerya cukru, młyny tabaczne; handel znaczny, gdyż Maryland, Wirginia, Kentukets i t. d. wywożą ztąd różne towary, osobliwie mąkę, tabakę, bawełnę, mięso solone i t. d. *Abingdon*, uniwersytet Metodistów. —

W tej prowincyi leży powiat Columbia, do żadnego państwa nienależący, gdzie jest główne miasto związku rzeczy-pospolitéy *Washington* (Weszyngton) na wybrzeżu ziemskim, utworzonym z 2 ramion rzeki Potowmak, wód Kanogeczyke (ramieniem wschodniem Potowmak) i Tybru, z ulicami szerokimi od 90 do 160 stóp. W części miasta najpiękniejszey jest Kapitolium, stolica Kongressu i trybunału najwyższego; 1700 domów, 8208 mieszk. Port leży od morza na 280 mil Angielskich, iednak wielkie okręta mogą weń wpłynąć. Po potyczce przy wsi *Bladensburgh* dnia 24go Sierpnia 1814 weszli Anglicy do tego miasta stołecznego, i zburzyli wszystkie budynki publiczne, jako to: Kapitolium, pałac Prezydenta, arsenał, spust okrętów, skarbiec, dom sądów woyskowych, i 3 mosty przechodzące przez Potowmak. Szkoda ta wynosi do 2,303,000 dollarów.

11) Wirginia z m. s. *Richmond* nad rzeką James, 3700 mieszk. Miasto *Williamsburgh* między rzeką James i York,

ma 230 domów, Kolegium wyższych umiejętności, stolica Biskupa Wirginiyskiego.

12) Północna Karolina z m. s. *Raleigh* nad rzeką Neufs, stolica regencyi. Miasto *Newbern* przy uściu Trenty do Neufs. *Wilmington* nad Kap Fear, z 150 domami, handel. *Fayetteville* (na niektórych mappach Krofs-Kreck), 400 domów, handel.

13) Południowa Karolina z m. s. *Charlestown* między rzekami Ashley i Cowper na wierzchołku znacznym, 350 domów, procz składów na towary, magazynów i t. d., 28,000 mieszk., z których tylko 7000 jest białych, port, bank, towarzystwo uczonych, publiczna biblioteka, 2 Angielskie Biskupie Kościoły, 2 dla Kongregacjonalistów, 1 dla Prezbiterów, 1 dla Niemieckich Lutrów, 1 Katolicka Kaplica, 1 żydowska Synagoga i t. d., handel, spław. Miasto *Columbia* przy złączeniu się rzeki Szerokiej z Saludą, 150 domów, wyższa szkoła.

14) Georgia z m. s. *Augusta*. Miasto *Savannah* nad rzeką t. i., z 830 mieszk., handel.

15) Tennessee z m. s. *Knoxville*, 200 domów, handel. Miasto *Nashville*.

16) Kentucket z m. s. *Lexington* przy uściu Kentuki do Ohio, 2500 mieszk. Miasto handlowe *Louisville* nad Ohia z portem. *Frankfort* nad Kentuki, gdzie warsztat statków.

17) Ohio z miastem *Chelikotte*.

18) Nowy Orleans z m. s. t. i., na wyspie przy uściu Missisipy z wielkiem wybrzeżem, 12,00 mieszk., z których $\frac{1}{2}$ jest białych ludzi, 2 Protestanckie Kościoły, każdy z szkołą, szpital dla żeglarzy, towarzystwo rozszerzania pożytecznych wiadomości, towarzystwo Biblii, handel.

19) Indiana (od dnia 6. Grudnia 1816) na północ Ohio z miastem *S. Vincennes* nad Wabasch. Stolica rządu jest w *Eropden*.

20) Louisiana, z ms. Nowy Madryt, nad Missisipy, źle zabudowane, na zniszczenie wylewów rzeki wystawione. *St. Genevieve* niegdyś znakomite żupami solnemi, które niedawno rz. Missisipy zalała.

21) Illinois. Obiedwie ostatnie prowincye, są dopiero oznaczone, nie mają jednak jeszcze miejsca w związku gdy Illinois liczy dopiero 13,000 mieszk. Michigan 5000.

22) Michigan.

23) Kolumbia (zobacz Nro. 11.)

§. 6. Hiszpańska Ameryka północna

obejmuje następujące podziały:

1) Główna Gubernia (Generalcapitanat) Havanna, składa się z wyspy Cuba (zob. Antylle) i Florydy. Ten kraj graniczy na północ z Stanami zjednoczonymi, na zachód i południe z Missisipi, Stanami zjednoczonymi i odnogą Meksykańską, na wschód z cieśniną Bahama i morzem Atlantyckim, obejmuje 3100 mil kwadr. W środku znajdują się góry, wielkie pola piaszczyste, wiele okolic bagnistych i s wanny czyli łąki, obfitujące w trawę, poprzeryżone i a e wielu strumykami. Powietrze w lecie jest gorące, chłodzone jednak górami i bliskością morza. Znaczniejsze rzeki są: St. Jana, Apalachicola, Missisipi, Maryi Panny. Znakomitsze Produkta są: lasy sosnowe, sassafras, drzewo machoniowe, drzewo fabierskie, zboże, kukurudza, ryż, owoce, wino (którego uprawa wprowadzona była przez Greckich i Balearskich rolników), indygo, oliwki, kakao, wanilla, bawełna, Europejskie zwierzęta domowe, bobry, wodne łąski, kokcynella, iedwab, kolibry, perły, ryby, ambra i t. d. Liczba mieszkańców wynosi do 25,000 Europejczycy (Hiszpanie, Francuzi, Anglicy, Grecy) i rodacy (Kreeki czyli Muskogulowie, Apalachy). Floryda jest podzielona rzeką Apalachokolą na wschodnią i zachodnią:

W Florydzie wschodniej (Tegeste) jest m. s. *Augustyn* 2000 mieszk., z fortecą S. Jana i portem. W zachodniej Florydzie jest m. s. *Pensakola* na wyspie Santa Rosa, gdzie jest odnoga t. i., port, handel. — Obie Florydy zajęła rzecz pospolita północno-Amerykańska r. 1811; zachodnią Florydę podług życzenia reprezentantów ludu, a wschodnią Florydę tym końcem, aby zapobiedz zajęciu tej prowincyi od innego jakiego mocarstwa. Wyrazono atoli, iż się to iedynie dzieje dla porozumienia się w czasie w tej mierze sposobem zgodnym, co też nastąpiło r. 1820. Stany zjednoczone zawarły naprzód w tym względzie traktat z Królem Hiszpańskim, na mocy którego zabezpieczone były w spokojnem posiadaniu obu Floryd; później w tymże roku wystarały się o zatwierdzenie wspomnionego traktatu przez Zgromadzone Stany Hiszpańskie (*Cortez.*)

2) Główna Gubernia Puerto Rico składa się z Antylskiej Wyspy Porto Rico, Hiszpańskich wysp panieńskich, i Hiszpańskiej części St. Domingo. (Zobacz później.)

3) Wice - Królestwo Nowa Hiszpania graniczy na północ z północno-zachodnimi kraiami nad wybrzeżem i z Indją południową, na wschód z Marmantas (podług umowy północno-Amerykańskiego wolnego państwa tylko do Rio brava) i odnogą Meksykańską, na stronie południowo wschodniej z głównem mocarstwem Guatimala, na stronie południowej i południowo-zachodniej, tudzież na zachód z wielkim Oceanem; zamyka 42,652 mil kwadrat. Kray ten przeryniają wysokie Kordyllery, które częścią są śniegiem wiecznym okryte, częścią są wulkanami, tworzą one półwyspę Jukatan. Najwyższe góry są pospolicie wulkany, n. p. Popakatepetl (Vulcan grande de Mexico), wysoki na 16,200 stóp, Pico d'Orizaba (Citlaltepetl) na 16,302 stóp. Iztaccihuatl (Sierra Nevada) 14,736 stóp. Nauhcampatepetl (Coffre de Perote) 12,534 stóp nad powierzchnią morza. Prócz odnogi Meksykańskiej i morza Karabijskiego są tu бухty Hondutas, Kampeşe i Hetuma czyli Hannoper. Na stronie zachodniej jest wielki Ocean czyli morze ciche z morzem czerwonym (*mare vermejo*), którego odnoga na 300 mil w ziemię tę zachodzi. Najznakomitsze rzeki są: Rio de las Palmas, Canot czyli Panuco, St. Jago. Jeziora najznakomitsze są następujące: Nikaragua, Leon, Tezcucuco i Chapala. Dla rozmaitych wysokości gruntu są tutaj trzy klima: gorące, umiarkowane i zimne. Produkta są: złoto srebro, miedź, żywe srebro, marmur, szmaragdy, turkizy, ałun, witryol, sól, wody mineralne, kakao, wanilla, indygo, kampeche i t. d., drzewa farbierskie, zioła Nopal (na których się utrzymuje prawdziwa kokcynella), bawełna, gumma, gwajak, China drzewo (którego kora do lekarstw używana), roucou, sassaparille, sassafras, balsam kopaiw, krew smocza, ialappy, owoce pomarańczowe, wino, kawa, cukier, tytuń, imbir, kukurudza, ryż, Europejskie gatunki zboż, ko-

rzonki Jukan (z których mąka zowie się maniol), agaven, drzewa bananasowe, aloes, drzewo, cypryssen, oliwa, kartofle; lwy, tygrysy, wilki, cybety, rogate bydło, konie, muły, owce, świnie, papugi, bążanty, kolibry, tuczne ptastwo, krokodyle, ryby, perłowe muszle, iedwabniki, pszczoły, ambra, kokcynele, żółwie, morskie zmiie, morskie psy i lwy, wieloryby i inne ryby i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 6,500,000, są Indyjczycy i przybylcy, osobliwie Hiszpanie, Negry i t. d. Liczba białych wynosi 1,120,000, z których około 80,000 z Europy przybyło. Niewolników Negrów jest tu tylko około 6000; ale wielka liczba jest niewolników Indyjskich, Poitos. Liczba rodaków miesz.ńców (Castes) wynosi do 2,400,000. Indyjanie dzielą się na ucywilizowanych i dzikich. Kraiowa religia jest Katolicka; wolni Indyjanie są Poganami. W téj prowincyi powstał rozruch w Październiku 1810 przeciwko rządowi dawnemu Hiszpańskiemu, którego skutek dotąd nie wiadomy; rząd Insurgentów jest w Apacyngan, o 10 mil na południe od Walladolidy. Także w Santa Fe powstanie wybuchnęło w roku 1810, i prawie wszystkie prowincye na północ miasta Meksyku są w mocy Patryotów, ich Rząd jest w Sultepece, gdzie Kongres Reprezentantów tych prowincyi i władza wykonawcza znajduje się w ręku 3 osób.

Rząd kraiowy był dotąd w ręku Wice-Króla, i podległego temuż Gubernatora czyli głównego Rządcy w Chihuahua. Pod Wice-Królem zostawała właściwa nowa Hiszpania, która zamyka 10 Intendentur (Meksyko, Puebla, Veracruz, Cuxaca, Meryda albo Yukatan, Walladolid, Guadalaxara, Zakatedas, Guanoxuato, Sanhuis Potosi) i 2 Prowincye (nowa i dawna Kalifornia), a z prowincyi wewnętrznych Królestwo Leon i osada Neusantander; razem wynoszą te kraie 35,461 $\frac{4}{5}$ mil kwadr.

Miasto stoł. *Mexyk*, stolica wszelkich posiadłości Hiszpańskich w północney Ameryce, naywspanialsze miasto w tej części ziemi; z prostemi i szerokiemi ulicami, na północnym końcu jeziora solnego Tezeuko; przed zaraźliwą

chorobą r. 1715 i 14 było mieszk. 137,000, z których 63,700 białych, a 69,500 czarnych (30.000 zebraków, zwanych Saragates czyli Guachinanges), stolica Wice-Króla, Arcybiskupa, Akademii i Sąd świętý inkwizycyi; 29 Kościołów, 23 mnichowskich i 15 zakonnic Klasztorów, mennica, w którój biją pieniądze z samego złota i srebra; wodociąg, który z góry oddaloný na 6000 sążni, bardzo zdrową wodę sprowadza; Akademia górnictwa, ogród botaniczny, Akademia malarstwa i rzeźby; huty złota, fabr. fajansu i tabaki. Środek wszelkiego handlu między Ameryką, wschodnimi Indyjami i Hiszpanią. Na morzu są pływające ogrody kwiatów i ogrodowin, tratwy z sitowia, gałęzi, korzeni i gałązek krzaczków, których właściciele zowią się Chinampas. Miasto *Acapulco* nad morzem południowem, z portem i cytadellą, 50,000 Indyjskich mieszk., którzy wyrabiają roboty z złota, galonki, hafty, sukna, materye bawełniane, fajanse, broń i t. d. Prócz tego robią listki z piór, są malarzami, muzykusami i t. d.; stolica Biskupa. *Puebla de los Angeles*, z 68,000 mieszk., fabryki sukna, kapeluszy, szkła. *Verra Cruz* nad odnogą Meksykańską, 16,000 mieszk., z wyborym portem, z którego wszystkie bogactwa Meksyku przewożą do Europy. *Guaxalaxara* nad Rio de Santiago z 19,500 mieszk., Królewski trybunał, Akademia, stolica Biskupa, handel. Na półwyspie *Jukatan*, którój produktem najznakomitszym jest drzewo kampez, jest miasto *St. Francisco de Campeche* nad buchtą Kampez, handel drzewem. Na tej półwyspie mają Anglicy osady nad rzekami *Honda* i *Balic*, oraz prawo spuszczenia drzewa machoniowego i kampezu; założyli także, nie zważając na układy względem tego forteczkę, i utrzymują w niej wojsko; jako też w kraiu bitnych, lecz zdrażliwych Muskitoindyanów, mocną załogę *Blewfields*. Miastem ich głównem jest *Balize* (po Hiszpańsku *Wallix*) nad uściem rzeki t. i. 200 domów. Na półwyspie *Kalifornia* są tylko Dominikańscy i Franciszkańcy Misyjonarze, albo wojskowe załogi (*Presidios*) na morzu. W południowej części *Dawney Kalifornii* jest miasto *Jozef del Cabo* przy górach świętego Łukasza. Tu spoczywają żeglujący z *Manila* do *Acapulco*. W części północnej albo *Nowey Kalifornii* jest *Sancarlos de Monterey*, mieszkanie Komendanta, który rządzi *Kalifornią*.

Pod głównym Rządcą *Chihuahua* zostawały dotąd 2 Intendentury (*Neubiscaya* albo *Durango* i *Sonora*) i 3 prowincye (*Cohahuila*, *Texas*, *Nowy Meksyk*) razem wynosząc 35,620 mil kwadr. Miasto stoł. *Chihuahua* albo *Chihuahua*, 11,600 mieszk., mieszkanie głównego Rządcy środkowych prowincyi; w pobliżności znaczna kopalnia srebra. Miasto *Santa Fe* na wschód *Rio del Norte* 3600 mieszk. *Arispe* 7600 mieszk.

4) Generalne Starostwo Guatimala, które graniczy z Nową Hiszpanią, odnogą Meksykańską, Ameryką południową i wielkim Oceanem, ma mil kw. 15,498 a 1,200,000 mieszk. I ten kraj jest także przetrzynięty Kordylierską górą Andes. Tutaj się znajduje przesmyk ziemski Panama albo Daryjski, nad wielkim Oceanem bucht Pagajenski i zatoka Saline; a nad odnogą Meksykańską zatoka Honduras i jezioro Nicaragua, które rzeką San Juan złączone jest z morzem Antylijskiem; ma indygo, bawełnę, kakao, cukier, sassaparille, drzewo farbierskie, gumi, balsam, swoyskie bydło, ryby, ślimaki purpurowe, perły, sól morską i t. d. Należy tu 9 Intendentur: Guatimala, Chiapta, Soconusco, Vera pax, Honduras, Nicaragua, Costa Risa, Veragua, Panama. Stolica *Guatimala* albo *S. Jago di Guatimala* 45,000 mieszk., rezydencja generalnego Rządu, uniwersytet, handel. Miasto *Truxyllo* nad zatoką Honduras, port. *Valladolid* po Meksykańsku *Comagaya* ma Biskupa. *Puerto de Volo* albo *Portobello* forteczka, port. *Panama* przy ujęciu rzeki t. i. do odnogi morskiej Panama; 20,000 mieszk., mieszkanie Biskupa.

II. Południowa Ameryka.

§. 1. Hiszpańska Ameryka południowa.

składa się z 3 Wice-Królestw: Nowa Grenada, Peru i Rio de la Plata, obeymuje do 153,483 mil kwadratowych, z 4,558,000 mieszkańcami: Europejczycy osobliwie Hiszpanie), Indyjanie (n. p. Ottomaki, Karaiby, Maynas, Jameos, Omaguas, Czygitoyczycy, Maluczy, Guarany, Abiponery, Puelchesy, Guanaie, Charruasi, Lenguasi, Alobayasi czyli Guaicura i t. d., po większej części jeszcze nie podbici zupełnie), Negrowie i t. d. *Religia krajowa* test Katolicka z wielką liczbą Xięży i Klasztorów. Wyższe i niższe szkoły, drukarnie, biblioteki, zbiory kunsztów i t. d. są w

miastach stołecznych. Trudnią się najwięcej chowem bydła, polowaniem i uprawą gruntu. *Fabryki* bawełniane, wełniane, skór i t. d., nie wystarczają na potrzebę krajową. Rządzą nią Wice-Królowie, którzy prawie taką mają moc i świetność, jak sam Król Hiszpański. W roku 1810 wybuchnęły tu rozruchy w prowincjach Caraccas, Quito, Nowey Andaluzji czyli Cummana, Chili i Buenos-Ayres. Prowincye Caraccas, Cumma, Varinas, Margaretha, Barcellona, Truxito i Merida, ogłosiły się za niepodległe dnia 5. Lipca 1811 pod imieniem: „złączone prowincye Wenezuela“; mieli reprezentacyą narodową i Kongres w Caraccas. Wice-Królestwo nowa Grenada także się na początku roku 1811 ogłosiło za niepodległe, pod tytułem: Królestwo Kondinamarca (dawne imię tego kraju); miasto ich stołeczne jest *Santa Fé de Bogota*. W roku 1814 złączyły się te dwa państwa pod imieniem: Związek czyli Konfederacya nowey Grenady. Insurgenci w Peru, którzy się w Grudniu 1814 za niepodległych ogłosili, pobici zostali dnia 11. Marca 1815, i ta prowincya znowu wpadła w ręce Hiszpanów. Także Chili w r. 1814 uznała *Perdynanda VII.* za pana, pod warunkiem, aby wewnętrzny rząd utrzymany był, a wolny handel ze wszystkimi neutralnymi Narodami, z którymi dotąd połączone było to państwo był zabezpieczony. Także prowincye złączone Rio de la Plata (idąc za przykładem miasta Buenos-Ayres, które się w Maiu 1810 za niepodległe ogłosiło, i uformowało rzecz pospolitą pod nazwiskiem: Candina - Morea), ogłosili dekretem 3. Lutego 1813 wszystkich urodzonych roku 1813 i po upłynionym tym czasie za wolnych, wszelka niewola, jak zwana święta Inkwizycya, tortury, wszelkie tytuły i dziedziczne znaczenia skassowano, tak, iż teraz tylko osobistą zasługą, mężstwem i miłości oyczyzny okazaniem można dostać urzędu. Przeciw temu wszystkiemu wojnie przysłane z Hiszpanii wojsko różnym szczęściem.

i) Wice - Królestwo nowa Grenada graniczy na północ z morzem Karaibskim, na wschód

z morzem Atlantyckiem i Francuzką Gwianą, na południe z Brazylią i Peru, a na zachód z morzem południowem; zamyka 64,956 $\frac{3}{4}$ mil kwadr. a 1,600,000 mieszk. Tu są: potrójne pasmo gór Andes i Cordilleras, wiele gór okrytych wiecznym śniegiem, albo są wulkanami, które nawet ryby i gatunek szlamu, moya nazwany, w takiej mnogości częstokroć wyrzucają, że całe okolice i miasta zasypują. Naywiększa góra Chimboraso jest wysoką na 20,158 stóp, a popolicie od wierzchołku swego na dół 4800 stóp śniegiem i lodem jest okryta; dalej: Pichincha, wulkan na 15,000 stóp wysoki; Carasson 14,820 stóp; Cayambe, leżąca bezpośrednio pod Ekwatorem na 12,180 stóp wysoka. Jest tu także naywyższa równina Quito, wznosząca się na 8772 stóp nad powierzchnią morza, na której częste są trzęsienia ziemi. Znakomitsze rzeki są: Orinoko ($\frac{3}{4}$ mili prawie wszędzie szeroka, wpada do morza 49 korytami), która podczas deszczów zalewa okolice niższe, na 25 mil szeroko; rzeka S. Magdaleny, Ucayale czyli prawdziwa rzeka Maranon albo Amazońska, która jest złączona z Orinoką rzeką Rio Negro i Cassiaquari i t. d. *Klima* jest po większej części bardzo gorące, bywa iednak chłodzone wiatrem morskim i górzystym; są tu tylko 2 pory roku, sucha i mokra, z których każda dwa razy do roku przypada. Znaczniejsze *produkta* są: złoto, platyna, srebro, drogie kamienie, miedź, sól, mineralne wody, lasy, zboże, bawełna, kakao, wanilla, kokos, cynamonowe i hebanowe drzewa, farbierskie drzewa, trzcina cukrowa, kawa, tytuń, china (w skórkach), indygo, sassaparille, drzewo słodkie, gumma elastyczna, storax, aloes, kassia, przeszło 20 gatunków drzew, zdatnych dla stolarzy, orleany, konie, muły, wielbłądy, krokodyle, iaguary (tygrysy), pszczoły, dzikie kockynelle, węgorze, drętwiki, muszle perłowe, szlimaki purpurowe, kondory (które się wnoszą na 3639 stóp nad powierzchnią morza, i czasami się w niektórych okolicach, n. p. około Pichincha, w kilku godzinach niby we wszystkich klimatach do brzegu morskiego schyta), żółwie i t. d. <http://rcin.org.pl>

To Wice-Królestwo zawiera 8 Prowincy: Chato, Carthagena, Santa Martha, Rio de la Hacha, Popayan, Nowa Grenada, Quito, Mainas. *Panama* nad uściem rzeki t. i., w odnodze t. i. z 6000 mieszk., stolica Królewski audyencyi i Katolickiego Biskupa. *Karthagena* nad jednym ramieniem rzeki S. Magdaleny, z 25,000 mieszk., forteca; stolica Katolickiego Biskupa, port, rybołstwo perek. *Popayan* z 20,000 mieszk., stolica Gubernatora i Biskupa. *Sta Fé de Bogota* nad jeziorem Gatarita, z 18,000 mieszk.; rezydencya Wice-Króla i Arcybiskupa, z Audyencyą i Uniwersytetem. Jest to miasto stołeczne *Quito* prawie pod samym Ekwatorem, pod górą Pichinchą, najwyższe miasto na ziemi z 60,000 mieszk., stolica Audyencyi i Biskupa, z Akademię; fabryki, handel; spustoszone bardzo trzęsieniem ziemi roku 1797. *Gnayoquil* czyli *Guyapul* nie daleko uścia rzeki t. i., 20,000 mieszk. Środek handlu między *Tierra firme*, Peru i kraiami gorzystymi.

Do tego należą także wyspy niezamieszkałe *Gallegos* albo żółwie.

2) Główna Gubernia *Caracas* albo *Venezuela*, graniczy na półn. z morzem Karaibskim, na połudn. z *St. Josef de Rio negro*, gdzie się zaczynają posiadłości Portugalczyków, na zachód z Nową Grenadą, na wschód z morzem Atlantyckim; ma na mil kwadr. 12,990. Największe jest jezioro *Marakaibo* 25 mil długie a 15 szerokie, a złączone z morską odnogą *Venezuela* przez cieśninę 4 mile długą a 1 szeroką. Wpada wń wiele rzek. — Kray ten podzielony jest na 6 prowincy: *Venezuela*, albo *Caracas*, *Marakaibo*, *Nowa Andaluzya* albo *Cumana*, *Hiszpańska Guiana* (*Guayana*), *Varinas*, wyspa *Trynidad* (zob. *Indye* zachodnie).

Miasto stoł. *Caraccas* czyli *St. Jago de Leon* z 50,000 mieszk., z których $\frac{1}{2}$ jest białych, stolica Generalnego Starosty i Arcybiskupa, Akademia; handel z portów *la Guayra* i *Puerto Cavello*. Miasta *Caraccas* i *La Guayra* wiele ucierpiały przez trzęsienie ziemi dnia 26. Marca 1812, które na 300 mil w okrąg wszystko spustoszyło; trzęsienie to trwało aż do Grudnia. Miasto *Venezuela* (mała Wenecya, które również na wyspach i palach jest zbudowane) czyli *Cord* nad odnogą, która się z morzem *Marakaibo* kanałem łączy, stolica Biskupa. *St. Thomas de Guiana* (dawniey *Angosturn*) nad *Orinoką* z 3500 mieszk., stolica Biskupa. Wieś *la Conception di Urnana*, nad wybrzeżem *Cumana* i *Caracas*; zamieszkała od *Ottomaków* idęcych ziemię, która jest

tłusta glinka koloru żółto popielatego niedokwasem żelaza zafarbowana. To pożywienie znaleźli także podróżniacy u mieszkańców Guinei, Jawy, Nowey Kaledonii i Peru. Między Guaripichą i Orinoko założyli Anglicy roku 1809 port, pod pozorem spuszczenia drzewa zdatnego na marynarkę.

3) Wice - Królestwo Peru graniczy na północ z Nową Grenadą, na wschód z Brazylią, na południe z Wice-Królestwem de la Plata, na zachód z morzem południowem, zamyka $21.662\frac{1}{4}$ mil kwadr. a 1,500,000 mieszk. Jest poczęści niskie nad brzegami, poczęści górzyste, które powoli wzbijają się do wielkości gór Andes. I tu także często wybuchają wulkany i panują trzęsienia ziemi, już prawie właściwe tym brzegom. Powietrze nad brzegami jest bardzo gorące, ale te uśmierzają wiatry, wiejące od Andes i obficie co noc spadająca rosa; w kraich zaś górzystych nieco zimniejsze. Znaczniejsze rzeki są: Maronon, Mapocha i t. d. Znakomitsze produkta są: złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, cyna, ołów, żywe srebro, drogie kamienie, ałun, drzewa wydające chinę, bawełna, żywica elastyczna, drzewa woskowe i oliwne, wanilla, kakao, cukier, kawa, wino, zboże, ryż, kukurudza, pataty, peruw, balsam, Coca (używany iak betel w wschodnich Indyach, jest wzmacniająca rośliną), trzcina, korzenie, południowe owoce, wino, cedry, palmy wachlarzowe, drzewo, Europejskie domowe zwierzęta, lamy czyli kozy wielbłądzie, wigoń czyli owce wielbłądzie, muły, ostrzygi, muszle perłowe i purpurowe, pszczoły, kokcynella i t. d.

Kray dzieli się na 8 Intendentur (Lima, Truxilo, Guamanha, Cusco, Arequipa, Tarma, Guatajava, Huanca Velica. Miasto stoł. Lima, 52,627 mieszk. ($\frac{1}{3}$ dobrze się mających. $\frac{2}{3}$ żebraków czyli niewolników), stolica Wice-Króla, Intendenta, Arcybiskupa, inkwizycyi, Akademia i t. d.; 40 Klasztorów, szkoła żeglugi; fabr. srebra i skór, handel z portu na $2\frac{1}{2}$ mile stąd oddalonego Callao de Lima czyli Bon Vista do Ameryki południowej i północnej. Truxillo z 5514 mieszk., stolica Katolickiego Biskupa, 7 klasztorów, handel z portu oddalonego o 2 mili Guanchaco. Cusco z 30,000 mieszk., stol. Katolickiego Biskupa, 2 Akademie, inkwizycya, niegdyś rezydencya dawnego Króla Peruwiańskiego (Inkas).

4) Intendentura Chili, graniczy na północ z Peru, na wschód z Wicekrólestwem de la Plata i górami Andes, na zachód z wielkiem Oceanem; zawiera do 10,440 mil kwadr., a 750,000 mieszk. Dzieli się na 15 prowincy: Copiapo, Coquimbo, Aconcagua, Quillota, Mellipilla, St. Jago, Tancagua, Maule, Ylata, Chillon, Puchacay, Huilquilema, miasta La Concepcion i Valdivia.

Stolica *St. Jago de Chili* nad kanałami Mapochy, 46,000 mieszk., stolica generalnego Starosty, Inspektorstwa, Biskupa, 19 Kłasztorów, Akademia, mennica. handel z portem *Valparayso*. Miasto *La Concepcion*, forteca nad rzeką Biobio, port, z 13,000 mieszk., stolica Biskupa. *Valdivia*, forteca i port na morzu południowem, z 2000 mieszk., stolica Biskupa, handel. — Do tego należą wyspy *Juan Fernandez*, *Musa Fuero* i *Chiloe*, właściwie *Archipelagus de los Chonos*, rachują ich do 3000 małych i wielkich.

5) Wice - Królestwo Rio de la Plata graniczy na północ z Peru i Brazylią, na wschód z morzem Atlantyckiem, na południe z Magellanią, a na zachód z Peru. Ma na mil kw. 52,076½ mieszkańców 990,000. Stronę zachodnią i północną przerzynają Kordyllery, na wschód są pustynie nieprzejrzone. *Klima*, dla położenia tego kraiu, w strefie umiarkowaney południowey, iest ani nadto gorące, ani nadto zimne. Znakomitsze rzeki są: *Paraguay*, która od uycia do niéy *Uruguay* do swego uycia zowie się *Rio de la Plata* czyli srebrna rzeka; *Desaguadero*, *Rio dulce* i t. d. Naywiększe *ieztoro* iest de los *Xarayes*, 110 mil długie, a 40 szerokie, dla płytkości niespławne, i w większey połowie roku iest suche i okryte roślinami bagnistemi. *Produkta* są: złoto, srebro, żelazo, szkła różne, sól morska, lasy (tylko od Rio de la Plata do cieśniny Magielańskiéy nie masz ani drzewa, ani krzewu żadnego), owoce, melony, południowe owoce, wino, kukurudza, zboże, maniok, cukier, rhicinus, len, pataty, konopie, rumberbarum, ipekakuanha, indygo, wanilla, tytuń, bawełna, drzewa kopaiw, arrakacza (których korzenie rozdzielaia się na kilka odnog, wydających pokarm strawny i smaczny, z którego robią tak iak z kartofli

chleb, placki i gorzałkę), herbata paraguay zwana (z drzewa Caa), drzewo chleba S. Jańskiego, wiele bydła rogatego, konie, osły, muły, owce, tapir, wiele mocnych gatunków kotów, n. p. Ozeloth, rozmaite czworonogi, n. p. tchórze, zorillo; daléy ielenie, świnię (Taiassu), gołębie, dzikie indyki i kaczki, złotobrewy, pszczoły, kokcyneła i t. d.

Obeymuie 4 prowincye:

a) Południowe Peru z miast. stoł. *La Plata* nad rzeką *Cachimapo*, stolica Inspektorstwa, Arcybiskupa, Akademia. *Potosi* z 18181 mieszk., z minami srebrnemi.

b) *Tukuman* z miastem *Cordoba del Tukuman*, nie daleko od rzeki *Segundo*, z 4600 mieszk., stolica Katolickiego Biskupa, 6 Klasztorów, Akademia; fabr. dek wełnianych, handel mułami.

c) Wschodnie Chili (*Cuio*) z miastem *St. Juan de Fontera* nad rzeką *Kordilleras*.

d) Hiszpański Paraguay (część wschodnia należy do Portugalczyków) z miastem *Buenos Ayres* nad rzeką *Plata*, z 60,000 mieszk., stolica Wice-Króla i Biskupa, Akademia, szkoła matematyczna, 6 Klasztorów, z porty, cytradella, handel. Miasto *La Assuncion (Assumption)* nad Paraguay, stolica Inspektorstwa i Biskupa. *Santa Fe* przy uściu *Salado de la Plata*. *Monte Video*, forteca nad uściem *la Platy*, port, handel. Kolonia *St. Sacramento* nad *la Platą*, zamieszkaane bogatemi kupcami, z portem zasypanym.

Do Hiszpańskich posiadłości liczą pospolicie następujące części:

1) Patagonia czyli Kray *Magalhaen (Magellania)*, ta wielka półwyspa, graniczy na północ z Wice-Królestwem *Rio de la Plata*, na wschód z morzem *Etiopskiem*, na południe z cieśniną *Magellańską*, na zachód z morzem południowem i zachodnią *Chili*, jest przērznięta wielu wysokimi górami, z których *Kordyleras* są głównymi. Powietrze jest bardzo ostre. Na południe jest cieśnina *Magellańska*, przechodząc przez wiele wysp, skał, nizin i zgorzelisk, na mil 100 wpada do morza południowego, i w większej części roku jest nawałnością kołatana. Jest na niéy wiele koni, bydła, vicunnas, strusiów, pszczoł, ptastwa morskiego, ale mało mieszkańców. Między

Tamobylcami znajdują się Puelchy, Peguenchery, Tehuel-Guny czyli Tchuellet (Patagończycy, naturalney i pospolitey wielkości.)

2) Kraj ognisty czyli Terra del Fuego odzielona od Patagonii cieśniną Magellańską, składa się z 11 wysp większych, a przeszło 20 małych; w północney stronie tychże znajdują się góry łyse, których doliny wśród lata śniegiem są pokryte. Obfitują w rozmaite zioła, chroniące od szkorbutu; ziele łyszkowe, dzikie selery i t. d., wieloryby, roby, cielęta morskie, lwy morskie, kaczki, iastrzębie i t. d. *Mieszkańcy* zowią się Peszereh (co znaczy przyjaciele; to słowo nigdy z ust tego ludu nie wyjdzie); naród ten jest wesoły, przyjemny, ale bardzo nieoświecony. W kraiu Staate mają Anglicy osadę dla połowu wielorybów, a na wyspie l'Hermite jest *Cap Horn (Róg)*, wierzchołek Ameryki naydaley na południe leżący.

3) Wyspy niezamieszkałe kraj sokołowy zwane, czyli Malouniskie, zwane także Pepys, składają się z 2ch wysp wielkich oddzielonych od siebie kanałem Falklandzkim, i wiele małych wysepek, które obfitują w Europeyskie ogrodowiny, dzikie selery, lisy, pingwiny, dzikie kaczki i gęsi, morskie psy, morskie lwy, wieloryby i inne w tran obfitujące zwierzęta ssące. Hiszpanie mają tu Port Seledad czyli Berkeley Sound.

W pobliskości leżą wyspy przy *Cap Horn (Róg)* - odkryte przez Krusensterna, Orłów zwane, zamieszkałe przez mieszkańców, mających wielkie podobieństwo do mieszkańców kraiu ogniowego, Mani-Toualin; miasteczko *Krisenoy* regularniejsze niżby się można spodziewać w tej okolicy.

§. 2. Południowa Ameryka Portugalska
czyli Królestwo Brazylii, które po dług wyroku teraz-
niejszego Króla a wtenczas jeszcze Xięcia Regatne

Portugalskiego pod dniem 16. Grudnia 1815 wydane-
go, z Portugalią i Algarbią połączone jest pod nazwi-
skiem: złączone Królestwo Portugalii, Bra-
zylji i obudwóch Algarbii; leży od $4^{\circ} 20'$ — 30°
 $40'$ połudn. szer. a $17^{\circ} 25'$ — 50° zach. długości,
od Ferro, graniczy na zachód i Hiszpańskimi po-
siadłościami, na północ także z niemi i Francuzką
Guianą, na południe i zachód z oceanem; obeymuie
część Guiany, kray Amazonek, południowo-wschodni
Peru, Brazylią i część Paraguay; wszystko wynosi mil
kwadr. 100,000, z tych tylko 1500 jest uprawnych.
Wewnątrz znajduią się rozmaite łańcuchy gór, ciąg
wschodni Cordillerów; iednak większa część kraiu skła-
da się z ogromnych równin. Znakomitsze rzeki są:
Maranon czyli rzeka Amazonek, Gran-Para,
Parana, Rio Francesco, Oyapoc i t. d., z któ-
rych wiele z swych brzegów zbacza i sprawuie wiel-
kie i długo trwające wylewy. Do odnóg morza Bra-
zyljskiego na 800 mil długich, należą: odnoga Wszy-
stkich świętych, S. Wincentego czyli Santos i t. d.
Powietrze jest dla wysokiego położenia kraiu bardziey
umiarkowane, niż gorące. Główniejsze *produkta* są:
tytuń, cukier, ryż, kukurudza, zboże, iams, pizang,
kassia, imbir, balzam, kawa, kakao, wanilla, indygo,
len, konopie, bawełna, wino, południowe owoce,
pieprz, drzewo żółte, drzewo kamiesz, fernambuk i
Brazyliowe (od którego koloru ten kray w tym czasie
nazwany, kiedy to drzewo było iego naygłówniejszym
produktem; imie zaś to i później zatrzymało; brazas
znaczy zarzewie), china w skórkach, ialappy, korze-
nie ipekakuanha, sassaparille, drzewa kokosowe, nay-
piękniejsze drzewa do budowy, machoniowe i do ok-
rętów, palmy, drzewa mastyx, drzewa różowe, prze-
wyborne drzewa, złoto, srebro, platyna, miedź, że-
lazo, ołów, cyna, żywe srebro, drogie kamienie, o-
sobliwie dyamenty, także szafiry, hyacenty, granaty,
chryzoberylle, aquemarine, kryształy, sól, saletra;
dzikie świnię, tygrysy, leniwce, małpy, kolibry, wie-
loryby, kaszeloty, pszczoły, bydło, konie, muły, o-
wce, kaimany, ślimaki, ieże, dzikie świnię, węże ol-

brzymie, kaczki Rosyyskie (moskiewskie), emas (strusie Amerykańskie) kokcynella, papugi, kakadus, żółwie, pszczoły, jedwabniki, ryby i t. d. *Ludność* 2,400,000, z których $\frac{1}{4}$ Europejczyków, osobliwie Portugalczyków; z rodaków są najznajomsi, dzicy Quetakacy, Tupinambery, Topaierowie i t. d.; niewolnicy Negry co rok do 20,000 wprowadzani wynosząc ogółem do 600,000. *Kraiova religia* jest Katolicka, iednak jest wiele jeszcze Tamobylców, którzy nie znają religii Katolickiej. *Rząd* bezpośrednio jest teraz w ręku Xiążęcia Regenta Portugalskiego, który dekretem 18. Listopada 1814 pozwolił wszystkim narodom, płynąć tak do Brazylii, iako też z Brazylii. Czyste dochody czyniły dotąd 20 milionów złotych. Woyska regularnego było do 24,000, a milicyi 50,000. Siła morską składała się r. 1814 z 5 liniowych okrętów i 4 fregat.

Kraj podzielony jest na 10 wielkich Gubernii, Para, Maranhao, Fernambuco, Rio Janeiro, Santa Catarina, Bahia, San Paulo, Mattagrosso, Goyaz, Minas Geraes. Miasto stoł. i rezydencya jest *Rio Janeiro* z cytafellą *S. Sebastian de Enere* nad rzeką Rio-Janeiro, nad którą są 2 fortece, z niewolnikami a mieszk. 60,000 (przed morowem powietrzem, które r. 1812 wielu mieszkańców zgładziło). Kłasztory, obserwatoryum, ogród botaniczny; iubilery i kamieniarze; przedzalnia bawełny, tkalnia żagli, fabryka glinianych i kamiennych naczyń, garbarnia, warzenie tranu, fabryka fiszbinu, mennica, warsztat okrętów, port (do którego wpada strumień Macacu), handel. Miasto *St. Salvador* nad odnogą Wszystkich świętych, 70,000 mieszk., forteca, stolica Arcybiskupa, port, handel. *Fernambuco* czyli *Olinda* nad rzeką Bibiribe, 12,000 mieszk., stolica Biskupa, cytafella; fabr. pałaszów, handel.

§. 3. Południowa Ameryka Francuzką

czyli *France equinoxiale*, część Guayany czyli Guiany, graniczy z Portugalską, Niderlandzką i wolną Guayaną, od rzeki Oyapok do Makoni, 240 Angielskich mil wzdłuż morza Atlantyckiego, a w górę kraju 300 mil, z wyspą Cayenne przy uściu rzeki t. i.,

obfituje w maniok, cukier, kawę, kakao, wanilję, indygo, len, tytuń, kassia, południowe owoce, ryż, *roucou*, bawełnę, kopaiw balsam, guaiak, goździki, gałki muszkatelowe, cynamon, balsam, i drzewa chlebowe, zwierzynę, Europejskie zwierzęta, bażanty, papugi, ryby, krabby i t. d. *Mieszkańców* jest do 33,400, między którymi jest 9400 Negrów, 10,000 włączających się rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Waraunów i t. d. Do osad w Guianie należą n. p. *St. Paul*, *Sinamari*. Na wyspie Cayenne przy uściu rzeki t. i. jest miasto wzmocnione t. i. z dobrym portem.

§. 4. Południowa Ameryka Niderlandzka.

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na zachód i południe z Francuzką Guianą, na zachód z Hiszpańskiem Wice-Królestwem Grenadą nową; wewnątrz jest po większej części nieznaną pustynią. *Produkta* są: len, tytuń, kakao, cukier, kawa, kassia, drzewo balsamowe, drzewa farbierskie, korzonki kassawe i t. d. *Mieszkańcy* składają się z Niderlandczyków, Francuzów, Żydów, Negrów, także (wolnych wewnątrz) rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Warauwów i t. d. Liczba ich wynosi przeszło 70,000 Negrów niewolników, 500 wolnych z Mulatami, i 700 białych. Tu jest Kolonia Surinam, gdzie miasto główne *Paramaribo* nad rzeką Surinam z 1200 domów i fortecą *Amsterdam* nie daleko uścia Surinam.

§. 5. Południowa Ameryka Angielska

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na wschód i południe z osadami Niderlandzkimi, a na zachód z

Hiszpańskiem Vice-Królestwem Nowa Grenada, na 420 mil kwadr., 77,000 ma mieszkańców. Główniejsze *Produkta* są: cukier, kawa, kakao, bawełna i t. d. Tu są Kolonie Berbice, Essequibo, Demerary, z fortecą *Nassau* nad rzeką Berbice.

§. 6. Wolne kraie Indyjskie

zamieszkałe, prócz w przeszłych paragrafach wymienionych Indyanów, Karaibami, Ottomakami, Maysurami, Omegarami czyli Omaguami (w pewnem miasteczku nad morzem, którego brzegi i wyspy składają się z kamienia Talk, świeżącego się w słońcu, iak złoto i srebro; ztąd urosła bayka przed kilkuset latami o złotym kraju, *El dorado*; mają się tu iednak znajdować, podług Leblond, w samey rzeczy miny złote); Topinambery, Guaranie, których mowa tak iak Guanów, naydaley się rozciąga i t. d., składają się po większej części z hord słabych strzelców i rybaków.

§. 7. Nowa Georgia i kraina Sandwich.

Nowa czyli południowa Georgia między 54 i 55° południowej szerokości, jest okryta wśród lata na skałach aż do powierzchni wód śniegiem, i wydaie tylko dwa gatunki zupełnie nikkzemnych roślin.

Kraina Sandwich jest cała okryta lodem i śniegiem, wyjąwszy kilka skał; nie wydaie żadney rośliny. Jeszcze daley na północ leżą wyspy Saunderskie i Gromiczne.

III. Indye zachodnie

czyli środkowe Amerykańskie wyspy, inaczej Antylskimi lub cukrowemi wyspami zwane, obeymują ów wielki zbiór wysp między obydwoma wielkimi lądami Ameryki od 10—23° północney szerokości, a 40—69° północney długości, i składają się z trzech nayznaczniejszych zbiorów wysep.

A. Wielkie Antylskie wyspy (wielkie Antylle).

1) Kuba (*Cuba*) należy do Hiszpanów, ma 2309 $\frac{1}{4}$ mil kwadrat. w obrębie, - a 486,000 mieszk. Wydaie drzewo machoniowe, bawełnę, imbir, pieprz, aloes, kasią, drzewa kokosowe, pomarańcze, kakao, kawę, cukier, tabakę, kassawę, mastyx, futra drogie, wosk, złoto, srebro, miedź i t. d. Miasto stoł. *Havanna* z 36.000 mieszk., fortecę, port i Akademią mające; prócz tego znajduje się tu sąd S. Inkwizycyi, który ieszcze w roku 1815 cześć mniemanych kacerzy spalić kazał. Warsztat okrętowych statków; fabr. tabaki. W kościele katedralnym spoczywają od r. 1796 zwłoki Krzysztofa Kolumba, które przedtem były w St. Domingo.

2) Jamaika, nayważniejsza wyspa Angielska, ma 269 mil kwadr., a 336,000 mieszk., między które-mi 300,000 niewolników. Wydaie drzewa maszynnell i machoniowe, drzewa palmowe, mydlaste, kokosowe, pigmentowe, cynamonowe, kassą i inne; prócz tego wydaie brezylia, pomarańcze, cytryny, kasztany, ananase, kukurudzę, iams, kassawę (maniok), bawełnę, cukier, kawę, kakao, indygo, tabakę, imbir, drzewo chlebowe, sassaparille, cynamonowe, mango, pizango-we, kamforowe, goździkowe i sago drzewa, wszystkie Europejskie domowe zwierzeta, muły, chaie (ryby) i t. d.

Miasto stoł. jest *Jago de la Vega* czyli Hiszpański Town, 3000 mieszk., rezydencya Gubernatora, zgromadzenia narodowego i naywyższego trybunału. Miasto *Kingston* z 30,000 mieszk., port. Miasto to zostało w Lipcu 1811 w czasie okropney rewolucyi przez murzynów niewolników

spalonem. *Port Royal* z 200 domami, Królewski magazyn okrętów, z portem ufortyfikowanym, podobnież iak i tamto w Lipcu (dnia 15.) 1815 spalone, wyjąwszy szpital i kościół. Zgromadzenie Ewangelickie ma tu misyonarzy. — Należą tu także Kaimaniyskie wyspy, których najgłówniejszym produktem żółwie.

3) Hayti czyli St. Domingo (*Hispaniola*), z 1385 mil kwadratowych, około 700,00 mieszkańców; wydaie cukier, bawełnę, kawę, indygo, kakao, imbier, tabakę, maniok, kassya, drzewo machoniowe, bydło rogate, konie, pszczoł ma podostatkiem, iako też złota, srebra, miedzi, żelaza i t. d. Należy tak do Francuzów, iak do Hiszpanów; posiadłość atoli pierwszych znayduie się teraz w ręku murzynów. W Hiszpańskim udziale iest forteca *San Domingo* przy uyciu rzeki Ozauca z 20,000 mieszk., Kościół katedralny. Murzynowie posiadają po większey części mieysca zruynowane, iako to: Port républicain (przedtem *Port au Prince*), Leogane, Cap Henry (przedtem *Cap français* czyli *Cap*). Wyspa ta iest po większey części na 3 części podzielona: pierwsza należy do Krysztofa, dowódcy Murzynów, który się pod imieniem *Henryka I.* Królem Hayti ogłosił dnia 2. Czerwca 1811, i na wybrzeżu Henryka namaścić i koronować kazał. Druga należy do dowódcy Mula-tów Pethiona rządzącego południową częścią wyspy, a trzecia podlega Filipowi Dos, otoczonemu w górach, w dobrej atoli harmonii z pierwszemi zostającemu, utrzymuie on 7000 woyska pod bronią. Armia Pethiona dochodzi do 10,000, a Krysztofa do 12.000. Dway ostatni posiadają prócz tego flotę, znacznie przez nakupienie okrętów w północney Ameryce pomnożoną. Około tych wysp leżą inne, iako to: *Tortue* czyli *Tortugo*, wyspa *La Vache* czyli *Krowia*, *Samana* i *Saone*, *Gonawe* i wyspy szczęśliwe.

4) Porto Rico lub San Jouan de Porte Rico, wyspa Hiszpańska, iest obszerna na 182 mil kw. ma mieszk. 136,000 między którými 17,500 niewolników; wydaie cukier, bawełnę, kawę, ryż, kukurudzę, tytuń, imbier, kaśsyą, mastyx, bananasy, maniok, wło-

ski groch tyczkowy i t. d. Miasto st. *San Juan de Portorico*, forteca na małej wyspie, która jest złączona z wyspą główną mostem S. Antoniego, 11,000 mieszk., forteca, port.

B. Małe Antylle czyli wyspy Karaibskie, podzielone, uważając na wiatr wschodni, wiejący przez cały rok (wyspy przeto ku wschodowi leżące, bardziej są nań wystawione, niż zachodnie), na wyspy pod wiatrem (*islas barlovento, Leewards-Islands*) i na wyspy za wiatrem (*islas soitovento, Windwards-Islands*). Liczą się do nich:

1) Wyspy Panny Maryi, których jest do 60. Wyspy Duńskie St. Tomas, St. Croix i St. Jean wydaiać cukier, kukurudze, bawełnę, pomarańcze, cytryny, limonie, tytuń, kawę i t. d. Na St. Thomas, mający 5734 mieszk., z których 4769 niewolników, jest miasto st. t. i. (w latach 1804, 6 i 7 całe prawie zruynowane wybuchami ognia), z wygodnym portem, a na St. Croix, (liczący 29,339 mieszk., między którymi 25,452 Negrów), *Christianstadt* nad małym portem, stolica Gubernatora téj wyspy, z fortecą *Sofia Fryderyka* i *Luisa Augusta*. Na St. Jean (gdzie 2120 mieszk., z których 1992 niewolników) jest miasto st. t. i. z bezpiecznem wybrzeżem. Na wszystkich mają Hernhuci swoje missye. — Do Anglików należą: *Hiszpański Town* czyli *Virgin Corda, Tortota, Anegada*, bawełna, cukier, bydło i t. d. — Do Hiszpanów należą: *Passage* i *Węze wyspy* i t. d. — Niezamieszkałe wyspy *Krabben* należą do Hiszpanów, Anglików i Duńczyków wspólnie.

2) St. Eustah czyli Eustaz z Sabą do niej należąca, jest posiadłością Niderlandyi, wydaie cukier, tytuń, kukurudzę i t. d., i jest dla handlu obszernego ukradkiem prowadzonego bardzo ważną.

3) St. Martin podzielona, jest między Francuzów i Szwedów; wydaie tytuń, cukier, kawę, bawełnę i t. d.

4) *Anguilla* czyli wyspa węzłowa i *Barbuda* należą do Anglii.

5) *St. Bartłomieja* należy do Szwedów, wydaie bawełnę, cukier, kakao, tytuń, roślinę miodową i t. d.; miasto *st. Gustawia* z wolnym portem *Carenage*.

6) *St. Christoph* czyli *St. Kitts*, posiadłość Angielska, wydaie bawełnę, cukier, pieprz, kukurudzę i t. d.; miasto *stoł. Basse-Terre* z fortecą *Londondery*.

7) *Newis*, wyspa Angielska, wydaie południowe owoce, bawełnę, tytuń, cukier, wiele gatunków zwierząt i t. d. Jedyne miasto *Charles Town* ma wielkie składy towarów, i iest zasłonięte fortecą.

8) *Montferrat* należy do Angli, ma port *Plymouth*.

9) *Antigua* czyli *Antigoa* (50,000 mieszk., z których 45,000 należy do Anglii, wydaie między innemi wiele cukru, tytoniu, bydła i ptastwa i t. d.; miasto *st. St. Johns-Town* z portem i z fortecami, stolica Angielskiego Gubernatora, z geminami *Metodistów* i *Hernhutów*.

10) *Guadaloupe* czyli *Gardelupe*, wyspa Francuzka, która również iak *Martinique* (Nr. 12.) dopóty będzie w Angielskich rękach, dopóki Francuzi nie zapłacą *summ*, których Anglicy od nich żądają. Składają się z dwóch części: *Grande* i *Basse Terre*, dostarczających cukru, tytoniu, kawy, bawełny, indygo, krokoszu, kakao, ryżu, kukurudzy i t. d. Miasto *st. Basse-Terre* z fortecą, stol. Gubernatora. — Do tej należą ieszcze wyspy: *Desiderade* (*Desirade*, *Descade*), *Marie galante* i *Les Saintes* czyli *święte wyspy*.

11) *Dominika* czyli *Dominique* należy do Anglii, z m. s. *Rosseau*.

12) *Martinique* należy do Francyi (zobacz Nr. 10), wydaie bawełnę, indygo, kawę, kakao, cukier, kaszę, goździki i t. d. Miasto *Pierre* nad odnogą t. i. z wielkimi magazynami i mocną fortecą, Forteca *De-*

saix (dawniej *Fort royal*) i *fort de France* (dawniej *fort Bourbon*).

13) St. Lucie czyli St. Alusia, wyspa Angielska, wydaie też same produkta, co poprzedzająca.

14—16) St. Wincentego, Barbados, Grenada z Grenadillami, posiadłości Angielskie, dostarczają cukru, bawełny, kawy, imbiru, południowych owoców i t. d. Gubernator tych wysp mieszka na wyspie Barbados, w mieście stoł. *Bridge-Town* (*St. Michael*) nad wielką odnogą *Carlis*, z kilku forteczkami i baterjami.

17) Tabago, posiadłość Angielska, m. s. *Searboroug*.

18) Trinidad z 31,000 miesz., z których 21,000 jest niewolników i 1467 Indyanów, należy do Anglików, dostarczają cukru, kawy, bawełny, tytoniu, kukurudzy, indygo, wiele owoców delikatnych, kakao i wyborne drzewo do budowy. Miasto główne *St. Joseph d'Oruxna*. Miasto *Hiszpański Town* czyli *Puerto de Espanna*, nieco się spaliło d. 24. Marca 1808; przy tem bezpieczne wybrzeże *Chaguaramas* (*Szagaramus*).

19) La Marguarita czyli *Margaretha* należy do Hiszpanów, z wyspami: *de Coche*, *Cubagua*, *la salsa Tortuga* czyli *la Tortue salee*, *la Blanca*, *la Orchilla* i t. d.

20) Wyspy Niderlandskie *Curassao* dostarczają cukru, tytoniu, bawełny, manioku, kukurudzy i t. d. *Wilhelmstadt* z dobrym portem *St. Barbara* czyli *St. Anna-Bai* i fortecą *Amsterdam*. Do tego małe wyspy *Aruba*, *Aves* i *Bonaire* (*Bouon-Ayres*).

C. Bahama czyli *Lukajskie* wyspy, pod najwyższym rządem Angielskim, składa się z 200 wysp, a podług *Mac Kinneo* z 700, z których większa część są same opoki. Znakomitsze w nich produkta są: ka-

wa, trzcina cukrowa, bawełna, indygo, *roucou*, drzewo machoniowe i brazyliowe, sól, żółwie i t. d. Znaczniejsze wyspy są: Providence z miastem *Fort Nassau*, stolica Gubernatora, port, handel. Abako czyli wyspy Lucago z miastem *Carleton*; nie dawno prawie zupełnie opuszczone od Kolonistów. Bahama niezamieszкана. Guahani (Guanahani), St. Salvador czyli Cat - Island, najpierwszy kraj, który *Kolumbus* odkrył. Wyspy Turks, z wolnym portem i fabr. soli. Wyspy Caicos czyli Caucua.

R o z d z i a ł P i ą t y .

A U S T R A L I A

czyli południowe Indye, także Polynezya czyli świat wyspowy obejmuje wszystkie na wschód wschodnio-Indyjskich wysp aż do zachodnich brzegów Ameryki leżące wyspy na morzu spokojnem, między 25°—50° południowej szerokości i 90—234° zachodniej długości. *Obszerność* ich wynosi 200,000 mil kwadrat. *Klima* po większej części łagodne, a *powietrze* zdrowe, czego są przyczyną wiatry morskie, ustawicznie wiejące. *Produkta* są: drzewa chlebowe, platanowe, betelu i pizang, kokos, areka i inne palmy, korzenie iams, pataty, wiele drzew i ziół; ryby, ptactwo (pelikany, papugi, gołębie, kaczki), psy, świnie, szczury, wampiry, domowe Europejskie zwierzęta, żółwie, ostrzygi, muszle perłowe i t. d. Liczba *mieszkańców* wynosi do 2 milionów, którzy się dzielą na dwie główne klasy; pierwsza mało się różni co do kształtu i wyrazu od Europejczyków; jest to gatunek Malaiów, jasney farby, dobrego ułożenia, mocnych muszkułów, łagodnego charakteru, mieszkający na wyspach Towarzystwa, Przyjaźni, Marquesa, i kraiu nowego morza i t. d.: inni są gatunkiem Negrów, czarniejsi z włosami krętymi i wełniastymi, chudsi, od tamtych mniejsi, zwawsi, ale podeyrzliwi; są to mieszkańcy nowej Hollandyi, nowej Gwinei, nowych Hebrydów, nowéj Kaledonii i t. d. Te dwa narody połączywszy się i pomięszawszy, różne średniowe gatunki powydawały. — Mówią różnymi językami czyli dyalektami, i rozmaicie są ucywilizowani. Jedni

chodzą nago, inni mniej lub więcej okryci; iedni żywią się z tego, co natura przez się wydaie, albo z polowania lub rybołostwa; inni uprawiają grunta i porządnie ie zasadzają; mieszkają w obszernych budynkach, dostarczają poczęści wszelkich rękodzieł, i mają iakieś urządzenia kraiove.

Części tego nowego świata są:

1) Nowa Holandya, na południe oddzielona jest od wyspy kraiem van Diemen zwanym, cieśniną Basses, obeymuie z tą wyspą mil kw. 166,000, nad brzegami jest nizka, pusta i lasami zarosła, z niezliczonymi odnogami i przylądkami. *Produkta* iey są: glina, ślady ołowiu, żelaza i miedzi, wapno, topazy, węgle kamienne, sól kamienna, kokoś, drzewa węglowe, migdałowe, smocze, gummy, palmy, drzewo cedrowe i acaiou, figi, len nowo Zelandzki, korzenie iams (nie dawno zasiane i które dobrze się przyięły), zboże, owoce, tytuń, len, konopie, chmiel, kawa, kakao, bawełna, bananas, pomarańcze, limonie, ipekakuanha, ialapy, słodkie patety, wino; ptastwo, kenguru, Dingo czyli nowey Holandyi psy (iedyne zwierze domowe, nie szczeka z łatwością i jest bardzo złośliwe), latające wiewiórki z torbami po bokach, dzikie koty, wilki, Europeyskie rogate bydło, owce, świnie, kury i t. d. Emu i kazuar nowey Holandyi, papugi, białe orły, zielone żółwie, niebieskie żaby, konie morskie, wieloryby, ryby rozliczne, iadowite morskie ryby, ostrzygi, muszle perłowe, korale i t. d. Zachodni mieszkańcy są z niechluystwa czarni, iak Negrowie, i mają podobnieź włosy zwiiane i włeniaste; wschodni mają kolor ciemny, iak Negry, lecz włosy nie tak kręte. Na brzegach wschodnich czyli w nowym południowym Wales, także Notasia zwanym, założyli Anglicy kolonią z winowayców, która roku 1810, nie rachuiąc w to kryminalnie skazanych na van Diemien, miała 10,454 mieszk. Tu są miasta: *Sidney* z wybournym portem *Port Jackson*, 250 domów poczęści murowanych, 3 szkoły i druk gazot: *Rosehill, Paramatta, Hewkesbury i Towngab*

bee i wleś *Brikfield*, fabr. cegieł, garnków i fajansu. Tu należą bardzo urodzajną wyspa Norfolk. — Posiadłości północne; północno-zachodnie Angielskie kończą się na górach niebieskich, które roku 1814 szczęśliwie pewien Kolonista przeszedł. Z tamtej strony tych gór ma być wybudowane miasto nad spławną i obfitującą w ryby rzeką Macquari, pod imieniem *Bathurst*, na część tegoż Hrabiego tak nazwane. Brzegi południowe i południowo-zachodnie krainy Nuyt aż do Westernport nazywają się krainy Napoleona, które w rozległości swojej na 1000 mil mają 160 wysp rozmaitej wielkości i dwie odnogi, które się przeszło 300 mil w głąb kraju rozciągają, prócz licznych portów różnej wielkości i głębokich bucht. Lecz ponieważ Angielscy Kapitanowie Flinder i Grant kilka miesięcy wprzód od Kapitana Francuzkiego Baudin je zajęli, który sobie przywłaszczył to odkrycie, pewno więc ten kraj Napoleona dostanie się w ręce Angielskie, albo go też bardzo uszczuplą. Podług Anglików obeymuje ten kraj z za krętami brzegów do 38 mil jeograficznych, nie ma żadney rzeki, żadnego przystępu okrętom, ani miejsca na stanowiska okrętów, i ma grunt bardzo nieurodzajny. Archipelag Bonaparte rozciąga się w innej okolicy wybrzeża na północ krain van Witts, wzdłuż do 100 mil wynosi.

2) Nowa Gwinea obszerna jest na 13,000 mil kwadr. (a zatem jest największa wyspa na morzu południowem po nowej Holandyi), obfituje w kokosowe, chlebowe i platanowe drzewa, żółwie, perły, świnie, psy, rayskie ptaki, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* składają się z 3 osobliwych narodów: Papuery bardzo czarni i pięknego kształtu, woieni i bardzo okrutni; Haraforasi (Alfuryczykowie) z długimi włosami; mieszkają na drzewach, żyją z uprawy gruntu. Badszuery czyli Oran Baszu, jest to gatunek tułających się rybaków, którzy podług niektórych z cieśniny Malackiej pochodzą. Tu są jeszcze wyspy Stefana, Durres i Mateusza, Lousiade (zbiór wysp, których mieszkańcy są Papus, najwięksi i nay-

rzęczniejsi żeglarze, z nowéy Holandyi mieszkańców iedynie sami za broń wspólną tarcze noszący i zdaiący się ludzi pożerać), wyspy Walbakos i t. d.

3) Nowa Brytania oddzielona od nowéy Irlandyi kanałem Grzegorzem, a ta znowu cieśniną Byrona od nowego Hanoweru, obfitują w gałki muszkatelowe i kokosowe, betel, palmy areka, trzcinę bambusową, imbir, aloes, dzikie gołębie, papugi, ryby, węże, skorpiony, ambra. Mieszkańcy są nieufni i podstępni, koloru żółtawego, z długimi czarnymi i wełniastymi włosami, uprawiają zawsze grunta, sadzą gustownie pizang, iams, trzcinę cukrową. — W pobliżności są wyspy Xięcia Yorka, Sandwichs, Portlands, wyspa Man i Marszałkowskie czyli Lorda Mulgraves wyspy, których iest przeszło 70.

4) Wyspy Admiralskie, iest ich do 30, obfitują w orzechy kokosowe, betel, żółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są czarni i mają włosy wełniaste. — Na zachód leżą Anachorety i wyspy Freewils i t. d.

5) Nowa Georgia na połud. wsch. nowéy Irlandyi, składa się z dwóch wysp oddzielonych od siebie cieśniną Sholland, z których część południowo-wschodnia zowie się kraiem Arsacydów czyli Assasinów, obfituje w węgle palmowe, drzewa kokosowe, migdałowe i gummowe, owoce chlebowe, trzcinę cukrową, anyż, migdały i t. d. Liczni *mieszkańcy* są częścią cale czarni, iak Negrowie Afrykańscy, częścią miedzianego koloru, i chodzą nago. Są poddyrzliwi i woienni i nie bez kunsztów i handln. Wielożęństwo u nich panuje. Pod karą śmierci nie godzi się żadnemu poddanemu wstąpić w cień Króla.

6) Wyspy Królowéy Karoliny dostarczają orzechów kokosowych i chlebowych, sago, trzciny cukrowey, świń, owiec, ptastwa, ryb i t. d. *Mieszkańcy* są czarni, mają włosy wełniaste, lubią wojnę, trudnią się uprawą pól. Naywiększe wyspy są: Egmont czyli Nowa Guernsey (*S. Crux*), wyspa

wulkaniczna z górą wybuchającą ogniem. — Na półn. wsch. jest wyspa Byrona.

7) Wyspy Nowe Hebrydyjskie składają się z 37 wielkich i wielu małych wyseppek, obfitują w pataty, korzenie iams i arum, drzewa chlebowe, figowe (z owcami i liśćmi pożywnymi) i muszkatelowe, orzechy kokosowe, pizang, pomarańcze, trzcinę bambusową i cukrową, świnie, psy, kury, sowy, kaczki, gołębie, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są koloru ciemno-brunatnego, z ciemnymi, wełniastymi i kręconymi włosami, płaskim i szerokim nosem i styrczącymi barkami. Trudnią się uprawą gruntu, sadząc atoli pewne tylko rośliny. Znakomitsze wyspy są: Aurora i Pfingst, Tanna z wulkanem i źródłami gorącymi, kray świętego Ducha (*Terra del Espiritu Santo*) i t. d.

8) Nowa Kaledonia, na 325 mil kwadratow. obszerna, składa się z pagórków poczęści nieurodzajnych, obfituje w kury, kaczki, gołębie, papugi, ryby, wampiry, świnie, psy, żółwie, korzonki iams i arum, pizang, trzcinę cukrową, figi, orzechy kokosowe, owoce chlebowe, kaieput i drzewa migdałowe, kamień garncarski (z której gatunek pewny czasem po kilka funtów na raz mieszkańcy jedzą) i t. d., jest 50,000 *mieszkańców*, którzy są odważni i poczciwi (podług zaś doniesień Francuzkich mają być złodzieje, dzicy i kłótniwi, a nawet ludożercy), koloru ciemno-brunatnego, z czarnymi, krętymi i wełniastymi włosami, ćwiczą się naybardziej w robieniu bronią. — Przy niej leżą wyspy Obserwatory i Jodłowe czyli Cyprysowe.

9) Nowa Zelandya składa się z wysp, podzielonych cieśniną Kooks i Charlottensund, mające wysokie góry, obrosłe lasami i śniegiem okryte, Pig Egmont, sławna góra, wysoka na 14,370 stóp. *Produkta* są: piasek żelazny, garncarska glina, krzemienie, agaty, przezroczyte kizły, sady (wschodnie kamienie Nieren, pięknego koloru zielonego, w pół przezroczyte, z którego dawniej robili mieszkańcy sie-

kiery i noże, teraz okładki tylko), ogromne lasy z drzew do budowy zdalnych, jest Nowo-Zelandzki mirt (którego liście wygotowane lub wodą tylko palone, gorzką herbatę wydają) i gatunek pewny iodły (z której liści, przydawszy nieco syropu, wyrabiają dla żeglarzy bardzo dobre piwo), drzewa papierowe, morwowe, kokosowe i węglowe, len nowej Zelandyi (z którego mieszkańcy wyrabiają suknie, sznury i postronki, daleko mocniejsze od naszych konopnych), banie, iams, słodkie pataty, dzikie selery, zioła różne, psy, nietoperze, szczury, węże, iaszczurki, lwy morskie, cieleta morskie, wieloryby, kaczkki, morskie krukki, sokoły, sowy, papugi, wodne kurczęta, ryby, robbi, morskie raki, ostrzygi, muszle i t. d. *Mieszkańcy* są prawie wszędzie koloru żółto-brunatnego z czarnymi włosami, kłótlivi, dzicy; żywią się rybami, psiem mięsem i ziołami; iedzą nawet niewolników, osobliwie dowódców nieprzyjacielskich.

10) Wyspy przyjacielskie, jest ich do 160 z których większa część jest niezamieszkałych i niezdolnych do zamieszkania, obfitują w korzenie iams, trzcinę cukrową i bambusową, bananas, cytryny, gałki muszkatelowe, pieprz, migdały, i drzewo morwowe, z którego papier robią, pizang, orzechy kokosowe, sago, owce chlebowe, betel, areka, świnię kury, nietoperze, kaczkki, gołębie, papugi, wodne węże, skorpiony, iaszczurki, krabby, ryby, muszle perłowe i t. d. *Mieszkańcy* są koloru iasno-brunatnego, umysłu łagodnego i przyjacielskiego, uprawiają ziemię drzewami chlebowymi, pizang, iams i t. d. i znają nieco kunsztów. Znakomitsze wyspy są: Tongatabu czyli Amsterdam, Wawau, Tofua czyli Amatafua z wulkanem, Namoka czyli Rotterdam z 2 wulkanami i t. d.

11) Wyspy żeglarskie obfitują w drzewa chlebowe i kokosowe, pomarańcze, bananas, trzcinę cukrową, świnię, psy, kury, kuropatwy, gołębie i t. d. *Mieszkańcy* są wzrostu dobrego i pięknej budowy, i tylko nad brzegami nieco okryci; niektórzy znacznie-

si zjednoczyli się. Trudnią się rozmaitemi kunsztami, mają lepiej zbudowane domy od innych mieszkańców wysp południowych, i odprawiają tu i owdzie podróże po morzu w pirogach (gatunek łodzi).

12) Wyspy Harweis składają się z 2 wysp oddzielonych, zamieszkane są mieszkańcami czarnymi i nieochędożnymi; główne ich *produkta* są: świnie, ryby, żółwie, orzechy kokosowe, pizang, iams i drzewa chlebowe. — Na półn. zachod. leżą wyspy niezatnie-szkale Palmerston.

13) Wyspy Towarzyskie składają się z 11 głównych wysp, obfitują w drzewo morwowe papierowe, drzewa chlebowe, palmy kokosowe, platany, korzenie arum i iams, trzcinę cukrową i bambusową, w rośliny do rozsąd zdatne, pizang i rajske figi, bananas, kakao, psy, świnie, szcaury, domowe kury, kaczki dzikie, papugi, zimorodki, ptastwo oblatywające fregaty, ryby, wieloryby, haie, delfiny, ryby latające, węgorze morskie, ostrzygi, krabby, perły, raki w nowszych czasach dały się u nich spostrzedz konie, owce, kozy, pawie, indyki, gęsi; glina, bazalt, mergiel, siarka i t. d. *Mieszkańców* 100,000; umysłu łagodnego i gościnni, są częścią ciemno-brunatnego; z resztą ochędożni; kropkują się podług zwyczaju innych wyspiarzów południowych. Uprawiają i wyrabiają rozmaite materye z drzewa morwowo-papierowego i gustowne ozdoby z tegoż drzewa, materace plecione, sprzęty rybackie, muzyczne instrumenta, broń i t. d. W Otaiacie polubili bardzo Europeyskie suknie; nikt się nie waży w święto pokazać się przed Królem, nie wdziawszy wprzód koszuli i sukni, i nie wziawszy z sobą flinty nabitey. Dotąd ieszcze robią ofiary z ludzi. Usiłowania Londyńskich Missyonarzy w zaszczepieniu religii chrześciańskiej w Otaiacie są skuteczne; Missyonarze bowiem uczą dzieci czytać i pisać, a nawet sam Król *Pomarre* nauczył się dobrze pisać. W roku 1815 musiał ten Król uciekać przed córką; gdyż podług osobliwszego zwyczaju tego kraiu urodzenie córki zniża Króla na stopień Regenta tylko.

Naywiększa wyspa jest: Taiti czyli Otahaite; na 20 mil kwadrat., z 16,000 mieszk. Składa się z dwóch półwysp, z których każda ma swego dziedzicznego Króla. Na jednéy z tych wysp Towarzyskich jest Kolonia z maytków Angielskich okrętu Bounty, którzy przed 30 laty pod Kapitanem (teraz Kontra-Admiralem) Blighem, drzewo chlebowe z Otahaity do zachodnich Indyi przewieść mieli. Część tego ludu zbuntowała się, których na czołnie puszczono na morze; 7 z tych osiedli na jednéy wyspie, pojęli żony, i zaludnili się tak, że w roku 1814 było ich do 40 osób dorosłych, mówiących językiem Angielskim i wyznawających religią chrześcijańską. — W pobliskości jest niezliczone mnóstwo małych wysp nazwanych Labiryntem.

14) Wyspy nizkie czyli niebezpieczne składają się z skał koralowych, podczas wezbrania są zalane, i dla tego też po większą częśći niezamieszkałe. *Mieszkańcy* koloru ciemno-brunatnego, żywią się naywięcej rybami. Nayznajomsze wyspy są: z Króla Grzegorza wyspy i Pallisery.

15) 5 wyspy Marquesas czyli Mendoza mają poczęści grunt suchy, z resztą też same mają własności, co wyspy Towarzyskie. Główne ich *produkta* są: iams, owoce chlebowe, cukier, orzechy kokosowe, pieprz, trzcina cukrowa, kury, świnie, żółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są pod rządem wielu panów, nie są tak ucywilizowani, iak mieszkańcy wysp Towarzyskich, bez Xięży, żywią się mięsem ludzkim, stawiają dobre domy i statki. — Na półn. jest 8 wysp Washingtona (rewolucyine, nowe Marquezy), obfitują w chlebowe drzewo, korzenie Taro i arum, palmy kokosowe, iams, pizang, trzcinę cukrową, świnie, ryby i t. d. Piękni *mieszkańcy* są zręczni w budowaniu domów i okrętów, w wyrabianiu sprzętów i materyy białych z drzewa morwowo-papierowego, prócz tego są ludożercy. Naywiększa wyspa jest Beaux czyli Nukahiva, z pięknym portem Cziczagoff,

16) Wyspy Wielkanocne (Waihu) i wyspy St. Karola mają grunt suchy i piaszczysty, i nieco trzciny cukrowej, iams, pizang, słodkich kartofli, bananasi, drzewo morwowo-papierowe, kur i szcurow. *Mieszkańcy* wysp Wielkanocnych są postawy małej, a uszów wielkich. Może ta wyspa Wielkanocna jest ten sam kraj, który Krusenstern opisał pod nazwiskiem kraj Dawida; jest zamieszkała od mieszkańców Almagrinis, którzy są podobni do Otahaitów, i nazwana od źródeł ciepłych, kraiowym językiem Strock, z których wody na 100 arszynów w górę wytryskują. Wyspy Pitkairn mają obwodu 5 mil od r. 1790 od 35 Kolonistów zamieszkałe. Kilku matków Angielskich udało się z Otahity z żonami i mężczyznami tych wysp do Pitkairskich. Otahaiści mężczyźni pozabiali Anglików, a tych wdowy nawzajem Otahaitów. Tylko się jeden Anglik pozostał Szmit, który jako Patryarcha zarządza tą Kolonią, uprawiają tam ignamen, kartofle, owoce chlebowe i t. d., i świnie, kozy, ptastwo i t. d. oswaiają.

17) 13 wysp Sandwich mają kraj wraz z koralowemi skałami wyborny, obfitują w chlebowe owoce, iams, drzewa kokosowe i korzenne, pizang, drzewa sandałowe, bananasi, trzcinę cukrową, słodkie ziemniaki, korzonki arums, pieprz taumel, drzewo zdadne na budowę okrętów (którego nie narusza tak niebezpieczny w tych wodach robak okrętowy czyli Bohr), świnie, psy, kaczkki, kury, piękne ptaki, ryby, makrele, żółwie, krabby, perły, sól morską, od przybycia Europejczyków, rogata bydło, owce, kozy i t. d. *Mieszkańców* do 400,000, mają kształt piękny i są koloru ciemnego, trudnią się uprawą gruntu, ptasznictwem, rybołostwem i rozmaitemi rękodzielami, do czego należy budowanie okrętów i Europejskie ozdoby, ponieważ mieszkańcy uczęszczają często na brzegi północnej Ameryki, gdzie na pożywienie zakupują morskie wydry, a które potem do Chin wysyłają. Wyrabiają także tak dobre liny, iż się żeglarze mogą niemi dostatecznie opatrzyć. Dzieli się na 3 pokolenia, rządców, pojedynczych powiatów, właścicieli,

którym rząd gwałtu czynić nie może, i poddanych, nie mających swych własności. Nayglówniejsza wyspa jest Tamooruo, przyjęła obyczaje Europejskie, Angielską mowę i ich zwyczaje, tak, że większa część i nacyjniejsza mieszkańców tych wysp po Angielsku mówi. Nastęstwo tronu jest dziedziczne w linii męskiej. I tu odprawiają się służby Boże przez Xięży dzielących się na pewne oddziały. Ofiara z ludzi jest używana przy ważniejszych okolicznościach, iako to: na początku wojny i innych przedsięwzięciach, albo przy śmierci znakomitego rządcy. Na ubłaganie przebaczenia bóstw za popełniony występki wylamują sobie przednie zęby. Król utrzymuje do 2000 wojska, i ma kilka okrętów po 70 beczek. Te wyspy są bardzo wygodne dla wszystkich żeglarzy z Ameryki do brzegów półn. zachodnich, z Aleutyjskich wysp i Kamszaki płynących; mają bowiem wygodne бухty i wyborne miejsca odpoczynku. Żeglarze państw zjednoczonych północney Ameryki odwiedzają je rocznie (6 — 8 okrętów) płynąc do brzegów półn. zach. Ameryki, gdzie zamieniają futra za Chinę. Mnóstwo okrętów przybywających do бухty Karakaku i częste zamiany handlowe wielki wpływ miały na okrzestanie wyspiarzów. Naywiększa wyspa Omaha obszerna na 216 mil kwadr. z 100,000 mieszk. zajęta r. 1794 od Anglików, jednak nie odmieniając ani rządów ani religii dotąd trwającej, ma kilka gór wysokich i śniegiem okrytych, n. p. *Mauna-Roa* na 13524 stóp wysoka, zdaje się, że powstała z wyziewów wulkanicznych. Na tej wyspie zabito Kooka dnia 14. Lutego 1779.

W teyże Księgarni znajdują się do nauki jeograficznej bardzo przydatne i pożyteczne dzieła, iako to:

- Atlas nowy Jeografii dla użytku szkolnego, z 25 Kart złożony z oznaczeniem terażniejszych granic, zwłaszcza do Jeografii Steina stosujący się. Zł. 27 (Tal. 4 dgr. 12)
- mały Kieszonkowy z siedmiu Kart złożony, do użycia przy Jeografii Steina służyć mogący. Zł. 7 (Tal. 1 dgr. 4)
- Dykcyonarz nowy, Jeografii, wystawiający obraz statystyczny, historyczny i polityczny, ułożony według podań najnowszych Jeografów, mianowicie Steina i Galletego z dodatkiem jeograficznym wyjaśniającym statystykę terażniejszego rozgraniczenia. 2 Tomy. 8. maj. opraw. Zł. 27. (Tal. 4 dgr. 12)
- Początki jeografii politycznej. Z początkami jeografii fizycznej i astronomicznej, tudzież wiadomości politycznych; przez J. Wybickiego, do którego dzieła przyłączono dodatek odmian które od r. 1806 aż do r. 1811 zaszły, tudzież obszerniejszy opis Xięstwa Warszawskiego. Z Kartami jeograficznymi. 8 Zł. 10. (Tal. 1 dgr. 16)
- Zbiór krótki Jeografii Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego. Według dawniejszego urzędzenia kraiu ułożona, z wyrażeniem granic na Kongresie Wiedeńskim dla obydwóch tych państw wykreślonych. 8. Zł. 4 (dgr. 16)

Tudzież inne dzieła naukowe.

- Cornelius Nepos de vita excellentium Imperatorum. Z uwagami polskimi ułatwiającemi zrozumienie tego pisarza, a do użytku szkolnego zastosowanemi przez Antoniego Kotschula. 8. 1821. Zł. 4 (dgr. 16)
- Dziennik Podróży do Turcyi odbytey w roku 1814 przez Edwarda Raczyńskiego, w Wrocławiu 1821. In Folio na papierze welinowym z 82 rycinami-ozdobnemi. 20 dukatów w złocie.
- Eutropii Breviarium Historiae Romanae. Z uwagami historycznemi i grammatycznemi oraz słowniczkiem objaśniającym ważniejsze wyrazy do tłumaczenia. Dla użytku szkolny młodzieży przez E. W. Kainkę. 8. 1821. Zł. 3 (dgr. 12)
- Phaedri, A. L., Fabulae Aesopiae. Z uwagami i dokładnym zbiorem wyrazów znajdujących się w tych Baykach dla użytku młodzieży szkolny przez Antoniego Kotschula. 8. 1822. Zł. 3 (dgr. 12)
- Skotopaski Publiusza Wirgiliusza Marona z przyłączonym textem łacińskim przekładania X. Jana Gorczyzewskiego. 8. 1821. Zł. 3 (dgr. 12)

